İSLAM'IN BAKIŞ AÇISINDAN

DÜNYA TARİHİ

TAMİM ENSARÎ

ULUSLARARASI ÇOKSATAN

PEGASUS

"Tamim Ensarî, İslam dünyasının hikâyesini gerçekten mükemmel bir şekilde yazmış. Başarılı analizi, okuyucuda tarihî olayların dünyayı ve insanları nasıl şekillendirdiğine dair, derin bir algı uyandırıyor. Bir topluluğun gelişimini ve diğer dünya toplumlarıyla nasıl etkileşime girdiğini anlamak isteyen herkes için önemli bir rehber."

Emekli General Anthony C. ZINNI,
ABD Deniz Piyade Kolordusu (USMC)

"*İslam'ın Bakış Açısından Dünya Tarihi*'nin her sayfasında şaşırtıcı bir yeni bilgi öğreniyorsunuz. Mükemmel denecek kadar akıcı ve son derece sürükleyici. Bu kitap bilim, şiir, siyaset ve din alanlarında bilge ve etkileyici bir aklın rehberliğinde sunulan bir yolculuk. Avrupa ve Kuzey Amerika etrafında dolaşan İslamofobi'ye karşı mükemmel bir panzehir niteliği taşıyor."

Raj PATEL, Kaliforniya Üniversitesi,
Öğretim Görevlisi

"Bu kitap günümüzdeki siyasi ortamı 'medeniyetler çatışması' diye adlandırarak kolaya kaçmak yerine, tek taraflı dünya tarihine karşılık her iki medeniyetin de bakış açısını yansıtıyor. 'Öteki tarafın' bakış açısını anlamak konusunda değerli bir kaynak."

St. Louis Post-Dispatch

Pegasus Yayınları: 1139
Tarih: 1

İSLAM'IN BAKIŞ AÇISINDAN DÜNYA TARİHİ
TAMİM ENSARÎ
Özgün Adı: Destiny Disrupted

Yayın Koordinatörü: Berna Sirman
Editör: Sibel Yıldız
Sayfa Tasarımı: Meral Gök

Baskı-Cilt: Alioğlu Matbaacılık
Sertifika No: 11946
Orta Mah. Fatin Rüştü Sok. No: 1/3-A
Bayrampaşa/İstanbul
Tel: 0212 612 95 59

1. Baskı: İstanbul, Temmuz 2015
ISBN: 978-605-343-635-5

Türkçe Yayın Hakları © PEGASUS YAYINLARI, 2015
Copyright © Tamim Ansary, 2009

Bu kitap ilk defa Amerika'da The Perseus Book Group'un bünyesindeki PublicAffairs tarafından İngilizce olarak yayımlanmıştır.

Bu kitabın Türkçe yayın hakları Nurcihan Kesim Telif ve Lisans Hakları Ajansı aracılığıyla Perseus Books Inc.'ten alınmıştır.

Tüm hakları saklıdır. Bu kitapta yer alan fotoğraf/resim ve metinler Pegasus Yayıncılık Tic. San. Ltd. Şti.'den izin alınmadan fotokopi dâhil, optik, elektronik ya da mekanik herhangi bir yolla kopyalanamaz, çoğaltılamaz, basılamaz, yayımlanamaz.

Yayıncı Sertifika No: 12177

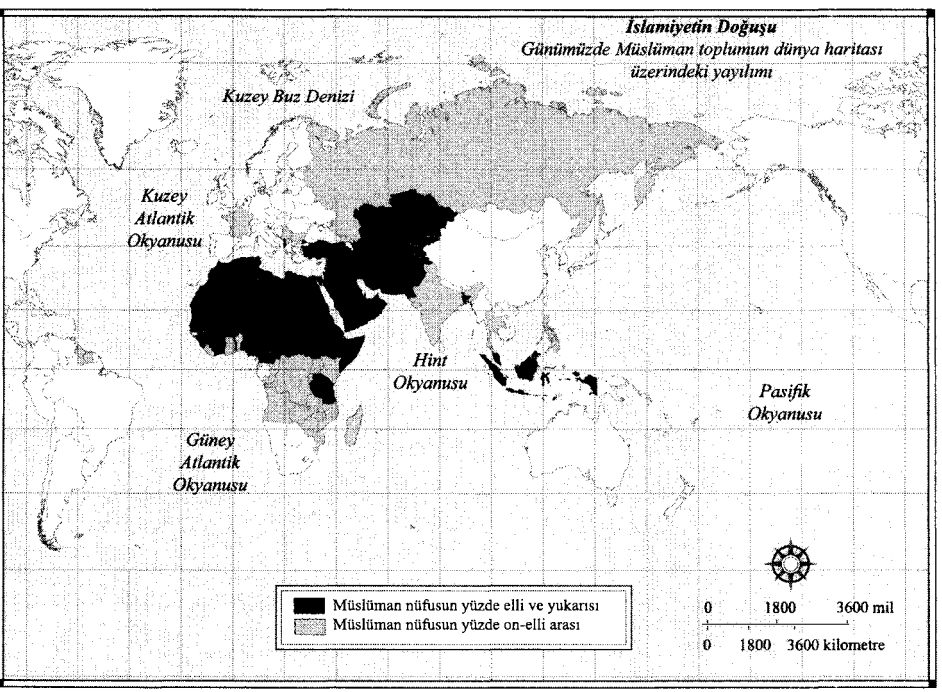
Pegasus Yayıncılık Tic. San. Ltd. Şti.
Gümüşsuyu Mah. Osmanlı Sk. Alara Han
No: 11/9 Taksim / İSTANBUL
Tel: 0212 244 23 50 (pbx) Faks: 0212 244 23 46
www.pegasusyayinlari.com / info@pegasusyayinlari.com

TAMİM ENSARÎ

İSLAM'IN BAKIŞ AÇISINDAN DÜNYA TARİHİ

İngilizceden Çevirenler:
İlker Şahin
Çağrı Sümengen

PEGASUS YAYINLARI

İslamiyetin Doğuşu
Günümüzde Müslüman toplumun dünya haritası üzerindeki yayılımı
Kuzey Buz Denizi
Kuzey Atlantik Okyanusu
Hint Okyanusu
Pasifik Okyanusu
Güney Atlantik Okyanusu
Müslüman nüfusun yüzde elli ve yukarısı
Müslüman nüfusun yüzde on-elli arası
0 1800 3600 mil
0 1800 3600 kilometre

Amanuddin ve Terttu için...

İçindekiler

Giriş 11

Bölüm 1: Orta Dünya 23

Bölüm 2: Hicret 41

Bölüm 3: Hilafetin Doğuşu 59

Bölüm 4: Hizipleşme 83

Bölüm 5: Emeviler Dönemi 99

Bölüm 6: Abbasiler Dönemi 113

Bölüm 7: Âlimler, Filozoflar ve Sufiler 125

Bölüm 8: Türklerin Sahneye Çıkışı 153

Bölüm 9: Büyük Yıkım 171

Bölüm 10: Yeniden Doğuş 201

Bölüm 11: O Sırada Avrupa 247

Bölüm 12: Batı'nın Doğu'yla Karşılaşması 269

Bölüm 13: Reform Hareketleri 303

Bölüm 14: Endüstri, Anayasalar ve Milliyetçilik 329

Bölüm 15: Seküler Modernizmin Yükselişi 365

Bölüm 16: Modernitenin Krizi 383

Bölüm 17: Rüzgâr Tersine Dönünce 397

Sonsöz 419

Teşekkürler 429

Bibliyografya 431

Dizin 438

Harita Listesi

İslamiyetin Doğuşu 15

Antik Deniz Rotaları: Akdeniz Dünyası 24

Antik Kara Rotaları: Orta Dünya 24

İslam Arifesinde Bizans ve Sasani İmparatorlukları 39

İmam Hüseyin'in Kerbela Rotası 101

Emeviler Dönemi 108

Ebu Müslim Horasani ve Abbasi Devrimi 119

Üç Halife Dönemi 157

Selçuklu İmparatorluğu: Türklerin İslam Dünyasını Ele Geçirişi ... 165

Haçlı Seferleri Sahnesi 180

Moğolların İslam Dünyasına Saldırıları 194

Konstantinopolis: Dünyanın Zaptedilemez Şehri 220

17. Yüzyılın Üç İslam İmparatorluğu 242

Avrupalıların Hint Adaları'na Ulaşan Deniz Yolu Arayışı 250

Batı Emperyalizmi: Küresel Deniz Hâkimiyeti 270

Büyük Oyun 290

I. Dünya Savaşı ve Arap İsyanı 360

Sykes-Picot Antlaşması 361

Arap Dünyasının Bölünüşü: Manda Planı 377

İsrail ve Filistin 389

İsimler ve Tarihler

Bazı yazarlar Arapça isimleri İngilizce yazarken, kullandıkları bir dile ait bir yazıyı başka bir dilde yazma sistemi konusunda çok titizler. İtiraf etmeliyim ki ben onlardan biri değilim. Kendi adımın, İngilizcede titiz olmak adına birçok şekilde telaffuz edildiğini gördüm. (İnsanlar bana Ansari mi, Ansary mı; yani son hecenin okunuşunun "-ay mı, yoksa -i mi" olduğunu soruyorlar. Aslında ikisi de değil, gerçekte "*yıuv*" diyorum.) Bir dile ait bir yazıyı başka bir dilde yazmanın gelişigüzel doğasını dikkate alarak bu kitapta en kolay telaffuzları ve en çok bilinen kısaltmaları kullanmaya çalıştım.

Aynı zamanda, birçok Arap ismi bir dizi "oğlu" anlamına gelen "İbni" ön ekinden oluşuyor. Genellikle insanların isminin en kısa ve en çok bilinen halini kullandım. Bu kitaptaki alışılmadık isimlerin fazlalığı, İngilizce konuşan birçok okuyucuyu zor duruma sokacaktır. Bu zorlukları en aza indirmiş olmayı diliyorum.

Tarihteki olaylara iki farklı takvim eşlik ediyor; biri İslami olan, diğeri de Hristiyanlık takviminden türeyen adı üstünde "Rumi Takvim". İslamiyetin doğuşunun erken dönemlerinde genellikle Hicri Takvim'i esas alıyorum (açılımı "hicretten sonra" olan, HS yılları için). İslamiyetin önemli olaylarından sonra ne kadar çok zaman geçtiğini en başta hissettirebilmek için bu yöntemi benimsedim. Sonra zamanla, "Rumi Takvim" sistemini esas aldım çünkü bu zaten okuyucuların çoğunun aşina olduğu bir sistem; hem kapsadığı bir olay yoksa ve diğer olaylarla bağlantılı değilse bir tarih vermenin ne anlamı olabilir ki?

Giriş

Bir İslam ülkesi olan Afganistan'da büyümüş biri olarak, Avrupa'da okula giden bir çocuğun öğrendiğinden ve Amerikalıların rutin olarak bildiğinden çok daha çeşitli bir dünya tarihi öğretisine erken yaşta sahip oldum. Yine de bu, o zamanlarda düşüncelerimi şekillendirmeye yetmedi çünkü tarihi keyif aldığım için okuyordum ve Farsça sıkıcı ders kitaplarından başka okuyacak pek bir şey yoktu. Okuma çağımda, bütün güzel eserler İngilizceydi.

İlk favorim, V. M. Hillyer'in oldukça eğlenceli olan Çocuklar İçin Dünya Tarihi (*Child's History of the World*) isimli kitabıydı. Kitabı bir yetişkin olarak tekrar okuduğumda, ne kadar Avrupa merkezli olduğunu ve üstü kapalı bir ırkçılık sergilediğini ancak anlayabildim. Bir çocuk olarak bu öğelere dikkat etmemiştim çünkü bana göre, Hillyer sadece güzel bir hikâye anlatıyordu.

Dokuz ya da on yaşındayken Tarihçi Arnold Toynbee bir yolculuğu sırasında bizim minicik kasabamız Leşkergah'tan geçti ve birileri ona orada yaşayan, tarihsever küçük kitap kurdundan bahsetti. Toynbee de beni çaya davet etti ve ben de böylece nazik ve yaşlı bir İngiliz beyefendisiyle utangaç bir biçimde, kibarca sorduğu sorularına yalnızca "evet" ya da "hayır" diye cevap vererek oturdum. O sırada dikkat ettiğim tek şey, bu büyük tarihçinin eldivenlerini gömlek kolunun içine sokmak konusundaki garip alışkanlığıydı.

Ayrılırken Toynbee bana bir hediye verdi: Hendrick Willem Van Loon'un İnsanlığın Hikâyesi *(The Story of Mankind)* isimli kitabı. Sadece başlığı bile beni sarsmaya yetti; tüm "insanlığın" tek bir hikâyesi olabileceği

fikri. Neden! Ben kendim de bütün "insanlığın" bir parçası olduğuma göre, bu bir biçimde benim de hikâyem ya da en azından benimkinin de yer aldığı, herkesi kapsayan tek bir büyük hikâye olmalıydı! Kitabı yutarcasına okuduğum ve onu beğendiğim andan itibaren, Batı gözünden anlatılan dünya tarihi benim de bakış açım haline geldi. Bundan sonra okuduğum her hikâye ve tarihsel kurgu, bu bakış açısını desteklemeye yaradı. Hâlâ bize okulda verilen Pers Tarihi metinleri üzerinde çalışıyor ve onları okuyordum ama sadece sınavları geçmek ve hemen arkasından onları unutmak için.

Diğer hikâyelerin cılız yankıları hâlâ içimde can çekişiyor olmalı çünkü her nasılsa kırk yıl sonra, 2000 yılının sonbaharında Birleşik Devletler'de kitap editörü olarak çalışırken bile gün yüzüne çıkıyorlardı. Teksas'ta bir okulun yayınevi, bana liselere yönelik yeni bir dünya tarihi kitabı oluşturmam için iş vermişti ve ilk işim, tüm insanlık tarihi hakkında bir fikir yaratması beklenen bir içindekiler kısmı oluşturmaktı. Elimde bulanan tek şey kitabın taslağıydı. Yayınevinin yöneticisi, okulun bir yıllık programına ayak uydurabilmek için kitabın on bölümden ve her bölümün üç alt başlıktan oluşması gerektiğini buyurdu.

Ancak bütün tarihin içeriği nasıl olup da doğal olarak bölünüp bu on (ya da otuz) bölüme ayrıştırılacaktı? Her şeyden önce dünya tarihi, şimdiye kadar gerçekleşmiş olan kahrolası olayların kronolojik bir listesi olamazdı; bu sadece hikâyenin yolunu oluşturmak için seçilmiş, öncekinin sonradan gelenin nedeni olduğu bir olaylar zinciri olurdu.

Memnuniyetle bu zihinsel yapbozla ilgilenmeye başladım ama benim kararlarım, bir danışmanlar ordusunun sınavını geçmek zorundaydı; müfredat uzmanları, tarih öğretmenleri, satış uzmanları, milli eğitim memurları, uzman akademisyenler ve diğerlerinin. Bu sürecin, bir ortaokul/lise kitabı basımı için oldukça normal ve uygun sayılabileceğini düşünüyorum çünkü bu kitapların işi, toplumun genelinde neyin doğru olduğu konusunda oluşmuş olan genel kanıyı zedelemek değil, tasdik etmektir. Bir danışmanlar ekibi, bir gelişim editörünün kararlarını, biten işin mevcut müfredatı yansıtıp

yansıtmadığını ve satılabilir bir kitap olmasa bile içinde ilgisiz bir şey bulunup bulunmadığını kontrol etmek için seçilmişti.

Süreç ilerledikçe, danışmanlarla aramda ilginç bir çekişme olduğunu fark ettim. Benim dünya tarihine İslam'ın daha çok dâhil edilmesi konusundaki isteğim dışındaki her şeyde neredeyse hemfikirdik. Onlar da dünya tarihi içinde İslam'ın yerini dışlamaya, kısıtlamaya ve başka konulara odaklanan bölümlerin içinde ayrıştırmaya istekliydiler. Hiçbirimiz "kendi medeniyetimiz"e ilişkin dar görüşlü sadakatimizi açığa vurmuyorduk. Kimse İslam'ın "Batı"dan daha iyi ya da kötü olduğunu söylemiyordu. Hepimiz, insanlık tarihinde en önemli sonuçları doğuran olaylarla ilgili kendi fikirlerimizi ifade ediyorduk.

Benim fikirlerim genelde azınlığın düşüncelerine yakın olduğundan, yanlış olup olmadığı pek anlaşılamıyordu. Sonuçta İslamiyet, kitabın içeriğinde otuz alt başlığın içinde sadece bir tanesinin ana konusu oldu. Aynı bölümün diğer iki alt başlığı "Amerika'nın Kolomb Öncesi Uygarlıkları" ve "Afrika'nın Tarih Öncesi İmparatorlukları"ydı.

Bu bile tesadüfen, genişletilmiş bir kapsamı temsil ediyordu. Bir önceki okul kitapları zincirinin en çok satan dünya tarihi programı, 1997 basımı Geçmiş Üzerine Perspektifler (*Nations and Nationalism - New Perspectives on the Past*), İslamiyeti otuz yedi alt başlıktan sadece birinde ("Ortaçağ" başlığı altında) vermişti. Onun da yarısını Bizans İmparatorluğu'na ayrılmıştı.

Kısaca, 11 Eylül 2001'e bir yıldan daha az bir zaman kala, uzmanların ortak görüşü, İslamiyetin, Rönesans'tan çok daha uzun bir süre önce etkisi geçmiş, görece küçük bir olgu olduğuydu. Eğer bizim kitap içeriğimize sıkı sıkıya bağlı kalsaydınız İslam'ın hâlâ var olduğunu düşünemezdiniz bile.

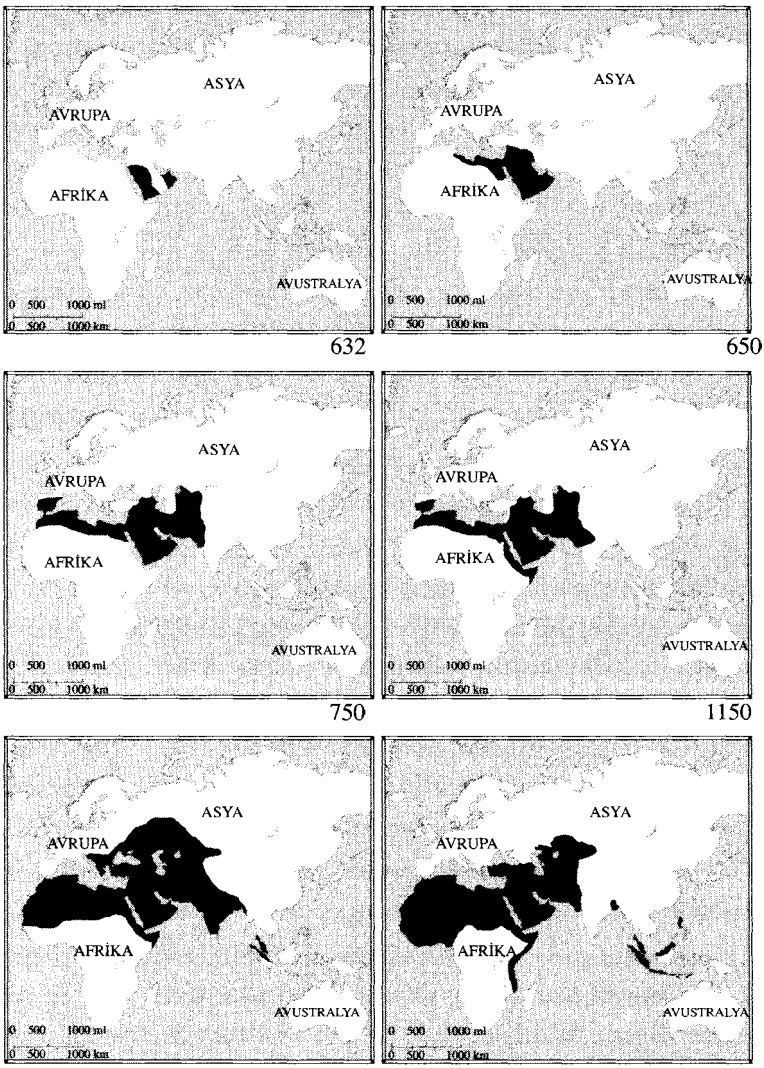
O sırada, yargılarımın çarpıtılabileceğini kabul etmiştim. Her şeyden önce, kişiliğimi şekillendirmiş olan İslamiyet benim ilgi alanımdı. Sadece Müslüman bir ülkede büyümüş olduğum için değil, bir zamanlar Afganistan'ın, sosyal statüsü, dinî öğretiler ve meşhur dindarlığımız üzerine kurulmuş olan üst sınıf bir ailesinde doğmuş olduğum için. Soyadımızın, Medine'nin Müslümanlığı ilk kabul edenlerinden ve Hz. Muhammed'in

görevini tamamlaması için Mekke'den kaçmasına yardım eden Arapçada "yardım edenler" denilen "Ensarlar"dan geldiği düşünülür.

Günümüze daha yakın bir dönemde ise, büyükbabamın büyük büyük babası, yerel olarak hürmet edilen Müslüman sufilerindendi. Onun mezarı bugün bile müritleri için bir türbedir ve kabilemizden olanların "müdafaa"yı herhangi birinden daha iyi bilme zorunluluğu üzerine kurulu vasiyeti, babamın zamanına kadar geçerliliğini korumuştur. Büyürken, Müslümanlık hikâyelerini, söylentilerini ve spekülasyonlarını duyuyordum ve benim mizacım tereddütsüz biçimde seküler olsa da bazıları kafamda fazlaca yer etmişti.

Karakterim, Birleşik Devletler'e taşındıktan sonra da öyle kalmaya devam etti ama yine de kendimi, İslam dünyasında yaşarken ilgilendiğimden daha çok İslamiyetle ilgilenir buldum. Erkek kardeşim "fundamentalist" İslam'ı benimsediğinde, 1979'dan sonra bu ilgim daha da arttı. Sadece kardeşimin ve benim nereden geldiğimizi ya da bu durumda nereye doğru yol aldığımızı kavramak amacıyla, İslam tarihini Ernst Grunebaum ve Albert Hourani gibi akademisyenlerin yolundan giderek araştırdığım kadar, İslam felsefesini de Fazlur Rahman ve Seyyid Hüseyin Nasr gibi âlimlerin izinden giderek araştırmaya başladım.

Kendi payıma, İslamiyetle ilgili araştırmaların önemini fazlaca abarttığımı kabul edebilirim. Ama yine de, içimde bir şüphe öylece duruyor: Benim değerlendirmem nesnel temellerden tamamen yoksun muydu? Haydi, yandaki altı haritaya, İslam dünyasının altı farklı dönemdeki görüntüsüne bir bakalım:

İslamiyetin Doğuşu

"İslam dünyası"ndan kastım, çoğunluğu Müslümanlardan ve/veya Müslüman idarecilerden oluşan toplumlardır. Şüphesiz İngiltere'de, Fransa'da, Birleşik Devletler'de ve neredeyse dünyanın her yerinde Müslümanlar var.

Ancak Londra'yı, Paris'i ya da New York'u İslam dünyasının bir parçası saymak yanıltıcı olur. Benim kısıtlı tanımımla bile, geçirdiği birçok yüzyıl da dikkate alınarak "İslam dünyası"nın kayda değer bir coğrafyası yok mu? Asya ve Afrika arasında büyük kara parçası ve Avrupa ile Doğu Asya arasında çok büyük bir tampon bölge oluşturan bir yer olarak bugüne kadar kalmadı mı? Yüz ölçümü olarak Avrupa ve Birleşik Devletler'in kapladığından çok daha fazla alana yayılmış durumdadır. Geçmişte tek bir siyasi otorite vardı ve tek otoritenin siyasi birliğinin unsurları bugün bile bazı Müslümanlar arasında yankı buluyor. Bu altı haritaya bakarken, nasıl oluyor da 11 Eylül'ün arifesinde bazılarının hâlâ İslamiyetin dünya tarihinin önemli bir parçası olduğu konusunda yanılgıya düştüğünü merak ediyorum.

11 Eylül'den sonra algılar değişti. Batıdaki gayrimüslimler, İslam'ın nelerden bahsettiğini, Müslümanların kim olduğunu ve hâkim olduğu yerlerde neler yaşandığını sormaya başladılar. Aynı sorular benim de kulaklarımda ister istemez yankılanmaya başladı. O yıl, otuz sekiz yılın ardından ilk kez, Pakistan ve Hindistan'ı ziyaret ederken, yanıma Londra'daki bir kitapçıdan bulduğum ikinci el bir kitabı da aldım. McGill ve Harvard Üniversitesi'nde ilahiyat profesörü olan Wilfred Cantwell Smith'in olgunluk döneminde kaleme aldığı Modern Tarihte İslam *(Islam in Modern History)* adlı eseri. Smith kitabını 1957'de yayımlamıştı, bu durumda "modern tarih" bundan kırk yıl öncesini ifade ediyor ve yine de 2002 yılındaki, tarihi gözler önüne seren analizleri beni ciddi biçimde etkiliyordu.

Smith benim çocukluğumdan, daha sonra da okuduklarımdan edindiğim bilgilerin üzerine yeni bir ışık tuttu. Mesela, Kâbil'deki öğrenciliğim boyunca Cemaleddin Afgani adlı bir adamın varlığından haberdardım. "Herkes" gibi ben de onu modern İslam tarihinin öncülerinden olarak biliyordum ama açıkçası, bana sadece eskimiş bir Müslüman şovenizmi gibi görünen "Panislamizm"i benimsemesi dışında, hiçbir zaman bu ünü nasıl kazandığını derinlemesine araştırmamıştım. Şimdi Smith'i okurken Afgani'nin, "İslamiyet"in temel öğelerinin, 2001 yılında etrafımızda patırtı çıkaran siyasi ideolojisini yüzyıldan fazla zamandır şekillendiren kişi,

yani İslamiyetin Karl Marx'ı olduğunu anlıyorum. Müslüman olmayan birçok kişi tarafından ismi nasıl duyulmamış olabilir?

****

İslam tarihiyle tekrar ilgilenmeye başlamıştım ama artık kişisel kimlik araştırması için değil, benim zamanımın Müslümanlarını, neler olup bittiği konusunda uyarabilmek için; Afganistan'daki korkunç hikâyeler, İran'daki karmaşa, Cezayir'deki ayaklanmalar, Filipinler ve başka yerlerdeki kapkaç olayları, Orta Doğu'daki suikast bombaları, siyasal İslam'ın aşırı şekilde katılaşması ve şimdi de Taliban'ın ortaya çıkması. Elbette tarihe yakından bakmak yeryüzünün nasıl bu hale geldiği sorusunu açıklığa kavuşturacaktı.

Sonunda, nasıl bu hale geldiğimizi anlamaya başladım. Fransa, Malta ya da Güney Amerika tarihinden farklı olarak, "oradaki" İslam topraklarının tarihinin, herkes tarafından paylaşılan ortak dünya tarihinin sadece bir örneklemi olmadığını algıladım. Bu daha çok, benim Teksaslı yayıncı için oluşturmaya çalıştığım ya da McDougall-Littell tarafından yayımlanan ve benim de "İslamiyet Bölümleri"ni yazdığımla yarışan ve onu yansıtan kendi içinde alternatif bir dünya tarihine benziyordu.

Bu iki tarih, eski çağlardaki Irak'ın Dicle ve Fırat Nehirleri arasında çakışmaya başladı ve aynı yerde bulunmalarından itibaren, İslam dünyasının ve Batı'nın başrolünü oynadıkları küresel çekişme başladı. Bu arada, her nasılsa ikisi de farklı –ama yine de garip bir biçimde benzer– görünümlere büründüler.

Evet, ilginç biçimde benzer: Mesela Batı'nın tarih perspektifinden geçmişe bakan biri, antikçağlardaki tüm imparatorlukların üzerinde yükselen tek bir büyük imparatorluk görecektir: Roma'yı, yani evrensel siyasi devlet hayalinin doğduğu yeri.

İslam dünyasının herhangi bir yerinden geçmişe bakan birisi de, uzaklarda belli belirsiz bir hayal gibi görünen, evrensel devlet misyonunu temsil eden, tek bir imparatorluk görecektir ama bu imparatorluk Roma değil, Halifelik süreci ya da erken İslamiyet dönemidir.

İki tarihte de büyük imparatorluk parçalara ayrılır çünkü çok fazla büyümüştür. Çökmekte olan imparatorluk kuzeyden barbar kabilelerin saldırısına uğrar ama İslam dünyasında bu "kuzey" Orta Asya topraklarına işaret eder ve bu durumda bahsi edilen kabileler Cermenler değil Türklerdir. İkisinde de istilacılar büyük imparatorluğu parçalayıp tek ve birleştirici dini ortodoksluğun yayıldığı küçük krallıklara ayırdılar: batıda Katoliklik, doğuda ise Sünnilik.

Dünya tarihi her zaman "bizim" buraya ve şimdiki zamana nasıl sahip olduğumuzun hikâyesi oldu, böylece içten içe hikâyenin biçimi "biz"den ve "burada ve şimdi"den ne kastettiğimize bağlı oldu. Batılı dünya tarihi geleneksel olarak burada-ve-şimdi'nin demokratik endüstriyel (ve post-endüstriyel) uygarlık olduğunu varsayar. Birleşik Devletler'de ise dünya tarihinin, kendisinin temel ideallerine, özgürlüğe, eşitliğe ve engellenemez bir biçimde gelecekte "evreninin" süper gücü olmasını sağlayacak olan yükselişine öncü olduğu algısı vardır. Bu önerme hâlâ tarih için bir yön çiziyor yolculuk ettiğimiz yola ve son noktayı koyuyor. Bu bize, o uluslarası "gelişmekte olan ülkeler" dememizin nedeninin, bazılarının çok da ilerlememiş olmasına rağmen –ya daha geç başladıklarından ya da daha yavaş ilerlediklerinden– bütün insanların aynı yolda ilerlediği fikrinden ortaya çıktığını anlatıyor.

İdeal gelecek, post-endüstriyel toplumlar tarafından tasvir edildiğinde, Batı demokratik toplumları tarihin bitiş noktası gibi algılanıyor ve böylece, hikâyenin biçimi "burada-ve-şimdi" öğelerinin aşağıdaki gibi birbirini takip eden dönemler olmasına yol açıyor.

1. Medeniyetin Doğuşu (Mısır ve Mezopotamya)
2. Klasik Çağ (Yunanistan ve Roma)
3. Karanlık Çağlar (Hristiyanlığın Doğuşu)
4. Yeniden Doğuş: Rönesans ve Reform
5. Aydınlanma (Keşifler ve Bilim)
6. Devrimler (Demokratik, Endüstriyel, Teknolojik)
7. Ulus Devletlerin Doğuşu: İmparatorluk Uğruna Mücadele

8. Dünya Savaşları: I. ve II.
9. Soğuk Savaş
10. Demokratik Kapitalizmin Zaferi

Peki ya, dünya tarihine İslamın penceresinden baktığımızda liste nasıl sıralanıyor? Kendimizi aynı son noktaya doğru ama daha verimsiz biçimde ilerleyen, Batı'nın daha bodur versiyonları olarak görmeye mi eğilimliyiz? Bana kalırsa böyle değil. Öncelikle biz, bütün zamanı "önce" ve "sonra" diye ikiye ayıran farklı bir baraj görüyoruz: Bizim için tarihin başlangıcı, Hz. Muhammed'in, Müslüman topluluğunun ortaya çıkmasına yol açan, Mekke'den Medine'ye göçü, yani Hicret'tir. Bizim için bu topluluğa "medeniyet" demek ve bu ideali mükemmelleştirmek, tarihin şeklini ve yönünü belirleyen itici bir güç olacaktır.

Fakat son yüzyıllarda, bu akışta bir şeylerin yanlış gittiğini hissediyoruz. Bu topluluğun yayılmasının durduğunu, karmakarışık büyüdüğünü, rakip bir tarihi yönün, yıkıcı karşı bir akımın içine sızdığını biliyoruz. Müslüman geleneğin mirasçıları olarak zaferin yerine, yenilgilerin tarihinin tarihsel anlamını görmeye zorlanıyoruz. İki itici gücün arasında kaldığımızı hissediyoruz: tarihin akışıyla aynı hizada ilerlemek için "medeniyet" kavramımızı değiştirmek ya da kendi "medeniyet" kavramımıza mutabık olmak için tarihin akışına karşı savaşmak.

Eğer İslam toplumunun deneyimlediği bu gelişmesi önlenmiş bugün, dünya tarihi hikâyesinin bugün-ve-şimdi'si olarak açıklanmış olsaydı, bu hikâye aşağıdaki gibi dönemlere ayrılmış olurdu:

1. Antik Dönem: Mezopotamya ve Persler
2. İslamiyetin Doğuşu
3. Halifelik Dönemi: Evrensel Bütünlük Arayışı
4. Bölünme: Sultanlık Çağı
5. Felaket: Haçlılar ve Moğollar
6. Yeniden Doğuş: Üç İmparatorluk Dönemi

7. Batı'nın Doğu'nun İçine Sızması
8. Reform Hareketleri
9. Seküler Modernistlerin Zaferi
10. İslami Reaksiyonlar

Edebiyat eleştirmeni Edward Said; Batı'nın, yüzyıllardır İslam dünyası üzerine "oryantalist" bir fantezi kurduğunu ve bu fantezide, çökmekte olan bir servetin kıskançlık dolu görüntüleriyle birleştirilmiş, tekin olmayan bir "ötekilik" hissiyatı taşıdığını iddia eder. Evet, bir bakıma İslam, Batı'nın hayaline az ya da çok bir tasvir olarak giriyordu.

Ama beni meraklandıran şey daha çok, herhangi bir tasvirin bulunmamasıydı. Shakespeare'in zamanında, mesela, egemen dünya gücü üç İslam imparatorluğunda bulunuyordu. Peki, onun azizler listesindeki Müslümanlar nerede? Kayıp. Eğer bilmiyorsanız söyleyeyim, Endülüs Emevileri Müslümanlardı, bunu *Othello*'dan öğrenemezsiniz.

Burada yan yana duran iki kocaman dünya var: Dikkat çekici olan şey ikisinin de diğerine ne kadar az önem verdiği. Eğer Batı dünyası ve İslam dünyası iki ayrı insan olsalardı, burada engellenmenin belirtilerini görebilirdik. "Bu ikisi arasında ne geçti? Daha önce sevgili miydiler? İstismarcı bir geçmişleri mi var?" diye sorabilirdik.

Bana kalırsa, daha az duygusal olan başka bir açıklama var. Tüm tarih boyunca, Batı ve İslam dünyasının şu andaki merkezi, iki ayrı evrendi; her biri kendi iç olaylarıyla ilgilenirken, kendi geçmişini insanlık tarihinin merkezi sayıyor, farklı hikâyeler yaşıyorlardı. Ta ki 17. yüzyılın sonuna doğru, iki hikâyenin kesişmeye başlamasına kadar. O noktada ikisinden biri diğerine yol vermek zorunda kaldı çünkü bu iki hikâye karşı karşıya gelmişti. Batı daha güçlü olmaya başladı ve diğerini aşağıya itti.

Ancak yürürlükten kaldırılan tarih gerçekte hiçbir zaman bitmedi. Şiddetli bir akıntı gibi yüzeyin altında akmaya devam etti; hâlâ da yüzeyin altında... Dünyanın sıcak noktalarından oluşan bir liste yapsanız –Keşmir, Irak, Çeçenistan, Balkanlar, İsrail/Filistin, Irak– haritadan silinmiş

ama yıkıntıları ve kalıntıları hâlâ ortadan kaybolmamak için direnen bir varlığın sınırlarını çizmiş olursunuz.

Bu hikâyeden ilerleyen sayfalarda bahsedeceğiz ve özellikle "hikâye" sözcüğünün altını çiziyorum. Bu bir okul kitabı ya da akademik bir tez değil. Bir kafede karşılaşsak size anlatacağım ve sizin de paralel bir dünya tarihinin ne hakkında olduğunu soracağınız bir şeye daha çok benziyor. Benim argümanım şu anda üniversite kütüphanelerinin raflarında yer alan birçok kitapta bulunabilir.[1] Eğer akademik bir dili ve dipnotları sorun etmiyorsanız o kitapları okuyun. Ancak tarihi hikâye biçimiyle okumak isterseniz buradan okuyun. Şunu söyleyebilirim ki; bir akademisyen olmamama rağmen, bu kitabı hazırlarken sonuçlar çıkarabilmek adına, tarihin hammaddelerini elekten geçiren ve daha üst çıkarımlar sağlamak isteyen akademisyenlerin çalışmalarından sıkıldım.

Birkaç binyıla yayılan bir geçmişte, kendimi uzun zaman önceki kısa bir yarım yüzyıla adamam ölçüsüzlük olarak görünebilir ama burada oyalandım çünkü bu dönemde Hz. Muhammed'in ve dört halifesinin hayatı, İslam'ın kuruluş hikâyesi anlatılıyor. Ben bu hikâyeyi samimi bir insanlık dramı olarak yeniden hikâyeleştirdim çünkü Müslümanlar, İslam dinini bu şekilde tanıyorlar. Akademisyenler bu hikâyeye daha şüpheci yaklaşıyor ve büyük olasılıkla, daha nesnel olarak Müslüman ya da Müslüman olmayan kaynakları hesaba katıyorlar çünkü onlar "gerçekte ne olduğu"nu bulmakla ilgileniyorlar. Benim buradaki amacım daha çok, Müslümanların hakkında neler olduğunu, onların nasıl düşündüklerini ifade etmektir. Çünkü çağlar boyunca, Müslümanları motive eden ve onların dünya tarihindeki yerlerini belirleyen şey bu oldu.

Yine de burada İslamiyetin çıkış noktası hakkında bir uyarıda bulunacağım. Büyük dinlerin –Yahudilik, Budizm, Hinduizm ve Hristiyanlığın– aksine Müslümanlar, ilk andan itibaren olayları biriktirmeye, hatırlamaya, ezberlemeye başladılar ve kendi geçmişlerini sadece korumakla kalmayıp her bir detayı ayrı kaynaklarda toparlayıp tabakalaştırdılar. Her olaya tanıklık eden kişilerin ismini kaydetti ve bir davayı kanıtlamaya çalışır gibi, referanslar zinciri olarak bu olayları ilk yazandan itibaren tarih içinde onları aktaran herkesi listelediler.

Bu sadece şuna işaret eder; temel İslam hikâyelerine en iyi yaklaşım, onları kısa hikâyeler gibi algılamak değildir. Bir kısa hikâyede olayları doğrulayacak bir kanıt aramayız, amaç bu değildir. Hikâyenin doğru olup olmadığına bakmayız, alınacak dersin doğru olmasını isteriz. Ancak Müslüman hikâyeleri bu çeşit dersler içermiyor: Bunlar ideal bir gerçeklikteki ideal insanların hikâyeleri değil. Onlar bize, gerçek insanların çamurlu ve karanlık gerçek tarihinde pratik hayatla nasıl mücadele ettiklerinin kayıtları olarak aktarılır ve biz onlardan hangi dersi istiyorsak onu alırız.

Bu, Müslüman hikâyelerinin kinayeli olduğunu, bazılarının sonradan icat edildiğini, çoğunun ya da hepsinin, kişinin ya da anın gündemine göre anlatıcı tarafından değiştirildiğini inkâr etmek değil. Bu sadece, Müslümanların temel hikâyelerini, tarihî kayıtları yaptıkları gibi, aynı ruhla aktardıklarını söylemektir. Ve biz bu insanlar ve olayları, antik Roma'da Sulla ile Marius arasında yaşananları bildiğimiz kadar biliyoruz. Bu öyküler tarih ile efsaneler arasında duruyor ve bu hikâyelere insanlık dramının eklentileri demek, bunların Müslümanlar için ne anlama geldiğini çarpıtıyor. Müslümanların yüzyıllar boyunca yaptıklarını daha az anlaşılır kılıyor. Ben de bu hikâyeyi size nasıl anlatacağımı planladım ve eğer benimle birlikteyseniz hikâyenin içinde kaybolmaya başlayalım.

Notlar:

1) Georges Roux, *Ancient Iraq* (New York: Penguin, 1980), s. 148.

I

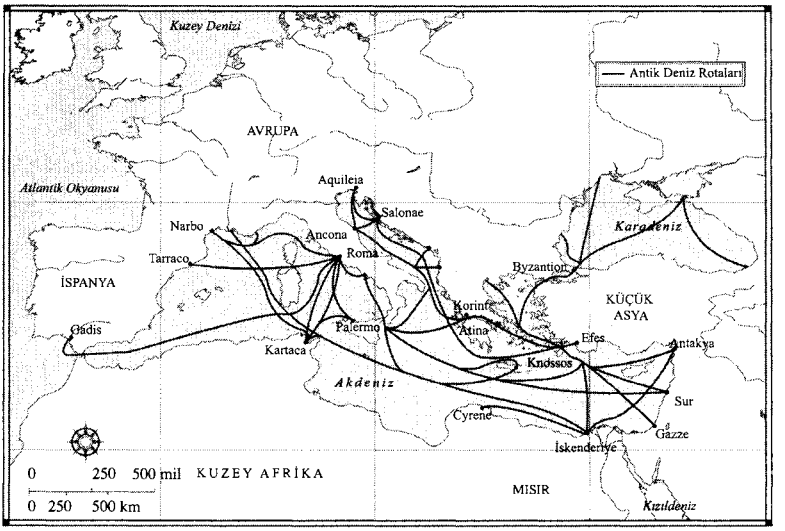

Orta Dünya

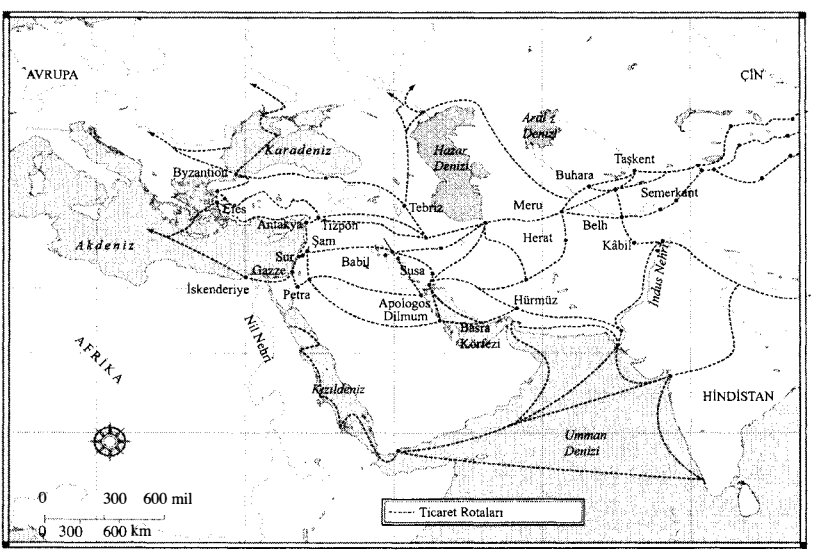
İslamiyet doğmadan uzun zaman önce, Atlantik kıyıları ile Bengal Körfezi arasında iki ayrı dünya şekillenmişti. Biri genel itibarıyla deniz, diğeri ise kara güzergâhlarıyla olmak üzere her biri farklı ticaret ve seyahat rotalarıyla yekvücut haline gelmişti.

Miken, Girit, Fenike, Yunan, Roma ve diğer birçok güçlü erken dönem kültürünün karşılaştığı ve kaynaştığı yer olduğu için sahip olduğu tarihî deniz trafiğine bakıldığında, Akdeniz, dünya tarihinin bariz merkezi olarak ortaya çıkar. Akdeniz'in bir köşesindeki insanlar, Akdeniz'in oldukça uzak bir başka köşesindeki diğer insanlarla kolayca haberleşip etkileşime geçebiliyorlardı. Böylece, bu muazzam denizin kendisi, farklı insanları birbirlerinin hikâyelerinin içine yerleştirip kaderlerini birlikte dokuyarak dünya tarihinin tohumunun, "Batı Medeniyeti"nin oluşmasını sağlayan kurucu unsur haline getirdi.

Eski çağlardaki kara yolu trafiğine bakıldığında, "büyük merkez istasyonu" Hindistan'ı, Orta Asya'yı, İran yaylalarını, Mezopotamya'yı ve Mısır'ı bağlayan, nehirler ve denizler –Basra Körfezi, İndus ve Ceyhun Nehirleri, Aral Gölü, Hazar Denizi, Karadeniz, Akdeniz, Nil Nehri ve Kızıldeniz– tarafından çevrelenen yollar ve güzergâhlardır: Nihayetinde İslam dünyası olacak olan yerler...

Antik Deniz Rotaları: Akdeniz Dünyası

Antik Kara Rotaları: Orta Dünya

Ne yazık ki, bu ikinci bölgeye tek bir isim verilmemiştir. Bölgenin bir kısmı "Orta Doğu" olarak adlandırılıyor ancak bölgenin bir parçasına farklı bir isim vermek, bu bütün içindeki bağı muğlaklaştırıyor. Bununla birlikte, Batı Avrupa'dan bakan biri "Orta Doğu"yu kullanır. Örneğin, İran topraklarındaki birisi için bu bölge Orta Doğu değil Orta Batı'dır. Bu nedenle, İndus Nehri'nden İstanbul'a kadar olan bütün bölge için Orta Dünya demeyi tercih ediyorum çünkü Akdeniz ve Çin toplumlarının ortasında bulunmaktadır.

Çin toplumu, kendi evreninde diğer ikisiyle olukça az etkileşim halinde bulunuyordu ve aslında yalnızca coğrafi nedenlerle bile böyle olması beklenir. Çin, Akdeniz toplumundan aradaki mesafe nedeniyle kopukken, Orta Dünya'dan Himalayalar, Gobi Çölü ve Güneydoğu Asya'nın neredeyse geçilmez olan ormanları yüzünden ayrıdır. Bu nedenle, Çin, ona bağımlı ülkeler ve rakipleri Orta Dünya merkezli "dünya tarihi"ne oldukça nadir dâhil olmuştur ve bu kitapta da Çin'e o ölçüde nadiren değinilmiştir. Aynı şey dünyanın en büyük çölünün Avrasya'nın geri kalanından ayırdığı Sahra Çölü'nün güneyi için de geçerlidir. Bu minvalde, Amerika coğrafi nedenlerden ötürü kendi dünya tarihiyle birlikte bir başka âlem oluşturmuştu.

Gelgelelim coğrafya, Akdeniz ve Orta Dünya toplumlarını Çin'i ve Amerika'yı izole ettiği gibi ayırmadı. Ancak yine de bu iki bölge farklı diyarlar olarak şekillendi çünkü bunlar, tarihçi Philip Curtin'in tanımladığı üzere "iletişim halindeki bölgelerdi": Her birinin kendi içindeki etkileşimi diğeriyle olduğundan daha fazlaydı. Akdeniz sahiline yakın bir yerdeki herhangi bir şeyi, Persepolis'e ya da İndus Nehri'ne götürmektense Akdeniz'in bir başka kıyısına götürmek daha kolaydı. Benzer şekilde, karada ilerleyen kervanlar Orta Dünya'yı herhangi bir yönde birden fazla yol alternatifiyle aşabiliyordu; bu şekilde kesişen birçok dört yol vardı. Ancak, batıda Küçük Asya'da (şimdiki Türkiye topraklarında) coğrafi şekiller, kervanları dünyanın en dar boğazında yığılmak zorunda bırakır ve boğazı geçen köprüde (tabii eğer o zaman böyle bir köprü vardıysa), oraya kadar çağlayarak akan kara trafiği, bu geçitte damla damla ilerlediği için tıkanma noktasına gelip kervanların geri dönüp Orta Dünya'nın merkezine ya da güneye, Akdeniz kıyılarına gitmesine neden oluyordu.

Dedikodular, hikâyeler, fıkralar, söylentiler, tarihî izlenimler, dinî mitolojiler, ürünler ve kültüre ait diğer unsurlar, tüccarlar, seyyahlar ve fatihlerle birlikte yayılırdı. Ticaret ve seyahat rotaları uygarlığın kanını taşıyan kılcal damarlar olarak iş görürdü. Toplumlar, bu kılcal damarların sağladığı ağlarla, bir diğerinin hikâyesindeki kahramanı kendi hikâyelerine, karakterin iyi mi yoksa kötü mü olduğunda uzlaşamasalar bile geçirmekteydi.

Böylece, Akdeniz ve Orta Dünya toplumları birbirinden farklı dünya tarihi hikâyeleri geliştirdiler. Akdeniz çevresinde yaşayan halkın kendilerinin, insanlık tarihinin merkezinde olduğunu düşünmeleri için iyi nedenleri vardı ancak aynı ölçüde, Orta Dünya halkının da kendilerini insanlık tarihinin kalbinde olduğunu görmeleri için iyi gerekçeleri vardı.

Bu iki "dünya tarihi", şu anda İsrail'i, Lübnan'ı, Suriye'yi ve Ürdün'ü, kısaca ifade etmek gerekirse, nice sıkıntıyı bulabileceğiniz bir bölgede çakışmıştı. Burası hem deniz hem de kara yollarının bittiği yerdir. Akdeniz'den bakıldığında bu bölge, Akdeniz'in çekirdeği ve özü olduğu dünya tarihinin bir parçasıydı. Diğer açıdan bakıldığında ise, Mezopotamya ve İran'ın özünü oluşturduğu Orta Dünya'nın bir parçasıydı. Ne şimdi ne de daha önce bu kara parçasının hangi diyara ait olduğuna dair karşı çıkılamayan bir görüş ortaya atılamadı.

İslamiyetten Önce Orta Dünya

İlk uygarlıklar her yıl sele maruz kalan, büyük ve durgun nehirlerin kıyılarında ortaya çıkmıştı. Çin'deki Huang-ho Vadisi, Hindistan'daki İndus Vadisi, Afrika'daki Nil Vadisi altı bin veya daha fazla yıl önce, göçebe avcıların ve çobanların yerleştiği, köyler inşa ettiği ve çiftçiliğe başladığı yerlerdir.

Belki de ilk dönem insan medeniyetinin en dinamik *petri kabı*, Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan, Mezopotamya olarak bilinen ve "nehirler arasında" anlamına gelen verimli topraklardaydı. Bu arada, bu iki nehir günümüzde Irak'ı neredeyse ikiye bölmektedir. "Verimli hilal" ya da "medeniyetin beşiği" dediğimizde, her şeyin başladığı yer olan Irak'tan bahsediyoruz.

Mezopotamya'nın coğrafi bir özelliği, onu diğer erken kültür yuvalarından ayırmaktadır. Mezopotamya'yı oluşturan iki nehir de düzgün, yerleşime uygun ovalar oluşturur ve herhangi bir yönden ulaşılabilecek şekilde akar. Mezopotamya, örneğin doğusu bataklıklar, batısı yaşamaya elverişsiz Sahra Çölü ve yukarısında sarp kayalıklarıyla çevrili olan Nil'in aksine, coğrafi özellikleri yüzünden etrafında yaşayan halka herhangi bir doğal koruma sağlamaz. Coğrafi özellikleri Mısır'ın sürekliliğini sağlamış ancak diğer kültürlerle etkileşimini kısıtlamış ve bu yüzden uzun süre değişime direnmiştir.

Mezopotamya'da ise durum farklıdır. Orada, binlerce yıl boyunca birçok kez denenen bir model oluştu: Bu, büyük imparatorlukların doğmasını sağlayan, göçebeler ile kentlerde yaşayanların girift mücadelesidir. Sistem şu şekilde işliyordu:

Yerleşik çiftçiler müreffeh köy ve kentler için sulama sistemleri inşa ederdi. Nihayetinde kuvvetli bir lider, iyi organize olmuş bir ruhbanlar sınıfı veya bazen ikisinin oluşturduğu bir ittifak, bu kent merkezlerinden birkaçını tek gücün altında birleştirip daha büyük bir politik birlik oluştururdu; konfederasyon, krallık veya imparatorluk gibi.

Ardından cesur göçebelerden oluşan bir kabile gelip zamanın krallığını işgal eder, sahip olduklarını ele geçirir ve süreç içinde imparatorluğu büyütürdü. Sonunda, cesur göçebeler tam da fethettikleri şehrin insanları gibi pasif, lükse ve rahata düşkün şehirliler haline gelirdi. Ta ki, bir başka göçebe kabile gelip ülkelerini fethedip imparatorluklarını ele geçirinceye kadar.

Fetih, sağlamlaştırma, genişleme, yozlaşma ve ardından tekrar fetih... sistem buydu. Bu sistem aşina olduğu dünyaya ilişkin gözlemlerine dayanarak 14. yüzyılın büyük Müslüman tarihçisi İbni Haldun tarafından sistematize edilmişti. İbni Haldun, bu döngünün içerisinde tarihin altında yatan eğilimi keşfettiğini düşünüyordu.

Bu süreç birden fazla yerde yaşanıyordu. Burada, bir imparatorluk gelişirken bir başka yerde diğeri filizleniyordu. Her iki imparatorluk da gelişmeye devam ediyordu, ta ki birinin diğerine üstünlük sağladığı ve

diğerini fethederek tek, yeni ve daha büyük bir imparatorluğun kurulduğu noktaya kadar.

Yaklaşık 5.500 yıl önce Fırat kıyısındaki bir düzine şehir Sümer adı verilen bir ağla birleşti. Burada yazı, tekerlek, el arabası, çömlekçi tornası ve ilkel bir sayı sistemi icat edildi. Ancak Sümerler, ırmağın yukarı kısmındaki barbar komşuları Akadlarca fethedildi. Akadların lideri Sargon, tarihte ismiyle bilinen ilk dikkat çekici fatihti. Her açıdan gaddar bir komşuydu. Yola yoklukla çıkıp kendini var eden ve bilinmeyen ama yaptıklarını çamur tabletler halinde çivi yazısı olarak bırakan ve özetle; "Bu büyüdü ve ben onu yok ettim, şu büyüdü ve ben onu yok ettim," diyen bir liderdi.

Sargon ordularını güneye, silahlarını deniz suyuyla yıkayabilecekleri yere kadar götürmüştü. Orada der ki; "Şimdi, kendini benim dengim olarak adlandırmak isteyen herhangi bir kral, benim gittiğim yerlere kadar ilerleyebiliyorsa bırakın gitsin." Daha açıkça: "Görelim bakalım, herhangi birisi benim fethettiğim kadar yeri fethedebilecek mi?"[1] Sargon'un imparatorluğu New Jersey'den daha küçüktü.

Zaman içerisinde, yaylalardan inen yeni bir göçebe barbar dalgası Akadları bozguna uğratmıştı; ve onlar da başkaları tarafından fethedildi ve onları da başkaları –Gutiler, Kassitler, Hurriler, Amoritler– model tekrarlanmaya devam etti. Yakından bakınca, yeni hükümdarların, temelde aynı bölge üzerinde ama her zaman daha fazlasına hükmettiğini görürsünüz.

Amoritler, (ilk) Babil İmparatorluğu'nun yönetildiği kent olan meşhur Babil kentini inşa ederek önemli bir aşama kaydetmişti. Böylece, daha büyük ve ihtişamlı Ninova kentini kuran Asurlulara, Babiller öncülük etmiş oldu. İmparatorlukları Irak'tan Mısır'a kadar uzanıyordu; bir yerden diğerine gitmenin en hızlı şeklinin atla olduğu bir dönemde, insanların gözünde ne kadar muazzam bir hâkimiyet alanı olduğunu hayal edebilirsiniz. Asurlular, tarihte acımasız tiranlık olarak kötü bir nam edindiler. Diğer çağdaşlarından gerçekten daha kötü olup olmadıklarını söylemek

zor ama Stalin'in 20. yüzyılda meşhur ettiği bir stratejiyi uygulamışlardı: Tüm nüfusu göçe zorlayıp onları başka yere yerleştirdiler; teoride evlerini kaybeden ve aşina olduğu kaynaklarla bağları koparılıp yabancılarla yaşamak zorunda bırakılan insanlar, isyan çıkarmak için fazla dağınık olduklarından bunda başarısız olacaklardı.

Bir süreliğine işe yaradı ama sonsuza kadar sürmedi. Asurlular sonunda kendine tabi olan halklardan Keldanilerin tahakkümüne girdi; Keldaniler, Babil'i yeniden inşa ettiler ve astronomi, tıp ve matematikteki bilimsel başarılarıyla tarihte şanlı bir yer edindiler. 12'lik sayı sistemi kullanıyorlardı (bizim 10'luk sayı sistemimizin aksine); zamanın ölçümünün ölçmenin ve dilimlenmesinin mucitleriydiler. Yılın 12 ay, saatin 60 dakika ve dakikanın 60 saniye olması işte bu yüzdendir. Başarılı şehir planlamacıları ve mimarları vardı; dünyanın yedi harikasından biri sayılan "Babil'in Asma Bahçeleri"ni Babil Kralı inşa etti.

Ancak Babilliler, Asurluların tüm nüfusu göçe zorlayıp böl-yönet stratejisini izlediler. Kral Nebukadnezar, Kudüs'ü yıkan ve İbranileri boyunduruk altına alan ilk kişiydi. Ayrıca yine bir Babil kralı, Belşazzar bir gece sarayında ziyafet verirken, duvarda ateşten harflerle kötü bir el yazısıyla yazılmış "*Mene mene tekel upharsin*" ifadesini görmüştü.

Kralın dalkavukları büyük ihtimalle kör kütük sarhoş oldukları ama aynı zamanda kelimeler yabancı bir dilde (Aramice*) yazıldığı için kelimelerin anlamlarını çıkartamadılar. Yazıyı İbrani tutsak Danyal'a gönderdiler. Danyal kelimelerin "Günleriniz sayılı, çok hantal ve muhtaç durumdasınız, krallığınız yok olacak," anlamına geldiğini söyledi. En azından Eski Ahit'in Danyal'ın Kitabı bölümünde böyle anlatılır.

Belşazzar'ın kehanet gerçekleşmeden önce üzerine düşünmeye fırsatı olmadı. Babilliler, Persler ve Medlerin ittifakıyla yaylalardan gelen barbar bir çetenin ani ve ölümcül bir saldırısına uğradılar. Bu iki Hint-Avrupa kabilesi ikinci Babil İmparatorluğu'na son verip yerine Pers İmparatorluğu'nu kurdular.

---

* Semitik dil ailesinin Kuzey-Batı grubundan bir dil. Suriye ülkesinin eski adı olan *Aram* sözcüğüne dayanarak adlandırılmıştır. (ed.n.)

Bu noktada, Orta Dünya'nın göbeğinde tekrarlanan, öncekinden daha büyük imparatorluk modeli sona erdi ya da uzun süreliğine rafa kalktı. Çünkü Persler başarılı olduğunda, onları fethedebilecek kimse kalmamıştı. Her iki "medeniyetin beşiğinde" Mısır ve Mezopotamya'nın hükümdarlıkları sona ermişti. Hükümdarlıkları batıda küçük Asya'yı, güneyde Nil'i ve doğuda İran topraklarıyla, Afganistan'da İndus Nehri'ni aşıyordu.

Şanlı ve nazik Persler, muhtemelen fethetmek için daha fazla ilerlemeye gerek görmemişlerdi; çünkü İndus Nehri'nin güneyinde Muson ormanları bulunurken, Afganistan'ın kuzeyinde sert rüzgârlarca düzleşmiş ve sürülerine otlak bulmak için dolanan Türk göçebelerin olduğu bozkırlar –böyle bir yeri kim yönetmek isterdi ki?– uzanıyordu. Bu nedenle Persler kendilerini, barbarları uzak tutmak için kaleler zinciri yapmaya adamıştı; böylece sıradan halk sınırın yerleşik kısmında medeni yaşamın inceliklerini keşfetmeyle meşgul olabilirdi.

MÖ 550 yılları civarında, Perslerin gücü ele geçirdiği sıralarda, birçok birleştirme politikaları çoktan gerçekleştirilmişti: Her bölgede, eski fatihler yerel kabileleri ve şehirleri tek sistemle bir başkentten –Elam, Ur, Ninova veya Babil– tek hükümdar tarafından yönetilen bir hale getirmişti. Böylece, Persler öncüllerinin yaptıklarından fayda sağlamış oldular.

Pers İmparatorluğu, birkaç yönüyle diğer devletlerden ayrılmaktadır. Birincisi, Persler, Asurluların zıttıydı. Büyük hükümdarlık alanlarını yönetme konusunda tamamen zıt yöntemler geliştirmişlerdi. Bütün bir milleti göçe zorlamak yerine, onları iskân etmeyi tercih etmişlerdi. İbranileri esaretten çıkarıp onların Kenan Diyarı'na geri dönmelerine yardımcı olmuşlardı. Pers imparatorları çok kültürlü, tek büyük çadırın altında yaşayan birçok halk stratejisini izlediler. Yönettikleri muazzam toprakları farklı unsurlara ait insanların, kendi geleneksel ve yerel yaşamlarına göre kendi liderlerinin yönetiminde, imparatorun yetkisi ve talebiyle toplanan, düşük vergi karşılığında yaşamalarına izin vererek kontrol ettiler. Bu fikri daha sonra Müslümanlar da kullandı ve strateji Osmanlılar dönemi boyunca da devam etti.

İkincisi, Persler iletişimi, hükmettikleri toprakları bir arada tutmak, dolayısıyla kontrol etmek için bir araç olarak görüyorlardı. Uyumlu bir

vergi sistemi ilan etmiş ve hükmettikleri topraklarda tek bir para birimi belirlemişlerdi. Para ticarette iletişimin aracıydı. Muhteşem bir yol ağı inşa etmiş ve bu yolları hanlarla donatıp seyahati kolaylaştırmışlardı. Etkin bir posta sistemi de oluşturmuşlardı; buna Pony Express'in* erken bir versiyonu diyebiliriz. Bazen görüp Birleşik Devletler Posta Servisi ile ilişkilendirdiğiniz, "Ne kar ne yağmur, ne sıcak ne de gecenin karanlığı bu kuryeleri gidilmesi gereken yere çabucak ulaşmaktan alıkoymaz!" sloganı Antik Pers'ten gelmektedir.

Persler, ayrıca birçok tercüman da çalıştırdılar. "Ama memur bey, ben bunun kurallara aykırı olduğunu bilmiyordum, Farsça bilmiyorum ben," diyerek paçayı sıyıramazdınız. Tercümanlar, imparatorlara güzelliklerini ve muhteşemliklerini değişik dillerde yazılı dokümanlarla yaymalarını, böylece uyruklarının onları arzulamalarını sağlıyorlardı. Pers İmparatorluğu'nun defalarca çıkmış olduğu zirvesinden birinin sorumlusu Darius, Behistun denen yerde kendi hayat hikâyesini bir kayanın içine üç farklı dilde yazdırmıştı: Farsça, Elam dilinde ve Babilce. Burada, Darius'un yaptıkları ve fetihleri, onu tahttan indirmeye çalışan ama başarısız olan isyanlar ve onlara uygulanan cezaları anlatan 15.000 karakter yazılmıştı. Basitçe, bu imparatorla başınızı belaya sokmak istemezsiniz diyordu: Burnunuzu kestirebilir ya da daha fazlasını yapabilirdi. Ancak imparatorluğun halkı Pers yönetimini temelde hoşgörülü buluyordu. İyi yağlanmış yönetim makinesi barışı korumuş ve bu durum sıradan halkın gelişen aile işleriyle, büyüyen mahsullerle ve faydalı ürünlerle uğraşmasına olanak sağlamıştı.

Darius'un Behistun Yazıtı'nın antik Farsça kısmı, keşfedildiği 19. yüzyıldan sonra modern Farsça sayesinde çözülebildi. Bu sayede akademisyenler diğer iki dili de çözebildiler. Bu başarı antik Mezopotamya'nın çivi yazısı kütüphanelerine erişmemizi ve bu bölgede 3.000 yıl öncesinin günlük yaşamına dair bilgimizin, Batı Avrupa'nın 1.200 yıl öncesindeki günlük yaşamına ilişkin bilgimizden daha fazla olmasını sağladı.

Din, Pers dünyasına nüfuz etmişti. Hintlerin "milyonlarca tanrı" fikri ya da yarı insan - yarı hayvan şeklindeki mistik yaratıkların Mısır pan-

* 1860'lı yıllarda ABD'deki en hızlı kurye servisi olarak ünlenmiş posta servisidir. (ç.n.)

teonları gibi bir şey ya da doğadaki her şeyin insana benzeyen ve insani zayıflıklara sahip kendisine ait bir tanrısı olduğuna inanan Yunan Paganizmi de değildi.

Hayır, "Zerdüştlük" Pers diyarında var olmanın sefasını sürmüştü. Zerdüşt, İsa'dan yaklaşık 1.000 yıl önce veya sonra yaşamıştı ancak hiç kimse gerçeği bilmiyordu. Kuzey İran'da ya da belki Kuzey Afganistan'da ya da buraların daha doğusunda bir yerlerde ortaya çıktı; bunu da hiç kimse bilmiyordu. Zerdüşt, hiçbir zaman bir ilahın peygamberi ya da tanrısal gücün kutsal enerjisini yayan biri olduğunu iddia etmemişti. Kendisini bir filozof ve arayış peşinde olan bir kişi olarak görmüştü. Ancak takipçileri onu kutsal bir adam olarak gördüler.

Zerdüşt, evrenin karanlık ve aydınlık, iyi ve kötü, doğru ve yanlış, yaşam ve ölüm arasında bölündüğünü öğretiyordu. Yaradılış anında kâinat bu zıt kamplar arasında bölünmüş, o zamandan beri bunlar arasındaki çekişme sürmüş ve bu savaş sonsuza kadar devam edecekti.

Zerdüşt'e göre insanların içinde her ikisi de bulunmaktaydı. Hangisini tercih edeceklerini özgürce belirliyorlardı. İnsanlar iyiyi seçerek aydınlığın ve hayatın gücünü ortaya çıkarır, kötüyü seçerek karanlığın ve ölümün gücünü artırırdı. Zerdüştlükte kaderciliğe yer yoktu. Büyük savaşın sonucu her zaman iki boyutluydu; her insan ahlaki seçimler yapma konusunda özgürdür ve aynı zamanda, her ahlaki seçim kozmik sonucu etkilemektedir.

Zerdüşt, evrenin dramını, iki kutsallığın çekişmesinin sonucu olarak görüyordu; bir değil, binlerce değil, iki. Ahura Mazda iyiliğin prensibine sahipken Ahriman kötülüğünkine sahipti. Ateş, Ahura Mazda'nın ilahi sembolüydü; bu, kimilerinin Zerdüştleri ateşe tapanlar olarak düşünmelerine neden oluyordu ama Zerdüştler ateşe değil, Ahura Mazda'ya tapıyorlardı.

Zerdüşt ölümden sonraki yaşamdan bahsediyordu. İyilerin, iyi oldukları için bir ödül olarak oraya gideceğini değil ama bu yönde davranmayı seçmelerinin bir sonucu olarak gideceklerini söylüyordu. İnsanların kendi seçimlerinin bir sonucu olarak cennete taşındıklarını söyleyebilirsiniz.

Pers Zerdüştleri dinî heykellere, sembollere ve ikonlara karşı çıkmışlardı. Sonradan İslamiyette güçlü biçimde etkisini gösterecek olan dinin sanatta temsiline karşı çıkışın altında da bu yatmaktadır.

Zerdüşt veya en azından takipçileri, Ahura Mazda'yı bazen "Erdemli Kral" olarak adlandırırlardı ve onu tüm evrenin gerçek yaratıcısı ve yaratılış anından sonra, yaratılan her şeyi birbirine zıt iki kutba bölen varlık olarak tasavvur ederlerdi. Bu nedenle, Zerdüşt'ün iki kutupluluğu monoteizme yönelse de hiçbir zaman o noktaya varmadı. Sonunda, Pers Zerdüştleri için, eşit güce haiz iki ilah evrene yerleşti ve insanlar, bu ikisi arasındaki mücadele içinde bir o yana bir bu yana çekilen birer ip haline geldiler.

Zerdüşt bir rahip, maguş* olarak adlandırılırdı; çoğul hali ise magi idi: "Doğu'nun üç erdemli adamı". Hristiyan hikâyesine göre, İsa çocukken ona reçine ve buhur getirenler Zerdüşt rahiplerdi. Ayrıca, İngilizcede "büyücü" anlamına gelen *magician* kelimesi de "magi"den türemiştir. Bazıları bu rahiplerin sihirli güçleri olduğunu düşünüyordu (bazen de bunu kendileri iddia ederdi).

İmparatorluğun son dönemlerinde, Persler Akdeniz diyarına, Batı dünya tarihinde büyük etkisi olan kısa süreli bir darbe indirmişti. Pers İmparatoru Darius, batıya, Yunanları cezalandırmak üzere hücuma kalktı. Persler, yaptıkları savaşları iki medeniyet arasında çıkan çatışma olarak algılamadıkları için "işgal" ya da "fetih"i değil de "cezalandırmak" ifadesini kullandım. Persler, Yunanları medeni dünyanın kıyısında, doğrudan yönetmeleri için oldukça uzak olsa bile, kendi toprakları olarak gördükleri ve Perslere ait olan küçük şehirlerde yaşayan ilkel yerleşimciler olarak görüyordu. İmparator Darius, Yunanlardan sembolik olarak bir kavanoz su ve bir kutu toprak göndererek kendi yönetimi altında olduklarını onaylamalarını istedi. Yunanlar bunu reddetti. Darius, Yunanlara hiç unutamayacakları bir ders vermek için bir ordu topladı ama ordunun boyutları başlı başına bir problem yumağıydı; bu kadar adamı bu mesafeye nasıl götürecekti? Bu büyüklükteki bir ordunun ikmali nasıl sağlanacaktı? Darius, askerî stratejinin ilk kuralını göz ardı etmişti: Asla Avrupa'da toprak savaşına girme. Sonuçta unutulmayacak dersi veren Yunanlar oldu –Perslerin bir nesilden kısa bir sürede unuttukları bir ders– Darius'un avanak oğlu Ser-

* Kuzey İran'da kurulmuş olan antik Media krallığının rahip sınıfı. Maguşlar büyü yapabilme, hadisleri ve rüyaları yorumlayabilme ve astrolojik öngörülerde bulunabilmeleriyle ünlüydüler. (ed.n.)

has, babasının hatalarını tekrarlayarak hatta daha da kötülerini yaparak intikam almaya karar verdi. Ancak, Serhas da eve topallayarak döndü ve bu Perslerle Avrupalıların macerasının sonu oldu.

Ama aslında bu bir son değildi. Yaklaşık 150 yıl sonra, Büyük İskender, karşı taraftan hücuma kalktı. Her zaman Büyük İskender'in dünyayı fethettiği söylenir, aslında fethettiği yer Pers'ti; dünyayı fethetmiş olan Perslerin toprakları.

İskender'le birlikte Akdeniz diyarının hikâyesi, Orta Dünya'nın hikâyesiyle sert biçimde kesişmişti. Ve İskender, her iki diyarı bir araya getirmeyi hayal etmişti: Avrupa ve Asya'yı birleştirmeyi. Babil'i başkent yapmayı planlıyordu. İskender'in darbesi derin bir iz bıraktı. İskender, bütünüyle olumlu anlamda olmayan (ancak negatif de denemez) kahramanca özellikler yüklenerek birçok Pers miti ve hikâyesine konu olmuştur. Ayrıca, sonradan Müslüman olan birçok kente de onun adı verilmişti. İskenderiye bunun açık bir örneğidir ve Kandehar da daha az bilinen bir başka örnektir. Kandehar'ın orijinal hali "İskender" idi ama baş kısımdaki "İs" düştü ve "Kender" zamanla "Kandehar"a dönüştü.

Ancak, İskender'in açtığı yarık birleşti, deri tekrar kapandı ve Asya'daki 11 yıllık hükümdarlığı sona erdi. İskender bir akşam, Babil'de aniden öldü; nezleden mi, sıtmadan mı, fazla içkiden mi yoksa zehirden mi hiç kimse bilmiyor. İskender, generallerini fethettiği yerlerin çeşitli bölgelerine atamıştı ancak en güçlü olan bütün topraklar üzerinde hak iddia etmişti. Böylece etkisi birkaç yüzyıl sürecek olan Helen Krallıkları kurulmuş oldu. Örneğin, Baktriya Krallığı'nda (şimdiki Kuzey Afganistan'ı) sanatçılar Yunan tarzıyla heykeller yapmışlardı; sonradan Hindistan'daki Budist etkisinin kuzeye sıçramasıyla, iki sanat birbirine karışmış ve şimdi Greko-Budist sanat olarak bilinen tarz ortaya çıkmıştı.

Sonuçta bu krallıkların zayıflamasıyla Yunan etkisi silindi, Yunan dili bu coğrafyada kullanılmaz oldu ve Pers özü tekrar yüzeye çıktı. Bir başka imparatorluk ortaya çıkarak antik Perslerin işgal ettiği topraklarda (o kadar geniş olmasa da) yönetimi ele aldı. Part Krallığı olarak tanınan bu yeni yönetim, yenilmesi oldukça zor savaşçılardı savaşçılardan oluşuyordu. Partlar Roma'ya karşı durmaksızın savaştılar ve onların doğuya

doğru genişlemesini engellediler. Partların ordusunda, bir çeşit süvari birliği şeklinde, tamamen metal zırhlarla donanmış, yine zırhlı iri atlar kullanan savaşçılar bulunuyordu; daha ziyade feodal çağlardaki Avrupalı şövalyelerle özdeşleşiyorlardı. Ancak, bu Part şövalyeleri seyyar kaleler gibiydi. Bu şövalyeler hantal oldukları için, Partların başka bir süvari birliği daha vardı; hafif zırhlı ve ata binen bir birlik. Bir savaş taktiği olarak, hafif süvariler düşmana hücum eder gibi yapar ancak mücadelenin kızıştığı anda, aniden geri dönüp kaçmaya başlarlardı. Düşmanları, yerlerini kaybedip onları, "Onları ele geçirin, kaçıyorlar, haydi işlerini bitirelim!" diye bağırarak kovalarlardı; ancak Partlar birdenbire geri dönerek düzeni bozulmuş düşmanlarını dakikalar içinde yok ederlerdi. Bu taktik sonradan "Part darbesi" *(parting shot/parthia shot)* olarak tanındı.[1]

Partlar aslen Pers'in kuzeydoğu dağlarındaki göçebe çoban ve avcılardan oluşmuştu ancak bir kere eski Pers İmparatorluğu'nun iskeletine oturunca, bütün pratik amaçlarıyla birlikte Persleştiler (muhtemelen Part da Pers'in bir çeşit bozulmuş haliydi). Bu imparatorluk yüzyıllarca hüküm sürdü ancak arkasında hiçbir iz bırakmadı; çünkü sanat ve kültürle pek ilgilenmediler ve benzer şekilde, savaşçılar öldüğünde seyyar kalelerin ıskartaya çıkan metallerini de geri dönüştürdükleri için onlardan da geriye hiçbir şey kalmadı.

Partlar hüküm sürdükleri dönemde, ticareti koruyup teşvik ettiler ve kervanların, sınırları dâhilinde özgürce seyahat etmelerine izin verdiler. Yunanlar, Partların başkentini Hecatompylos "Yüz Kapılı Kent" olarak adlandırmışlardı çünkü bu kent birçok ticaret yolunun kesiştiği yerdi. Part şehirlerinin pazarlarında imparatorluğun her köşesinde ve çevresindeki toplumlardan çeşitli dedikoduları işitebilirdiniz: Doğudaki Greko-Budist krallıklardan, onların güneyindeki Hintlerden, uzak doğudaki Çin'den, batıdaki son dönemlerini yaşayan Yunan krallıklarından ve kuzeydeki Ermenilerden... Savaşları saymazsak, Partların Romalılarla çok az sosyal ilişkileri vardı. Böylece, Partları Persleştiren medeniyet kanı, iki devlet arasındaki sınırı geçemedi ve Akdeniz ile Orta Dünya ayrı kalmaya devam etti.

Partların yükselişe geçtiği dönemde, Çin, ilk defa birleşmişti. Aslında, Çin'in muzaffer yıllarındaki Han Hanedanı dönemi ile Partların baskın

olduğu dönem tamamen çakışıyordu. Batıda Romalıların büyük genişlemesi de, Partların çağının başlarında ilk döneminde başladı. Romanın Kartaca'yı ilk kez yendiğinde, Partlar Babil'i alıyordu. Jül Sezar'ın Galya'yı parçaladığı dönemde, Partlar Orta Dünya'da güçlerinin zirvesine çıkmıştı. MÖ 53'te Partlar, 34.000 bin lejyoneri rehin alıp Sezar ve Pompei'yle beraber Roma'yı yöneten Crassus'u da öldürerek Romalıları yendiler. 30 yıl sonra Partlar, Marcus Antonius'u da kötü bir mağlubiyete uğratarak Fırat Nehri'ni iki imparatorluk arasındaki sınır olarak belirlemişlerdi. İsa'nın doğduğu yıl da, Partları doğuya doğru genişlemeye devam ediyordu. Zerdüştlüğe ilgisiz olmalarına rağmen yine de inanan Partlar, Hristiyanlığın yayılışının farkındaydılar. Hristiyan misyonerler doğuya sızmaya başladığında, Partlar tarafından engellenmediler; sonuçta din konusu Partlar için pek de önemli değildi.

Partlar gücün yukarıdan aşağı, çeşitli kademedeki hükümdarlara doğru yayıldığı bir feodal sistemle yönetiliyordu. Zamanla bu feodal yapı imparatorluğun gücünü tırpanlamaya başladı. 3. yüzyılda yerel bir isyan, Partları ortadan kaldırdı ve kısa zamanda isyancılar Partların işgal ettikleri toprakları, hatta daha da fazlasını işgal edip Sasani İmparatorluğu'nu kurdu. Sasaniler, kültürel değişimin yönüne doğrudan bir müdahalede bulunmamış, yalnızca imparatorluğu daha etkin bir biçimde organize edip son Helenistik kalıntıları ortadan kaldırmış ve Pers dokusunun restorasyonunu tamamlamışlardı. Anıtsal heykeller, devasa binalar ve heybetli şehirler inşa etmişlerdi. Zerdüştlük yeniden kuvvetli biçimde ortaya çıkmış –ateş ve kül, gün ışığı ve karanlık, Ahura Mazda ve Ahriman– devletin dini olmuştu. Misyoner keşişler, batıda Afganistan'a kadar Budizmi yaymak için geliyordu ancak Zerdüşt Pers'te ektikleri tohumlar bir türlü filizlenmediği için doğuya geri döndüler ve böylece Budizm Avrupa'da değil, Çin'de yayıldı. Sayısız Pers hikâye ve efsanesi, sonradan Sasani dönemine atfedildi. Sasanilerin en büyük kralı, "Adil Kral" mitinin ilk örneği olarak bilinen Hüsrev Anuşirvan'dı. Muhtemelen İran'ın mitolojik ilk hanedanının üçüncü üyesi Keyhüsrev'le bir tutuluyordu. Anuşirvan "Pers Camelotu"nda asil savaşçıların hizmet ettiği Arthur misali bir figür gibiydi.[2]

Bu sırada Roma İmparatorluğu yıkılmaya başlamıştı. MÖ 293'te İmparator Diocletianus, idari amaçlarla imparatorluğu dörde ayırmıştı; Roma çok fazla genişlemişti ve tek merkezden yönetmek için fazla hantaldı. Ancak, Diocletianus'un reform çabası imparatorluğun ikiye bölünmesiyle sonuçlandı. Zenginlik kaynakları doğudaydı ve bu nedenle Batı Roma İmparatorluğu çöktü. Göçebe Cermen kavimleri imparatorluğun içine sızdıkça hükümet işleyişi durdu, hukuk sistemi ve düzen bozuldu ve ticaret bağları yok oldu. Okullar yıkıldı, Batı Avrupalılar okumayı ve yazmayı bir kenara bıraktılar ve Avrupa kendi karanlık çağı olarak bilinen döneme girdi. Almanya, Fransa ve İngiltere gibi yerlerdeki Roma şehirleri harabelere döndü ve toplum kabaca serfler, savaşçılar ve rahipler olarak sınıflara ayrıldı. Dağılmış durumdaki halkı bir arada tutan tek yapı, Roma Piskoposu tarafından idare edilen Hristiyanlıktı.

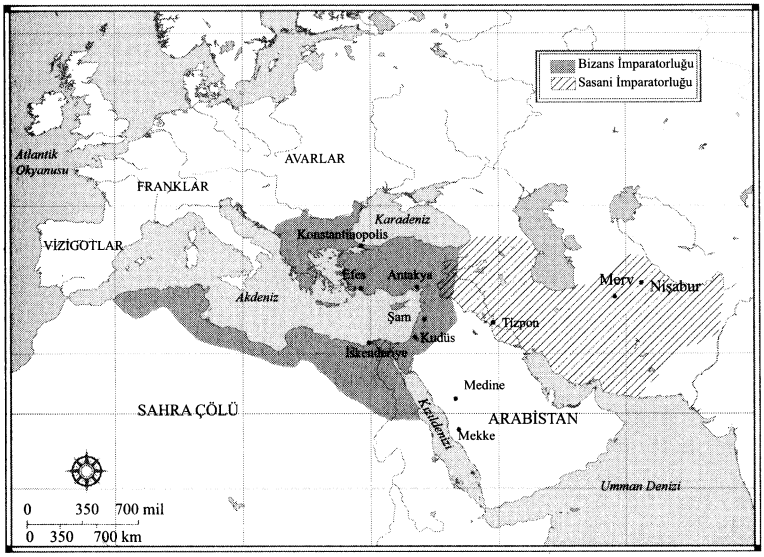
Konstantinopolis'ten yönetilen Doğu Roma İmparatorluğu ayakta kalmaya devam etti. Halk bu yapıyı Roma olarak adlandırmaya devam etti ancak sonraki tarihçiler bu yapının yeni bir şeye benzediğine kani olup, geçmişe dönük olarak yeni bir isim verdiler: Bizans İmparatorluğu.

Ortodoks Hristiyanlığın merkezi burası oldu. Batı Hristiyanlığının tersine, bu kilisenin papa benzeri bir figürü yoktu. Belli bir Hristiyan nüfusa sahip her kentin başında kendi piskoposu bulunuyordu; başpiskopos, ki bütün başpiskoposların eşit olduğu varsayılmasına rağmen, Konstantinopolis'in piskoposuydu ve hepsinden daha eşitti(!). Ancak, hepsinin üzerinde imparator bulunuyordu. Batının öğretisi, teknolojisi ve entelektüel aktivitesi Bizans'a indirgenmiş durumdaydı. Burada, yazarlar ve sanatçılar kitap, tablo ve diğer eserlerini üretmeye devam etmiş ancak Doğu Roma, Bizans İmparatorluğu'na dönüştüğü için Batı tarihinin az veya çok dışına çıkmıştı.

Bu söylem çok fazla tartışılacaktır çünkü Bizans İmparatorluğu, her şeyden öte Hristiyan'dı. Halkı Yunanca konuşuyordu ve filozofları... Filozofları hakkında çok fazla konuşmamak daha iyi olur. Neredeyse bütün iyi eğitim almış Batılılar Sokrates'i, Platon'u ve Aristo'yu bilir; Sofokles'e, Virgil'e, Tacitus'a, Perikles'e, Makedonyalı İskender'e, Jül Sezar'a, Agustus'a ve diğer birçoğuna değinmeye gerek yok ama Bizans tarihi üzerine çalışmış akademisyenleri bir kenara koyacak olursak, çok

az kişi üç tane Bizans filozofu veya iki Bizans şairi veya Justinyen'den sonra tek bir Bizans imparatoru sayabilir. Bizans İmparatorluğu, neredeyse 1.000 yıl hüküm sürmüştü ancak çok az kişi imparatorluğun bu döneminde gerçekleşmiş beş olay sıralayabilir.

Roma'yla kıyasladığında Bizans İmparatorluğu şiddete fazla yönelmedi ama kendi bölgesinde bir süper güçtü; büyük ölçüde kimseyle mücadeleye girmek zorunda olmadığı ve başkenti Konstantinopolis'i surlarla çevirip muhtemelen dünyanın ele geçirmesi en zor şehri haline getirdiği için. 6. yüzyılın ortası itibarıyla Bizans, Küçük Asya'nın çoğunu ve şimdi Güney Avrupa olarak adlandırılan alanın bir kısmını yönetmeye başladı. Ancak, Sasani Perslerine toslamışlardı; bölgenin diğer süper gücüne. Sasaniler, doğuda Himalayalar'ın eteklerine kadar uzanan bir alanı yönetiyordu. İki imparatorluk arasında problemli bir bölge uzanıyordu, iki dünya tarihinin çakıştığı ve kavgaların yaygın olduğu Akdeniz kıyıları boyunca uzanan bir alan. Güneyde ise her iki büyük imparatorluğun gölgesinde çok sayıda bağımsız kabilenin yaşadığı Arap yarımadası uzanıyordu. Orta Dünya'nın İslamiyet doğmadan hemen önceki konjonktürü böyleydi.

İslam'ın Arifesinde Bizans ve Sasani İmparatorlukları

Notlar:

1) Conan Doyle, 1886 yılında yazdığı Sherlock Holmes kitabı *Kızıl Dosya*'da Part darbesine yer vermiştir.

2) 11. yüzyılda yaşamış olan Firdevsi'nin Keyhüsrev karakterini anlattığı tek bir şiirden oluşan *Şehname* adlı eseri de bu Pers efsanesine dayanmaktadır.

2

Hicret

Sıfır Yılı
MS 622

Hristiyanlık çağının 6. yüzyılının sonlarında, Arabistan'ın kıyı bölgesindeki birkaç şehrin yıldızı, ticaretin verimli yatakları olarak parlıyordu. Araplar, Kızıldeniz limanlarından edindikleri malları –baharat ve kıyafet ve diğer ticari mallar– deve kervanlarıyla çölü aşıp Suriye ve Filistin'e götürüyorlardı. Kuzeye, güneye, doğuya ve batıya gitmişlerdi; bu sayede Hristiyan dünyası ve fikirleri hakkında geniş bilgiye sahiplerdi. Tabii Zerdüşt ve onun fikirleri hakkında da. Arapların arasında birkaç Yahudi kabile de yaşıyordu: Romalılar onları Filistin'in dışına sürdüğünde buraya gelip yerleşmişlerdi. Hem Araplar hem de Yahudiler Sami ırkındandı ve soylarının İbrahim'e dayandığını söylüyorlardı (ve öncesinde de Âdem'e). Araplar kendilerinin, İbrahim'in oğlu İsmail ve ikinci karısı Hacer'in soyundan geldiğini düşünüyordu. Çoğunlukla Eski Ahit'le ilişkilendirilen hikâyeler –Âdem ile Havva, Kabil ile Habil, Nuh ile gemisi, Yusuf ile Mısır, Musa ile Firavun ve diğerleri– Arap geleneğinin parçasıydılar. Bu noktada, Arapların büyük bir kısmının çoktanrılı paganlar olmasına ve Yahudilerin kararlılıkla tektanrıcı inançlarını korumalarına rağmen, her iki grubu, kültürleri ve yaşam biçimleri açısından birbirinden ayırmak neredeyse imkânsızdı. Bu bölgede yaşayan Yahudiler Arapça konuşuyordu ve kabile kültürleri Araplarınkine benziyordu. Bazı Araplar çölde yaşayan

bedevilerdi ama diğerleri şehirlerde yaşıyordu. İslamiyetin peygamberi Hz. Muhammed, Kızıldeniz kıyısına yakın ve hayli kozmopolit bir kent olan Mekke'de doğup büyümüştü.

Mekkeliler geniş ürün çeşidine sahip bezirgânlar ve tüccarlardı ancak en büyük ve prestijli uğraşları dindi. Mekke'de, Hubal, Menat, Allat, Gulsad ve Fals gibi en az yüz pagan ilahının bulunduğu tapınaklar vardı. Hacılar, bu merkezlere doluşur, ibadetlerini yapar, bir yandan da çalışırlardı. Bu sebeple Mekke, hanları, dükkânları ve hacılara yiyecek içecek sağlama hizmetleri sayesinde yoğun bir turizm sektörüne sahipti.

Hz. Muhammed, MS 570 yılı civarlarında doğmuştur. Tam tarihi bilinmiyor çünkü o zaman, henüz küçük bir bebekken hiç kimse için özel bir anlam taşımıyordu. Babası, Hz. Muhammed daha anne karnındayken, ailesini yoksul bir halde bırakarak ölen fakir bir adamdı. Hz. Muhammed henüz altı yaşındayken annesini de kaybetti. Mekke'nin en güçlü kabilesi olan Kureyş'ten olmasına rağmen, kabilenin en fakir sülalesinden, Haşimoğulları'ndan olduğu için bunun hiçbir etkisi yoktu. Bir yetim olarak belirsiz bir statüsü olduğu için gayretli bir çocuk olarak büyüyeceği tahmin edilirdi. Ama terk edilmemişti, yakın akrabaları onu yanlarına almıştı: Büyükbabası ölene kadar onunla beraber ve sonra da onu oğlu gibi yetiştiren amcası Ebu Talip'le birlikte yaşamıştı ancak henüz o yıllarda kendi kabilesinde Hz. Muhammed hiç kimseydi; amcasının evinin dışına çıktığında, muhtemelen, bir yetimin payına düşen küçümsenmeyi tatmıştı. Hayat boyu onu kaygılandıracak olan dul ve yetimlerin durumu çocukluğunda içine kök salmıştı.

25 yaşına geldiğinde, Hatice isimli zengin ve dul bir tüccar, kervanlarını idare edip işlerini idare etmesi için onu işe aldı. Arap toplumu kadınlara tolerans gösteren bir düşünce yapısına sahip değildi ama Hatice'nin mal varlığı kocasından miras kalmıştı ve bu mirası korumak için idare edip elinde kalmasını sağlayabilecek güçlü birine ihtiyacı vardı. Hz. Muhammed ve Hatice arasındaki karşılıklı destek ve bağlılık ilişkisi evlenmelerine vesile oldu. Hatice'nin ölümüne kadar süren birliktelik, sıcak bir ortaklıktı. Her ne kadar Arabistan çok eşli bir toplum yapısına sahip olup

tek eşlilik yaygın olmamasına rağmen, Hatice öldükten 25 yıl sonra Hz. Muhammed hâlâ tek eşliydi.

Yetim büyümesine rağmen, bir yetişkin olarak oldukça başarılı bir kişilik ve iş hayatı oluşturmuştu. Diplomatik yetenekleri ve kavga eden tarafların onu bir arabulucu olarak görmelerinden ötürü iyi bir itibar edinmişti. Kırk yaşına yaklaştığında, hayatın anlamına dair sorunları vardı. Etrafına bakınca; bir yanda zenginlikle coşmuş ve refah içinde bir toplum, öte yanda ise yardımlarla kıt kanaat geçinen dullar ve azıcık yemek için mücadele eden yetimler görüyordu. Bu nasıl olabilirdi?

Tefekküre dalmak için dağdaki bir mağaraya gidip inzivaya çekilmeyi âdet edinmişti. Bir gün orada, gizemini hâlâ koruyan, Hz. Muhammed'in kendisi tarafından çeşitli tanımlarının yapıldığı ve söylentilerinin devam ettiği çok önemli bir olay başına geldi. Gelenek, onu melek Cebrail'in ziyaret ettiği konusundaki görüşünde sabitlenmiş durumda. Hz. Muhammed, "üzerinde yazıların olduğu ipek bir giysi"nin o uyurken ona verildiğinden bahsetmişti.[1] Aslında görünen o ki, mağaranın zifirî karanlık bir köşesinde tefekküre dalmışken sözlü ve kişisel bir iletişim yaşadı. Çok kuvvetli ve korkutucu bir hayal duyumsadı: Mağarada onunla birlikte bir başkası vardı. Aniden arkasından bir şeyin onu, nefes almasını engelleyecek kadar sıkı sardığını hissetti. Ardından bütün varlığıyla daha önce hiç duymadığı bir şekilde hissettiği bir ses geldi: "Oku!" diye emrediyordu ona.

Soluk soluğa okuyamadığını söyleyebildi.

Emir tekrar geldi: "Oku!"

Tekrar okuyamadığını söyleyerek itiraz etti, neyi okuyacağını bilmiyordu ama Cebrail –ses– öfkeyle bir kez daha yineledi: "Oku!" Bunun üzerine, yüreğinde korkunç bir ihtişamla kelimelerin oluştuğunu hissetti ve okuma başladı:

Yaratan Rabbinin adıyla Oku,
O, insanı bir aşılanmış yumurtadan yarattı.
Oku!
Rabbin en büyük kerem sahibidir.

O, Rab ki kalemle (yazmayı) öğretti,
*İnsana bilmedikleri şeyi öğretti.**

Hz. Muhammed dağdan indiğinde korkudan hastalanmıştı ve bir cin veya kötü bir ruh tarafından ele geçirildiğini düşünüyordu. Dışarıda, bütün dünyayı dolduran bir varlık olduğunu hissediyordu. Kimi söylentilere göre, gök gibi gürleyen ve anlatılandan daha korkunç olan, insan şeklinde bir ışık görmüştü. Evde, eşi Hatice'ye olanları anlattı ve Hatice, ona tamamen aklının başında olduğunu, gelen ziyaretçinin gerçekten melek olduğunu ve Allah tarafından göreve çağrıldığını temin etti. "Ben sana inanıyorum," dedi ve böylece Hz. Muhammed'in ilk takipçisi, ilk Müslüman oldu.

İlk başta yalnızca samimi dostlarına ve yakın akrabalarına vaaz veriyordu. Bir süre boyunca başka bir vahiy gelmedi ve bu durum onu karamsarlığa itti, bir yanlışlık olduğunu düşünmüştü. Ancak, sonra vahiyler tekrar gelmeye başladı. Kademeli olarak, vahiyleriyle birlikte halka gidiyordu, ta ki Mekke'nin her yerindeki insanlara, "Allah birdir. Onun iradesine boyun eğin, yoksa cehenneme gönderileceksiniz," deyinceye kadar. Ve Allah'ın iradesine boyun eğmenin neyi gerektirdiğini açıkladı: ahlaksızlığı, ayyaşlığı, zulmü ve gaddarlığı bırakmak; kötü durumdaki zayıfın ve düşkünün yanında bulunmak, fakirlere yardım etmek, hakkaniyet için fedakârlıkta bulunmak, cömert olana (Allah'a) hizmet etmek.

Mekke'deki birçok tapınaktan biri küp şeklindeydi ve köşesinde saygı gösterilen bir taş vardı; uzun zaman önce gökten düşen parlak, siyah bir taş ya da bir meteor. Bu tapınağın adı Kâbe'ydi ve hikâyeye göre Hz. İbrahim'in kendisi, oğlu Hz. İsmail'le birlikte bu yapıyı inşa etmişti. Hz. Muhammed kendisini Hz. İbrahim'in soyuna ait görüyordu ve Hz. İbrahim'in katı tek tanrı inancına ilişkin her şeyi biliyordu. Hatta Hz. Muhammed yeni şeyler öğütlemediğini düşünüyor, İbrahim peygamberin (ve diğer peygamberlerin) ilettiğini yinelediğine inanıyordu; böylece Kâbe'de her şeyi sıfırladı. Dedi ki: "Bu, Mekke'nin tek kutsal yeri olmalı, Allah'ın mabedi."

---

* Alak Sûresi 96. ayet. www.diyanet.org. (ed.n.)

Allah, Arapça "Tanrı" anlamına gelen ilahın bir başka şekilde söylenişidir. Kısaca Allah "Tanrı" demektir. Bu İslam'ın ana noktasıdır: Hz. Muhammed vaazlarında, "bu tanrıya" karşı "şu tanrıdan" bahsetmiyordu. "Allah'a inanın çünkü o en büyük, en güçlü tanrıdır," demiyordu ya da "bu Allah 'tek doğru tanrı', diğer hepsi sahte," demiyordu. Bu durumda birisi çıkıp da Tanrı'yı bir çeşit süper güçlere sahip belki Zeus'a benzeyen, ölümsüz, tek eliyle yüz deveyi kaldırabilen ve kendi türünün tek örneği olan bir varlık olarak düşünebilirdi. Bu durumda, kendisi de yine tek tanrılı bir din oluşturmuş olurdu. Hz. Muhammed, daha farklı ve büyük bir şey öneriyordu. Var olan her şeyi kuşatan tek bir tanrı telkin ediyordu; herhangi bir tasvirin, herhangi bir özelliğin, herhangi bir ölümlü varlığın ya da herhangi bir sınırın ötesinde olan bir tanrı. Yalnızca bir Tanrı var ve geri kalan her şey Tanrı'nın yaratısıdır: Bu, onu dinleyenlere ilettiği mesajdı.

Mekke'de ileri gelen tüccarları, din turizminden iyi gelir elde ettikleri için Hz. Muhammed'in bu söylemlerinden rahatsız olmuşlardı: Eğer yalnızca tek tanrı fikri kabul görürse diğer bütün tanrılara inananların Mekke'ye gelmeyi kesmesinden ve bunun onları mahvetmesinden korkuyorlardı. (Bugün ironik bir biçimde, bir milyondan fazla insan dünyanın en büyük yıllık toplantısını gerçekleştirerek her sene Mekke'ye gidip Kâbe'de hac vazifelerini yerine getiriyor!)

Ayrıca, Mekkeliler alkol batakhanelerinden, kumardan, fuhuştan ve diğer benzeri eylemlerden kâr elde ediyordu. Mevcut kabile yapısı, bir adamın çıkıp da zenginliklerini artıran eğlencelere engel olmasını hoş göremezdi; her ne kadar Hz. Muhammed'in takipçilerinin çoğu güçsüz, fakir insanlardan ve kölelerden olup onun söylediklerini pek anlamıyor olsalar da.

Aslında, Peygamber'in bütün takipçileri fakir insanlardan ve kölelerden oluşmuyordu: Aralarında zengin ve saygı duyulan tüccarlar Ebu Bekir ve Osman da vardı ve başlangıçta Hz. Muhammed'in en sert düşmanlarından olan, fiziksel olarak ihtişamlı bir cüsseye sahip olan Ömer de bulunuyordu. Eğilim rahatsız edici görünüyordu.

Yaklaşık 12 yıl boyunca, amcası Ebu Talip, Hz. Muhammed'i her türlü eleştiriye karşı korudu. Çoğu Müslüman'a göre, Ebu Talip hiçbir zaman İslam'ı kabul etmedi ama yeğenini kişisel sadakat ve sevgisinden ötürü desteklemeye devam etti ve sözlerinin Hz. Muhammed üzerinde bir ağırlığı da vardı. Hatice de her fırsatta ona destekçi olmuştu.

Sonra, kötü geçen bir yıl içinde, Hz. Muhammed'in hayatındaki bu her iki temel figür de Allah'ın Elçisi'ni düşmanlarına karşı savunmasız bırakarak öldü. Aynı yıl, Kureyş Kabilesi'nin ileri gelenlerinden yedi kişi Peygamber'i uykusunda öldürmeye karar verdi, böylece onu kazançlarına ciddi bir zarar vermeden öldürmüş olacaklardı. Bu suikasta Hz. Muhammed'in amcalarından birisi öncülük ediyordu. Aslında, yedi suikastçının hepsi de onun yakınıydı ama bu planlarını yumuşatmamıştı.

Neyse ki Hz. Muhammed, suikastın haberini almış ve iki yoldaşıyla birlikte bunun önüne geçmek için plan yapmıştı. Bunlardan biri, o zamanlar iri yarı bir genç olan ve Hz. Muhammed'in kızı Fatma'yla evlenip damadı olacak olan Ali'ydi. Diğeri, en iyi arkadaşı, yakın aile çevresinin dışından ilk takipçisi ve en yakın danışmanı olup yakında kayınpederi olacak olan Ebu Bekir'di.

Peygamber, Kızıldeniz kıyılarına yakın olan ve Mekke'nin 400 km kuzeyindeki Yesrib kentinin temsilcileriyle temas halindeydi. Burası, ticaretten ziyade bir tarım kentiydi ve bazı kabilelerinin yaşadığı çekişmeden ötürü şehir bölünmüş durumdaydı. Yesrib halkı, tarafsız bir yabancının gelip kabileler arasındaki müzakereleri yönetmesini istiyordu; adli otoriteyi böyle birine bırakırlarsa, barışın tekrar gelebileceğini ümit ediyorlardı. Hz. Muhammed tarafsızlığıyla tanınırdı ve yetenekli bir hakemdi; birkaç önemli münazarada bu özelliğini kullanmıştı. Ve böylece Yesribliler, bu iş için aradıkları kişinin o olduğunu düşündüler. Birkaçı, Hz. Muhammed'i ziyaret etmek için Mekke'ye geldi ve Hz. Muhammed'in inayetini çok kuvvetli buldular ve İslamiyete tabi oldular. Ardından Hz. Muhammed'i hakem olarak Yesrib'e gelip bütün bu çekişmelere son vermesi için davet ettiler; Peygamber bu daveti kabul etti.

Hz. Muhammed'e düzenlenen suikast, miladi takvime göre 622 yılının 1 Eylül gecesinde gerçekleştirilmek üzere planlanır. O gece, Hz. Muhammed

ve Ebu Bekir çöle kaçarlar. Ali, Peygamber'in oradan ayrıldığı anlaşılmasın diye onun yatağına uzanır. Harekete geçen suikastçılar, karşılarında Ali'yi görünce sinirden gözleri döner ancak onun canını bağışlayıp Peygamber'in peşine düşmesi için arama ekibi oluştururlar.

Hz. Muhammed ve Ebu Bekir, Mekke yakınlarında bir mağaraya saklanırlar. Rivayete göre, ikisi mağaraya girdikten sonra, bir örümcek mağaranın ağzına ağ örmüştür. Ekip mağaranın ağzına gelip de örümcek ağını görünce, içeriye kimsenin girmemiş olduğunu düşünüp oradan ayrılır. Hz. Muhammed ve Ebu Bekir güvenle, Hz. Muhammed'in diğer takipçileriyle aynı zamanda Yesrib'e giderler ve geriye kalanlar da onları takip ederler. Mekkeli bu göçmenlerin çoğu, evlerini ve mallarını arkalarında bırakmak zorunda kalırlar; çoğu aileleriyle ve kabilelerindeki Müslüman olmayan diğer insanlarla bağlarını koparır ama en azından güvende olacakları bir yere geliyorlardır ve liderleri Hz. Muhammed, şehrin en büyük makamına başkanlık –mücadele halindeki kabilelerin reislerine hakemlik– etmek için davet edilmiştir.

Hz. Muhammed, sözüne sadık kalarak kentin kavgacı kabileleriyle bir anlaşma sağlamak üzere bir araya gelir. Bu anlaşma kenti bir çeşit birliğe çevirir. Her kabilenin kendi bölgesinde, kendi geleneklerine göre yaşamasını garanti eden, bütün vatandaşlara barışı korumak için oluşturulmuş kurallar dayatan, kabilelerin kendi sorunlarını kendi içlerinde halletmelerini sağlayan ve Hz. Muhammed'e de kabileler arasındaki anlaşmazlıkları halletme yetkisi veren bir anlaşmadır. En önemlisi, Müslüman olan ve olmayan bütün mümziler, Medine'ye dışarıdan gelecek olan bir saldırıya karşı kenti hep beraber savunacaklarını taahhüt etmişlerdir. Her ne kadar, bu doküman ilk yazılı anayasa olarak adlandırılsa da aslında daha ziyade çok taraflı bir anlaşmadır. Hz. Muhammed, Yesribli Müslümanlardan birini Mekkeli Müslüman ailelere kılavuzluk ve yardım etmesi için atar.

Yerli olan, yeni geleni ve ailesini ağırlar, onların yerleşmesini sağlar ve yeni bir hayata başlamalarına yardım ederdi. Bu zamandan sonra, Yesribli Müslümanları Ensar, "yardım edenler" olarak bilindi.

Bir süre sonra şehrin ismi de değiştirildi. Yesrib'e "şehir" anlamına gelen Medine ("Peygamber'in Şehri"nin kısaltılmış halidir) adı verildi.

Müslümanların Mekke'den Medine'ye göçü "Hicret" olarak bilinir. Bir süre sonra, Müslümanlar kendi takvimlerini oluşturduklarında, tarihin başlangıcını Müslümanların Mekke'den Medine'ye göç gününü esas aldılar. Çünkü bu olayı tarihin ekseni, kendi kaderlerinin dönüm noktası olarak gördüler ve bütün tarihi Hicret'ten Önce (HÖ) ve Hicret'ten Sonra (HS) olarak iki zaman dilimine ayırdılar.

Bazı dinler, kendi kurucularının doğum tarihini kendi başlangıçları olarak esas alır, bazıları ise öldüğü günü ve bazıları da peygamberlerinin aydınlandığı veya Tanrı'yla iletişime girdiği zamanı. Örneğin, Budizmde din, Gautama'nın lotus ağacının altında aydınlamasıyla başlar. Hristiyanlık, İsa'nın ölümüne ve yeniden dirilmesine (bunun yanında doğumuna da) dinî önem atfeder. Buna karşın, İslamiyet, Hz. Muhammed'in doğum gününe öncelikli önem atfetmez. Bir Müslüman olarak büyüyen ben, Hz. Muhammed'in ne zaman doğduğunu bilmiyordum. Çünkü Afganistan'da o gün özel hiçbir şey yapılmazdı. Mısır gibi bazı ülkeler sade şekilde anma düzenliyor ama hâlâ İslamiyette "Christmas" gibi bir kutlama günü yok.

Mağarada vahyin gelmeye başladığı gece, Müslümanlıkta en kutsal gece olarak anılmaktadır: Ramazan ayının 27. gününe denk gelen Kadir Gecesi. Fakat Müslümanların takvimine göre bu olay, gerçekten önemli olan dönüm noktasından, yani Hicret'ten on yıl önce gerçekleşmişti.

Bir kentten diğerine taşınmak neden bu kadar önemli hale geldi? Hicret, İslam tarihindeki olaylar içinde onurlu bir yere konumlandırılmıştır çünkü İslamiyette ümmet olarak bilinen Müslüman toplumunun doğuşuna işaret etmektedir. Hicret'ten önce, Hz. Muhammed bireysel takipçilere vaaz veriyordu. Hicret'ten sonra ise, uygulanacak kurallar, izlenecek politik yön ve sosyal yönetim konularında onu takip eden bir toplumun lideriydi. Kelime olarak hicret, "bağların koparılması" demektir. Medine'deki bu topluluğa katılanlar, kabile bağlarını reddedip bu yeni grubu kendi aşkın aidiyetleri olarak kabul ediyorlardı. Ve bu toplum, Hz. Muhammed'in çocukluğundaki topluma bir alternatif inşa ediyordu; epik, dindar bir toplumsal proje.

Bu sosyal proje, İslamiyetin temel unsuru olan Hicret'ten sonra, Medine'de tamamen gün yüzüne çıkmıştı. Basit tanımlamayla, İslamiyet bir dindir ama doğuşundan itibaren (eğer burada "doğuş"u Hicret olarak baz alacaksak), aynı zamanda siyasi bir yapıydı da. Evet, İslamiyet iyi biri olmanın yolunu gösterir ve tüm dindar Müslümanlar, bu yolu takip ederek cennete gitmeyi ümit ederler. İslamiyet, yalnızlaştırılmış, izole bireysel kurtuluşa odaklanmak yerine, erdemli bir toplumun kurulması için bir plan sunar. Bireyler, bu toplumun birer unsuru olarak ve yetimlerin kendilerini dışlanmış hissetmeyeceği, dulların asla evsiz, aç ve üzgün olmayacakları bir İslami sosyal projeye katılıp ona uyum sağladıkları sürece cennetteki yerlerini hak ederler.

Hz. Muhammed, Medine'nin lideri olduktan sonra, insanlara, hayata dair her türlü, büyük veya küçük sorunlarında rehberlik etmesi için ona gelmeye başladılar: Çocuklarını nasıl yetiştirecekleri... ellerini nasıl yıkayacakları... bir sözleşmede adaletin nasıl sağlanacağı... bir hırsızın nasıl cezalandırılacağı... liste uzayıp gidiyor. Diğer toplumlarda hâkimler, yasa koyucular, siyasi liderler, doktorlar, öğretmenler, generaller ve diğer uzmanlardan oluşan bir kurulun karar verdiği konular, burada peygamberin yetki alanındaydı.

Mekke'de vahyolunan Kur'an'ın şu şekilde bir dili vardı:

Yeryüzü kendine has bir sarsıntısıya uğratıldığı,
İçindekileri dışarıya çıkarıp attığı,
Ve insan, "Ona ne oluyor?" dediği zaman,
İşte o gün (yer) kendi haberlerini anlatır,
Çünkü Rabb'in ona (öyle) vahyetmiştir.
O gün insanlar amellerinin kendilerine gösterilmesi için bölük bölük kabirlerinden çıkacaklardır.
Artık kim zerre miktarı bir hayır yapmışsa onun mükâfatını görecektir.
*Kim de zerre miktarı bir kötülük işlerse onun cezasını görecektir.**

* Zilzâl sûresi, 1-3, 4, 5, 6, 7, 8. ayetler. www.diyanet.gov.tr. (ed.n.)

Medine'de inen mısralara baktığınızda, hâlâ tutkulu, lirik ve uyarıcı bir dil görürsünüz ama şu şekilde inmiş ayetleri de bulursunuz:

Allah size, çocuklarınızın alacağı miras hakkında, erkeğe iki dişinin payı kadarını emreder.
(Çocuklar) ikiden fazla kız iseler, ölenin (geriye) bıraktığının üçte ikisi onlarındır.
Eğer kız yalnız bir taneyse (mirasın) yarısı onundur.
Ölenin çocuğu varsa, geriye bıraktığı maldan, ana-babasından, her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır.
Eğer çocuğu yok da yalnız ana-babası ona vâris oluyorsa, anasına üçte bir düşer.
Eğer ölenin kardeşleri varsa anasının hissesi altıda birdir. Bütün bu paylar ölenin yapacağı vasiyetten ve borçtan sonradır.
Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin size, fayda bakımından daha yakın olduğunu bilemezsiniz.
*Bunlar Allah tarafından farz kılınmıştı (paylardır). Şüphesiz Allah hakkıyla bilen, ilim ve hikmet sahibidir.**

Mevzuat buydu ve bu Müslüman girişimin Medine'ye bir kere kök saldıktan sonra yayılmasını sağlayan şeydi.

Hicret'e kadar ardında, Medineli yerli Araplar peyderpey Müslüman olmuştu ama kentin üç Yahudi kabilesi bu dönüşüme büyük ölçüde direnmiş ve zamanla Müslümanlarla aralarında bir sürtüşme meydana gelmişti. Araplar arasından da Hz. Muhammed'in büyüyen itibarı yüzünden uzaklaştırılan bazı kimseler buna içerlemiş oldukları için eski inanışlarını muhafaza etmişlerdi.

Bu arada, Kureyş Kabilesi de, 400 km uzakta olsa bile, Hz. Muhammed'e suikast düzenlemekten vazgeçmemişti. Kureyş liderleri Hz. Muhammed'in başına yüz deve ödül koymakla kalmamış, aynı zamanda onun tüm takipçilerini bastırmayı da kafaya koymuşlardı. Medine'de bir suikastı finanse

* Nisa sûresi, 10. ayet. www.diyanet.gov.tr. (ed.n.)

etmek için, Mekkeli tüccarların en zenginleri sevkiyatlarını artırmışlardı. Hz. Muhammed, Mekke kervanlarını yağmalamayan (Mekke'ye göç edenlerin yüzleştiği bir başka sorunu çözmeye yardımcı olan; sahip oldukları eşyaları ve işleri kaybeden bu insanların kendilerini nasıl geçindireceğiydi.) Müslümanların ileri gelenleriyle ters düşmüştü.

Tüm bu saldırılardan bir yıl sonra, Mekkeliler ödülü artırmaya karar verdi. Bin kadar savaşçı bu işe son vermek için ortaya çıktı. Bedir denen yerde Müslümanlar üç yüz kişilik bir kuvvetle bunlarla karşılaştılar ve onları mağlup ettiler. Kur'an, Bedir Savaşı'na, sayılar ne olursa olsun, Allah'ın savaşın sonucuna karar verme kudretinin bir ispatı olarak değinir.

Bedir'den önce, Bedevi kabilelerinden bazıları Mekkeli tüccarlar için sözleşmeli koruyucular olarak çalışmıştı. Bedir'den sonra bu kabileler taraf değiştirmeye başlamıştı. Müslüman toplumun artan dayanışması Yahudi kabileleri harekete geçirmeye başlamıştı. Medine sözleşmesinin üç taraflarından bir kabile, anlaşmayı tanımayıp İslam öncesi hayata tekrar dönebilmek için Hz. Muhammed'e karşı bir isyan kışkırtmayı denedi ancak isyan başarısız oldu ve bu kabile Medine'nin dışına sürüldü.

Şimdi Kureyş'in endişelenmek için gerçek nedenleri vardı. Hz. Muhammed'i elimine etmek yerine, kendi kuyularını kazmakla meşgul gibiydiler. Üçüncü yılda, hâlâ yeterli sayıları varken, Müslümanlara tekrar saldırmaya karar verdiler. Ordularını üç katına çıkararak üç bin adamla Medine'ye doğru yola düştüler. Müslümanlar ancak 950 savaşçı toplayabilmişti. Rakip sayıca yine üçe bir üstündü ama Bedir'den sonra bu durum nasıl bir problem olabilirdi ki? Tek avantajları, Allah'ın onların tarafında olmasıydı.

Bu harp, İslam'ın üç sembolik savaşından ikincisi Uhud denilen yerde gerçekleşti. Başlangıçta Müslümanlar yine kazanacak gibi duruyordu, ama Mekkeliler geri çekilirken bazı Müslümanlar, Hz. Muhammed'in emirlerinden birine uymayarak yerlerini terk edip ganimet almak için düzensiz biçimde saldırdılar. Sonradan İslamiyeti kabul edip Ümmet'in önde gelen generallerinden biri haline gelen ve askerî bir deha olan Halid Bin Velid'in yönetimindeki Mekkeli kuvvetler onları arkalarından vurdu. Peygamber de Uhud'da yaralandı. Yetmiş Müslüman öldürüldü ve geriye

kalanlar da kaçtı. Bu savaş kötü bir mağlubiyetle sonlandı ama ümmet varlığını sürdürdü.

İslamiyetin ilk zamanlarındaki bu muharebeler, savaş sınıfına sokulabilecek gerçek savaşlara kıyasla oldukça küçük ölçekliydi. Ancak her biri İslam teolojisi ve o savaşa yüklenen ulvi anlamla bütünleşmişti. Bu doğrultuda, Bedir Savaşı maddi faktörlerin değil, Allah'ın iradesinin savaştaki galip tarafı belirleyeceğini göstermişti. Ancak, Uhud Savaşı keskin bir teolojik soruyu açığa çıkarmıştı: Peki, eğer Bedir Allah'ın gücünün göstergesiyse, Uhud neyi belirtiyordu? Allah'ın savaş kaybedebileceğini mi ya da Hz. Muhammed'in iddia edildiği kadar güçlü olmadığını mı?

Ancak Hz. Muhammed mağlubiyetten farklı bir ders çıkardı. Allah, bir ders almaları için Müslümanların yenilmelerine izin vermişti. Müslümanların erdemli bir neden için –yeryüzünde adil bir toplum– savaşmaları gerekiyordu. Fakat Uhud'da, onlar bu misyonu unutup hatta Peygamber'in emirlerini doğrudan çiğneyip yağma için yerlerini bıraktı ve böylece Allah'ın hikmetinden mahrum kaldılar. İlahi destek, her durumda verilmezdi; Müslümanlar, Allah'ın emir ve yönlendirmelerine uygun davranarak bu hikmeti hak etmeliydi. Mağlubiyete yapılan bu açıklama, sonraki yıllarda Müslümanların defalarca kullanacağı bir bahaneye şablon oluşturacaktı; Moğol istilasından sonra ve Batı'ya karşı her mağlup oluştan sonra.

Kureyşliler bir sonraki saldırıyı planlamak için iki yıl harcadılar. Diğer müttefik kabilelerden asker edinerek on bin kişilik bir ordu oluşturdular. O zamanın ve mekânın koşullarında tasavvur bile edilemeyecek kadar büyük bir ordu! Hz. Muhammed, bu ordunun Medine'ye doğru harekete geçtiğini duyduğunda Müslümanlara şehrin etrafına bir hendek kazdırdı. Kureyşliler develerle gelmişlerdi. Bu şekilde hendeği aşmaları mümkün değildi. Şaşkın durumdaki Kureyşliler, kenti kuşatma altında tutarak Medine halkını aç bırakmaya karar vermişlerdi.

Ancak bu kuşatma stratejisi, Kureyşlilerin yaptığı gizli bir plana rağmen başarısız oldu. Uhud Savaşı'ndaki felaketten sonra, Medine'nin bir başka Yahudi kabilesinin Mekkelilerle iş birliği yaptığı ortaya çıkmıştı. İlk Yahudi kabilesi gibi onlar da sürgün edildi. Ardından, Beni Kurayza Kabilesi, Medine Sözleşmesi'ne olan sadakatini yineledi. Ama şimdi,

Hendek Savaşı'nın arifesinde, bu kabilenin liderleri Kureyşlilerle, onlar önden saldırırken kendilerinin de arkadan saldıracağı üzerine gizli bir anlaşma yaptılar.

Ön cepheden herhangi bir saldırı gelmeyince, Medine'deki komplocular cesaretlerini kaybettiler. Bu esnada, birçoğu Kureyşlilerle olan müttefikliği için orada olan kabilelerin oluşturduğu birliğin kuşatması da parçalanmaya başlamıştı. Herhangi bir savaş veya mücadele yaşanmadan yorgun düştüler. Ortaya çıkan bir kum fırtınasıyla –bu yörede hiç de küçümsenecek bir problem değil– harap oldular ve kısa süre sonra Kureyşliler de vazgeçip eve döndüler.

Bütün bunlar Beni Kurayza'yı oldukça zor bir durumda bırakmıştı. Planları açığa çıkmış ve müttefiklikleri son bulmuştu. Hz. Muhammed bütün kabileyi mahkemeye çıkarmıştı ve Medine kabilelerinden birine mensup olan, eski ortaklarından birini de hâkim olarak atamıştı. Kabile suçlu bulundu; hâkim suçun, cezası ölüm olan ihanet olduğunu açıkladı. Bazıları verilen cezayı protesto ettiler ama Hz. Muhammed cezayı onayladı. Bunun üzerine 800 Yahudi, halka açık meydanda idam edildi ve kabilenin kadınları ile çocukları sürgün edilen diğer iki kabilenin yanına gönderildi.

Bu dram, bütün Arabistan boyunca bir şok dalgası yarattı. Beni Kurayza'nın mahkûmiyeti ve infazı, Medinelilerin merhametsiz kararlılığının alenen ilanıydı. Kabaca ifade etmek gerekirse, Hendek Savaşı net olarak sonuçlanmamıştı ama Kureyş'in büyük bir gösterişle topladığı on bin kişilik birliğinin kazanamaması, en az kaybetmesi kadar kötüydü. Ve bu yenilgi Müslümanların yenilmezliği mitinin pekişmesini sağlarken, bu topluluğun yalnızca kendi yününü eğiren bir başka güçlü kabile olduğu izlenimini yaymıyordu; farklı ve yeni bir şey olduğunun da ispatıydı: Müslümanlar açıkça farklı bir hayat yaşıyor, kendi ilahi ritüellerini gerçekleştiriyorlardı. Önüne bir sorun geldiğinde transa girip bir nasihate aracılık eden ve Müslümanların, düşman üçe bir üstün olsa bile, savaşa girmekten korkmamalarını sağlayan bir doğaüstü yardımcıları olduğunu söyleyen bir liderleri vardı.

Peki, kimdi bu yardımcı?

Başlangıçta din değiştirmeyenler bu lider için "gerçekten güçlü bir tanrı" diye düşünmüş olmalılar. Ama Müslümanlar şu mesajı işlemişti: "bir" Tanrı değil, tek Tanrı; sadece bir. Ve Hz. Muhammed tamamen ne olduğunu iddia ediyorsa oydu; dünyada yalnızca bir insan doğrudan evrenin yaratıcısıyla aracısız iletişime geçmişti.

Onu öldürmek için birini bulmak gittikçe daha zor hale geliyordu. Onun bildiklerine karşı savaşacak savaşçı birilerini bulmak da gittikçe zorlaşıyordu. O güne kadar Hendek Savaşı'ndan sonra İslamiyete inanış damla damlayken, Hendek Savaşı'ndan sonra bir sel haline gelmişti. İnsanların İslamiyete kendi çıkarları için geçtiğini varsaymak oldukça kolay; kazanan tarafta olmayı arzuluyorlardı. Ancak Müslümanlara göre daha fazlası vardı. Hz. Muhammed'in çatısında dinî bir tecrübe edindiklerine inanıyorlardı. Hz. Muhammed asla doğaüstü güçlere sahip olduğunu iddia etmemişti. Asla bir ölüyü diriltebileceğini, suyun üstünde yürüyebileceğini veya bir körün görmesini sağlayabileceğini öne sürmemişti. Yalnızca Tanrı'yla konuştuğunu söylemişti ama ağzından çıkan her kelimenin Tanrı'nın sözleri olduğunu öne sürmemişti. Bazen konuşan sadece Peygamber'in kendisiydi. O halde, konuşanın Tanrı mı yoksa Hz. Muhammed mi olduğunu insanlar nasıl ayırt edebiliyordu?

Zamanında bu durum oldukça anlaşılırdı. Günümüzde Müslümanların Kur'an'ı seslendirirken kullandıkları, adına *Kıraat* denilen ve insan tarafından çıkartılan diğer seslere benzemeyen özel bir yöntemleri var. Melodik ama söylenen şey şarkı değil. Büyüleyici ama söyledikleri ilahi değil. Söylenen kelimeleri anlamak bile kişinin içindeki dinî dürtüleri uyandırabilir. Kıraat'ı herkes farklı icra eder ama her okuma, sanki güçlü bir orijinalin kopyası, iması, yorumu hissini uyandırır. Öyle ki Kur'an Hz. Muhammed'e indirildiğinde, insanın içine işleyen ve onu heyecanlandıran bir sesle söylenmiş olmalı. İnsanlar Hz. Muhammed'den Kur'an'ı dinlediğinde yalnızca kelimeleri dinlemiyor, aynı zamanda manevi gücü de deneyimliyorlardı. Belki de bu yüzden Müslümanlar, Kur'an'ın hiçbir çevirisinin Kur'an olmadığında ısrarcılar. Gerçek Kur'an bütündür, bölünemez: Kelimeler ve anlamları, hatta aynı zamanda sesler ve Kur'an yazı-

lırken yazımın nasıl göründüğü. Müslümanlara göre, insanları İslamiyete çeken Hz. Muhammed değil, onun aracılığıyla indirilmiş olan Kur'an'dır.

İnsanları bu topluma çeken ve Peygamber'e inanmayı cezbedici kılan bir başka faktör daha vardı. Dünyanın bu kısmında birbirlerinin ticaret kervanlarını yağmalayan çok sayıda küçük göçebe kabileler vardı ve herhangi bir yerde olduğu gibi küçük ölçekli savaşlar yaygındı (Kolomb ulaşmadan önce Kuzey Amerika'nın güneyindeki ormanlık bölgede ya da hemen sonrasında "Büyük Düzlükler"de olduğu gibi). Arap geleneğinde nesiller boyu süren kan davalarını, o dönemin yarımadasındaki bozuk kabile ilişkilerini gösteren duvar halılarını da ekleyin; her yerde sürekli devam eden bir şiddet tablosuna sahip olacaksınız.

Hz. Muhammed her nerenin idaresini alsa oradaki insanlar arasında barışı inşa ediyordu. Buna karşın hiçbir koşulda Müslümanlara şiddetten kaçınmalarını söylememişti. Bu yüzden cemaat kendini savunmaktan asla vazgeçmedi. Müslümanlar hâlâ bir savaş halindeydi ancak bu sefer kendi aralarında değil; öfkeli enerjilerini varlıklarına yönelen amansız dış tehlikelere yöneltmişlerdi. Ümmete dâhil olanlar, teslimiyetin (Tanrı'ya) hüküm sürdüğü alana ama aynı zamanda barışın hüküm sürdüğü yer anlamına da gelen Darülislam'a girmiş oluyordu. Geriye kalan herkes Darülharb'da, savaşın hüküm sürdüğü yerlerde yaşıyordu. Ümmete katılanlar Müslüman kardeşleriyle beraberken artık arkalarını daha fazla kollamak zorunda değillerdi.

Din değiştirmek umut verici bir sosyal projeye katılmak anlamına geliyordu: sosyal anlamda eşitlerin yaşadığı, adil bir toplumun inşası. Bu toplumu canlı tutmak için savaşmak zorundaydınız çünkü ümmetin ve sahiplendiği sosyal projenin amansız düşmanları vardı. "Cihat" hiçbir zaman "Kutsal Savaş" veya "şiddet" anlamına gelmedi. Diğer kelimeler Arapçada daha kesin olarak "dövüşmek" anlamına geliyor (ve Kur'an'da da böyle kullanılmıştı). Cihat'ın daha iyi bir çevirisi "mücadele" olabilir. Batı'daki sosyal adalet hareketlerinin retoriğine bütün imalarıyla birlikte benzeyen; haklı bir nedeni olduğunda mücadele asildir ve eğer gereklilik ve neden "silahlı bir mücadele"yi talep ediyorsa o da kabul edilir:

Nedenin kendisi bunu takdis eder.

Gelecek iki yıl boyunca, Arap yarımadasındaki kabileler Hz. Muhammed'in liderliğini kabul etmeye, İslamiyete geçmeye ve cemaate katılmaya devam ettiler. Bir gece Hz. Muhammed, rüyasında Mekke'ye döndüğünü ve orada herkesin Allah'a ibadet ettiğini görmüştü. O gecenin sabahında, takipçilerine hacca gitmek için toparlanmalarını söyledi. 1.400 Müslüman'a 400 km'lik Mekke yürüyüşünde öncülük etti. Geçmişteki düşmanlıklara rağmen Mekke'ye silahsız olarak gelmişlerdi ancak herhangi bir çatışma çıkmadı. Şehir, Müslümanlara kapılarını kapattı ama Kureyş'in önde gelenleri dışarı çıkıp Hz. Muhammed'le bir anlaşma yaptılar: Müslümanlar o yıl Mekke'ye giremeyeceklerdi ama bir sonraki yıl geri gelip hac vazifelerini yerine getirebileceklerdi. Kureyşlilerin, oyunun sonuna gelindiğini kabul ettikleri açıktı.

Hicret'in altıncı yılında, Müslümanlar herhangi bir tatsızlık yaşanmadan Mekke'ye geri dönmüş ve Kâbe'yi ziyaret etmişlerdi. İki yıl sonra ise Mekke'nin yaşlıları kenti Hz. Muhammed'e savaşmadan teslim ettiler. Peygamber ilk iş olarak, Kâbe'deki bütün putları yok etti. Hz. Muhammed'in eski düşmanlarından birkaçı bu durumdan rahatsız olmuş ve tehdit söylentileri ortalıkta dolaşmaya başlamış ama artık iş işten geçmişti. Gerçekte bütün kabileler Peygamber sancağı altında birleşmişti ve bütün Arabistan tarihte ilk kez uyum içinde yaşayabilmişti.

Hicret'in onuncu yılında (MS 632), Peygamber bir kez daha hacca gitti ve Veda Hutbesi'ni okudu. Toplanan kalabalığa tüm Müslümanların hayatını ve malını kutsal farz etmelerini, köleler dâhil herkesin haklarına saygı duymalarını, erkeklerin kadınlar üzerinde nasıl hakları varsa kadınların da erkekler üzerinde hakları olduğunu ve erdem hariç hiçbir Müslüman'ın diğerinden daha yüksekte veya alçakta olmadığını söyledi. Ayrıca, Allah'ın son elçisi olduğunu ve ondan sonra insanlığa artık hiçbir vahyin inmeyeceğini bildirdi.[2]

Medine'ye döndükten kısa süre sonra hastalandı. Hummadan yanarken ev ev dolaştı, hanımlarını ve arkadaşlarını ziyaret etti, her birine bir iki dakika ayırıp veda etti. Eşi, eski dostu Ebu Bekir'in kızı Ayşe'yle ziyaretleri tamamladı ve orada, başı onun dizleri üzerindeyken vefat etti.

Birisi dışarı çıkıp endişe içindeki kalabalığa haberi verdi. İlk anda, Hz. Muhammed'in en celalli ama aynı zamanda, en tez canlı yandaşlarından sadık Ömer ayağa fırladı ve bu palavrayı kim yayarsa gerçek ortaya çıktığında kellesini kaybedeceği tehdidini savurdu. *Peygamber öldü mü? İmkânsız!*

Ardından daha yaşlı ve ihtiyatlı olan Ebu Bekir söylentinin doğruluğunu teyit etmeye gitti. Birkaç dakika sonra geri döndü ve "Ey Müslümanlar! Hz. Muhammed için dua eden sizler bilin ki Peygamber öldü. Allah için dua edenler bilsinler ki Allah sağ ve ölümsüzdür," dedi.

Kelimeler, Ömer'in öfkesini ve inkârını silip süpürdü. Sonradan rivayet edildiğine göre, o anda dünya ayaklarının altından kayıp gitmişti. Ömer, o güçlü adam, üzüntüden ağlamaya başlamış çünkü haberin doğru olduğunun farkına varmıştı: Allah'ın elçisi ölmüştü.

Notlar:

1) Tabari-William Chittick, *The Inner Journey: Views from the Islamic Tradition*, (Idaho: Morning Light Press, 2007).

2) Ekber Ahmed, *Islam Today*, (New York ve Londra: I.B.Tauris,1999), s.21, Hz. Muhammed'in veda hutbesinden alıntılar.

3

Hilafetin Doğuşu

HS 10 - 24
MS 632 - 644

Kendilerini dine adamış olan Müslümanlar, Hz. Muhammed'in hayatını varlığın anlamına ışık tutan dinî bir metafor olarak görürler ancak Peygamber'in ölümü dinî olayların sonu olarak değerlendirilmez. Bu dinî olgu ilk dört halifenin ibresi boyunca da bu sürdü; Raşid Halifeler: Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali. Mağarada inen ilk vahiyden, Hicret'e ve Peygamber'in dördüncü halifesinin ölümüne kadar geçen yaklaşık 40 yıllık süreçteki olaylar, İslamiyetteki dinî alegorinin özünü oluşturur ki Hristiyanlıktaki *son akşam yemeği*, *çarmıha gerilme* ve *İsa'nın yeniden dirilişi* ile bu yönden benzetilebilir.

İslam, aydın bir zamanda ortaya çıktı. İnsanlar ruznameleri, mektupları, resmî dokümanları ve diğer şeyleri yazabiliyordu. Bu nedenle, bu döneme ait zengin kayıtlar bulunabiliyor. O halde İslamiyetin kökeni efsanelerden ziyade "jurnalcilik"te aranabilir. Bizim dört halife dönemine dair bildiklerimiz büyük oranda yazılı tarihe dayanmaktadır: Olaylardan ancak on yıllar sonra bunları yazan (MS 768'de ölen) İbni İshak'ın yazdıklarına.

İshak, sözlü kültürün gelenekçisi ve arşivcisi olan büyük bir aileden geliyordu ki bu ailenin mensuplarının işi önemli olayları toparlamak, ak-

lında tutmak ve yeniden anlatmaktı. Kendi sülalesinden bütün hikâyeyi yazıya geçiren tek kişiydi ancak kitabının büyük kısmı kayboldu. Neyse ki kitap ortadan kaybolmadan önce, diğer yazarlar ondan alıntı yapmış, onu referans vermiş, kendi çalışmalarında ondan bahsetmiş, özetini yapmış ya da yazdıklarını doğrudan açımlamışlardı. (Aslında yakın dönemde, bazı akademisyenler İbni İshak'ın çalışmasını diğer eserlerden topladıkları kısımlarla yeniden oluşturmaya çalışıyorlar).

İbni İshak'ın çalışmasını anakaynak olarak kullanan tarihçilerden biri de Hicret'ten 300 yıl sonra ölen Ebu Cafer Taberi'ydi. 39 bölümlük *Tarih-i Taberî Tercemesi* isimli, Âdem'le başlayıp HS 292'de (MS 915) sona eren bir eser yazmıştı. Çalışması bugüne dek ulaştı ve Hz. Muhammed'e ve haleflerine dair okuduğumuz anekdot ve detayların çoğu onun aracılığıyla bize ulaşmıştır. Onların saçlarının ne renk olduğunu, hangi yemekleri sevdiklerini, kaç develeri olduğunu bize ileten odur. Çalışması, önemli konuşmaları ve söyleşileri direkt alıntılarla aktarır. Ancak, hikâyesi, beyni uyuşturan iç içe geçmiş isimler listesinden, isnâd*, aktarımlar zincirinden oluşmaktadır: "A'nın belirttiğine göre B ona C'den şöyle duyduğunu söylemiş... (ve sonunda anekdot)". Her anekdottan sonra aynı anekdotun farklı isnâdlardan oluşan farklı bir versiyonu gelir: "D'nin belirttiğine göre E ona F'nin söylediğini... (anekdot)". Taberi hangi uyarlamanın doğru olduğunu söylemez; sadece olanları yazar ve okuyucunun karar vermesini bekler. Yüzyıllar içinde yazarlar anekdotlar içinde kendi versiyonlarını oluşturdular. Kimi uyarlamalar halk tarafından kabul görüp benim gibi çocuklara evde yaşlılar ve okuldaki din öğretmenleri tarafından aktarılan "İncil hikâyeleri" haline geldi.

Bu hikâyeler, peygamber öldükten sonraki ilk 29 yılın debdebeli bir tarihî kaydıdır. Karakterlerinin epik meselelerle yaşamlarından daha uzun bir süre boyunca uğraştığı, merak ve kalp kırıklarıyla dolu bölümleri olan bir hikâye bu. Bu hikâyeleri tekrar anlatırken bir taraf tutmak oldukça mümkün ve figürler üzerine düşünmek, kişilerin kararları üzerinde yargıda bulunmak da ayrıca oldukça olasıdır.

---

* Hz. Muhammed'in sözlerinin sırayla kimlerden nakledildiğini bildirme. (ç.n.)

Diğer taraftan, bu anekdotlar alegorik durumlar doğurmakta; farklı yargılar ve yorumlar, farklı doktrinleri desteklemekte ve değişik teolojik görüşler ortaya çıkarmaktadır. Bu hikâyenin esas gerçeğinin ne olduğunu bilemeyiz çünkü hiçbir canlı şahit şu anda yaşamıyor. Şimdilik elimizde sadece hikâyenin hikâyesinin hikâyesi var; ham olayların mitolojik önemlerini yüzeye çıkaran hikâyeler. O halde, şimdi ilk olarak vekâletin hikâyesinden bahsedelim.

İlk Halife (HS 11-13)

Hz. Muhammed'in ölümüyle birlikte, cemaat büyük bir sorunla yüz yüze kalmıştı. Bu sorun sadece "Sıradaki liderimiz kim olacak?" değil, aynı zamanda, "Sıradaki liderimiz ne olacak?" sorusunu da doğuruyordu. Bir aziz öldüğünde, insanlar başka birini onun yerine azizliğe atayamaz çünkü bu figürler seçim veya atamayla var olmamıştır; basitçe, ortaya çıkmışlardır. Eğer çıkmazlarsa, insanlar hayal kırıklığı yaşarlar belki ama hayat devam eder. Aksine, bir kral öldüğünde hiç kimse çıkıp da, "Birkaç gün kralsız yaşayasak olmaz mı?" demezdi, yeri en kısa zamanda doldurulmalıydı.

Hz. Muhammed öldüğünde ortaya çıkan durum, hem bir azizin hem de bir kralın ölümü gibiydi. O, yeri alınamaz biriydi ancak biri bunu yapmak zorundaydı. Lidersiz ümmet bir arada tutunamazdı.

Yeni lider, bir kraldan fazlasına sahip olmak zorundaydı çünkü bu toplum diğerlerinden farklıydı. Mensupları vahiylerin tecessümüne (boyut kazandırması); Allah'ın iradesinin, varlığını ifade ettiğine ve bu sayede dünyayı dönüştürdüğüne inanıyorlardı. Bu toplumun liderinin yalnızca zekâsının, cesaretinin, gücünün ve bu gibi başka özelliklerinin olması yeterli değildi. Dinî faziletinin ve gücünün de olması gerekiyordu. Ancak Hz. Muhammed'in halefi Allah'ın yönlendirdiği bir elçi olamazdı çünkü Peygamber kendisinden başka bir elçinin gelmeyeceğini söylemişti. Peki, yeni lider, bir kral veya Tanrı'nın elçisi olmayacaksa ne olacaktı?

İşin garibi, genç Müslüman toplumu, peygamber ölmeden önce veya öldükten sonraki saatlerde bu soruyu hiç kale almamıştı. Peygamber'in bedeni henüz soğumaya başlamıştı ki Ebu Bekir'in kulağına rahatsız edici

bir haber geldi: Medineli Müslümanlar, Mekke'den gelen göçmenler ve kendileri farklı gruplarmış gibi, kendi liderlerini seçmek için toparlanıyordu; bu kuvvetle muhtemel, ümmetin sonunu getirecek bir adım olurdu.

Ebu Bekir, Hz. Muhammed'in yakın yoldaşlarından birkaçını toparladı, toplantıyı bastı ve Medineli Müslümanlardan yeniden düşünmelerini istedi. Müslümanların, tüm cemaat için tek lider seçmesi gerektiğini iddia etti; bir peygamber değil, bir kral değil, yalnızca toplantılara çağıracak, münazaraları yönetecek ve toplumu bir arada tutacak bir lider. Kolay öfkelenen Ömer'i ve Peygamber'in yakın arkadaşlarından birini göstererek, "ikisinden birini seçin" önerisini sundu.

Ömer dehşete düşmüştü. Önceliği Ebu Bekir'den almak mı? Düşünülemezdi bile! Yaşlı adamların ellerini tutarak toplantıdakilere, Peygamber gittikten sonra yalnızca Ebu Bekir'in lider olarak hizmet edebileceğini söyledi. Gözyaşları içinde, Hz. Muhammed'in en yakın arkadaşına sadakat yemini etti ve bu dramatik tablo tüm odayı etkisi altına aldı. Birdenbire Ebu Bekir; duygulu, sevgi dolu ve sahip olduğu erdem, cesaret ve merhametle farklı bir kişiliği olan bu adam, bariz ve tek seçenek olarak belirdi. Büyük bir coşkuyla, bütün toplantıya katılan herkesin müşterek rızasıyla Ebu Bekir "vekil" anlamına gelen "halife" sıfatıyla yeni lider oldu.

Ebu Bekir'le anılıncaya kadar bu unvan hiç kullanılmamıştı. Hiçbir kabile veya millet "halife" tarafından yönetilmemişti. Hiç kimse bu unvanın ne anlama geldiğini, yetkilerinin ne olduğunu bilmiyordu. Sıfata ilk sahip olan kişi, bu detayları kendi yaptıklarıyla tamamlayacaktı.

Ebu Bekir kalabalığın toplandığı camiye gitti. Liderliği açıklanmıştı. Toplananlara içten bir konuşma yaptı ve "En hayırlınız ben değilim. Eğer, ben, vazifemi iyi yaparsam beni destekleyin! Eğer kötülüğe saparsam beni doğrultun!.. Allah'a ve Resul'üne karşı geldiğim zaman, bana itaat etmeniz gerekmez!" dedi. Camide toplanmış bulunan herkes, toplantıya katılmış olan herkesin yaptığı gibi onayını sunmuştu.

Ancak, "herkes" toplantıda ya da camide değildi. Vekâlet için önde gelen adaylardan birinin konunun konuşulduğundan ya da tartışıldığından haberi bile olmamıştı. Peygamber'in kuzeni Ali, yaşlılar toplandığında

onun naaşını yıkıyordu. Tartışmalardan haberi olduğundaysa çoktan karar verilmişti bile.

Bunun nasıl bir sıkıntı yarattığını tahmin edebilirsiniz. Hz. Muhammed'in hayatının son aylarında, Ali kendini Peygamber'in halefi olarak görüyordu, buna şüphe yok çünkü her durumda ona en yakın olan kişi Ali'ydi. Hz. Muhammed'in birden fazla kuzeni vardı ancak Ali farklıydı. Çünkü Ali'nin babası Ebu Talib, Hz. Muhammed'i evlat edinmiş ve kendi çocuğu gibi yetiştirmişti; Ali'yle kardeş gibi yaşamışlardı.

Ancak Ali, Hz. Muhammed'den neredeyse otuz yaş küçüktü ve Arap kabile kültüründe en büyük erkek çocuk, kardeşleri üzerinde babanınkine yakın bir statüye sahipti. Aslında, küçük bir çocuk olarak Ali, Hz. Muhammed ve Hatice'nin yanına taşınmış ve neredeyse tamamen onların yanında büyümüştü. Böylece, Hz. Muhammed'e kardeş gibi olan Ali, bir taraftan da onun oğlu gibi olmuştu. Ayrıca, Hatice'den sonra İslamiyete ilk geçen kişi Ali'ydi: ilk erkek Müslüman.

Suikastçılar, Hz. Muhammed'i öldürmeye geldiklerinde, battaniyenin altına girip Peygamber'i öldürmek için gelenlere kendini hedef gösteren de Ali'ydi. Medine'de Müslümanlar yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldıklarında, Ali kendisinin, İslam'ın Akhilleus'u olduğunu tekrar ispatlamıştı; o günlerde savaşlar genelde teke tek mücadelelerle başlardı ve Kureyş, Müslümanlar'ın en iyi savaşçılarına meydan okuduğunda, Hz. Muhammed, Ali'yi aday gösterirdi.

Uhud Savaşı'nda, savaşın kaybedildiğinin anlaşıldığı ve Müslümanların çoğunun evlerine kaçtığı bir durumda, Peygamber'in etrafını sarıp onu yaralı ama en azından güvenli biçimde eve ulaştıranlardan biri de Ali'ydi.

Cemaat genişleyip de Hz. Muhammed devletin başına geçince, Ali'yi kendi sağ kolu yapmıştı. Aslında son vaazından sonra eve dönüş yolunda, Hz. Muhammed çevresindekilere, "Her kim beni efendisi sayarsa, Ali'yi efendisi olarak saymalı," demişti. Bu söylenenler, Hz. Muhammed öldükten sonra ümmetin, Ali'yi liderleri olarak görmesi gerektiği anlamını da doğuruyor...

Hz. Muhammed'in yakın çevresindeki bütün dostlarının belli bir saygınlığı olmasına rağmen, çoğunlukla gençlerden oluşan, yanlı bir grup için Ali, diğerlerinin yanında ruhani özellikleriyle öne çıkıyor, âdeta parıldıyordu. Bu gençler, Ali'nin sahip olduğunu düşündükleri ruhani öncülüğün, Hz. Muhammed'de olanla aynı olduğunu hissediyorlardı.

Yukarıda değinilen bütün noktalar, Ali'nin özelliklerine işaret ediyor. Fakat bir faktör daha var ki onu diğer adayların önüne çıkarmıştır ve bu diğer bütün faktörlerden daha önemlidir veya sonraki Müslümanların gözünden böyle görünmüştür: Hz. Muhammed'in hiç oğlu yoktu, yalnızca bir kızı oğlan çocuk doğurmuştu; o Ali'nin hanımı Fatma'ydı. Ali'nin çocukları, Hz. Muhammed'in torunlarıydı ve Ali'nin soyu Peygamber'in soyu olacaktı. Ali ve Fatma, Hz. Muhammed'in ailesiydi.

Ancak her şeyi bir yana bırakın ve şunu canlandırın kafanızda; Ali içeride kadınlarla birlikte, Peygamber'in bedenini yıkamış ve üzüntüden harap olmuştu. Şimdi de şunu düşünün; geri kalan hayatının ilk günü berbat bir halde, hâlâ yaşanan şokun büyüklüğü yüzünden şaşkın durumda... Ve bir yandan, Hz. Muhammed'in naaşını defin için hazırlarken, Peygamber'in yakın arkadaşları, yalnızca Ali'yi es geçerek değil, ona danışmadan ya da toplantıyı haber bile vermeden, Hz. Muhammed'in yerine bir halef atıyorlar. Ali, kesinlikle bundan daha fazla ciddiye alınmayı hak etmişti.

Diğer taraftan, bir başka perspektiften bakınca, Ali'nin avantajı görünen bütün noktalar ona karşı da sayılabilirdi. Ali, Peygamber'e yakın mıydı? Ailesinden miydi? Bunlar onun için güzel şeyler ama Allah ne zaman belirli bir aileye özel ayrıcalıklar tanıdığını bildirdi? Hanedanlık, verasetin eski bir yöntemidir, İslamiyetin önerdiği şey ise bunun alaşağı edilmesiydi.

Ayrıca Peygamber, kendisinden sonra başka bir elçinin gelemeyeceğini söylemişti. Eğer bu doğruysa Ali'nin karizmasının, dinî açıdan hiçbir önemi yoktu. Bu durumda, Müslümanların, Peygamber soyundan gelenleri cemaat liderliğinden ayrı tutmaları, gücün tek elde yoğunlaşmasını önlemeleri evrensel düzeyde eşitlikçi bir mesajı olan İslamiyetin değerleri açısından daha faydalı olmaz mıydı? Bu noktada, Ali'nin karizması onu tartışılabilir

hale getirmiyor muydu? Ve bu durum, Ali'nin coşkulu destekçilerini onu yeni bir peygamber ilan etmeye teşvik etmeyecek miydi?

Ebu Bekir yandaşları Ali'nin vekilliğine karşı çıktılar; onlara göre cemaatin ihtiyacı olan şey gençliğin tutkusu değil, istikrarlı yargılardı. Ali yalnızca 30'lu yaşlardaydı, Ebu Bekir neredeyse 60 yaşındaydı. O zamanın Arabistan'ında 30 yaşında bir adamı 60 yaşında birinin lideri olarak atamak, muhtemelen çoğu Arap için düşünülemeyecek bir durumdu. Sebep, kabile liderlerinin unvanı olan "şeyh" tam anlamıyla "yaşlı adam" demekti.

Bazıları Ali'nin yapılan seçimi kabul etmesinin altı ay sürdüğünü söyler ki bu altı ayda Ebu Bekir'in zaptedilemeyen yandaşlarının Ali'yi tehdit ettiği ve ailesinin kötü muamelelere maruz bıraktığı ifade edilir. Bu itiş kakış anlarından birinde, o esnada hamile olan Fatma'nın sırtına bir kapının çarptığı ve bu darbenin, Peygamber'in üçüncü torununun düşürülmesine sebep olduğu rivayet edilir.

Diğerleri Ali'nin Ebu Bekir'e sadakat yemini ettiğini, birkaç gün sonra Ebu Bekir'in göreve geldiğini, Fatma'nın acısını önemsemediklerini ve bunu bir kaza olarak gördüklerini iddia eder. Bu çeşit bir çelişki delillere bakılarak çözülemez. Bu sadece, haleflik üzerinden ortaya çıkan teolojik hizipleşmede alınan pozisyonu yansıtır. Ebu Bekir ve Ali taraftarları arasındaki uyuşmazlık, İslamiyetin iki farklı mezhebe bölünmesine yol açtı: Sünnilik ve Şiilik; her biri bu olayları farklı yorumlar. Ali taraftarları, Arapça "taraftar" anlamına gelen Şiilik akımını oluşturdu ve bugüne kadar Peygamber'in gerçek halefinin Ali olduğuna inanmayı sürdürdüler.

Her iki durumda da altı ay içinde tatsızlık sona ermişti ama zaman içinde, İslamiyetin varlığını tehdit eden yeni bir kriz ortaya çıktı. Arabistan'ın her köşesinden kabileler, Hz. Muhammed'in kurduğu ittifaktan ayrılmaya başlamışlardı. Çoğu, Ebu Bekir'in ya da ümmetin oluşturduğu ittifaka hiç katılmadıklarını, aksine Hz. Muhammed'e söz verdiklerini ifade etti ve Hz. Muhammed'in ölümüyle bu söz de sona erdi. Sözde, bu kabile

halklarının hepsi İslam'a geçmiş ve çoğu da hâlâ Müslüman olduklarında ısrarcıydı. Hâlâ Allah'ın tekliğini ve Hz. Muhammed'in elçiliğine iman ediyorlardı. Hâlâ dua ediyor, oruç tutuyor, içkiyi ve ahlaksızlığı kontrol altında tutmaya çalışıyorlardı; peki ya zekât?.. Hayır vergisi Medine'deki hazineye verilebilir mi? Hayır, daha fazla tolere edemezlerdi: Medine'ye daha fazla vergi yok!

Birkaç kabile lideri daha ileri gitti ve kendilerinin, Allah'ın yeni elçisi olduklarını iddia ettiler. Kendilerine vahiy indiğini ve ilahi yasaları düzenlemeye hakları olduğunu iddia etmişlerdi. Bu türediler, Hz. Muhammed tarafından önerilen "mübarek" egemen toplum modelini ümmetle rekabet için kullanabileceklerini düşünmüşlerdi.

Eğer Ebu Bekir bu ayrılıklara izin verseydi, İslamiyet kesinlikle başka bir yöne gidecekti. Bireysel olarak benimsenmiş hareket ve inançların oluşturduğu bir bütüne evrilebilirdi. Ancak Ebu Bekir, ayrılığın ihanet sayılacağını ilan etti. Peygamber, "Dinde zorlama yoktur," demişti ve Ebu Bekir de bu kuralı göz ardı etmiyordu. İnsanlar İslamiyeti kabul etmekte veya reddetmekte özgürdüler; ancak bir defa tabi oldular mı kalmaları hayırlıydı. Bu politik krize tedbir olarak Ebu Bekir'in çıkardığı dinî bir prensip, İslamiyeti bugüne taşıdı: Din değiştirme ihanete eştir! Bu kuralın altında yatan teolojik kavram, Tanrı'nın "tek"liğinin çözülemezliğinin ümmetin tekliğinin çözülemezliğiyle açıklanmasıdır. Bu kararla Ebu Bekir, İslamiyetin yalnızca bir inanç sistemi olmadığını ama aynı zamanda sosyal bir proje olduğunu da kavramsal olarak onaylamış oldu. Müslüman bir toplum, içinde birkaç tipin bir arada bulunabildiği bir çeşit toplum değil ama içinde yalnızca bir tanenin bulunabileceği özel bir toplumdu.

Yeni halife müthiş bir stratejist olduğunu ispatlamıştı. Dinden Dönüş Savaşları* olarak bilinen isyanı bastırması ve Arabistan'ı tekrar birleştirmesi bir yıldan fazla sürdü. Ancak evde, Müslüman toplumla ilişkilerinde mütevazı, şefkatli, cömert olarak biliniyor ve seviliyordu. Düşük omuzlu

---

* Ridde Savaşları: Peygamberin ölüm haberini duyan Arap Yarımadası'ndaki birçok kabile, dinden ayrıldıklarını ilan etti ve zekât ödememeye başladı. Bu durum, kabileden kabileye yayıldı ve isyan büyüdü. Peygamber'in ölümünden sonraki bu dönemde dinden dönüp İslamiyete karşı koyanlarla yapılan savaşlardır. (ed.n.)

ve çukur gözleriyle Ebu Bekir, basit giyinmiş, sade yaşamış ve servet edinmemişti. Tek gösterişi, bıyığı ve sakalını kırmızı kınayla boyamasıydı. Problem çıktığında, eşitlikle adalet dağıtır, bütün kararlarında yaşlılardan oluşan bir konsül onunla birlikte karar alırdı. Böylece eşitler arasında onların lideri gibi olurdu ve herhangi bir dinî üstünlük öne sürmezdi. Sözlerinin, diğer herhangi bir Müslüman'a kıyasla bir üstünlüğü yoktu ve yetkisi erdeminden ve vahiylere olan sadakatinden geliyordu. Haklı olduğu zamanlar hariç, hiç kimse onun kurallarına uymak zorunda değildi ancak neredeyse her zaman haklıydı.

Ebu Bekir, Hicret'ten önce, Mekke'deyken zengin bir tüccardı. Ancak Müslümanlar Medine'ye göç ettiğinde, servetinin çoğunu cömertçe; özellikle din değiştirmiş köleleri satın alıp özgür kılmak için harcamıştı. Servetinin geri kalanını da göç esnasında feda etmişti. Halife olarak, ümmeti idare ettiği için düşük bir maaş alıyordu ve yaşayabilmek için eski işi ticareti sürdürüyordu, batan işlerinden geriye kalanlarla ancak hayatını idame ettirebiliyordu. Bazen, fazladan para kazanabilmek için komşusunun ineğini bile sağıyordu.[1] İslami geleneğin dinî hikâyelerinde, Medine sokaklarında yürürken etrafında çocukların, "Baba! Baba!" diye bağırarak etrafında koşuşturduğu, o da başlarını okşayıp onlara şeker veren biri olarak tasvir edilmişti; işte böyle bir adamdı.

İkinci Halife: HS 14-24

Ebu Bekir, hilafetinin ikinci yılında, sıcak bir ağustos günü, banyo yaptıktan sonra dışarı çıktı ve aniden ortaya çıkan soğuk rüzgâra maruz kalıp aynı akşam yüksek ateşe tutuldu. Ölümün yakın olduğunu anlayınca, cemaatin önde gelenlerinden birkaçını çağırttı ve onlara kendinden sonra Ömer'in gelmesini istediğini söyledi. Bu şekilde sonradan ortaya çıkabilecek tartışmaları engellemeye çalışmıştı.

Ancak ileri gelenler, bu öneriye ayak dirediler çünkü Ömer, Ebu Bekir'den oldukça farklıydı. Dev gibi bir adamdı, çevresindeki herkesten yüksekte gibiydi; kalabalık içinde atın üstündeymiş gibi cüsseli duruyordu. Kafası

tamamen kel, yüzü kırmızı, bıyıkları kallaviydi. Elinden her iş geliyordu ve oldukça güçlüydü. Ayrıca, savaşçı bir mizacı vardı.[2]

Ömer, İslamiyete geçmeden önce kavgacı ve içkici biri olarak tanınırdı. O günlerde, İslamiyetten ve Hz. Muhammed'den nefret ediyordu. Ancak, sonra sık sık anlatılan İslamiyete geçiş hikâyesi yaşandı: Rivayete göre bir gün, gidip Allah'ın Elçisi'ni öldüreceğini söyler ve bunun için yola düşer. Kılıcını kapıp dediğini yapmak üzere şehrin içinde yola koyulur ama o esnada çok sevdiği kız kardeşini bir ağacın altında, üzerinde bir şeylerin yazdığı bir yaprakla uğraşırken görür.

"Ne yapıyorsun?" diye sorar kardeşine.

"Okuyorum," der kız.

"Ne okuyorsun?"

Kız çekinerek bakar.

"Kur'an'ı. Müslüman oldum."

"Ne? Ver şunu bana!"

Kızın okuduğu şeyi elinden kapar. Yaprakta, doğrudan Ömer'i işaret eden Taha adı verilen ayet yazılıdır. Ömer, o anda din değiştirmeye karar verir. Kılıcını yere atıp Mekke'nin sokaklarında koşmaya başlar ve Peygamber'in kapısına hızla çarparak bağırır: "Sana inanıyorum! Sen Allah'ın Elçisi'sin! İman ediyorum!"

O günden sonra, Hz. Muhammed'in en yakınlarından biri oldu ama her zaman sert mizacını korudu. Şiddetli öfke patlamaları vardı ve çok iyi bir kalbi olsa da birçok insan, hareketleriyle çocukları bu kadar ürküten birine halifeliğin verilmesinin nasıl olacağını merak ediyordu. Ancak bu kritik anda, Ali ortaya çıkıp Ömer'in halifeliğini onayladığını belirtti ve onun bu onayı şüpheleri ortadan kaldırdı: Ümmet, Hz. Muhammed'den sonraki ikinci liderini seçmiş oldu.

Göreve geldikten sonra topluluğa konuşan Ömer, sevilenden daha çok korkulan bir adam olduğunu bildiğini ama şimdiye kadar yalnızca onun tek yönünü gördüklerini söyledi. Hem Peygamber'in hem de Ebu Bekir'in merhametli adamlar olduğunu ancak liderlerin bazen sert kararlar almaları gerektiğini ve böyle durumlarda Ömer'in onların aracı

olduğunu söyledi. Her zaman bir kılıç gibi olması gerekmişti, böylece Peygamber'in ve sonra da Ebu Bekir'in elinin altında ne zaman gerekse bir kılıcı olmuştu. Ama şimdi Ömer'in kendisi halife olmuştu ve artık her zaman bir kılıç olarak yaşayamazdı çünkü bir liderin kimi zaman hoşgörülü olması gerektiğini biliyordu. Bundan sonra, cemaat onun her iki yönünü de görecekti. Haksızlık ve zulüm yapıp zayıfları ayaklarının altına alanlar, eski Ömer'i; fakirler, zayıflar, dullar, yetimler, yardıma ve korunmaya ihtiyacı olanlarsa nazik Ömer'i görecekti. Yakın zamanda ümmet, ikinci halifelerinin etkileyici bir kişiliği olduğunu anlamıştı. Ömer, ümmeti 10 yıl idare etti ve bu süre zarfında İslami teolojiye bir yön verdi; İslam'ı politik bir ideoloji olarak şekillendirdi. İslami medeniyete onun karakteristik özelliklerini yükledi ve sonucunda onu Roma'dan daha büyük bir imparatorluğa dönüştürdü. Onun bu başarılarından herhangi birini gerçekleştiren birisi tarihin en etkin karakterlerinden biri olarak bir yer edinirdi kendine: Aslında Ömer'in yaptığı, Saint Paul'un, Karl Marx'ın, Lorenzo di Medici'nin ve Napolyon'un yaptıklarının bir toplamı gibiydi. Ancak, İslamiyeti tanımayan birinin onun hakkında bildikleri bir veya iki cümledir: İkinci Halife, Hz. Muhammed'in halefi... bu kadar.

Bunun nedeni, belki de Ömer'in temel prensibinin gösterişe önem vermemesi olmasıdır. O bunu öyle bir hale getirmişti ki, İslami gelenek de bu prensibin somutlaşmış şekliydi. Söyledikleri kesin yasalar değildi; devleti isteğine göre yönetmedi, tüm gücü Allah'a bırakmıştı; destanlaşan iddiası buydu. İslamiyeti tamamen adil ve eşitlikçi bir toplum olarak tasavvur etmişti ve bu idealini gerçekleştirmeye uğraştı. Müslüman toplumda, hiç kimsenin bir insanın keyfi kaprislerinden veya idaresinden korkmasına gerek yoktur çünkü cemaat Kur'an'ı kendisine yasa olarak bellemiş, Peygamber'in hayatını kendine örnek almıştır ve bu yüzden, başka hiçbir şeye ihtiyacı yoktur demişti. Ömer, kendi görevini ümmeti bir arada tutmak ve vahiylerde gösterilen yolda onu daha ileriye taşımak olarak ilan etmişti.

Ömer, hiçbir zaman zengin bir adam olmadı. Ama Ali ve diğerleri, İslamiyet bütün Arabistan'a yayıldığından ötürü, ümmetin kalkınmak için inek sağan, yarı-zamanlı bir halifeye değil, gerçek bir yöneticiye

ihtiyaç duyduğunu iddia ederek kamu hazinesinden Ömer'e uygun bir maaş bağlattılar.

Bu konuda hemfikir olan Ömer, ortalama bir Arap'ın yaşaması için ne kadara ihtiyacı olduğunu tespit ettirip o miktarın kendisine maaş olarak bağlanması için bir komisyon atamıştı. (Çokuluslu bir şirketin CEO'sunun bunu yaptığını hayal etsenize...)

Ömer, Peygamber'in izinden giderek, bazen önemli devlet işlerini idare ederken de kendi kıyafetlerini yamamayı alışkanlık haline getirmişti. Anlatılanlara göre akşamları, resmî görevi sona erdikten sonra, bir çuval buğdayı omuzlar ve şehri gezip ihtiyacı olan ailelere yardımda bulunurmuş. Bir keresinde, birisi onu bu işi yaparken görmüş ve çuvalı onun için taşımayı teklif etmiş ancak Ömer, "Burada, dünyada yükümü benim için taşıyabilirsin ama Mahşer Günü'nde benim yerime kim taşıyacak?" demiş. Bu hikâyelerin doğru olmadığını ya da doğruysa bile Ömer'in sempatik görünmek için politik gösterilerde bulunduğunu varsaymak kolaydır. Ben kişisel olarak, Ömer'in hikâyelerde bahsedildiği kadar dikkat çekici ölçüde dindar, mütevazı, sadık ve anlayışlı olduğunu düşünüyorum: Anlatılanlar herhangi bir yanlışa yer vermek için fazla tutarlı ve çağdaşlarının üzerinde böyle dayanılmaz bir etkisinin olmasının ardında bir şeyler olsa gerek. Gerçek her neyse, Müslüman tasavvuruna yöneticilerin nasıl davranması gerektiğine dair derin bir iz bırakmıştır.

Ömer, halifeye ek olarak bir unvan daha edindi: *Emir el-Mü'minin,* "İnananların Komutanı", dinî ve askerî özelliklerini birleştiren bir unvan. Askerî stratejist olarak, Ömer, İskender ve Jül Sezar'la birlikte anılabilir ama onun bu vizyonu nasıl edindiğini anlamak oldukça güç. İslamiyet gelinceye kadar şehir tüccarıydı. İslam tarihinin erken dönem sembolik savaşlarında yer aldı almasına ama bunlar askerî tabirle çatışmadan biraz daha büyük olaylardı. Şimdi, birdenbire "dünya" (Orta Dünya) haritalarının başında çalışıp, Bizans'ın ve Sasanilerin kaynaklarını hesaplar, coğrafyanın stratejik anlamda neye zorladığını ölçer, nerede savaşılacağına ve nereye geri çekilebileceğine karar verir hale gelmişti; artık küresel ölçekte oynuyordu.

Şans eseri, bu tarihî dönemeçte, ümmetin içinden büyük, sıradışı komutanlar çıktı. Örneğin, Dinden Dönüş Savaşları'nın kahramanı Halid Bin Velid, Mısır'ın fatihi Emir İbn El'as ve Persleri bozguna uğratan Sa'd Bin Ebi Vakkas.

Ömer göreve başladıktan kısa süre sonra Ebu Bekir'in başladığı askerî bir işi bitirdi. Dinden Dönüş Savaşları'nın sonuna doğru, Bizans bu "sorunlu" bölgeyi ele geçirmek için birliklerini sınıra yığmıştı. Ebu Bekir, onları kendi bölgelerinde tutmak için adam göndermişti ama daha o ölmeden Müslümanlar, Bizanslıları kendi topraklarına itmişti. Ömer kontrolü ele aldıktan kısa süre sonra, Şam'ı ele geçirmek için kenti ordusuyla kuşatmıştı. O olayla birlikte, Müslümanlar Bizans'a karşı hücuma geçti ve 636'da Yermük denen yerde Bizans ordusunu yok ettiler.

Bu esnada, Persler de Müslüman toplumunda bir çözülme yaratmak için ajanları ve provokatörleriyle ellerinden geleni yapıyorlardı. Ömer, tek tek Pers ajanlarıyla uğraşmak yerine, sorunu kaynağından halletmeyi tercih etti. Müslamanlara Sasani İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmak üzere çağrıda bulundu, nefes kesici bir öneri: Karıncalar, çoban köpeğini yıkmaya ant içiyorlar.

Ömer'in bir fetih savaşını cihat olarak görmesinin modern çağlarda çok açık ayrışmalara neden olduğu açıktır ve hâlâ tartışılmaktadır. Hz. Muhammed'in zamanında cihat kelimesi pek sık kullanılmazdı. Etimolojik olarak cihat, "savaşmak" değil "mücadele etme" anlamına geliyor ve saldırı halindeki bir düşmana karşı başvurulabilirdi. Ayrıca, yoldan çıkarmak için gösterilen çabaya karşı mücadele ederken, adalet için çabalarken ya da birinin merhametine olumlu anlamda etki etmek için de kullanılabilir. Kur'an'da *cihat* kelimesi açık biçimde "kendini-koruma" durumu için kullanılmıştır. Bu ayetler Kureyşlilerinin Müslümanları yeryüzünden silmeye çalıştıkları bir durumda indirilmişti. Böyle bir durumda, savaşmanın ahlaki bir boyutu olup olmadığı tartışmasını uzatmanın gereği yoktu: Eğer inananların toplumu dünyada adaleti mümkün kıldıysa, o halde bunu yok etmek için saldıran güçler Şeytan'a yardım ederken, bunu korumak için canları ve mallarını ortaya koyanlar Allah'a hizmet ediyordu.

Ancak Müslümanları evlerinden ayırıp uzak diyarlara götürerek daha önce hiçbir etkileşime girmedikleri insanlarla savaşmaları için çağırmak nasıl savunma amaçlı olarak adlandırılabilir? Eğer, savunma amaçlı değilse nasıl cihat olarak adlandırılabilir?

Aslında Hz. Muhammed'in zamanında filizlenen ve sonra Ebu Bekir'in ve Ömer'in zamanlarında temellendirilen bir fikir sayesinde: Dünyayı birbirini dışlayan iki kategoriye ayıran bir fikir, Darulislam ve Darulharb, "Barış Diyarı" ve "Savaş Diyarı". Bu şemaya göre İslamiyet, kaos ve şiddetle çevrelenmiş bir alanda vahada kardeşlik ve barış içinde hüküm sürüyor olarak tasvir edilmişti. Darulislam'ı genişletmek için yapılan herhangi bir şey barış adına yapılmıştır, hatta savaş ve katliam da böyledir, çünkü nihayetinde Savaş Diyarı'nı küçültmektedir.

Kişisel olarak, 7. yüzyılda kaç kişinin fetih savaşının gerekçesini düşündüğünü merak ediyorum. Herhangi bir durumda, insanlar cihat için sefere çağırıldığında ümmet içinde bir karşı çıkış yaşanmazdı. Hz. Muhammed'in ölümünün şokuna rağmen yaşamayı sürdüren ümmet yeniden toparlanmıştı ve muhtemelen Ömer, kahramanca arayışların bu topluluğun bağlarını kuvvetlendireceğini anlamıştı.

HS 15'te, Kadisiye kentinin yakınlarında yaklaşık otuz bin kişilik Arap ordusu, altmış bin kişilik birinci sınıf Sasani birlikleriyle karşı karşıya geldi. Aralarında yalnızca nehir vardı. Birkaç kez, Arap komutan Vakkas, Sasanilerin komutanı Rüştüm'le konuşmak için elçi gönderdi. Rivayete göre, General Rüştüm elçilerden birine Müslüman ordusunun başında onun Ömer'in olup olmadığını sorar. Elçi cevap verir: "Hayır, biz Müslümanız. Bizde ast üst yoktur."

Buna karşın Rüştüm, "Bak, Arapları bilirim, aç ve fakirsiniz ve eminim ki çaresizliğiniz yüzünden bu belanın içindesiniz. Her birinize iki kat elbise ve bir çanta dolusu hurma vereyim. Bu, geldiğiniz yere geri dönmek için sizi ikna eder mi?" der.

Müslüman elçi, "Sizden herhangi bir şey almaya gelmedik buraya, Komutan. Size İslam'ı sunmaya geldik! Cehenneme gideceksiniz; biz size cennete gitmek için bir fırsat sunuyoruz," cevabını verir.

Bu sözlerin karşılığında Rüştüm yalnızca güler. "Bana, duvardaki delikten tahıl ambarına giren ve tıka basa yiyen fareyi hatırlatıyorsunuz. Karnını doyuran fare, eve gitmek istemiş ama delikten geçmek için çok fazla şişmanlamış. Açgözlülüğü onu ambarda tuzağa düşürmüş ve kedi gelip fareyi öldürmüş. Şimdi, siz açgözlü Araplar ambarımıza girdiniz ve tuzağa düştünüz. Hepiniz burda öleceksiniz, tıpkı bu fare gibi."

Nihayetinde, Müslümanlar Rüştüm'e, "Eğer din değiştirmeyecekseniz, vergi ödeyin, size zarar vermeyelim," der.

Rüştüm, "Zarar vermek mi?" diye dalga geçer. "Vergi mi?"

Rüştüm emrindekilere, Müslümanlara mezarı sembolize eden bir çanta kum vermelerini söyler. Ama Müslümanlar bunu sevinçle karşılarlar. "Bize toprağınızı mı veriyorsunuz? Kabul ediyoruz!"

Ardından her iki taraf da savaş için hazırlanır. Tahıl ambarı-fare benzetmesine rağmen, Rüştüm, nehri geçerek Müslümanlara saldırma hatasını yapar, böylece ordusunun arkasını nehre vermiş olur ve kaçacak hiçbir yeri kalmaz.

Kadisiye Muharebesi dört gün sürdü. Persler filleri, Araplar develeri kullandı. Üçüncü gün, savaş geceye hatta ertesi güne kadar devam etti. Sonunda Persler boyun eğdi ve binlerce asker üzerinde zırhlarla nehri yüzerek geçmeye çalışırken boğuldu.

Savaşçılarla birlikte savaş alanına gitmiş olan birçok şair (aralarında kadınlar da vardı) Kadisiye Muharebesi'ni Truva Savaşı gibi (ama daha kısası) efsanevi bir statüye yükselten zengin bir hikâye hazinesi ürettiler.

Örneğin, zaferin kesinleşmesiyle atına atlayan bir haberci iyi haberleri vermek üzere Arabistan'a yönelir. Medine'ye yaklaşırken üzerinde yamalı bir ceket olan yaşlı bir adamın yanından geçer, adam habercinin ayaklarına atlayarak Kadisiye'den gelip gelmediğini sorar.

Haberci, "Evet," diye cevaplar.

"Haberler ne? Haberler ne?" diye hevesle sorar yaşlı adam.

Fakat haberci, durup onunla konuşmaya vakti olmadığını söyler ve atını sürüp gider. Ancak ihtiyar adam, sorularla adamı rahatsız ederek habercinin peşinden koşturur. Şehir kapılarından geçtiklerinde bir kalabalık

toplanmıştır. "Yolumdan çekilin!" diye bağırır haberci. "Hemen Halife'yi görmeliyim. Halife Ömer nerede?"

Kalabalık hep birden gülmeye başlar. "Tam arkanda."

Gösterişsiz bir adam –tam Ömer'in tarzında–; en azından efsaneye göre öyle.

Kadisiye'den sonra, Araplar Sasaniler'in başkenti Tizpon'u alıp ilerlemeye devam etti. Bütün bölge Müslümanların eline geçip de Sasani İmparatorluğu ortadan kalkıncaya kadar ilerledi ve yüzlerce yaşındaki yıllık imparatorluğu yok ettiler: Yüzyıllarca Roma'yla gırtlak gırtlağa savaşan bir imparatorluğa üç yılda son verdiler.

Bu esnada, diğer ordular Akdeniz kıyısından Bizans'a doğru ve Mısır üzerinden Kuzey Afrika'ya doğru ilerliyordu. Bu fetihlerin en önemlisi, Mekke ve Medine'den sonra Müslümanların en kutsal şehri olan Kudüs'tü. Önemliydi çünkü Hz. Muhammed hayatı boyunca bu kentten cennete yükseldiğine dair bir görüsü olduğunu haber vermişti. Ömer'le ilgili en meşhur hikâyelerden biri bu şehir ele geçirildikten sonra gerçekleşmişti. Halife kentin teslim oluşunu kabul etmek için bizzat kendisi gitmişti. Yolculuğa bir köleyle beraber çıkmıştı ve yanlarında yalnızca bir eşek olduğu için eşeğe dönüşümlü olarak binmişlerdi. Kudüs'e vardıklarında, eşeğe binme sırası uşaktaydı. Kudüslüler Halife'nin kim olduğunu karıştırdı ve biatlarını köleye sundular. "Hayır, hayır, ona değil, diğerine selam durmalısınız," denmiş olmalı.

Hristiyanlar, İslamiyetin Halifesi'nin, zafer nişanesi olarak namazını en kutsal kiliselerinde kılacağını varsaymışlardı ancak Ömer oraya ayak basmayı reddetti. "Eğer bunu yaparsam, ileride bazı Müslümanlar binayı ele geçirip camiye çevirmek için bunu bahane edeceklerdir ki, bizim buraya geliş amacımız bu değil. Bu, biz Müslümanların yapacağı türden bir şey değil. İstediğiniz gibi yaşamaya ve ibadet etmeye devam edin ancak bilin ki bundan sonra biz Müslümanlar, kendi yolumuzda ibadet edip sizlerle birlikte yaşayacağız ve bunun için iyi bir örnek olacağız. Eğer kabul ederseniz bize katılın. Eğer kabul etmezseniz de eyvallah. Allah bize dinde zorlamanın olmadığını söyledi."[3]

Ömer'in Kudüs'teki tavrı, Müslümanların fethettikleri yerlerdeki insanlarla ilişkilerini belirleyen bir örnek oluşturdu. Hristiyanlar, Müslüman yönetimi altında cizye denen özel bir kafa vergisine tabiydiler. Bu kötü haberdi. İyi haber: Cizye, Bizanslı efendilerine verdikleri vergiden genelde daha az oluyordu. Ayrıca Bizans, dinî pratiklerine karışıyordu (çünkü farklı Hristiyan mezheplerinde dinî ritüeller ve inanışlar arasındaki farklar problem yaratırken Müslümanlar için hepsi sadece Hristiyan'dı). Düşük vergi ve geniş dinî özgürlük Hristiyanlara göre iyi bir anlaşma gibi göründüğü için önceden Bizans'a ait olan topraklarda, Müslümanlar ya çok az direnişle karşılaştı ya da hiç karşılaşmadılar. Hatta kimi zaman Yahudiler ve Hristiyanlar, Bizans'a karşı yapılan savaşlarda Müslümanlara katıldılar.

Ömer öldüğünde, İslami yönetim 2 milyon km^2'den fazla alanda hüküm sürmekteydi. Bu nasıl mümkün olmuştu? Müslümanlar, Allah'ın karşı konulamayan "doğaüstü yardım" iradesini ortaya koyuyorlar. Tarihçi akademisyenler ise, Bizans ve Sasani İmparatorlukları birbirleriyle oldukça yıpratıcı savaşlar yapmışlardı, bu yüzden içten içe çürümüş ve yıkılmaya oldukça müsaitlerdi, açıklamasını yapıyor. Bir diğer sık bahsedilen açıklamaysa Müslümanların, eğer öldürülürlerse doğrudan cennete gidecekleri ve yetmiş iki bakireye sahip olacaklarına inandıkları için oldukça yırtıcı savaşıyor olduklarıydı. Bunun üzerine yorum yapamam ama birkaç farklı faktör daha olduğunu öne sürebilirim.

İslamiyetin erken döneminde, Müslümanların, mahşeri anlamda ulvi bir amaç uğruna savaştıklarına dair inançları vardı. Uğruna mücadele ettikleri şeyin hayatlarına anlam kattığı gibi ölümlerine de anlam katacağını düşünüyorlardı. İnsanların, hayatlarına anlam katacaksa eğer, sıradışı engellere ve muazzam zorluklara karşı mücadele ettiği defalarca rastlanmış bir durumdur. İnsanların "inanmaya" duydukları açlık, yemek ve su gibi hayatidir. Günlük yaşam insanlara bu açlığı doyurmak için küçük fırsatlar sunar; insanların, kıyamet oyununda önemli oyuncular olacaklarını vaadeden hikâyeler tarafından böyle etkilenmiş olmasının nedenlerinden biri de budur. Halife Ömer zamanındaki Müslüman savaşçıların kendi hayatlarına dair böyle bir algıları vardı.

Eve geri döndüklerinde yaşananlar sahip oldukları idealizmi canlı tutuyordu çünkü Ömer uyguladığı şeyi yapmaya zorluyor ve telkin ettiği şeyi uyguluyordu. Onun yönetiminde, Medine, Müslümanların dünyaya yaydıklarını söyledikleri değerlere haizdi: kardeşlik, adalet, uyum, karar alma süreçlerine demokratik katılım, eşitlik ve merhamet. Müslüman toplumu, en azından hilafetin erken dönemleri boyunca, bu erdemleri, sonraki sıradan imparatorluklara göre muhteşem biçimde örneklemişti. Sonraki Müslümanlar, o zamanları kaybedilmiş görkemli zamanlar olarak anılarında ayrı bir yere koyacaklardı.

Çizginin diğer tarafında, insanlar Müslümanların muazzam ordulara karşı elde ettiği büyük zaferlerin hikâyesini duyuyordu. Böyle bir güce karşı koymak faydasız görünüyordu; bunun da ötesinde, normal halkın direnmeye pek niyeti yoktu çünkü fetih hayatlarını bozmayacaktı. Varlıklı kimseler servetlerini kaybedecek ama kitleler sahip oldukları şeyleri ellerinde tutmaya devam edip yaşamlarını eskisi gibi sürdüreceklerdi. Araplar, kendi evlerini koruyan sivil halkla savaşsaydı; bunlar, muhtemelen daha sert ve zamanla Müslüman savaşçıların idealizmini yıpratan savaşlar olurdu. Ancak bunun yerine, evden bu kadar uzakta, çoğunlukla paralı askerlerle veya zorunlu olarak tutulan askerlerle savaşıyorlardı.

Son faktörü, inanmaya yönelik açlığın yanında küçümsememeliyim. Savaş, Müslümanlara yağmacılık için fırsat yaratmıştı. Ömer'in yönetiminde, askerlerin normal halkın sabit varlıklarını ellerinden almaya izinleri yoktu. Savaş alanındaki ganimetleri ve yendikleri hükümdarların hazinelerini alırlardı ki bu da yeterliydi. Her ne olursa olsun, elde edilen ganimetin beşte dördü, komutanlar ve normal piyadeler arasında fark gözetilmeksizin tüm savaşçılara eşit olarak bölüştürülürdü. Müslümanların yöntemi buydu.

Ganimetin beşte biri Medine'ye gönderilirdi. Peygamber'in zamanında bu paranın büyük kısmı ihtiyacı olanlara dağıtılırdı ve bu durum Ömer'in hilafeti boyunca da devam etti. Tüm bu faktörler bir araya geldiğinde, İslamiyetin bu kadar hızlı yayılmasının aslında o kadar da açıklanamaz olmadığı görülüyor.

Fetihler artmıştı ancak fetihle dönüşüm ayrı tutulmuştu. "Kılıç zoruyla dine davet" yoktu. Müslümanlar politik gücü ellerinde bulunduruyordu

ama halkı zorla Müslüman yapmaya çalışmıyorlardı. Aksine, Müslüman ordular işlevlerini görüyor ve ardından kültürel bir aktarım yaşanıyordu. Müslümanların toplumsal projesine ilişkin haberler oldukça hızlı yayılmıştı çünkü fethedilen alanlar, ana denizler ile su yolları arasında bulunan antik ticaret rotalarının dünyanın tarihi alanlarıyla kesiştiği yerleri kapsıyordu. İlk elli yılda, İslamiyet, Hint Okyanusu'nun batı kıyılarından, Akdeniz'in doğu ağzına, Nil'e, Hazar Denizi'ne ve Basra Körfezi'ne kadar yayılmıştı. Bu bölgede, eski etkileşim mekanizmaları haberleşme ağını oldukça zengin biçimde etkin hale getirmişti. Müslümanların hikâyeleri ve fikirleri insandan insana dedikodu ve hikâyelerle, sokak konuşmaları ve akademik tartışmalarla kolayca yayılabiliyordu çünkü bu fikirler o kadar yeni değildi. Zerdüştlüğün dünyası, tektanrıcılık tuğlasıyla inşa edilmişti. Bizans, Hristiyanlık mirasının üzerine kurulmuştu. Ve tabii ki çağlar önce, Yahudilik Doğu Akdeniz'e (Mezopotamya ve Mısır arasındaki bölge) radikal tektanrıcılığı getirmişti.

Tüm bu süre zaman boyunca, fatih Ömer, İslam'ın bölgesel genişlemesini yönetirken, dinî önder Ömer'se İslami öğretinin ve yaşam tarzının güçlenmesini yönlendiriyordu. Ebu Bekir, İslamiyetin yalnızca soyut bir toplum ideali olmadığını, dünyayı değiştirme yazgısına sahip, özel bir toplum olduğunu deklare etmişti. Ömer, bunu yeni bir takvim sistemi ilan ederek resmîleştirdi; Hz. Muhammed'in doğumuyla ya da ilk vahyin inmesiyle değil, Hicret'le, Müslümanlar'ın Medine'ye göçüyle başlayan bir takvim. Ömer'in takvimi İslamiyetin yalnızca bireysel kurtuluşu sağlamayan, dünyanın nasıl yönetilmesi gerektiğini belirleyen bir tasarı olduğu kanısını kutsallaştırmıştı. Birçok din, inananlarına, *Dünya bozuldu ama ondan kurtulabilirsiniz*, demişti. İslamiyet ise, *Dünya bozuldu ama onu değiştirebilirsiniz*, diyor. Belki bu öğüt, Hz. Muhammed'in vaazlarının ilk günlerinden miras kalmıştır fakat Ömer bu düsturu İslamiyet adına düzenlemiş ve rayına oturtmuştu.

Ebu Bekir, devleti muazzam bir tevazuyla yönetmişti; asla kendi isteklerine göre değil, Kur'an'ın ve Peygamber'in direktifleri doğrultusunda idare etmişti. Ömer, bu yaklaşımı İslami öğretinin mihenktaşı haline getirmişti. Yalnızca vahiylerin belirlediği yolda hareket etmeye yemin ederek

Müslümanları, küçük veya büyük her durumda vahiylerin yönlendirdiği doğrultuda karar vermeye yöneltmişti.

Ebu Bekir'in halifeliği sürecinde, Ömer'in önerisiyle, Kur'an'ın bütün parçaları bir araya getirilmişti. Başlangıçta oldukça karışık bir koleksiyondu bu çünkü vahiy geldiğinde insanlar bu vahiyleri ellerine geçen ilk şeyin üzerine kaydetmişlerdi; parşömen kâğıdı, deri parçası, taş, kemik, her ne olursa... Ömer halife olunca, Kur'an'ın parçalarını sıraya koymak için süreci başlattı. Onun huzurunda, yazılı her ayet, toplumun en güvenilir bilgi muhafazacıları olarak bilinen profesyonel ezbercilerin ezberledikleriyle karşılaştırılmıştı. Yazıcılar, onaylanan her ayeti şahitlerin gözü önünde kaydetmiş ve bu ayetler kapsamlı tek bir koleksiyon haline getirilmişti.

Ömer, ne zaman karar vermesi zor bir durumla karşılaşsa hemen kitaba bakardı. Eğer, Kur'an bir cevap vermezse, cemaate danışıp Peygamber'in bu veya benzeri bir durumda ne söylediğini veya ne yaptığını sorardı. Bu danışılan "cemaat", Hz. Muhammed'e hayat boyu "ahbap"lık eden birkaç yüz erkek ve kadından oluşuyordu. Cemaatin belirli bir yönde verdiği hükmü, Ömer hemen kâtiplere yazdırır ve valilere, verdikleri kararlarda bunları temel almaları için gönderirdi.

Ömer, âlimlerden oluşan bir yapı oluşturup bu adamların bütün vakitlerini vahiylere, Hz. Muhammed'in hayatındaki hikâyelere ve diğer ilgili bilgilere ayırmalarını sağlamıştı. Bu sayede, ne zaman bir uzman görüşüne ihtiyacı olsa bu "kürsünün insanları"na danışabilirdi; bu tohum zamanla gelişti ve İslam'ın temel kurumlarından birine dönüştü: ulema ya da âlimler.

İslam, hukukunu şekillendirirken, bir yandan da bu doktrini Medine'deki sosyal yaşama uygulamakla meşguldu ki bu onun sert yanını ortaya koyduğu yerdi. Ömer'in içkicilere hiç tahammülü yoktu. Örneğin, alkol içmeyi tamamen yasaklamıştı; her ne kadar Kur'an bu konuda çok net olmasa da erken dönem ayetlerde hiç içmemek yerine sarhoşluğun onaylanmadığı görülmektedir (sonraki ayetlerdeyse alkolün kesin olarak yasaklandığı görülür).

Kur'an, alkol almaya herhangi bir ceza koymamıştır ancak Ömer bunu "kıyas"la belirlemişti. Kıyas* bu örnekte şu şekilde açıklanabilir: Kur'an, kötü konuşmanın cezası olarak kamçılamayı emretmişti; Ömer, alkol almanın bir insanı kötü konuşturacağını, bu nedenle bunun cezasının da kırbaç olduğunu söylemişti. Bu şekilde benzetme yoluyla (kıyas) sonuca ulaşmak, Müslüman kanun koyucular tarafından verimli bir kaynak olarak kullanıldı.

Zinanın yıkıcı gücünden ürken Ömer, en ağır yaptırımları ona karşı uygulatmıştı. Zina yapanların taşlanmasını emretmişti ki Kur'an'da bu hususa değinilmemişti ama Kur'an öncesi zamanlarda, Hz. Musa'nın kanunlarında buna rastlanır (Deuteronomy 22:22)**.

Erkeklere bir kadınla birkaç günlüğüne evlenme olanağı yaratan ve bir Arap geleneği olan geçici evliliği de yasaklamıştı: Halife fuhuşu gördüğünde onu tanımıştı (Sonradan Şii hâkimler kendi kanunlarında bunu tekrar yasallaştırdı.)

Ömer'e iftira atanlar onu kadın düşmanlığı yapmakla suçladılar ve yönetiminin erkeklerin kötü hareketlerinden kadınları sorumlu tuttuğunu gösterdiğini iddia ettiler. Zinanın yıkıcı etkisini ortadan kaldırmak için kadınların ve erkeklerin rollerini düzenlemek ve ayırmak üzere bazı önlemler aldı. Örneğin, kadın ve erkeğin ayrı yerlerde ibadet etmesini emrederek dinî ibadet boyunca sakıncalı olanı düşünmelerini engellemeyi öngördü.

Ancak bu, cinsiyetler arasındaki ayrıma ve kadının güçsüzleştirilmesine yönelik yüzyıllar sonra gelen bir eleştiriydi (ve bugün de hâlâ sürüyor). Elbette Medine'deki cinsiyetler arasındaki ilişkinin modern feminist idealleri karşılamadığı doğrudur. Arap kabilelerinin de (ve birçok erken dönem kültürlerinde) erkekler ile kadınlar arasında bir ayrım ve rolleri açısından bir ayrışma söz konusuydu ve İslam da bu ayrımı uyguladı. Ancak Ömer'in döneminde Müslüman cemaatin hem kızları hem de erkekleri için eğitim

---

* Bir İslam hukuku terimi. Hakkında ayet ve/veya sünnet bulunmayan bir meseleyi, aralarındaki ortak sebep-sonuç ilişkisi ve/veya ortak özelliklerden dolayı, hükmü hakkında ayet ve/veya sünnet bulunan meseleye bağlamak. (ed.n.)

** Kitab-ı Mukaddes'te Eski Ahit'in ilk beş kitabı olan Tevrat'ın beşincisi. Toplam otuz dört baptan oluşur. Kitap adını Hz. Musa'nın sözlerinden alır. (ç.n.)

mecburiydi. Kadınlar erkeklerle beraber çalışır, kamu hizmetlerinde görevler alır, derslere katılır, vaazlar verir, halk oturumları için şiirler yazar, sıhhiyeci olarak savaşlara katılır ve hatta bazen savaşta bilfiil rol alırlardı. Cemaati ilgilendiren önemli kararlar halk toplantılarında tartışılır, Ömer bu toplantılara cemaatin sıradan bir mensubu olarak katılır ve kadınlar da erkekler kadar çekinmeden onunla tartışmaya girerdi. Üstelik Ömer, Medine'deki çarşının başına bir kadını atamıştı. Bu, büyük kentsel sorumluluk içeren bir pozisyondu; inşaatları düzenlemek, ticaret izinlerini görüşmek ve ağırlık ile ölçülerin sağlamlığının kontrolünü yapmak. Buna rağmen, kadınların kamu hayatına katılmasının sert biçimde kısıtlanmasının tohumları Ömer zamanında atıldı.

VII. yüzyılda dünyadaki bütün toplumlar köleliğe izin veriyordu ve Arabistan da bu konuda istisna değildi. İslamiyet bu uygulamayı yasaklamadı ama efendinin köle üzerindeki gücünü sınırladı ve Ömer de bu kuralları oldukça sıkı uyguladı. Hiçbir Müslüman köle olamazdı. Eğer, bir adam bir köleyi hamile bıraktıysa onunla evlenmek zorundaydı ki bu çocuğun Müslüman ve özgür olarak doğması demekti. Kölelik bir ailenin parçalanmasının nedeni olamazdı, bu da efendinin seçeneklerini sınırlıyordu: Aileyi bütün olarak alabilir ya da satabilirdi.

Efendi kölelerini istismar edemez ya da ona kötü davranamazdı. Köleler, Kur'an'da vurgulandığı ve Veda Hutbesi'nde Hz. Muhammed'in tekrar altını çizdiği üzere özgür insanlarla eşit haklara sahipti. Ömer, efendilere, kölelerine kendilerinin yediği aynı yemeği vermelerini, hatta aileleriyle beraber yemelerini sağlamaları emrini vermişti. Eğer Ömer'in uygulamaları doğrudan mantıklı sonuçlar vermiş olsaydı, İslam dünyasında kölelik hilafetin ilk dönemlerinde son bulurdu (aksine, İslam toplumları bu konuda geriye gittiler).

Ömer'in kariyeri, ironik biçimde, duygusal yönden dengesiz İranlı bir kölenin, camide sırtına sapladığı bıçakla sona erdi. Ömer ölüm döşeğindeyken cemaatin önde gelenleri, Ebu Bekir'in yaptığı gibi kolay bir geçiş dönemi yaşanması için kendi yerine bir aday göstermesini istediler. "Oğluna ne dersin?" diye sordular.

Ömer öfkeden köpürdü: "Bu işi kendimin veya ailemin çıkarı için yaptığımı mı düşünüyorsunuz?" O günden sonra öldü, ancak ölmeden

önce önemli bir uygulama getirdi. Yeni halifeyi seçecek ve seçimlerinde ümmetin konsensusunu gözetecek olan altı kişilik bir danışma kurulu (Şura)* oluşturdu. Sonradan birçok İslam düşünürü Şura'yı İslam'daki demokratik kurumların temeli olarak gördü. Şura, Ali ve Osman'ı, herkesin ilk iki tercihi olarak belirledi; kimi Ali'yi kimi Osman'ı destekledi (Ali'nin Hz. Muhammed'in damadı olduğunu ve iki kere atlanıp geçildiğini hatırlayın).

Şura'nın başkanı bir halk meclisinin önünde her ikisiyle de görüştü ve kilit bir soru yöneltti: "Eğer Halife olursan, devleti Kur'an'a, Sünnet'e ve Ebu Bekir'le Ömer'in teamüllerine uygun olarak mı yöneteceksin?"

Ali, Kur'an'a ve Sünnet'e (Hz. Muhammed'in, Müslümanlarca uyulması gerektiği varsayılan davranışlarına ve sözlerine) evet dedi ama seleflerinin kararları için hayır cevabını verdi: Ali kendi aklı olduğunu ve kendi vicdanına ve kararlarına uygun olarak vereceği en iyi yargıya danışacağını söyledi. Ama Osman her şeye evet dedi: "Ben bir yenilikçi değilim." Böylece Şura'nın başkanı, Osman'ın ümmeti yönetmek için en uygun kişi olduğunu ilan etti, insanlar onayladı ve Ali köstek olmayıp sadakat yemini etti.

Notlar:

1) Reza Aslan, *Tanrı Yoktur Allah'tan Başka* (İstanbul: Okuyanus Yayınları, 2014).

2) Bernard Lewis, *Islam*: *From the Prophet Muhammed to the Capture of Constantinople,* (New York: Oxford University Press, 1987).

3) Hugh Kennedy, *The Great Arab Conquests,* (Philadelphia: Perseus Books, 2008).

---

* İsmini Kur'an'da geçen sureden almıştır. Surenin 38. ayeti, Müslümanların aralarında danışarak işlerini yapmaları gereğini bildirir. Sözcük, ülkemizde, danışma ya da toplu denetim, konsey, meclis, kurul, encümen, danışma kurulu, divan, heyet anlamlarında kullanılır. (ed.n.)

4

Hizipleşme

HS 24 - 40
MS 644 - 661

Üçüncü Halife (HS 22-31 / MS 644-656)

Osman altmış sekiz yaşındayken Müslümanların üçüncü halifesi olmuştu. On iki yıllık fırtınalı yönetimini anlayabilmek için Osman'ın kim olduğuna ve Orta Dünya'yı yöneten cemaatin başına nasıl geldiğine bakmak faydalı olacaktır.

Osman'ın babası Mekke'nin en zenginlerinden birisiydi ve yirmi yaşındayken babasının serveti ona miras kalmıştı. Ticaretteki yeteneğiyle, otuz yaşına ulaşmadan zenginliğini birkaç kat artırmayı başarmıştı; lakabı "Gani Osman"'dı, "(Zengin Osman").

İslamiyete geçmeden önce bile erdemli ve mütevazı olarak bilinen Osman asla içki, sigara içmemiş veya zina peşinde koşmamıştı. Mekke çevresinde, güzel göründüğü için de bir ünü vardı. İnsanlar işi ona "güzel" demeye kadar götürmüştü; ancak sıkıntılı, melankolik bir havası her zaman bu sade ve gösterişsiz adamın etrafını sardı.

Hz. Muhammed'in vaazlarına başladıktan bir yıl sonra ve Hicret'ten dokuz yıl önce Müslüman olmuştu. İslam'a geçiş hikâyesi bir gece başarılı bir iş gezisinden evine giderken başladı. Rivayete göre, geceyi geçirmek için bir yerde duran Osman, yıldızların altına uzanır. Siyah gökkubeye

bakarken birdenbire evrenin uçsuz bucaksız oluşu onu şaşkına çevirir. Varlığının önemsizliği karşısında ezilirken bir yandan da birisinin kontrol ettiği, evrenin bir hâkimi olduğu ve bunun muazzam bir şey olduğu düşüncesi aklına takılır. Bu esnada Osman tek başına olmasına rağmen, yüksek bir sesle Tanrı'nın elçisinin dünyada olduğunu duyar.

Hikâyeye göre, Osman eve ulaşır ulaşmaz ona, Hatice'nin kervanlarını yöneten Hz. Muhammed'i ve onun tek ve her şeye gücü yeten bir Tanrı'dan bahsettiğini anlatan arkadaşı Ebu Bekir'in yanına gider. Ve derhâl kendisinin iman ettiğini açıklar.

İslam'a geçişi ailesini çok kızdırmıştı. Ne de olsa, soyu Kureyş Kabilesi içindeki en azılı Müslüman karşıtı grup olan Emevilerdi. Kısa süre sonra Osman'ın amcası Müslüman karşıtı güçlerin lideri olacaktı. Osman'ın üvey babası, bir keresinde Hz. Muhammed'i dar bir yolda sıkıştırmıştı ve eğer Ebu Bekir araya girmeseydi onu öldürecekti. Osman'ın iki karısı da, Hz. Muhammed'in inancına geçtiği için ona hakaret etmişti. İslamiyete geçmeyi reddetmişlerdi, bu nedenle Osman onları boşadı ve Peygamber'in güzelliği dillere destan kızı Rukiyye'yle evlendi. Rukiyye öldüğünde ise, Peygamber'in ikinci kızı Ümmü Gülsüm'le evlendi.

Şüphesiz, Müslümanlar zengin bir adamın kendilerinin tarafında olmasından memnundular ve Osman da dostlarına yapabileceği herhangi bir iyilikten ötürü memnundu ama yapabileceği en önemli yardım para sağlamaktı. Mekke'de Müslümanlar'a yapılan zulmün zirveye çıktığı bir dönemde, Hz. Muhammed, taraftarlarından bir grubu Habeşistan'a göndermeye karar verdiğinde onları finanse eden Osman'dı.

Osman'ın kendisi de onlarla beraber Habeşistan'a gitmiş ve orada verimli iş ilişkileri kurup öncesinden daha zengin hale gelmişti. Birkaç yıl sonra Mekke'ye geri döndü ve oradaki Habeşistanlı bağlantıları onu daha varlıklı hale getirmişlerdi.

Birçok Müslüman için Hicret, sahip oldukları şeylerin hepsini kaybetmek demekti. Medine'deki temel uğraş olan çiftçiliğe dair hiçbir şey bilmedikleri için bu göç onları fakirleştirmişti. Diğerleriyle birlikte göç etmiş olsa da, geride bıraktığı iş bağlantılarını koparmamıştı ve bu bağ-

lantılar onun mallarını ve iş ilişkilerini koruyup Osman'ın Medine'de bile zenginliğini sürdürmesini sağladı.

Osman zenginliğiyle başa gelmemişti, aksine durum oldukça farklıydı. Bazı insanlar dokunduğunu altına çevirir ki Osman da böyle bir adamdı. Kesinlikle cimri değildi. Amme hizmeti için bol bol para harcamıştı; örneğin Hz. Muhammed için Medine'deki camiyi büyütmüş ve Müslümanlar suya ihtiyaç duyduğunda Yahudilerden, kıymetli bir kuyu satın almış ve bunu halka bağışlamıştı.

Şaşaalı zenginlik, büyüleyici bir güzellik, Peygamber'in iki kızını eş olarak almak, peki o halde neyi eksikti? Osman, yeterince iyi birisi olamamaktan çok korkardı. O zamanının büyük kısmını oruç tutarak, dua ederek ve Kur'an okuyarak geçirirdi. Belki de kamu yararı için yaptığı abartılı bağışlar, sahip olduğu sıradışı talihi hak etmek içindi.

Ya da karakterinin, Peygamber'in diğer yakın dostlarınınkiyle aynı seviyede olmadığından endişe ediyordu. Karısı hasta olduğu için Bedir Savaşı'nda bulunamamıştı. Uhud Savaşı'nda Peygamber'in öldürüldüğü söylentisi yayılınca, umudu kesip alanı terk edenlerin arasındaydı. Osman, Hendek Savaşı'nda kefaretini ödemiş olmasına rağmen, savaştan kısa süre sonra oğlu öldü ve Osman, Allah'ın hâlâ kendini cezalandırdığını düşünüyordu. Affedilmek için her cuma bir köle satın alıp onu özgürlüğüne kavuşturuyordu.

Hz. Muhammed öldükten sonra, Osman cemaatin bölüneceğinden tedirgin olmuştu ancak bunun ötesinde kendi maneviyatı için de korkmuştu. "Şimdi şeytanın tuzaklarından nasıl korunacağız?" diye figân etmişti. Bu, zavallı ve tükenmiş bir adamın ahiret korkusuydu. Bir keresinde "Artık hergün kıyamet günü," demiş ve bundan sonra bir an bile iyi olmaya ara vermenin güvenli olmadığını söylemişti. Hz. Muhammed'in ona bahsini ettiği cennette bir makamı hak edebilmek için çaba harcamış ve bunun için daha fazla oruç tutmaya, dua etmeye başlamış ve yaptığı yardımları artırmıştı. İşte bu büyük hayırsever İslamiyetin üçüncü halifesi olmuştu.

Ömer halifeliğe başladığında, İslamiyet kendi kimliğine alışmaya çalışan yeni bir sosyal yapı gibiydi. Ömer'in halifeliği kutsal macera, bulgu

ve keşiflerle dolmuştu. Osman göreve geldiğinde, Müslümanlar geniş bir coğrafyada hüküm sürüyordu. Bundan böyle, vaaz vermeye, savunmaya, saldırmaya ve kutsal coşkuyu yaymaya gerek yoktu. Şimdi Müslüman liderlerin verginin toplanması, mahkemelerin kurulması, köprülerin ve yolların tamir edilmesi, maaşaların düzenlenmesi, farklı pozisyonlar için görevlerin belirlenmesi –günlük hayatın sıkıcı yönetim işleri– gibi şeylerle uğraşması gerekiyordu. Bu geçiş dönemini yönetmek Osman'a düştü.

Osman'ın halifeliğinin ilk döneminde yaptırıp muradına erdiği ilk büyük projelerden biri Kur'an'ın kesin bir nüshasının hazırlanması olmuştu. Var olan kopyalardaki fazlalıkları ayıklamaları, çelişkileri çözmeleri ve gerçekliğinden şüphe duyulan sureleri değerlendirmeleri için âlimlerden bir grup oluşturdu. Nihai çalışma sonunda ayetlerin uzunluğuna göre (konusundan ve indiği zamandan ziyade) sıraya konduğu bir kitap haline getirildi. Diğer bütün derlemeler, çelişen versiyonlar ve reddedilen ayetler yok edildi. O andan itibaren bütün Kur'anlar kelimesi kelimesine aynı olacaktı ki Müslümanların Kur'an'ı işte budur. Eğer önceliğin cemaati bir arada tutmak olduğunu kanıksarsanız, bunun neden yapıldığını anlayabilirsiniz. Fakat, eğer bazılarının Osman'ın niyetinden şüphelendiğini kabul ederseniz, bu projenin bazılarını neden rahatsız ettiğini de anlayabilirsiniz.

Sıradaki iş cemaatin mali işlerini bir düzene koymaktı. Peygamber'in zamanında, devlet harcamaları diye bir şey yoktu. Medine'ye gelen aşağı yukarı bütün para hemen dağıtılırdı. Ebu Bekir ve Ömer de aynı yolu izlemişlerdi. Ama Ebu Bekir bir hazine oluşturmuştu ve Ömer de askerlere yapılan maaş ödemesinin –ki bu İslami ordunun başlangıcıdır– fazlasını biriktirmişti. Ancak Osman döneminde hazine, gittikçe artan devlet giderlerini finanse eden düzenli ve büyük bir devlet organı haline geldi.

Üçüncü halife, uzak eyaletlerden edindikleri vergileri önemli ölçüde artırmıştı. Mısır Valisi Emir İbn Al'as vergi için yeterli parayı göndermediği için, Osman onu görevden alıp yerine kendi üvey kardeşi Abdullah'ı göndermişti. Abdullah, Osman'ın verdiği kararı doğru çıkartırcasına bu parayı sağlamayı başarıyordu, hatta Mısır'dan edilen geliri iki katına çıkarmıştı. Ama Emir İbn Al'as halefini, dişi deveyi genç yavru develeri aç

bırakmak pahasına fazla sağdığını söyleyerek eleştirmişti. İslami yönetim, zulmün ve bozulmanın ipuçlarını vermeye başlamıştı.

Osman, Ömer'in koyduğu, Müslümanların fethedilen yerlerdeki topraklara el koymayı yasaklayan kuralı onaylıyordu ama Ömer'in Müslümanların oralarda arazi satın almasını yasaklayan kuralı kaldırdı, çünkü Osman ekonomik özgürlüğe inanıyordu. Hatta, seçkin Müslümanlar'ın bu harcamaları finanse etmek üzere kamu hazinesinden borç almalarına izin vermişti. Çok geçmeden, Müslüman soylular, Hz. Muhammed'in birçok dostu da dahil olmak üzere servet sahibi olmaya ve yeni İslam imparatorluğunda geniş araziler edinmeye başlamıştı. Osman'ın "ekonomik reform"larından kendi soyu, Emeviler de, büyük kâr elde etmekteydi çünkü her şeyden önce kamu hazinesinden borç edinebilmek için en uygun durumda onlar bulunuyordu. Osman, kendi akrabalarını ve "gözdelerini" imparatorluğun önemli pozisyonlarına atıyordu; mantık basit, çünkü bu insanlar onun en iyi tanıdığı ve en çok güvendiği insanlardı. Sonuç olarak Emeviler, ekonomik ve politik anlamda oldukça hızlı yükseldi.

Üçüncü halife yalın hayatını yaşamaya devam etti ama böyle bir şeyi memurlarından talep etmemişti. Zengin bir adam olduğu için kendisi maaş almamış ama gözdelerinin almasını sağlamıştı; ayrıca kamu işleri için de avuç avuç para harcamıştı. Onun yönetiminde, imparatorluğun dört bir yanına beş bin yeni cami inşa edilmişti. Osman, Medine'nin çehresini değiştirecek biçimde binaların yapılmasını da teşvik etmişti. Geniş sokakları olan ve kaliteli çiniyle yapılmış görkemli binalar yaptırmıştı; bunlardan biri de Osman'ın kendisi için yapılan ve güçlü konumunun itibarını yansıtacak bir genel merkez olan görkemli konaktı (içinde ekmek, su ve ibadetle yaşadığı yer).

Osman, imparatorluğun her tarafında, ticaretin gelişmesini sağlayacak uygulamalarla ticari dehasını ortaya koymuştu. Kanallar kazdırmış, yollar yaptırmış, sulama sistemleri geliştirtmişti. Limanlara yeni tesisler yapılmıştı. Sayıları artan şehirlere yeni kuyularla su sistemleri ve hükümet tarafından atanan görevlilerce düzenlenen yeni pazarlar yapılmıştı. İslami teşebbüs, Ömer'in zamanındaki halden oldukça farklı bir noktadaydı ama zenginliğe kim itiraz edebilirdi ki?

İçmek ve cinsellik gibi kişisel ahlaka yönelik konularda, Osman'ın sofuluğu, onları eleştirmenin ötesindeydi. Eğer mevzu, takva, kefaret ve ibadeti içeriyorsa, Osman zamanının en dindar on kişisinden biridir; ama Osman, genel refahı artırdığı sürece para kazanmakta herhangi bir ahlaki muğlaklık görmüyordu.

Halife Osman'ın en önemli gözdelerinden biri kuzeni Muaviye'ydi. Ömer, Muaviye'yi Şam'ın ve çevresinin valisi olarak atamıştı. Osman, kuzeninin alanına küçük eklemeler yapmaya devam etmişti, ta ki Muaviye, Fırat'tan Mısır'ın Akdeniz kıyılarına kadar olan bütün alanı yönetinceye kadar.

Muaviye, Mekke ve Medine arasında gerçekleşen ve İslamiyetin üç sembolik savaşından ikisinde Müslümanlara saldıranları yöneten Mekkeli aristokrat Ebu Süfyan'ın oğluydu. Muaviye'nin annesi Hind bu savaşlarda kocasını destekliyordu, hatta rivayete göre, Uhud'da Müslümanlar kaçtıktan sonra, Hz. Muhammed'in şehit olan amcası Hamza'nın ciğerini şeytani bir zafer sevinciyle yemişti. Ancak, Hz. Muhammed asla kin tutan biri olmamıştı: her kim İslamiyeti benimserse, o, aileden biri haline gelirdi ve Emevilerde de durum buydu. Peygamber, Muaviye'nin yetenekli biri olduğunu düşündüğü için, İslamiyete geçtikten sonra, onu kendine yakın tutmuştu.

Şüphesiz Ömer, Muaviye'yi Şam'a vali olarak atarken yapacak şeyleri olduğunu düşünüyordu ama belki de Ömer, Hz. Muhammed'in neden bu adamı yakınında tuttuğunu düşünmeliydi: Muaviye Şam'a yerleştikten sonra, dehasını ortaya koyarak kendine sadık bir ordu oluşturmuştu. Bu, Osman'ın zamansız ölümünün ardından korkunç sonuçlar getirecekti.

Osman'ın on iki yıllık idaresinin sonlarına doğru imparatorluğun çeşitli yerlerinden şikâyetler duyulmaya başlanmıştı. Mısır'da, Osman'ın üvey kardeşi halkı para için çok sıkıştırdığından bir isyan patlak vermişti. Mısır'ın seçkinleri Halife'ye, valiyi geri çekmesi için yalvardıkları bir mektup yazmışlardı. Ancak cevap alamayınca, taleplerini iletmek üzere bir heyet gönderdiler. Bu esnada, memnuniyetsiz vatandaşlardan oluşan bir başka grup da kente kuzeyden yaklaşıyordu. Osman, açıkça birçok insanı hoşnutsuz bırakmıştı.

Bütün bu şikâyetçiler Osman'ı sinirlendirmişti. Ali'ye dışarı çıkıp onun yerine şikâyetçilerle konuşması, onları teskin etmesi ve eve dönmeye ikna etmesi için ricada bulunmuş ama Ali, kendisi de üçüncü halifenin uygulamalarını tasvip etmediği için bunu reddetmişti. Osman'a, insanların makul şikâyetlerini ele alarak kendini sağlama almasını tavsiye etti. Sonunda Osman pes etti ve Mısır'dan gelen heyetle görüştü. Üvey kardeşinin yerini değiştireceğine söz veren Osman, Mısır'a dönmelerini ve valiye, yakında onun yerine geçecek birinin geleceğini iletmelerini söyledi.

Mısırlılar oldukça iyi hislerle geri dönüş yoluna koyuldular ancak yolda Osman'ın bir kölesini yakaladılar. Adamda sezdikleri bir gariplik şüphelenmelerine yol açtı. Üstünü aradılar ve Halife tarafından imzalanmış, Mısır valisine gönderilen bir mektup buldular. Mektupta, Vali Abdullah'a şikâyetçi heyeti en yakın zamanda tutuklatması, mahkemeye çıkartıp kısa zamanda idam ettirmesi çünkü bunun siyasi bir başkaldırı olduğu söyleniyordu!

Heyet büyük bir öfkeyle Medine'ye geri döndü. Osman kararsızlıkla sarayın dışına çıkıp merdivenlerde onlarla buluştu: Bu kadar çabuk mu? Ne oldu? Mektubu gösterdikleri anda Osman şoke olmuştu. Halife, böyle bir şeyi hiçbir zaman yazmadığına, hatta şu ana kadar duymadığına yemin etti. İşin aslı, fesat kuzeni Mervan bin Hakem, Şam valisinin akrabası ve müttefiği, mektubu kaleme alıp Halife'yi imzalaması için kandırmıştı. Zavallı Osman, o zamanlar neredeyse seksen yaşındaydı ve manipule edilmesi muhtemelen kolaydı.

Her durumda, barışçıl şikâyetçiler kızgın bir yığına dönüşmüştü. İlk olarak, Muaviye'nin kardeşinin onlara teslim edilmesini talep ettiler. Halife reddetti. Sonra, Osman'ın görevden el çekmesini, yerine bir başkasının geçmesini talep ettiler. Osman öfkeyle bunu da reddetti. Yükümlülüğünün Allah'a karşı olduğunu ve bir kalabalığın talebiyle bu işi bırakmasının Allah'a hakaret olacağını söyledi! Sonra kendi özel bölmesine çekilip az bir ışık altında bir köşeye oturarak telaşlı ve endişeli her durumda yaptığı şeyi yaptı: Hürmetkâr biçimde Kur'an'ını okudu.

Sarayın dışındaki isyancılar iyice çılgına dönmüş, sarayın kapılarını kırmış ve ortalığı velveleye vermişlerdi. Halife'yi Kur'an okurken bul-

dular ve yaşlı adamın lambasının titrek ışığı altında, Müslüman çağının başladığı 34. yılında kendi liderlerini öldürdüler.

Birdenbire veraset bilmecesi ürkütücü bir krize dönerek İslamiyeti tehdit eder hale geldi. Dört gün boyunca, şehrin altını üstüne getirdiler. Medineliler, korkudan evlerine çekilmiş, şiddettin durulmasını beklediler. Kargaşa biraz yumuşayınca, kitlenin önde gelenleri güvenebilecekleri yeni bir halife atanıncaya kadar şehri terketmeyeceklerini söylediler. Şimdi, onca zaman geçtikten sonra herkesin kafasındaki tek aday, bazılarının Peygamber'in tek meşru halefi olarak gördükleri birisi vardı: Hz. Muhammed'in damadı Ali.

Başlangıçta, Ali bu onuru reddetmişti ama cemaatin önde gelen diğer bütün üyeleri de hilafeti geri çevirmişti ve eğer Medine, beraber yaşayabilecekleri birini acilen seçmezse isyanın terör ortamına dönmesinden korkuluyordu. Bu yüzden, Müslüman cemaatin önde gelenleri bir camide toplanıp Ali'ye görevi kabul etmesi için yalvardılar.

Ali için oldukça tuhaf bir an olmuştur. Yirmi beş sıkıntılı sene boyunca geminin sürüklendiğini seyrediyor gibi hissetmiş olmalı. Hâlâ her şeyi düzgün yapabilecek gücü varken ümmet üç kez onun liderliğine karşı çıkmıştı. Hiçbirinde de sorun çıkarmamıştı çünkü başka ne yapabilirdi ki? Kontrolü ele geçirmeye çalışması cemaati bölecekti. Problem çıkarmak veya kurumun bocaladığını seyretmek arasında seçim yapmalıydı; öldürmek ya da ölmesine izin vermek. Fakat şimdi işler kötüye gidip de Müslümanlar kendi halifelerini öldürünce, halef çözülmesi imkânsız bir sorunla yüzleşecek olduğunda ümmet ona, "Ali, dizginleri ele al!" diyordu.

Dördüncü Halife (HS 35-41 / MS 656-661)

Nihayetinde Ali halifeliği kabul etti ama ilk hitabında, bu görevi baskıyla kabul ettiğini söyledi. Peygamber'in ölümünden yalnızca bir nesil sonra ümmetin böyle bozulmuş olmasına canı çok sıkılıyordu. İşleri tekrar yoluna koymak için katı tedbirler alacağını söyledi ve ümmete açık bir uyarı da bulundu, ondan umulan şey de katı olmasıydı.

Cemaatin kilit unsurlarından biri Ali'ye kulak vermemişti. Osman'ın yakın akrabaları olan Emevi soyunun üyeleri, akrabaları Muaviye'nin sessizce kendi askerî gücünü oluşturduğu Şam'a kaçmıştı.

Muaviye profesyonel bir hatiple kendi vilayetini gezmeye başladı. Hatip her durakta, toplanan kalabalığa Medine'deki cinayeti dramatize ederek anlatıyor, onları kışkırtıyordu. Heyecanın doruk noktasına çıktığı anda Muaviye elinde salladığı kanlı bir entariyle sahneye fırlıyordu; Halife'nin öldürüldüğünde üzerinde olan entariydi bu (öyle olduğunu iddia ediyordu). Ustaca yapılan siyasi bir oyundu bu. Bu gösterinin sonunda da, yeni halifeye ya Osman'ın katillerini yakalayıp cezalandırması ya da görevden el çekmesi çağrısında bulunuyordu.

Ama Ali suikastçıları nasıl yakalayabilirdi ki? Hiç kimse o grubun içinden kimin öldürdüğünü bilmiyordu. Aslında, tüm grup "katil"di. Muaviye'nin talebini karşılamak için Ali'nin bütün grubu yakalayıp cezalandırması gerekiyordu. Bu uygulanabilir bir şey değildi, ayrıca bu şartlar altında imkânsızdı: Medine sokaklarının hâkimi hâlâ bu gruptu. Ali'nin, Muaviye'nin istediği şeyi gerçekleştirmek için gerekli gücü yoktu ve vali de bunu biliyordu.

Ayrıca, Osman'ı öldüren isyancılar adaletsizliğin ve baskının kurbanları olarak yola çıkmışlardı. Haklı şikâyetlerle Medine'ye gelmişlerdi ama halifeyi öldürerek haklı konumlarını kaybedip onlara baskı yapanlara devretmişlerdi. Ali, şimdi baskıcılarla mı yoksa katillerle mi birlik olacaktı? Bunun seçimini yapmaya zorlanıyordu... yürek parçalayıcı bir seçim!

İmparatorluğun çürüyen yapısına saldırarak işe başladı. Kazan ya da kaybet; tek umudu Osman'ın yaptıklarını geriye çevirip düzeni tekrar inşa ederek, cemaati eski yoluna sokup yapılması gereken diğer şeyler için kendisine bir güvenilirlik kazanmaktı.

Ancak İslami fetihler sonunda ortaya yeni bir zengin sınıf çıkmıştı ve bu elit sınıf Ali'nin saflık ideali ya da reformlarıyla ilgilenmiyordu. Onlara göre Ali devrimci bir tehlike olarak görünüyordu ancak Muaviye zenginliklerinin ve inançlarının –yeni statükonun– koruyucusu gibiydi.

Ali, Osman'ın atadığı bütün valilerin yerine yenilerini getirdi ancak görevden alınan valilerin hiçbiri bu görevden çekilme konusunda onunla hemfikir değildi. Yemen'deki hariç ki o da hazinedeki bütün parayı alıp kaçarak, Ali'nin yeni atadığı valiye iflas etmiş bir vilayet bırakmıştı.

Bu esnada başka bir sorun ortaya çıktı. Peygamber'in en genç hanımı Ayşe, Osman öldürüldüğünde Mekke'deydi. Muaviye yaygaraya başladığında, Ayşe de onunla birlikte çaba sarf ediyordu çünkü onunla Ali arasında öteden beri bir dargınlık vardı. Muaviye'yle olan müttefikliğini, Mekke'de oldukça ateşli bir konuşmayla ilan etmişti. "Ah evet, insanlar! İsyancılar... zavallı Osman'ı öldürdü... Kutsal 'Hac' ayında, Peygamber'in kutsal şehrini harap ettiler. Medinelileri soydular ve mallarını yağmaladılar. Allah biliyor ya, Osman'ın tek bir parmağı bile suikastçıların hepsinin hayatından daha kıymetlidir. Hainlik cezalandırılmadı ve Osman'ın katillerinden hesap sorulmadı... Bu katillere hesabı sorulmalıydı. Yalnızca bu İslam'ın onurunu kurtarabilirdi..."

Uyandırdığı hırstan faydalanarak, bir ordu toplayıp savaş konseyi oluşturmuş ve mücadeleyi ayrıntılı biçimde planlamıştı. Kovulan Yemen Valisi çaldığı bütün serveti Ayşe'nin amacı doğrultusunda kullanmayı garanti etmişti. Ayşe sağlanan kaynaklarla, kuvvetlerini kuzeye, Güney Irak'ın önemli bir kenti olan Basra'ya yönlendirdi. Ali'ye sadık olanlara saldırıp onları mağlup etti.

Bu noktada, biri doğrudan Ali'nin kendisini Osman'ın suikastında iş birliği yapıp suç ortağı olduğu dedikodusunu yaymaya başladı. Zavallı Ali, Osman kendisine onu koruması için yalvardığında kılıcını esirgediği için az da olsa sorumlu olduğunu kabul ediyordu. Düşünce şuydu, İslam'ın dördüncü halifesi, Osman'ı işkenceden korusaydı, şimdi ayağını kaydırmaya çalışan söylentiler, onun mertliği üzerine olacaktı.

Ali, bunun bir cihat olduğu ve insanların geçmişin güzel günlerindeki gibi İslamiyeti korumaları yönünde vaazlar vererek Ayşe'ye karşı bir ordu oluşturmaya çalıştı. Ancak, Müslümanların kafası karışmıştı çünkü Ayşe de onları Ali'ye karşı cihada çağırıyordu. Her iki taraf da doğruluk, adalet ve İslami düzen için, Müslümanları başka Müslümanlarla savaşmaya çağırıyordu. Bu, eski güzel günlerde cihat dedikleri şey değildi!

Gariptir ki Ayşe'nin destekçileri arasındaki iki adam, Talha ve Zübeyd, Peygamber'in iki eski dostu, o gün Osman'ın sarayına saldıranlar arasındaydı. Doğrudan kendileri suikastçı değillerdiyse bile, suikastla ilgileri vardı ancak şimdi bu ikisi, Ali'yi devirerek Osman'ın intikamını almak için ahdeden kuvvetlerin başındaydı!

Ali, toparlayabildiği az sayıda kuvvetle Medine dışına çıktı. Kuzeye doğru giderken değişik kabilelerden savaşçılar yolda ona katılmış ve ordusu etkileyici bir hale gelmişti. Basra'ya vardığında, güvendiği yoldaşlarından birini kente, Ayşe'yle konuşmaya gönderdi. Dikkat çekici bir şekilde, görüşmeye giden adamın argümanları kızgın genç kadını teskin etmede başarılı oldu. İlk olarak, Ali'nin Osman'ın cinayetinde rolü olmadığını kabul etti. Onu suçladığı nokta, bu cinayetten suçlu olanları yakalamakta gösterdiği basiretsizlikti. Sonra, katillerin, davası hâlâ süren bir kitlenin unsurları olduğu ve bu kitlenin gücünü keşmekeşten aldığı konusunda hemfikir oldu. Ardından, Ali'yle mücadele ederek kaosun oluşmasına yardımcı olduğunu ve böylece, bir şekilde katillerin adaletten kaçmasını sağladığını kabul etti. Günün sonunda, silahlarını bırakıp ordusunu dağıtmaya ve Ali'nin kuvvetlerine katılmaya ikna olmuştu. Şartları konuşmak için sabah buluşmak üzere anlaşmışlardı.

Görüşme, iki liderin de sahip olduğu olgunlukları ortaya koymuştu –Ali için, savaştan ziyade müzakereye öncelik vermesi, Ayşe içinse siniri tepesindeyken ve savaş tarafından bilfiil çevrelenmişken bile Ali'yi dinleyip onun argümanlarının doğru olduğuna kani olup kendi haklı noktalarını çürütme dürüstlüğünü göstermesi. İşte bu, kahramanlıktı.

Temsilci iyi haberleri vermek üzere Ali'nin kampına geri döndü ve o gece her iki taraftan da kutlama sesleri yükseldi. Barış olacaktı! Ancak hiç kimsenin hesaba katmadığı bir problem vardı: Her iki orduda da Osman'ı öldüren gruptan kişiler vardı ve eğer Ali ve Ayşe ortak bir amaçta anlaşırlarsa bunlar cezalandırılacaklardı. Açıkçası, bu adamların barışa bir şans vermeye tahammülü yoktu.

Ertesi gün sabah erkenden, Ali'nin kampından ayrılan bir grup Ayşe'nin uyuyan kuvvetlerine sürpriz bir saldırıda bulundu. Ali uyandığında, Ayşe'nin adamları karşı saldırıya geçmişlerdi. Her ikisi de diğerinin ona kazık attığını

düşünmüş ve böylece Cemel* Vakası başlamıştı. Böyle adlandırılmasının nedeni, Ayşe'nin, birliklerini hemen arkalarından doğrudan muharebe alanında bir devenin sırtında idare etmesiydi. Muharebe, Ayşe'nin devesi öldürülüp kendisi ele geçirilince sona erdi. Ali'nin tarafı yenmişti ama ne acı bir zaferdi! Muharebe bittikten sonra, Peygamber'in sevdiği karısı ve sevgili damadı, birçoğu Allah'ın elçisinin yakın dostu olan on bin Müslüman'ın kanıyla yıkanmış alanda yüz yüze gelince her ikisinin de nasıl hissettiğini hayal etmek çok güç.

Kişilerin ve olayların onlara nasıl ihanet ettiğini anlayınca, sağ kalmayı başaran bu iki figür bir çeşit barış yaptılar. Belki de dost olmanın bir yolunu bile bulmuşlardı. Belki de garip biçimde, her ikisini de içine çeken bu trajedi ve hiç istemedikleri bu dehşet onları bir araya getirmişti. Her durumda, bu ikisi bir daha hiç mücadele etmedi. Ayşe, Cemel Vakası'ndan sonra, Medine'ye çekildi ve ömrünün geri kalanını Peygamber'in sözlerini kaydedip üzerlerine yorum yazarak geçirdi. İslamiyetin erken döneminin en çok saygılı duyulan âlimlerinden biri olarak ömrünü tamamladı.

Ali bir daha Medine'ye dönmedi. Muharebede onu destekleyen bu kentin insanlarına bir ödül olarak Kufe şehrini, kendi yönetim merkezi haline getirdi. Halifeliğin geri kalanını bir araya getirmeye çalıştı ama Ayşe'yle yapılan bu üzücü muharebe Ali'nin felaketlerinin yalnızca başlangıcıydı. Fitnecilerin başı, hâlâ kulis yapıyor, palasını bileyliyor ve birliklerini eğitiyordu. Muaviye, son darbesi için hazırlanmaya devam ediyordu.

O güne kadar, Muaviye, Ali'ye sadık olmayı reddetmiş hatta halifeliğin ona ait olduğunu açıklamıştı. Her iki taraf da ordularını sahaya sürmüştü. Müslüman takviminin 36. yılında (MS 657), Ali, Muaviye'yle Sıffin Savaşı'nda karşı karşıya geldi. Savaş, Muaviye'nin ordusunun Ali'nin adamlarının su kaynaklarına ulaşımını kesmeye çalışmasıyla başladı. Küçük bir çatışma patlak vermişti ama Ali'nin adamları ırmakla bağlantılarını korumuştu. Savaş, ara sıra çıkan çatışmalar haricinde aylar süren bir çıkmaza girmişti. Her iki taraf da gaddarlığa başvurmadan kazanmak

* (Ar.) Deve. (ç.n.)

istediği için çekiniyordu. Çünkü iki taraf da Müslüman kanı dökerek dinî nosyonunu kaybetmek istemiyordu.

Bekleyiş, kimi kaynaklara göre altmış beş bin insanın öldüğü dört gün süren bir şiddet patlamasıyla sona erdi. Katliam, iki ordunun geri çekilip iki liderin savaşın kaderini göğüs göğüse çarpışarak belirlemesi noktasına gelmişti. Ali, 58 yaşında ama hâlâ ürkütücü bir adamdı, bu öneriyi hevesle kabul etti. Muaviye, Ali'yle aynı yaşlardaydı ama sefih ve şişman bir adamdı, kabul etmedi.

Ali'nin birlikleri yeni bir saldırıya başlamışlardı, bu kez Muaviye'nin askerlerini darmadağın ediyorlardı ama Muaviye onları durdurmak için bir hileye başvurdu: Askerlerine, mızraklarının ucuna Kur'an sayfaları takarak, Kur'an ayetlerini ilahî şeklinde okuyan hafızların arkasından yürümelerini emretti. Böylece Ali'yi, Müslümanlar arasında barışı sağlamak üzere ikna etmeyi amaçlamıştı. Ali'nin birlikleri Kur'an'ın saflar halinde üzerlerine geldiğini görünce yıldılar ve sonuçta Ali görüşmeyi kabul etmek zorunda kaldı.

Ali, muhtemelen kendisinin herhangi bir şeyden vazgeçmesi gerekeceğini düşünmemişti çünkü en baştan beri müzakere yapılması için diretiyordu ama hiç şüphe yok ki, görüşmelerin Muaviye'ye tanınacak bir iki ayrıcalık karşılığında –Suriye valisi olarak kalacağının garanti edilmesi gibi– onun yönetimi kabul etmesiyle sona ereceğini düşünüyordu. Bunun yerine, iki liderin temsilcileri bir araya geldiğinde, iki adamın da eşit olduğu ve her ikisinin de kendi bölgelerinde; Muaviye, Suriye ile Mısır'da ve geriye kalan her yerdeyse Ali'nin idaresini sürdürmesi üzerine anlaştılar.

Bu, Ali'nin olmasını istediği türde bir anlaşma değildi. Kesinlikle taraftarları "Şii"ler için de öyleydi; ki "Şii" ismi Ali'nin taraftarlarının ismi olarak bu ayrılıktan itibaren kullanılır oldu. Ancak, şu durumda Ali, kötü bir tavır sergilemeden bu anlaşmaya itiraz edebilecek durumda değildi. Muaviye onu zor duruma düşürmüştü!

Ayrıca Ali'nin bir handikabı da vardı. Yirmi altı yıl boyunca Ali'nin Şiileri, onun tüm İslam âlemini bütün sıkıntılarından kurtaracak Allah vergisi liderlik güçleri olduğunu iddia ediyordu. Aslında, bu iddianın te-

meli Ali'nin Peygamber'le olan kan bağına dayanıyordu. Fakat on yıllar boyunca, ilk üç Halife yeni bir toplumsal düzen şekillendirirken, Ali Allah'ın sınırsız gücünün, sonsuzluğunun, tekliğinin ve yüceliğin doğası üzerine kendinden geçerek vaazlar veriyordu. Kısaca, diğer halifeler kendilerini Hz. Muhammed'in toplumcu algısının bekçileri olarak görürken, Ali, kendini ruhsal sevginin koruyucusu olarak belirlemişti. Böylece, Ali'yi destekleyenlerin, onun kişisel olarak Allah'ın delaletine haiz olduğu savı halifelik üzerinde hak iddia edenlerden daha farklı bir yerde durmasına neden oldu. İşte, Ali simgesi bu imaj üzerine kurulmuştu.

Şimdi onunla... görüşüyor muydu? Muaviye'yle, anti-Müslüman materyalizmin somut haliyle? Allah'ın kılavuzluk ettiği doğruluğun ne tür bir ilahi vücut buluşuydu o?

Ali'nin düşmanıyla uzlaşmaya gitmiş olması, en sadık takipçilerinden olan bir grubu hayal kırıklığına uğratmıştı ve bu daha genç ve daha radikal olan grup ayrıştı. Böylelikle bunlar, Hariciler ("ayrılmış olanlar") olarak bilinegeldiler. Bu ayrılan grup, Ali'nin takipçilerinin fikirlerini devrimci bir doktrinle yeniden formüle ettiler: Kan ve soyun hiçbir anlama gelmediğini söylüyorlardı. Bir kölenin bile bir cemaati yönetmeye hakkı vardı. Tek vasıf karakterdi. Hiç kimse lider olmak için doğmamıştı ve sadece seçim herhangi bir kimseyi halife yapamazdı. Her kim İslami değerlere en gerçek bağlılığı gösterirse, halife "o"ydu, seçime gerek yoktu; insanlara karşı sorumluydu. Eğer, ahlaki mükemmellikten zerre kadar uzaklaşacak olursa halifelik hakkını kaybedip yerine başkası geçmeliydi. Bütün bu görevden çekilme ve yükseltilmeler gerçekleştiği sürece, Hariciler müdahale etmediler. Onların sorunu değildi bu. Bildikleri, Ali'nin yetkilerini ziyan ettiği ve halifeliğinin düşürülmesi gerektiğiydi; ve Ali iradesiyle çekilmediği için genç bir Harici bu meseleyi kendi halletti. İslamiyetin 40. yılında Ali'yi öldürdü.

Ali taraftarları, hemen oğlu Hasan'ı onun vârisi olarak gördüler ama Muaviye, Hasan'a para önererek Hilafet'ten feragat etmesini de ısrar ederek bu tehlikeyi bertaraf etmişti. Hz. Muhammed'in acılı ve savaş yorgunu büyük torunu, bu noktada bir kenara çekildi. Savaşmaya devam etmek için hiç hevesi yoktu ve o anki bu şartlar altında haleflik iddia etmek

yalnızca gücü eline geçirmeye çalışmak olacaktı ve bunun nesi iyiydi? Böylece Emevi dönemi başlamış oldu.

Ali'nin ölümü İslam tarihinin ilk çağını sona erdirdi. Müslüman tarihçiler, Hz. Muhammed'den sonra görev alan ilk dört lidere "Raşid Halifeler" diyordu. Onların döneminde yaşam kesinlikle eğlenceli veya harika değildi ama Müslüman tarihçilerin, onları Raşid olanlar olarak adlandırmakla, hüküm sürdükleri dönemin müthiş olduğunu ima ettiklerini sanmıyorum. Aksine, cemaatin Hicret'ten Ali'nin öldürülmesine kadar olan evriminin dinî bir dram olduğunu söylüyorlar. Evet, katliam ve acı vardı ama karmaşa, zavallı insanların güç, para ya da ego tatmini elde etmek için yaptıklarından kaynaklanmıyordu. Ümmetin çekirdeğini oluşturan Dört Büyük Halife ve Hz. Muhammed'in yakın dostları bu dönemde şeri kuralların işletilmesi için ciddi olarak uğraşmışlardı. Her biri projenin önemli bir parçasını ele almıştı ama hiçbiri Hz. Muhammed'in yaptığı gibi bütünü anlayacak kadar yetkin değildi. Peygamber'den hemen sonra gelen halefleri, filin halata mı, duvara mı, direğe mi ya da herneyse işte, benzediğini anlamaya çalışan altı kör adam gibiydiler. Raşid Halifeler döneminde yaşanan hilafet çekişmelerinin hepsinin teolojik bir anlamı vardı çünkü uğraştıkları konuların kendisi teolojikti. Ali'nin ölümünden sonra hilafet yalnızca bir imparatorluktu.

5

Emeviler Dönemi

HS 40-120
MS 661-737

Tabii ki Muaviye kendisini dinî çağı sona erdiren kişi olarak sunmamıştı. Kendisini halife olarak adlandırmış ve seleflerinin gerçekleştirdiği büyük görevi devam ettirdiğini söylemişti. Ancak, ömrünün sonuna doğru, kendisinden sonra kimin geleceğine karar vermek üzere Arap kabile liderlerinden bir konsey topladı; görünüşte şura tarzında bir toplantıydı; Ömer'in topladığı danışma komitesi gibi. Kabile reisleri kendi görüşlerinin samimi olarak ciddiye alınacağını düşünüp şu veya bu adayın iyi-kötü yönlerini tartışmaya başladılar. Birden Halife'nin sadık yardımcılarından biri ayağa fırlayıp çemberin etrafında oturanlara ters ters baktı. "Şu anda," kaşlarını çattı, "müminlerin önderi budur," dedi Muaviye'yi göstererek. "O öldükten sonra, bu olacaktır." İmparatorun en büyük oğlu Yezid'i gösteriyordu. "Eğer herhangi biriniz karşı çıkacak olursa bunu alacaktır," dedi ve kılıcını kınından çıkardı![1]

Reisler meseleyi anlamışlardı. Bütün özel Müslüman-demokratik yolları izleyip uygun sesler ve hareketlerle konuyu usulen tartışarak, sonuçta yapmaları gerekenin bilincinde olarak Yezid'i bir sonraki halife olarak seçtiler. O gece evlerine döndüklerinde hepsi de biliyordu ki, bundan böyle kimin halife olacağına ilişkin herhangi bir tartışma yaşanmayacaktı.

Yezid tahta çıktığında babasının isyancı unsurları yok etmediğini, sadece baskı altına aldığını biliyordu. Bu nedenle, kendi iktidarına meydan

okuyabilecek herkesi yakın takibe almıştı, özellikle Ali'nin akrabalarını ve soyundan gelenleri. Hasan, o çoktan öldürülmüştü ama Hüseyin hâlâ hayattaydı, güvenli bir yerdeydi. Hükümdar Mekke'ye bir sonraki hac yolculuğunda onu öldürtmeye karar verdi.

Hüseyin o zamanlar kırk yaşlarındaydı. Babasının taraftarlarının onu gerçek halife olarak görmek istediklerini ve dindar Müslümanların, onun manevi devrimi diri tutmasını beklediklerini biliyordu; ancak hiçbir insan bu ağır gömleği omuzlayamazdı. Bütün bu yıllar boyunca Hüseyin, siyasetten uzak durmuş ve dua edip tefekküre dalarak sessiz bir hayat sürmüştü, dedesinin misyonu üzerine uzun uzun düşünmeye fırsat bulmuştu.

Ancak onu öldürmek için hazırlanan komployu ve Yezid'in suikastçılarının onu Kâbe'de öldürmeyi planladıklarını öğrendiğinde, Hüseyin daha fazla dayanamadı.

Bir birliği ve hiçbir askerî tecrübesi yoktu. Yezid'in bir casus şebekesi, hazinesi ve bir ordusu vardı. Bu şekilde bile, Hüseyin, Yezid'e meydan okuduğunu ilan etti ve yetmiş iki kişilik bir kuvvetle Medine'den çıktı.

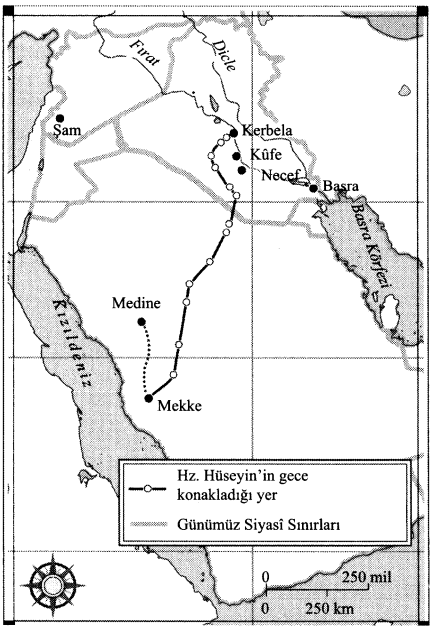
Aslında, buna "kuvvet" demek biraz zordu: bu yetmiş iki kişinin içinde Hüseyin'in karısı, çocukları ve eli ayağı tutmayan yaşlı akrabaları da vardı. Erkek olarak savaşacak yaşlarda yalnızca bir avuç yakın ahbabı vardı. Hüseyin ne düşünüyordu? Güçsüz grubuyla Emevileri alt edebileceğini mi? O harekete geçtikten sonra bir isyan fırtınasını ateşleyeceğini ve kabilelerin ona katılmasını sağlamayı mı umuyordu?

Muhtemelen hayır. Ayrılışından önceki son hutbesinde, Hüseyin taraftarlarına, katledileceğinden emin olduğunu ancak korkmadığını söylemişti çünkü onun için ölüm "bir genç kızın boynuna dolanan gerdan gibi, Âdemoğlunu kuşatmıştır."[2] İnsanlara, Yezid gibi adil olmayan yöneticilere karşı gelmelerini söyleyen Kur'an'dan bir ayet okudu. Eğer Ali ve Fatma'nın oğlu, Peygamber'in torununun kendisi bu tiranlığa karşı çıkmayacaksa kim çıkacaktı? Rivayetlerde anlatıldığına göre, Hüseyin kendi kaderini tayin etmenin bir örneğini vermişti: Başından itibaren, ritüel anlamda önemli bir hac vazifesini yerine getirdiğini düşünüyordu. Başka bir deyişle, asil bir şekilde ölüme ilerliyordu.

Yezid, Peygamber'in küçük torununun harekete geçtiğini duyduğunda, onu alaşağı etmesi için bir ordu gönderdi. Hüseyin devlete gerçek bir tehdit

oluşturmuyordu ama Yezid onu büyük bir kuvvetle ezmek istiyordu ki bu ileride ona, "Tanrı Beni Seçti" kartını kullanmaya niyet edebilecek radikallere karşı bir uyarı olacaktı. Yezid'in gönderdiği ordu, Hüseyin'in küçük grubunun onunla rekabet edemeyeceği kadar büyüktü. Bu sayı, efsaneden efsaneye dört yüz kişi ila kırk bin kişi arasında değişiyor.

Büyüklüğü her ne olursa olsun, bu görkemli ordu, Hüseyin'i Irak'ın güney sınırına yakın bir kent olan Kerbela'nın hemen güneyindeki çölde yakalamıştı. Eğer herhangi bir yaz gününde, dünyanın o bölgesinin hava durumuna bakacak olursanız, sıcaklığın gün içinde 15 derece değişebildiğini görebilirsiniz. İmparatorun ordusu, böyle bunaltıcı bir günde, Hüseyin'in küçük grubunu, suya oldukça yakın olmasına rağmen Fırat Nehri'yle bağlantısını kesmişti. Ancak Hüseyin, babasının yapmadığı bir hatayı yaptı. Anlaşmayı, ödün vermeyi veya pazarlık yapmayı reddetti. Allah onu erdemin toplumunu yönetmesi için seçtiğini söylemişti ve bu doğrudan vazgeçmeyecekti.

İmam Hüseyin'in Kerbela Rotası

Hüseyin'in grubundaki savaşçılar tek tek Yezid'in ordusuna hücum etti. Tek tek düştüler. Kadınlar, çocuklar ve yaşlılar; hepsi susuzluktan öldü. Son grup da öldürülünce, muzaffer komutan hücum edip Hüseyin'in kafasını kesti ve böbürlenen bir notla birlikte hükümdara gönderdi.

Kesik baş, Yezid bir Bizans elçisini ağırladığı esnada ulaştı ve bütün akşam yemeğini berbat etti. Bizans elçisi: "Siz Müslümanlar böyle mi davranıyorsunuz? Biz Hristiyanlar İsa'nın soyundan gelen birine asla bu şekilde muamele etmezdik." Yöneltilen eleştiri Yezid'i kızdırmış ve elçiyi zindana attırmıştı. Ama daha sonra kesik başı tutmanın halkı kötü etkileyeceğini düşünüp Kerbela'ya, vücutla beraber gömülmesi için göndermişti.

Yezid'in şu problemi çözdüğüden şüphesi kalmamıştı: Ali'nin soyu bir daha başına iş açmayacaktı. Ancak oldukça yanılıyordu. Yezid, Hüseyin'i Kerbela'da katlederek kıvılcımı çakmıştı. Ali'nin davasına tutkulu bir şekilde sahip çıkan Şiiliğin ateşini yaktı. Peki, nedir Şiilik? Bir soyun veraseti üzerine dönen çekişmelerin bir sonucu olarak görülebilir. 12. yüzyılın İngiltere'sinde Maud ve Stephen arasında yaşanan olay gibi. Eğer gerçekten durum böyle olsaydı, hareket Ali öldükten sonra zayıflayıp sona ererdi. Bugün kim kendini Maudist ya da Stephenist olarak adlandırır ki? Hatta bugün kim bu ikisinden hangisinin İngiltere tahtı üzerinde daha fazla hak sahibi olduğunu umursar ki? Ancak, Ali ölümünden sonra bile yandaş bulmayı sürdürdü. Şii safları sıklaşmaya devam etti. Hatta, Ali öldüğünde doğmamış olanlar bile onun davasına sarılarak büyümüş ve düşüncelerini Ali'nin ilk halife olması gerektiğine inanarak şekillendirmişti. Böyle bir şey nasıl olabilirdi?

Cevap, elbette hilafet ihtilafının yalnızca soy çekişmesi olmadığıydı. Kritik dinî konular onun içine saplanıp kalmıştı çünkü seçim yalnızca kimin değil, aynı zamanda neyin de lider olacağını kapsıyordu. Ali'nin yandaşları, onda diğer halef adaylarında olmayan bir şey görüyorlardı: Tanrı tarafından verilmiş ve onu sıradan ölümlülerden üstün kılan tinsel bir özellik, Hz. Muhammed'de de olduğuna inandıkları bir özellik. Hiç kimse Ali'nin Allah'ın bir başka elçisi olduğunu söylemedi. Hiç kimse

bunu iddia da etmedi ve böylece Ali'ye başka bir sıfat verdiler. Onun, "İmam" olduğunu söylediler.

Genel anlamıyla "imam" toplu ibadeti yöneten kişi için kullanılan bir terimdi. Bugün hâlâ çoğu Müslüman için bu anlama gelmektedir. Saygıyı ifade eden bir sıfat, burası kesin ama "aziz" ya da "yüce"den daha gösterişli değil. Bununla birlikte, Müslümanlar her zaman bir araya gelip toplu olarak dua ederler, aralarından birisi ibadeti yönlendirir ve diğerlerinin yaptıklarından farklı bir şey yapmaz; yalnızca diğerlerinin önünde tek başına durarak grubun ibadet boyunca uyum içinde kalmasını sağlar. Her caminin bir imamı vardır ve bu kişi ibadeti yönetmediği anlarda ya caminin içini süpüyordur ya da çatıyı onarıyordur.

Ama bir Şii "İmam" dediğinde daha asil bir şeyi kastediyordur. Şiilere göre her zaman dünyada bir imam vardır, daha fazla değil. Şiiler, Hz. Muhammed'in içinde ona Allah tarafından verilmiş olan bariz bir enerji, bir ışık, baraka dedikleri şeyin olduğu önermesini temel aldılar. Peygamber öldüğünde bu ışık Ali'ye geçmişti ki o anda Ali İlk İmam olmuştu. Ali öldüğünde, aynı ışık İkinci İmam olarak Hasan'a geçmişti. Sonra, kıvılcım Hasan'ın küçük kardeşi Hüseyin'e geçti, üçüncü İmam'a. Hüseyin Kerbela'da şehit edilince, tüm "İmam" düşüncesi, dinî bir özleme yol gösteren ve zamanın ana akım öğretilerinden beslenmeyen zengin bir teolojik kavrama dönüştü.

Ebu Bekir ve Ömer tarafından ifade edilen ana akım öğreti; Hz. Muhammed'in kesinlikle nasıl yaşanması gerektiğine dair açıklamaları insanlara ulaştıran bir ulak olduğuydu. Mesaj, asil ve tekti. Kur'an'ı iletmekten başka, Hz. Muhammed'in dinî önemi olarak yalnızca nasıl yaşanması gerektiğine dair bir örnek teşkil eden "sünnet" kalıyordu; Allah'ın lütfunu isteyen insanların izleyebilecekleri bir örnek. Bu öğretiyi kabul edenler Sünni olarak bilinegeldi ki, bugünkü Müslüman âleminin onda dokuzunu oluşturuyorlar.

Aksine Şiiler, kendi çabalarıyla cennete girmeyi hak etmelerini sağlayamayacaklarını düşünmüşlerdi. Onlara göre açıklamalar yeterli değildi. Tanrı'nın kılavuzluğunun, hâlâ doğrudan dünyaya geldiğine inanmak istemişlerdi; diğerlerinin ruhlarını koruyan, erdemle gönendiren, dünyayı yeni ve temiz tutan, yaşayan bir figür aracılığıyla. İmam terimini, bu iç

rahatlatıcı figür için kullanmayı tercih etmişlerdi. Onun dünyadaki varlığı, mucizenin sürme ihtimalini diri tutuyordu.

Hüseyin Kerbela'ya gittiğinde kazanma şansı yoktu. Tek umudu Tanrı'nın bir mucize yaratma ihtimaliydi, "mucize sürmesi ihtimali" prensibinin somutlaşmasıydı. O ve takipçileri, bu ihtimali inkâr etmeyi redderek sembolik biçimde ölmeyi tercih etmişlerdi ve son tahlilde, Şiilere göre Kerbela'da bir mucize gerçekleşmişti; Hüseyin'in şehitliği.

Şiiler dünyanın hemen her yerinde Hüseyin'in ölümünün yıl dönümünü bir yas günüyle anarlar. "Matem evleri"nde toplanıp şehit düşme hikâyesini her yıl anlatırlar; Hüseyin'in gelecekte onları kurtaracağı bir rolde olduğu dinî hikâyeler. Şehit düşmesiyle, Hüseyin Allah'ın yanında bir yere gitmişti ve günahkârlar için araya girme ayrıcalığını kazanmıştı. Kişi her ne kadar gaflette, haddini aşmış olursa olsun Hüseyin'i benimseyip ona inanmışsa cennete gidebilecekti. Hüseyin, Şiilere hepsinin umduğu mucizenin arka kapısını göstermişti. Hüseyin'e inanmak size altın veya yüksek bir makam veya aşkta şans getiremeyebilir ama sizi cennete sokabilir: Mucize buydu işte...

****

Ve şimdi, Muaviye gücü ele geçirdikten sonra gerçekleşen siyasi hikâyeye gelelim. Emevilerle birlikte İslamiyetin dinî bir olay olarak doğuşu sona ermişti ama artık İslamiyet medeniyet ve siyasi imparatorluğa evrilen bir döneme girmişti. Alışıldık Batı tarihi kayıtlarında Emeviler dönemi İslami azametin başlangıcı olarak gösterilmişti. İslam'ı, kendilerinin gerilediği bir dönemin çok sonrasına kadar süren bir altın çağı başlatarak haritaya yerleştirmişlerdi.

Bir âlime göre, oldukça fazla eksikliği olan Muaviye'nin muazzam bir politik yeteneği vardı. Azap çekmiş olan Ali'yi yenmesine yardım eden nitelikleri, onu başarılı bir hükümdar kılmıştı. Kendi hükümdarlık bölgesinde kurumsallaştırdığı uygulamalar ve yöntemler İslami imparatorluğu yüzyıllarca bir arada tutmuştu.

Aslında bu oldukça ironik bir durum çünkü Hz. Muhammed'in peygamberliğini duyurmaya başladığı dönemde Emeviler, Mekke'nin ileri gelen ve zengin elitlerindendi. Hz. Muhammed, elçi olarak fakirleri göz ardı edip dul ve yetimleri sömürdükleri için zenginleri suçlarken, Emeviler, onun bahsettiği zenginlerdendi. Hz. Muhammed'in Mekke'de yaşadığı dönemde, Emeviler onu ve takipçilerini sürekli taciz edenlerdendi. Hicret'ten önce Hz. Muhammed'e yönelik düzenlenen suikast komplosunda parmakları vardı ve Müslümanlar Medine'ye göç ettikten sonra ümmetin kökünü kurutmayı deneyen bazı kuvvetleri doğrudan Emeviler yönetmişti.

Fakat İslamiyet, muazzam ve ezici bir hal almaya başlayınca, Emeviler din değiştirmiş, ümmete katılmış ve yeni toplumun zirvesine tırmanmışlardı; ve yine oradaydılar, yeni elitlerin arasında. İslamiyetten önce, yalnızca bir kentin elitleri arasındayken, şimdi, küresel bir imparatorluğun tepesindeki seçkinler olmuşlardı. Eminim aralarından birçok kişi, bu yeni inancı benimsememelerine neyin neden olduğunu hatırlamaya çalışırken kafayı çizmiştir!

Emevilere yönetici seleflerinden, özellikle Ömer ve Osman'dan, güçlü siyasal araçlar miras kalmıştı. Ömer'in büyük armağanı olarak İslam davasında kullandığı saldırgan cihat kavramını almışlardı. Cihadın bu şekilde tanımlanmış olması yeni Müslüman yöneticilerin sınır boylarında sürekli bir savaş halini devam ettirmelerini sağlamıştı ki bunun bariz faydaları vardı.

Her şeyden önce, daimî savaş, şiddeti imparatorluğun sınırlarının dışına yönlendirmiş ve iç barışın temelini atmayı sağlamıştı; ilk halifelerin döneminde geliştirilmiş olan barışın hüküm sürdüğü alan (İslamiyet, Darülislam) ve savaşın hüküm sürdüğü alan (geriye kalan her şey, Darülharb) olarak bölünmüş bir dünya teorisini pekiştiriyordu.

Sınırlarda daimî savaş, bu savaş ve barış kavramlarını maddileştirmeye yardım etmişti, ilk olarak, rivayetin doğru görünmesini –sınırlar genellikle şiddetin olduğu yerlerdi, buna karşın iç kısımlarda barış ve güvenlik hâkimdi– ve ikinci olarak, bu rivayetin doğru olmasını sağlayarak. Ayrıca saldırgan cihat kavramı, Arapları, onları çevreleyen "ötekilere" karşı birleştirerek, İslamiyetten önce Arap kabilelerinin aralıksız süren ve oldukça

yıkıcı olan iç çatışmalarını sonlandırmış ve İslam dünyasını gerçekten barışın (göreceli) hüküm sürdüğü alan haline getirmişti!

Bu dinamiği daha açık bir şekilde, genişlemenin ilk savaşlarında kimlerin savaştığını düşünecek olursanız görebilirsiniz. Belli bir ana plana göre imparatorların emirlerini yerine getiren profesyonel askerlerden oluşan ve imparatorların sevk ettiği ordular değildi. Seferler, halifenin emirlerinden ziyade kendi istekleriyle harekete geçen, gönüllü inananlardan oluşan ve öyle yapmak istedikleri için savaşa giden kabile toplulukları tarafından gerçekleştiriliyordu. Eğer İslami yönetim altında, sınır boylarında hâkimiyet alanını genişletmek üzere çarpışmasalardı, evde komşularının ganimetini yağmalamak için savaşıyor olacaklardı.

Ayrıca daimî savaş, Müslümanların ilahi yaptırım iddiasının da, zafere ulaşıldığı sürece, teyit etmeye yaramıştı. Başlangıçtan itibaren, şaşırtıcı askerî ve siyasi başarılar, İslamiyetin ana doğrulayıcı mucizesi olarak iş görmüştü. İsa, körü iyileştirip ölüyü diriltmiş olabilir. Musa sopayı yılana çevirmiş ve Kızıldeniz'i yararak göçü sağlamış olabilir. Bu tarz görünür mucizeler bu peygamberlerin kutsallığını ve ilahi bir gücün arkalarında olduğunu ispatlamıştı.

Ancak Hz. Muhammed, bunlar gibi doğaüstü mucizelerle ilgilenmemişti. Takipçilerini doğanın kanunlarıyla çelişen gösterilerle dine teşvik etmeye çalışmamıştı. Tek doğaüstü başarısı, Kudüs'ten beyaz bir atla cennete yükselmesiydi ve bu da kitleler için gerçekleştirilmiş bir mucize değildi. Bu mucize hiç kimse tarafından görülmeden gerçekleşmişti ve bunu dostlarına sonradan söylemişti. İnsanlar ona inanabilir ya da inanmayabilirdi, seçim onlara kalmıştı; bunun amacı üzerinde bir etkisi yoktu çünkü cennete yükselişini mesajının doğru olduğunun bir kanıtı olarak öne sürmemişti.

Hayır, Hz. Muhammed'in mucizesi (Kur'an'ın kendisinden ve onu duyan birçok kişi üzerinde bıraktığı inandırıcı etkiden başka), düşmanın asker sayısının, onlarınkinin üç katı olmasına rağmen savaş kazanmalarıydı. Bu mucize ilk halifelerin döneminde de sürmüş ve Müslümanların yönettiği toprakların inanılmaz bir hızla genişlemesi devam etmişti. Böyle bir başarıyı ilahi müdahaleden başka ne açıklayabilirdi ki?

Bu mucize Emeviler döneminde de devam etti. Zaferler çabuk ve çarpıcı biçimde geliyordu ama sonra, gerçekten çarpıcı zaferler kazanma fırsatı git gide azaldı çünkü Müslümanlar başlangıçta olduğu gibi sayı olarak kendilerini aşan rakibi oldukça nadir bulur hale gelmişlerdi. Temel nokta, zaferler gelmeye ve yurt genişlemeye devam ediyordu, hiç küçülmemişti. Bu böyle olduğu sürece daimî savaş İslamiyetin hakikatini teyit etmeye devam edecekti; bu hakikat zaferleri getiren coşkuyu beslerken, bu coşku yeni zaferler getiriyor ve bu zaferler de bu coşkuyu besliyordu; sonucunda yeni zaferler geliyordu...

Daimî savaşın birtakım yararları da vardı. Geliri artırıyordu. Müslümanların dediği üzere, Allah tanımaz krallar tebaasından kasası dolup taşıncaya kadar vergi toplar; sonra Müslümanlar ortaya çıkıp onu tahttan indirir, tebaasını onun açgözlülüğünden özgür kılar ve hazinelerini alırdı. Bu sayede özgür kılınmış insanlar mutlu ve Müslümanlar zengin olurdu: Herkes bir adım ileri gitmiş olurdu; yenilmiş olan krallar hariç.

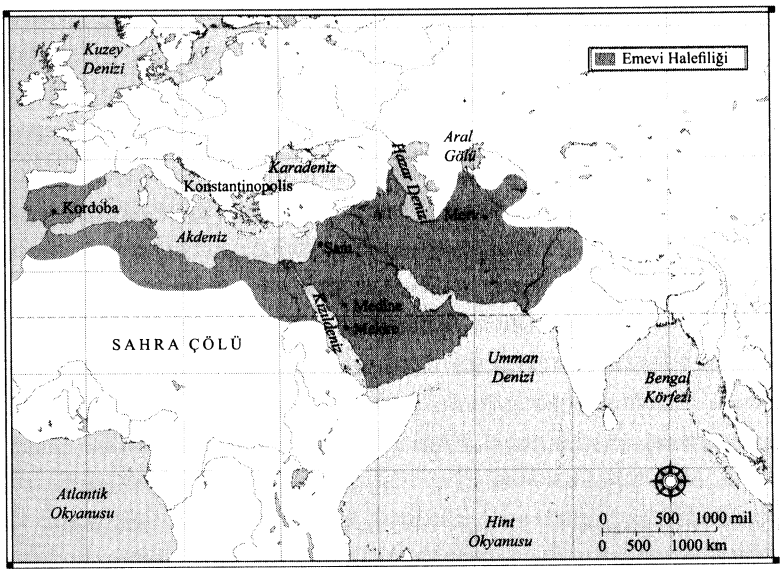
Ganimetin beşte biri başkente gönderilirdi. Başlangıçta, gönderilen bütün para en çok ihtiyacı olanlar başta olmak üzere ümmete dağıtılırdı, ama daha sonra her halifeyle kamu hazinesine ayrılan yüzde yükseldi ve Emevilerin başa gelmesiyle neredeyse bütün ganimet kamu hazinesine akmaya başladı. Gelen bu para, müsrif bina projeleri, hırslı kamu işleri ve abartılı yardımlar gibi devlet giderlerini karşılamak için kullanılmaya başlandı. Sınırlardaki daimî savaştan elde edilen gelirler Emevi yönetiminin toplum üzerinde olumlu etki bırakmasını ve vergileri yükseltmeden vatandaşların yararına olacak harcamalar yapmasını sağlamıştı.

Emevilere, Halife Osman tarafından bırakılan yönetsel miraslar da vardı. Osman, İslami kurallar dâhilinde Müslümanların paralarını istedikleri gibi harcamalarına izin vermişti. Emeviler, Osman'ın uygulamalarını temel alarak, Müslümanlara hazineden borç para alarak fethedilen yerlerden toprak sahibi olmalarına izin vermişlerdi. Elbette, bu krediden faydalanmak isteyen birinin çok sağlam, hatta Osman'ın döneminden bile daha sağlam, bağlantıları olmak zorundaydı ve İslam tefeciliği yasakladığı için bu faizsiz krediler –eğer edinebilirseniz– oldukça iyi birer finansman kaynağıydı.

Ömer, Müslüman Arap savaşçılara yeni ele geçirilen yerlerde yerel halktan ayrı olarak garnizonlarda kalmalarını emretmişti. Bunu, kısmen

yerel halkın duyarlılıklarının ve haklarının çiğnenmemesi, kısmen Müslümanları pagan hazlardan uzak tutmak ve kısmen de azınlıkta kalan Müslümanların çoğunluktaki yerel unsurlar tarafından absorbe edilmemesi için yapmıştı. Emeviler döneminde, bu garnizonlar kentlerin çevresindeki topraklara sahip olup onlardan kâr elde eden aristokratların kaldığı kale şeklindeki şehirler halini almıştı.

İslam toplumu feodal Avrupa'ya benzememesine rağmen, bu elit yapılar büyük ölçüde kendine yeten ekonomik birimlerdi ve acil tüketim ihtiyaçlarını üretebiliyordu. Emevi İmparatorluğu el sanatlarında başarısızdı, ancak bu açığı girift ticaret ağları sayesinde kapatıyorlardı. Geniş mülklerden elde edilen zengin sütler sadece o bölgelerde kullanılmıyor, ticaret ilişkileri içinde çoğalıyor ve başka ticari ürünler halinde geri dönüyordu. Garnizon kentleri, yoğun ticaret merkezleri haline gelmişti. İslam dünyası, hareketli şehirlerle bezenmişti ve medeni bir dünya haline gelmişti.

Emeviler Dönemi

Muaviye, Raşid Halifeler gibi dinsel figürlerin tersine, dindarlığı aciz bir gösteriş olarak küçük görüyordu; kendisinin hesaplı bir lider ve siyasetçi olarak hımbıl bir adam olmadığını ispatlamıştı. Kaba ama etkileyiciydi. Huysuz Arap liderlerinin iş birliğini büyük oranda ikna ederek elde etmişti. İsyanları bastırmak ve kanun ve düzeni sağlamak için genellikle askerî ve kolluk güçlerini kullanırdı; bunun ona faydası vardı ama aynı zamanda medeni yaşamı düzenlemişti.

Basra ve Kûfe'ye vali olarak atanan Muaviye'in kardeşi Ziyad'ın uyguladığı ceza ve ödül karışımını düşünün: "Akrabalığı ilk plana koyup dini ikinci plana atıyorsunuz; suçlularınız için bahaneler üretip onları kolluyorsunuz ve İslam'ın korunmanız için koyduğu kuralları çiğneyip atıyorsunuz. Geceleri açıkta kalmamaya dikkat edin. Karanlık çöktükten sonra sokakta kim bulunursa onu öldüreceğim. Akrabalarınız için temyiz istemeyin; bunu isteyen her kim olursa boğazını keseceğim... Sizi Allah'ın kudretiyle yönetip onun zenginlikleriyle geçindireceğim. Sizden itaat etmenizi istiyorum ve siz de benden dürüstlük talep edebilirsiniz... Üç konuyu ihmal etmeyeceğim: herkesin gelip konuşabilmesi için burada olacağım. Maaşlarınızı zamanında ödeyeceğim ve sizi çok uzun bir süreliğine ya da çok uzaktaki bir savaş alanına göndermeyeceğim. Bana karşı olan kızgınlığınızın ve nefretinizin sizi ayartmasına izin vermeyin, aksi halde bu sizinle birlikte yok olacaktır. Çok fazla yuvarlanan kafa gördüm. Herkes kafasını omuzlarının üzerinde tutmaya devam etsin!"[3]

Dünyevi açıdan sağlam bir hale gelmiş olmalarına rağmen, Emeviler dinî kurumları da desteklemişlerdi. Âlimleri ve dindar düşünürleri desteklemiş, camiler inşa etmiş ve İslami yaşamı destekleyecek kanunları dayatmışlardı.

Emeviler döneminde, yalnızca Araplardan esinlenen bir ticari enerji değil, aynı zamanda İslam'dan esinlenen toplumsal fikirler de Müslüman toplumuna nüfuz etmişti. Yeni zengin beyler, vâkıf adı verilen hayırsever dinî kurumlara büyük bağışlar yapıyordu. Toplumsal baskı onlara bunu yaptırmıştı ama dinsel kaygıların da etkisi büyüktü: Herkes toplumunun saygınlığını kazanmak ister ve zengin bir adam da bu saygınlığı bir vâkfı himaye ederek kazanırdı.

Teoride vâkıflar kurucuları tarafından kapatılamazdı. Ortaya çıktıktan sonra kendi maliki olur ve bağımsız bir statü elde ederdi. Kâr amacı gütmeyen ve yardım etme amaçlı kurulmuş bir yapının Müslüman versiyonunu düşünün. İslam yasaları altında, vâkıflardan vergi alınamazdı. Bağışçılardan para toplar ve ihtiyaç sahiplerine dağıtırdı, cami yapar ve işletirdi. Okul, hastane ve yetimhaneleri idare ederdi ve genellikle üst burjuva sınıfına dinsel ve yardımsever duygularını göstermek için gerekli araçları sağlar ve zenginlik içinde fütursuzca yayılmalarına rağmen kendilerini rahatlamış hissetmelerini sağlardı.

Tabii ki, bir vâkfı birisinin idare etmesi gerekiyordu. Birisi iş ilişkilerini sağlamalı, izleyeceği yolu belirlemeli ve bütçesini idare etmeliydi ve bu herhangi biri olamazdı. Dinî anlamda güvenilir olabilmek için vâkıfta, takvası* ve dinî bilgisi bilinen kişiler görevlendirilirdi. Daha meşhur dindar personel, vâkfın daha meşhur olması demekti ki bu da vâkfı kuran ve ona destek olanlara daha çok saygı duyulmasını sağlıyordu.

Vâkıf yönetimleri, gayrimenkuller, binalar ve bağışlardan gelen kaynaklar bitince, Müslümanlar arasındaki toplumsal hareketliliği sağlayacak bir yol önerdiler (birçok vâkıf zengin aileler tarafından kendi mal varlıklarını vergilerden korumak için kullanılan araçlara dönmüş olmasına rağmen). Eğer dindar bir âlim olarak bir itibar kazandıysanız, bir vâkıfla birlikte konumlanmanız beklenirdi; onlar size bir statü sağlardı ve böylece meşhur bir dindar âlim olmak için zengin bir aileden gelmenize gerek kalmazdı. Yalnızca çok çalışmaya hevesinizin olması gerekiyordu.

Diğer taraftan, Arapça bilmek zorundaydınız çünkü Arapça kutsal dildi: Müslümanlara göre, hem yazılı hem sözlü olarak Arapça olan Kur'an'ın kendisi Allah'ın dünyadaki zuhurudur; Kur'an'ın tercümeleri Kur'an değildir. Ve siz, elbette ki Müslüman olmak zorundasınız. Ayrıca, Emeviler kısa süre sonra Doğu'da Fars dilini, Batı'da Yunancayı ve değişik bölgelerdeki diğer dilleri kaldırarak Arapça'yı resmî dil olarak ilan ettiler. Böylece Emeviler dönemi, Müslümanların hüküm sürdüğü alanlarda bir Araplaştırma ve İslamileştirmeye sahne oldu.

---

* Dinin yasakladığı şeylerden korkma, sakınma, Allah korkusuyla günahlardan korunma. (ed.n.)

İslamileştirme dediğim zaman, halifenin yönetimindeki bölgelerde eski inanışlarını, Zerdüşti, Hristiyan, pagan ya da her neyse terk edip İslamiyete geçen insan sayısının artmasını kastediyorum. Bazılarının gayrimüslimlerden alınan kelle vergisinden kaçmak için Müslüman olduklarına şüphe yok ama bütün hikâye bununla açıklanamaz çünkü din değiştirdikten sonra bu insanlar gayrimüslimlerin sorumlu olmadığı hayır vergisine tabiydiler.

Bazıları kariyer fırsatları için din değiştirmiş olabilir ama bu da abartılı olur çünkü din değiştirme yalnızca dinle alakalı kariyer yollarını açmaktaydı. Din değiştirmeyenler hâlâ kendi mülklerinde oturabiliyor, atölyeler işletebiliyor, ürün satabiliyor ve ticari işlemleri gerçekleştirebiliyorlardı. Devlet için de çalışabiliyorlardı tabii eğer sunabilecekleri bir hizmet varsa. Müslüman soylular, herhangi birini yeteneğine bakarak almaktan çekinmemişti. Eğer tıp biliyorsan doktor olabilirdin; inşaat biliyorsan mimar olabilirdin. İslam imparatorluğunda, Hristiyan veya Yahudi, hatta İslamiyetle oldukça alakasız olan Zerdüşti olsanız bile zengin veya ünlü olabilirdiniz.

Fakat bence, Müslümanların yönetime geldiği bölgelerdeki çoğu insan İslamiyete geçirilmişti çünkü bu hakikat gibi görünüyordu. Kesinlikle, o dönemin Orta Dünya'sında başka hiçbir gücün veya hareketin İslamiyetin sahip olduğu kadar kendine güveni ve karşı konulamayan bir başarı *aura*'sı yoktu. (Yapabilecek olsaydı, kim ümmete katılmak istemezdi ki?)

Ve yapabildiler. Kolaydı! İsteyen birinin söylemesi gereken tek şey; *La İlahe illallah ve Muhammeden Resulullah.** Muzaffer cemiyete üye olmak için yalnızca bu gerekiyordu işte.

Ama gerçek iman, ilk bakışta görülenden daha fazlasını gerektiriyordu.

"Allah'tan başka ilah yoktur." Bu ibare binlerce farklı yoruma neden oldu ve hâlâ hiç kimse kesin olarak ne denmek istediğine dair bir sonuca ulaşamadı.

Ve buna ilaveten: "Muhammed O'nun elçisidir!" Ona bağlanıp Hz. Muhammed'in elçi olarak salık verdiği her şeyi kabul etmiş oluyordunuz.

---

* (Ar.) Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed O'nun Elçisidir. (ç.n.)

Günde beş vakit namazı, haramdan sakınmayı, Ramazan'da oruç tutmayı, ayıklığı ve daha fazlasını taahhüt etmiş oluyordunuz.

Notlar:

1) Bernard Lewis, a.g.e.

2) Şeyh Abbas Kummi, *Nefesul Mehmum.*

3) G.E. von Grunebaum, *Classical Islam* (Sidney: Allen & Unwin, 1970), s.70

6

Abbasiler Dönemi

HS 120 - 350
MS 737 - 961

Yezid'in soyundan gelenler birkaç nesil boyunca hüküm sürdüler. İslam dünyasında hâkim olan gücü sağlamlaştırmış, egemenlik alanını batıda İspanya'ya, doğuda Hindistan'a kadar yaymışlardı. Emevilerin yönetiminde, İslam'ın öğretileri detaylı biçimde yazıya döküldü ve bunlar kanun kitaplarına geçirilerek dinî âlimlerden oluşan bir yapıya teslim edildi. Bu din bilginleri, farklı bir İslam toplumu oluşturmak için Emevilerin politikacı ve bürokratlarıyla iş birliği içinde çalışmıştı.

Ana akım Batılı tarih kayıtları, bu dönemden genellikle övgüyle söz eder. Medeni dünyaya, istikrar denen muhteşem özelliği Emeviler kazandırdı. İstikrar, çiftçilerin gelecek yılın hasadını önceden hesaplamalarını, iş adamlarının uzun soluklu yatırım yapmalarını sağlamıştı. Öğrencilerin, mezun olduktan sonra hâlâ uygulanabilir olduklarını bildikleri için, üzerinde çalışması uzun zaman alan derslere güvenle girmelerini teşvik etmişti. İstikrar, âlimlere, ailelerinin haydutlar tarafından öldürüleceği korkusunu yaşamadan, kendilerini çalışmalarında kaybetme ve doğanın gizemlerinin kökenine inme özgürlüğünü vermişti.

Ancak bütün bunların bir bedeli vardı: "İstikrar" her zaman, bir gün var olan bir durumun ertesi gün tekrar aynı durum olmasını sağlamasıdır. Zengin daha zengin olmuş, fakirlerin sayısıysa artmıştı. Büyüleyici

yapıları olan şehirler artarken aynı şekilde fakirlik içinde kıvranan geniş kitleler de artıyordu. Adalet yalnızca zenginlerin gücünün yettiği bir meta haline dönüşmüştü.

Başka problemler de ortaya çıkmıştı. İslami yönetimin hızlı genişlemesi farklı etnisiteleri İslam şemsiyesi altında toplamış ve bütün bu unsurlar arasında kardeşlik vaadinin nasıl sağlanacağı sorusu ortaya çıkmıştı.

Emevi politikaları, "Araplaştırma ve İslamileştirme"yi uygulamıştı ama ikisini birden her yerde eşit biçimde hayata geçirememişti. Kuzey Afrika'da Araplaştırma süreci hızlı işledi, bunun muhtemel nedeni, yerel kültürlerin uzun zaman önce Fenikeli sömürgeciler tarafından parçalanmış, Romalılardan Latin tortusu kalmış, Vandalların Cermenik bir dokuyla cilalamış oldukları ve sonunda Hristiyanlığın bölgede yayılmasıyla oluşan yamalı yapıydı. Kuzey Afrika'nın onu birleştirecek tek bir dili ya da kültürü yoktu: Araplar sağlam inançlarıyla geldiklerinde, onlarla benzer bir şekilde birleşememişlerdi ve onlara direnmelerini sağlayabilecek sağlamlıkta yerel bir inançları da yoktu. Böylece Araplar daha önce oralarda ne varsa ortadan kaldırıp kendisine kattı.

Mısır ve Doğu Akdeniz bölgeleri de kolayca sindirildi çünkü bu halkların pek çoğu Araplarla ortak bir tarihi paylaşıyordu; ortak geleneksel ataları geri çağrılmıştı; İbrahim, Nuh ve Âdem'in kendisi gibi. Bölgede yaşayan insanların çoğunluğu zaten tektanrılı dinlere inanıyordu. Ayrıca, İbranice ve Aramice, Arapça gibi Sami dillerindendi.

Ancak Pers... işte bu, oldukça farklı bir sorundu! Hint-Avrupa halklarındandı, Sami değil. Kendi antik medeniyetleri, gururlu tarihleri ve bastırılamayacak bir dilleri vardı. Birçoğu İslamiyeti kabul edecek ama Araplaşmayacaktı. İslamiyete geçenler düşündürücü dinî çelişkiler içeren bir toplum haline gelmişlerdi. İslamiyet, her Müslüman'ı diğerine eşit kılmak iddiasındaydı. Ümmete katıl ve bu eşitlikçi kardeşliğin parçası ol; bu yeni dinin, yeni güçlü hareketin vaadi buydu. Ancak, Emeviler tarafından oluşturulan, Arapların baskın olduğu toplum yapısında bu söz yerine getirilemedi. Şimdi Araplar yönetimdeydi, elit tabakayı oluşturuyorlardı ve herkes için eşit bir toplum idealinden oldukça uzaktaydılar. Emevi döneminde halkı farklı katmanlara bölüp geçişmeleri engellemeye çalışan

resmî kuruluşlar ortaya çıkmıştı: Safkan Arap Müslümanlar tepedeydi; onların altında bir ebeveyni Arap, diğeri Arap olmayan Müslümanlar; onların altında Arap olmayan Müslümanlar; sonra gayrimüslim ebeveynleri olan, Arap olmayan Müslümanlar; ardından en azından tektanrılı bir dine inanan gayrimüslimler ve böylece en son kademeye kadar geliniyordu; ebeveynleri ve kendisi çoktanrılı dinlere inananlar ki bunların hiçbir yasal hakları yoktu.

Bu belirlenmiş sosyal tabakalar arasındaki sürtüşmeler ve özellikle yeni Arap aristokratlar ile eski Pers aristokratlar arasındaki sürtüşme, Müslüman dünyanın bu kısmında sıkıntı yüzeye çıkmadan içten içe devam etti.

Bir başka gölge daha İslam dünyasında vicdanlara dokunuyordu. Müslümanların mübarek tarihi basit ve cefakâr hayat tarzını anlatan hikâyelerle doluydu. Basitlikleri ve alçakgönüllülükleri dinî figürler olarak öyle olunması gerektiği düşüncesine neden olmuştu. Bu nedenle kaçınılmaz olarak, yeni toplumun ezilen katmanlarında, bu denli bir ihtişamda bir yanlışlık olduğu hissi oluşmaya başlamıştı. Bu müreffeh zevk düşünü toplum, Allah'ın Hz. Muhammed'i kurmakla yükümlü kıldığı tek tanrıya ibadet eden adil toplum olamazdı. Elbette daha zengin hale geldikçe basit kaygılar rüyalarınızı daha az mahvedecekti. Ancak fakir halk, saray eşrafının şatafatına ilişkin dedikoduları duydukça ve sokaklarda ipeklere bürünmüş parfüm kokularıyla at süren Arap asilzâdeleri gördükçe, Hz. Muhammed'in hem yatak hem de örtü olarak kullandığı basit battaniyesi ve Halife Ömer'in kendi ayakkabılarını kendi tezgâhında tamir etmesini karşılaştırıyorlardı. Bütün bunlara, Emevilerin iki zıt harekete (Şiilik ve Haricilik) neden olan iktidara geliş sürecini de hesaba katın.

Hariciler sayıca daha az ama daha radikal olan bir hareketti. Teolojileri, abartılı saflık taleplerine yoğunlaşır hale gelmişti. İslam dünyasının liderliğinin, dinin gösterdiği üzere, en özenli Müslüman'a ait olduğunu söylüyorlardı. Hiçbir seküler lider Haricilerin taleplerini karşılayamazdı. Aslında, büyük olasılıkla, hiçbir lider Haricilerin standartlarını sağlayamazdı ki bu yüzden, Hariciler koşullar ne olursa olsun devrim için telkinde bulunmaya başlayabilirlerdi. Birisi gücü elinde bulundurduğu sürece, birileri baskı altına alınmış olacaktı ve birileri baskı altında ol-

duğunu hissettikçe, Harici ajitatörler insanları ayaklanmaya sevk etmek için öğretilerini kullanabilirlerdi.

Ancak zaman geçtikçe, Haricilerin sayısı iyice azalmıştı. Çünkü sürekli daha fazla insan bu yeni zenginlikten pay aldıkça, Hariciler aşırı derecede sadelikçi kalıyorlardı. Toplumun kaybedenleri muhtemelen hoşnutsuzlardı ama Haricilerin önerdiği, keyifsiz bir alternatif olduğu için buna da pek hevesli değillerdi. Yalnızca Şiiler, kurulu olan düzene gerçek bir tehdit olarak kalmışlardı. Hüseyin'in ve takipçilerinin Kerbela'da öldürülmesinden sonra da bu tehdit güç toplamaya başlamıştı.

Şii İmamlar, tahta doğrudan meydan okumuyorlardı artık; "imam" ve "halife"yi anlam bakımından ayırmaya başlamışlardı ki kendilerini dinî anlamda daha saf olarak tanımlıyorlardı. Ancak Şii isyancılar, İmamlar adına sıkıntı yaratan eylemlerine devam ettiler; Ali'nin soyundan gelen birini iktidara getirmek için isyan kıvılcımını çakmaya devam ettiler; hilafetin Emevilere ait olmadığı fikrini beslemeye devam ettiler; İslamiyetin seküler yöneticilerinin meşrutiyetinin altını oymaya devam ettiler.

Şii tehdidi Emeviler döneminde eş zamanlı uğursuz bir söylenti sayesinde yayılıyordu. Aşağıda bahsi geçen söylentinin:

Şiiler, İslamiyetin dinen ezilen mazlumlarıydı.
Persler, İslamiyetin etnik olarak ezilen mazlumlarıydı.
Şiiler, ortodoks dinî kuruma karşı bileylenmişlerdi.
Persler, Arap siyasi kuruma karşı bileylenmişlerdi.

Kaçınılmaz olarak biri diğeriyle eşleşmişti. Persler, Şiiliği benimsemeye başlamışlardı ve Şii ajitatörler doğudaki Perslerden destek umuyordu. İki akım karıştığında isyan büyümeye başlamıştı. Emevi kolluk gücünün görece zayıf olduğu daha doğuya gittikçe, bu isyan daha büyük hale geliyordu ki Arap karşıtı duygular bu bölgelerde daha fazlaydı.

HS 120'li yıllarda bir gün, gizemli bir adam Merv şehrine saldırdı. İmparatorluğun bu ileri karakolu, Şam'ın yaklaşık 2.500 km doğusundaydı. Bu adam, burada vahşi doğuda, bu yabancı Emevilere karşı iyi ile kötü

arasındaki bin yıllık mahşeri hesaplaşmanın çok yakın olduğuna dair hikâyeyi anlatarak halkı kışkırtmaya başlamıştı.

Hiç kimse bu adam hakkında bir şey bilmiyordu, gerçek adını bile... "Ebu Müslim" adını kullanıyordu ama bunun bir lakap olduğu oldukça açıktı. Çünkü Ebu Müslim "Müslim ebû Müslim bin Müslim"in kısa hali olup "Müslüman bir babanın oğlu, Müslüman bir oğlun babası, Müslüman bir adam" anlamına geliyordu. Görülebileceği gibi, bu adam hiç şüphe yok ki Müslüman bir kimliğe sahip olduğunu ispatlama çabasındaydı.

Aslında Ebu Müslim, Merv'e Irak'ta yer altına çekilmiş Haşimiler adı verilen gizli bir grup tarafından Merv'e gönderilen profesyonel bir devrimciydi. Bu grup, mezhep ile siyasi parti arasında bir yapıydı ve çekirdek kadrosu otuzu asla geçmemişti. İsmi Peygamber'in sülalesi Haşimoğullarından geliyordu ve muhtemel amacı Peygamber'in ailesinden birini İslam dünyasının başına geçirmekti. Bu grup, o dönemler aktif olan hükümet karşıtı komploculardan oluşan birçok kızgın ve kararlı gruptan biriydi ki bu grupların hepsi az çok farklı versiyonları olsa bile aynı mesajı taşıyorlardı: Cemaat yoldan çıkmış, çizilen yoldan sapılmıştı; Peygamber'in misyonu harap edilmiş ve bu Emevileri devirip Peygamber'in ailesinden birinin başa geçip her şeyi tekrar yoluna koyması için ona yetki vermişti. Bu söylentinin İslam dünyasında, tarihî süreçte tekrar ve tekrar yeniden kullanıldığını belirtmem gerek. Bunun kimi versiyonları bugün bile söylenmektedir: "Emeviler"in yerine "Batı"yı koyan devrimciler tarafından.

Maalesef Haşimilerin aday gösterecekleri Peygamber ailesinden gelen bir üyeleri yoktu. Ancak, Peygamber'in amcalarından biri olan Abbas'ın soyundan gelen bir adamları vardı. En azından Peygamber'le kan bağı vardı ve daha da önemlisi, Haşimilere adını vermeye istekliydi.

Ancak Abbas'ın üzerinde soru işaretleri vardı. Çünkü Abbas sonradan Müslüman olanlardandı ve zamanında yeterince rahatsız edici bir durum ama hiç kimse onu Hz. Muhammed'in halefi olarak düşünmemişti bile. Yani Abbas devrimci bir akım için ideal "önder" değildi. Ali'nin ve Fatma'nın soyundan gelen birisi kesinlikle daha iyi olurdu ama "Ali'nin soyundan olanlar"ın hiçbiri Haşimilerle ortak amaç gütmüyordu ancak

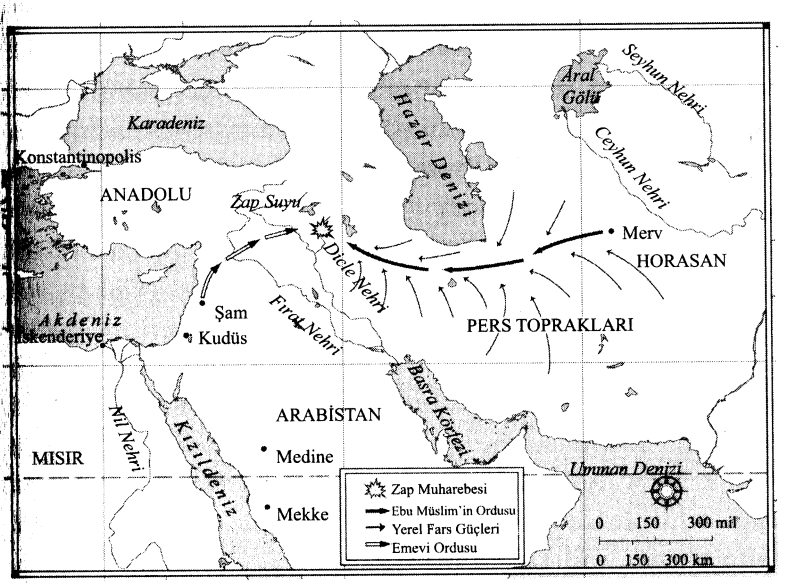
Ebu el Abbas güdüyordu. Bazen elinizde olmasını istediğiniz kişiyle değil elinizdeki kişiyle savaşa gitmek zorunda kalırsınız.

Ebu Müslim, Şii/Perslerin hoşnutsuzluklarıyla kaynayan Horasan'da İran'dan Afganistan'a kadar uzanan bir eyalette, kendine yandaş bulmakta sorun yaşamadı. Ebu Müslim, konuşmalarının kritik noktalarında, devrim başarılı olduktan sonra kimin halife olacağı konusunda muğlak ifadeler kullanmaya başlamıştı. Ali'nin soyundan gelecek birisinin özlemi içinde olanlar, bu kişinin güvenlik sorunu nedeniyle bilinmeyen bir yerde beklediğini düşünüyorlardı.

Cesur, zalim ve karizmatik olan Ebu Müslim, birilerinin ajanı olmaktan çıkarak Abbasi devriminin (varsayılan liderleri Ebu el-Abbas'tan ötürü bu isim verilmişti) lideri olarak ortaya çıkmıştı. Ebu Müslim Horasan'da devrimci bir çekirdek kadro yetiştirmişti; onlara savaşmayı ve Haşimi öğretilerini öğretmişti. Ebu Müslim'in bu askerleri giydikleri siyah kıyafetler ve taşıdıkları siyah sancaklarla tanınacaklardı. Hatta silahların bile siyaha boyamışlardı. Bu arada, Emevi ordusu da beyazı kendisine renk olarak seçmişti. Bu renk şifrelerinin iyiyle kötü arasındaki mahşer hesaplaşmada alışık olunmayan bir kült olduğunu düşünmemeniz için Fars'ta beyazın yas ve ölüm rengi olduğunu bilmeniz gerekiyor (Son dönemde ortaya çıkan devrimci Afgan Müslümanlar, –Taliban– siyahı kendi üniforma renkleri olarak belirlediler).

HS 125'te (MS 747), Ebu Müslim ve siyah giysili savaşçıları batıya doğru harekete geçtiler. Pers bölgesini geçerken çok az direnişle karşılaştılar ki bu bölgedeki çoğu insan küstah Emevilerin devrilmesi için onlara yardım etmeye oldukça hevesliydi. Hatta yürüyüşleri boyunca yeni askerler ve kuvvet kazanmışlardı.

MS 750'de beyazın ve siyahın orduları Irak'taki Büyük Zap Suyu'nun kıyısında çarpıştı. Sayıca az olmalarına rağmen siyahlı adamlar imparatorun ordularını bozguna uğratmışlardı. Son Emevi halifesi hayatını kurtarmak için güneye, Mısır'a kaçmak zorunda kalmıştı; aynı yıl içerisinde Abbasi ajanları bu eski halifeyi avlamış ve onu öldürmüşlerdi.

Ebu Müslim Horasani ve Abbasi Devrimi

Haşimiler, Abbas'ı yeni halife olarak ilan ettiler. Hiç kimse gerçekleşen bu sürece dair bir değerlendirmede bulunmamıştı: Tanrı'nın belirlediği kaçınılmaz bir sonuç değildi, bir seçim ya da akil adamlardan oluşan bir konseyin de kararı değildi... hayır, yeni halife, iyi organize olmuş ve katillerden oluşan çetesiyle olan bir adam tarafından iktidara getirilmişti. Sorun değildi. Liderlik sonunda ait olduğu yerdeydi; Peygamber ailesinden birinin ellerinde. Sonunda İslami sosyal proje tekrar gündeme gelebilirdi.

Bu, muhtemelen Ebu Müslim'in hayatının en güzel yılıydı. Bu yılda hayatının gayesi sonunda bir neticeye ulaşmıştı! Belki de gerçekten Emevilerin devrilmesinin kaybedilmiş toplumun yeniden ortaya çıkmasını sağlayacağını düşünmüştü. Ancak, hayal kırıklığı hızlı oldu. Bir kere, kukla değildi ama kendini bir kukla olarak görmeye başlamıştı. Yıllar içinde, Ebu el-Abbas, hareketin içinden kendisinin başında olduğu bir

yapı oluşturmuştu ve şimdi Ebu Müslim ayak işlerini yapar hale gelmişti. Ve sonunda Ebu Müslim; "Çok teşekkür ederim ve tahtı al," dedi.

Yeni halife, Muaviye'nin iktidarını, demir yumruğuna kadife eldiven geçirip eski düşmanlarını nezaket ve letafetle sağlamlaştırdığını hatırladı. Bu doğrultuda, yeni yönetici Emevilerin önde gelen isimlerini, herhangi bir hıncı olmadığını göstermek üzere, kendisiyle ekmeğini paylaşmaya çağırdı.

Aslında... "ekmeğini paylaşmak" dememeliydim. Bu şekilde kulağa, sanki misafirlerine –Peygamber'in Ömer'le paylaştığı gibi–, basit bir arpa ekmeği ve çorba ikram edecekti gibi geliyor. Hayır, Emevilerin hayatta kalanları, uşaklar ağzına kadar dolu tepsilerle muhteşem yiyecekleri servis ederken kendilerini minderlerin üzerinde yayılırken buldular. Uşaklar ağzına kadar dolu tepsilerle muhteşem yiyecekleri servis ediyorlardı. Kahkahalar çınlıyor, esprili konuşmalar yapılıyor ve samimiyet artıyordu. Ancak, artık herkesin yemeğe başlamaya hazırlanırken olduğunda, uşaklar kıyafetlerini sıyırıp altındaki zırhlı kıyafetlerini açığa çıkardılar. Uşak değil, cellâtlardı. Emeviler ayağa fırladı ama artık çok geçti. Bütün kapılar kilitlenmişti. Askerler Emevileri öldürmeye başlamıştı bile. O zamandan sonra, Ebu el-Abbas'ın yeni bir sıfatı vardı: seffah, katil. Görünüşe bakılırsa yaptığı için onurlandırılmıştı.

Bazı iyi şeyler de yaptı ancak kısa süre sonra çiçek hastalığından öldü ve yerine kardeşi Mansur geçti. Mansur bir süre rakiplerle uğraşmak zorunda kaldıysa da Ebu Müslim olaylara müdahil olup onu ve tahtı koruyarak Horasan'a döndü. Ebu Müslim gücü olmasına rağmen hilafeti ele geçirmek için hiçbir istek duymamıştı. Abbasi yönetimini kabul etmiş görünüyordu. Belki de gerçekten prensip sahibi bir idealistti.

Ancak yine de El Mansur'un bu adamda sevmediği bir şey vardı. Ebu Müslim oldukça popülerdi. Tamam, iki özel durum vardı: popülerdi ve kendi askerleri vardı. Bir hükümdar asla kendi emrinde askerleri olan popüler birine güvenemez. Mansur bir gün, Ebu Müslim'i, kendisini ziyaret etmeye ve beraber yemek yemeye çağırdı. Sonrasında gerçekleşen şeyler şu kuralı ortaya koymuştu; bir Abbasi hükümdarı sizi yemeğe çağırdığında, o akşam için bir şekilde başka bir işiniz olmak zorunda. El Mansur ve Ebu Müslim enfes bir nehir kenarında enfes bir kamp yerine gittiler

ve Mansur ilk günü Ebu Müslim'e özverili hizmetlerinden dolayı bol bol teşekkür ederek geçirdi; sonraki gece ise adamlarına Ebu Müslim'in boğazını kestirip onu nehre attırdı.

Böylece, İslami Hilafet'in ikinci hanedanlığı başladı.

Abbasi propagandacıları, bu geçişin anlamı üzerine hikâyeler anlatmakla oldukça meşgullerdi. Bu geçişi ümmet için yeni ve devrimci bir yol olarak adlandırıyorlardı. Artık her şeyin farklı olacağını söylüyorlardı. Aslında, her şey aşağı yukarı aynı kaldı, hem iyi hem de kötü şeyler biraz arttı.

Emeviler kendilerini ihtişam ve zenginlikle şişirmişlerdi ama Abbasiler ise kendilerini küçük toprak sahipleri gibi cefakâr ve basit bir hayat sürüyormuş gibi göstermişlerdi. Emeviler döneminde İslam toprakları oldukça zenginleşmişti. Abbasiler döneminde, ekonominin canlılığı âdeta patladı. Emeviler gibi, Abbasiler de ajanlar, kolluk kuvvetleri ve işi sıkı tutmak için profesyonel ordular kullanan laik hükümdarlardı.

Abbasilerin, Şii huzursuzluğunun artmasıyla iktidara geldikleri için, bu konuda Emevilerden farklı bir durumda olacaklarını farz ettiyseniz, kesinlikle yanılmışsınız demektir. Abbasiler kısa zamanda ortodoks İslam görüşünü benimsemişti. Çünkü özellikle ortodoks dinî kurumlar, bütün âlimler, İslamiyetin içindeki sosyal güçlerini fazlasıyla korumuşlardı ki İslamiyet kendi öğretilerini kapsayan bir siyasaya dönmüştü. Gerçekten de, (bir sonraki bölümde de göreceğimiz üzere) İslamiyetteki ana akım Sünnilik, adını Abbasiler döneminde almıştı, şimdi ise kendi adıyla bir mezhep ortaya çıkmıştı.

Abbasi darbesinin ilk zamanlarında birçok naif Şii, Seffah'ın kabul edilmiş bir Şii İmamı'nı tahta geçireceğini, bu sayede, Haşimi propagandasında bahsedilen bin yıllık barışın başlayacağını düşünmüştü. Oysa tam tersine, Ali'nin soyundan gelenlere karşı sürek avı artmıştı. Nitekim hanedanın üçüncü halifesi öldüğünde, hizmetçilerin dediğine göre, halefleri onun sarayında bir yeraltı mahzenine açılan gizli bir oda bulmuşlardı ki burada, Ali'nin soyundan gelenlerin –yakalayıp öldürdüğü– cesetlerini toplamıştı. (Fatma'nın soyundan gelenler olmasa gerek çünkü o öldükten sonra Ali başkalarıyla evlenmişti.)

Ancak, Abbasiler, Emeviler zamanında olan olumlu şeyleri de artırdılar. Emeviler gittikçe yükselen bir refah, sanat, düşünce, kültür ve medeniyet ortamı yarattılar. Bütün bu ihtişam, Abbasi döneminde doruk noktasına ulaşmıştı. Batı tarihinin (ve birçok çağdaş Müslüman'ın) İslamiyetin Altın Çağı olarak hatırladığı dönem, Abbasi döneminin ilk iki yüzyılıydı.

Örneğin, Mansur'un ilk işlerinden biri HS 143'te (MS 765) tamamlanan Bağdat kentini inşa ettirmek oldu. Yüzyıllar içinde birkaç kez yok edilip yeniden inşa edilerek bugüne kadar varlığını sürdürdü; gerçi şimdi tekrar bir yıkım sürecinde.

Mansur, kentin inşa edilmesi için muhteşem alanı buluncaya kadar topraklarını birkaç kez gezmişti: Dicle ve Fırat Nehirleri arasında, nehirlerin birbirine çok yaklaştığı ve şehrin bir nehirden diğerine kadar yayılabileceği bir alan. Mansur, bu alanın tam ortasına oturan; 1,5 km'den fazla çevresi olan, yüksekliği 30, taban kalınlığı 44 metre olan dairesel bir yapı dikmişti. Bu dev halka içindeki "şehir" tek ve muazzam bir saray kompleksiydi; dünyanın en büyük imparatorluğunun komuta merkeziydi.[1]

Çeper Kenti inşa etmek 5 yıl sürmüştü. Yüz bin civarında mimar, zanaatkâr ve işçi çalıştı. Bu işçiler, kentin çevresinde kendi inşa ettikleri yerlerde yaşıyorlardı, böylece bu insanların evleri de ihtişamlı merkezin çevresinde bir başka ve daha düzensiz bir çember daha oluşturmuş oldu. Ve tabii ki hayatlarını kazanmak için bu çalışan insanlara ürün ya da hizmetlerini satmak için akın eden tüccarlar ve işçiler bulunuyordu. Bunlar da muhteşem dairesel merkezi çevreleyen düzensiz halkanın etrafına yarım bir kent daha eklemişlerdi.

Yirmi yıl içinde Bağdat dünyanın en büyük şehri haline gelmişti: O zamana kadar nüfusu bir milyonu aşan ilk kentti.[2] Bağdat, nehirlerin ötesine geçmiş ve kentin çevresinden akması planlanan Dicle ile Fırat, Bağdat'ın içinden akar hale gelmişti. Nehirlerin suyu kanallar yardımıyla yön değiştirmiş, böylece sandallar kentin içinde otobüs vazifesi görür hale gelmişti; insanların yayan ve at üstünde de kent içinde dolaşmalarını sağlayan köprü ve sokakları saymazsak biraz Venedik'e benziyor.

Bağdat, dünyanın en büyük kenti olduğu gibi en yoğun kentiydi. Bu iki büyük nehir de Bağdat için muazzam liman fırsatları oluşturacak şekilde Hint Okyanusu'na dökülüyordu. Ayrıca kara yoluyla her yere kolaylıkla ulaşılabiliyordu, böylece her gün bilinen dünyanın her köşesinden –Çin, Hindistan, Afrika, İspanya...– ürün ve tüccarları taşıyan gemiler ve kervanlar gelip gidiyordu.

Ticaret devlet tarafından düzenleniyordu. Her milletin kendi mahallesi vardı, böylece her türlü iş yapılabiliyordu. Bir sokakta kıyafet tacirlerini, bir diğerinde sabun satıcılarını, ötekinde çiçek pazarını, bir başkasında da meyve dükkânlarını bulabilirdiniz. Kırtasiyeciler Sokağı'nda yeni icat edilmiş ve Çin'den (şimdinin Kazakistan'ında MS 751'de Abbasilerin karşılaşıp yeneceği) getirilmiş "kâğıdı" satan yüzden fazla dükkân vardı. Kuyumcular, kalaycılar ve demirciler; silahtarlar ve seyisler; sarraflar, ustabaşıları, köprü ustaları ve ayakkabı tamircileri; hepsinin Bağdat'ta kendilerine ayrılmış bölgede işlerini yaparken bulabilirdiniz. Kendi çeşitli ürünlerini açık hava tezgâhlarında ve dükkânlarında satanlar için bile mahalleler vardı. Zamanın Arap tarihçilerinden Yakubi, o zamanlar Bağdat'ın altı bin cadde ve sokağı, otuz bin camisi ve on bin hamamı olduğunu iddia etmişti.

Bağdat, Arap gecelerinin, büyüleyici kulelerin ve çinilerin kentiydi; Abbasi hanedanının son dönemlerinde bir dizi halk hikâyesi toparlanıp burada yazıya dökülmüştü. Alaaddin ve sihirli lambasının da aralarında bulunduğu kimi hikâyeler, Abbasi halifelerinin dördüncü ve en ünlüsü olan Harun Reşid'in saltanatından bahsedip o dönemi görkem ve adaletin zirvesi olarak tasvir etmişti. Harun Reşid hakkındaki efsaneler onu halkının refahıyla yakından ilgilenen hayırsever bir hükümdar olarak karakterize eder. Sık sık kılık değiştirerek normal bir adam gibi halkın arasına karışıp sıkıntılarını ilk elden öğrenip onlara yardım edecek önlemleri alırdı. Bence, gerçekte kılık değiştirip sıradan insanlar gibi halkın arasına karışan Halife'nin ajanlarıydı ve amaçları halkın sıkıntılarını gidermek değil, hoşnutsuzları etkisizleştirmekti.

Halife, Emevilerin döneminde bile olmadığı kadar mitsi bir figür haline gelmişti; öyle ki toplumun en zengin ve en önemli kişilerinin Halife'yi

görmek ve dilekçe sunmak için çok daha az şansı oluyordu. Abbasi Halifeleri aracılar vasıtasıyla yönetimlerini sürdürüyorlardı ve Bizans ve Sasani geleneklerinden alınan gösterişli saray ritüelleriyle kendilerini günlük hayatın gerçeklerinden izole etmişlerdi. Yani, evet, İslamiyet Sasanilerin hüküm sürdükleri bölgenin tamamını ve bir zamanlar Bizans'a ait olan toprakların bir kısmını fethetmişti ama sonuçta yerine geçtiği bu imparatorluklar İslamiyetin içine sızmış ve onu değiştirmişlerdi.

Notlar:

1) Gaston Wiet, *Baghdad: Metropolis of the Abbasid Caliphate* (Oklahama: University of Oklahama Press, 1971), s. 12-24
2) Tertius Chandler, *Four Thousand Years of Urban Growth: An Historical Census* (New York: St. David's Universty Press, 1987).

7

Âlimler, Filozoflar ve Sufiler

HS 10 - 505
MS 632 - 1111

Şimdiye kadar İslam medeniyetinin Orta Dünya'nın medeniyeti haline gelişini üst düzeylerde gerçekleşen siyasi olaylar olarak anlatıyordum. Ancak büyük hikâyeler en üst kademelerin altında yayılırlar; bunların hiçbiri İslami öğretinin gelişimi ile onun yarattığı zıt ve alternatif fikirlere neden olan sosyal sınıflar kadar büyük olmamıştı.

Geriye bakınca, Hz. Muhammed'in inananlara nasıl yaşamaları ve ibadet etmelerini bütün detaylarıyla tarif ettiğini varsaymak kolay görünüyor. Ancak ne kadar tamamlanmış olduğunu ölçmek zor. Kesin olan şu ki: İslamiyette beş şart buyurulmuştu.

Şehadet: Yalnızca bir Tanrı olduğuna ve Hz. Muhammed'in onun elçisi olduğuna inanmak.

Namaz: Kaideleri belli bir ibadeti her gün beş öğün yapmak.

Zekât: Her yıl mal varlığının belli bir yüzdesini fakirlere vermek.

Oruç: Belirli bir ay boyunca her gün şafaktan alacakaranlık çökünceye kadar yeme, içme vb. şeylerden belli bir süre kendini alıkoymak.

Hac: Eğer imkân varsa ömür süresince, en az bir kez Mekke'de bulunan Kâbe'yi ziyaret edip ibadetleri yerine getirmek.

Bu listedeki şeylerin basitliğine ve "dışsallığına"* dikkat edin. Bu beş şarttan yalnızca biri tamamen inanç, imanla ilgili ve aslında o bile bir eylem karşılığı yükleniyor: "şehadet". Diğer temel şartlar, oldukça açık ve nasıl yapılacağı oldukça belirgin. Tekrarlamak gerekirse, İslamiyet yalnızca iman ya da inanış değil: Tam olarak, bir diyet ya da askerî eğitim gibi belirli bir düzen. İslamiyet, birinin hayata geçireceği bir şeydir.

İslamiyetin Beş Şartı, Hz. Muhammed ölmeden önce Müslüman cemaatin hayatının bir parçası haline gelmişti. Diğer ibadetler ve uygulamalar için de bu geçerliydi ama zamanla eskiden yapıldığını şeklinden farklılaşmıştı. İşin özü, Hz. Muhammed sağken, detayları katı biçimde belirlemeye gerek yoktu çünkü "elçi" yaşıyordu ve soruları cevaplamak üzere oradaydı. İnsanlar ondan her gün yeni şeyler öğrenmekle kalmıyor, ayrıca onun aracılığıyla yeni talimatları da alabiliyorlardı.

Aslında, Hz. Muhammed yalnızca genel değerler ve fikirler hakkında değil, özel ve acil durumlara karşı alınacak pratik önlemler hakkında da vahiyleri sürekli olarak alıyordu. Eğer bir ordu kente yaklaşıyorsa Allah, Hz. Muhammed'in ümmetin savaşmaya hazır olup olmaması gerektiğini ve hazırlanmalıysa bunun nasıl olması gerektiğini bilmesini sağlıyordu. Eğer Müslümanlar rehine edinirse, savaştan sonra onların ne yapılacağı merak edilirken –Öldürmek? Köle olarak tutmak? Ailenin bir üyesi olarak görmek? Serbest bırakmak?– Allah bunu Hz. Muhammed'e ve Hz. Peygamber de geriye kalan herkese söylüyordu.

Müslümanların ibadet ederken Mekke'ye, Kâbe yönüne döndükleri bilinen bir şeydir ama durum her zaman böyle değildi. Başlangıçta, Müslümanlar ibadetlerini Kudüs'e dönerek yapıyorlardı. Ancak, cemaatin olgunlaştığı bir dönemde istikametin değiştirilmesi yönünde bir vahiy geldi ve o zamandan beri Mekke oldu.

Ve bundan sonra her zaman Mekke olarak kalacak çünkü Hz. Muhammed öldü ve artık başka bir Elçi gelmeyecek; ibadet edilen yönü değiştirme otoritesine hiç kimse sahip olamayacak. Kısacası, Hz. Mu-

---

* Yazar "dışsallık" ibaresiyle, paragrafta da desteklediği gibi; İslam'ın kişinin, içsel tecrübesinin yanı sıra gerçekleştirilen, uygulanabilir bir eylemler bütünü olduğunu belirtmektedir. (ed.n.)

hammed yaşıyorken, İslami projenin organik bir yapısı vardı. Sürekli bir yayılma ve evrilme süreci içindeydi. Herhangi bir unsuru herhangi bir anda değişebilirdi.

Fakat Hz. Muhammed'in öldüğü andan itibaren, Müslümanlar kendilerine, "Tam olarak ne yapmamız gerekiyor? Nasıl yapmamız gerekiyor? Dua ederken ellerimizi bu kadar mı kaldırmalıyız, yoksa biraz daha aşağıda mı tutmalıyız? İbadet için hazırlanırken, ayaklarımızla birlikte bacaklarımızı tamamen mi yıkamalıyız, yoksa ayak bileğine kadar yıkasak yeterli olur mu?" sorularını sormalıydılar.

Ve tabii ki bir Müslüman olmak için beş şarttan daha fazlası gerekiyordu. Oruç tutmak, zekât vermek ve şehadet etmek gibi bireysel görevlerin haricinde İslamiyetin, cemaate karşı yükümlülükleri, cemaati Allah'ın iradesinin bir belgesi olarak ortaya koyacak biçimde iyi davranışlarda bulunmak gibi sosyal bir sorumluluğu da vardı. Mesela, alkol kullanmaya yönelik kesin bir yasak vardı. Elbette gerektiğinde Müslümanların cemaati, canları ve servetleri pahasına korumak gibi bir zorunlulukları vardı; ki bu cihat anlamına geliyordu. Genelde, toplumsal iyilik için fedakârlıkta bulunmak, her Müslüman'ın üzerine düşüyordu. Çünkü tüm Müslümanlar için değilse bile çoğu için cemaat tüm insanların nasıl yaşamaları gerektiğini gösteren bir şablondu ve fedakârlıkta bulunulmazsa cemaat yok olurdu. Bu nedenle, her kim onun faydasına olacak bir şey yaparsa, onu Allah için yapmış oluyordu ve bu vecibede eksik kalan, kötü davranmış kabul ediliyordu. Peki ama cemaatin faydasına olan şey neydi? Ve ne kadarlık faydada bulunmak yeterliydi?

Hz. Muhammed ölünce, Müslümanlar yükümlülüklerini toparlayıp inançlarında kayma, ayrılma ya da güçlü olanlarının hevesleri baskın olmasın diye yazılı hale getirdiler. İlk iki halifenin Kur'an'ın bütün parçalarını toparlaması ve üçüncüsünün tek bir resmî baskı haline getirmesi bu yüzdendir.

Ancak Kur'an, gerçek hayatta ortaya çıkan birçok soruya kesin cevaplar vermiyordu. Aslına bakılırsa, birçok Kutsal Kitap genel kavramlarla konuşur: Günah işlemeye bir son verin, vicdan sahibi olun; yargılanacaksınız, cehennem berbat bir yer, cennet muhteşem, Tanrı'nın size verdikleri için

minnettar olun, Tanrı'ya inanın, ona boyun eğin; birçok Kutsal Kitap'tan alınacak derslerdir bunlar. Kur'an'ın özellikle değindiği yerlerde bile sık sık yoruma açık olan hükümler görülmüştür.

Ve yorum felakete işaretti. Eğer herkes muğlak kısımları kendisine göre yorumlamaya izinli olsaydı, ulaşılan sonuçlar alabildiğine farklı olacaktı ve insan sayısı kadar farklı yönlere bölünülecekti. Cemaat ayrışacak, bu küçük parçalar dağılıp gidecekti; böylelikle büyük itikadın hiç var olmamış gibi yok olmayacağını kim iddia edebilirdi ki?

Âlimler

Açıkça, Müslümanlar muğlak ayetler hakkında bir anlaşmaya varmalı ve bunu toplumsal hafızada asıl heyecan hâlâ canlıyken tez elden yapmalıydılar. İlk zamanlarda hiç kimse yalnızca kendi mantığı tarafından desteklenen hakikat üzerine kişisel bir yorumda bulunmak istememişti. Eğer mantık yeterli olsaydı, vahiylere hiç gerek duyulmayacaktı. Erken dönem halifelerinden hiçbirinin kesinlikle böyle bir iddiası olmamıştı. Allah'ın yönlendirmeleriyle oynamayı reddeden sadık kimselerdi. Bu mütevazı kişilikleri onları mükemmel kılmıştı. Tam olarak doğru yazın, ruhla emirleri edinmek istemişlerdi ve "doğru"yla kastettikleri şey "tam olarak Allah'ın istediği" şekildeydi.

Bu nedenle, Müslümanlar başından itibaren, Kur'an'ın yönlendiriciliğinde bir anlaşılmazlık olduğunda Peygamber'in yaptıkları üzerine olan hatıralarına itimat etmeye çalışmışlardı. Bu yolu ortaya koyan Ömer'di. Ne zaman Kur'an'da kesin cevabı bulunamayacak bir soru önüne gelse, "Hz. Muhammed hiç böyle bir sorunla uğraşmak zorunda kaldı mı? Bu konuda ne karar verdi?" diye düşünürdü.

Ömer'in tutumu, insanları, Müslümanlarca hadis olarak bilinen Hz. Muhammed'in söylediği ve yaptığı şeyler üzerine olan menkıbeleri ve alıntıları toplamaları için motive etmişti. Ancak, birçok insan Hz. Muhammed'i birçok şey söylerken duymuştu. Hangileri daha güvenilirdi? Bazı alıntılar diğerleriyle çelişiyordu. Bazı insanlar bazı şeyleri uyduruyor olabilirdi. Kim bilebilirdi ki doğruyu? Ve bazıları da gerçekte kendileri onun ağ-

zından duymamışlardı ama güvenilir bir kaynaktan almışlardı ya da öyle iddia ediyorlardı. Fakat akıllara şu soru takılıyordu: Gerçek kaynak kim? Bu kişi güvenilebilir biri mi? Peki aktaran diğer insanlardan ne haber? Hepsi güvenilir miydi? Son olarak "güvenilir kaynağı" tayin eden neydi?

Daha önce değindiğim gibi, Ömer tüm zamanını bu işe adayıp bu tarz sorularla ilgilenen, böylece mantıki sonuçlara ulaşan bir kurul oluşturmuştu: İslamiyetin profesyonel askerlerden oluşan bir ordusu olmadan, profesyonel âlimlerden oluşan bir ordusu olmuştu.

Ancak hadisler herhangi bir küçük grubun kontrol edebileceğinden çok daha hızlı yayılıyordu. Sürekli yeni hadisler ortaya çıkıyordu. Emeviler döneminde Hz. Muhammed'in binlerce ifadesi, alıntısı ve kararı ortalıkta dolaşıyordu. Bu kadar büyük bir deryayı taramak ve hangilerinin doğru olduğuna karar vermek, muazzam sayıda âlimin üzerinde çalışmasını gerektiriyordu. Azamet sahibi olan zengin insanlar, Tanrı'nın nazarında değer kazanmak için bu işleri finanse ediyorlardı. Ayrıca, herhangi bir bağı olmayan âlimler de bu zor işte yardımcı olmak için kendileri gönüllü oluyorlardı. Eğer yeterince nam kazanabilirlerse öğrencileri ve hamileri etkileyebilirlerdi. Bu tarz gayriresmî gruplar çalışmaları olgunlaştırıp önceden belirtildiği üzere vakıflara yardımcı olmuşlardı.

Hadis kelimesi bazen "deyiş"ler olarak tercüme edilmektedir ama bu kavram yanıltıcı olabilir. Hz. Muhammed'in sözleri Shakespeare'in ya da Einstein'ın sözleri gibi değildir. Onların sözleri saadet getirmesi için hatırlanan sözler değildir. Hiç kimse yerel bir nüktedanın ya da Shakespeare'in sözlerini esprili, etkileyici veya derin değilse kaydetme zahmetine girmez. Ama hadislerde önemsenen şey onları Hz. Muhammed'in söylemiş olmasıdır. Bazı hadislerin hicivli bir tarafı olduğu doğrudur. Bazıları bir durumla ilgili bir nasihat olabilir; örneğin, "Tek kişi için olan yemek iki kişiye yeter, iki kişi için olan yemek de üç kişiye yeter..." gibi. Ancak pek çok hadis sıradan, hatta rastgele olaylar için açığa çıkmıştır. Bunlar Hz. Muhammed'in gündelik hayata ilişkin sözleri olarak alınabilir. Bir hadise göre, Peygamber'in ahbaplarından biri, seyrek olan sakalını kesince, ona sakalını kesmemesi gerektiğini söylemişti. Herhangi birinden gelen bu uyarı unutulabilir hatta unutulmuştur ama Hz. Muhammed'in

söylediği herhangi bir şey Allah'ın memnuniyetini kazanacak bir yaşam için ipucu taşımaktadır.

Bir hadisin doğruluğu çok önemli olduğu için, onların doğrulanması oldukça zor bir öğreti içinde gelişti. Temelde, hadisin aktarım zincirini belirleyip her halkanın dürüstlüğünü test etmeyi içeriyordu. Bir hadis ancak onu aktaran insanlar kadar güvenilirdi. Aktarım zinciri Peygamber'i şahsen tanıyan birinde sona ermeliydi. Ancak o zaman bir hadis ciddiye alınabilirdi. İdeali, Hz. Muhammed'in yakın bir ahbabına dayandırılmasıydı ve ahbap Peygamber'e ne kadar yakın olursa, hadis de o kadar güvenilir oluyordu. Ayrıca, onu aktaran herkes ondan sonra saygı, dürüstlük ve irfanlığın ününü taşır hale geliyordu.

Bir keresinde, büyük âlim Buhari'nin bir hadisin aktarım zincirini araştırmayla ilgili bir anekdot duymuştum. İlk bağlantının güvenilir olduğuna kanaat getirmiş; ikinci adam da sınavı geçmiş ancak Buhari aktarım zincirindeki üçüncü adamla görüşmeye gittiğinde, adamı atına vururken bulmuştu. Atına vuran bir adamın sözünün güvenilmez olduğuna karar vermiş ve o hadis ıskartaya çıkarılmıştı.

Kısacası, hadisleri aktaran insanların güvenilirliğini ölçebilmek için, âlimlerin o kişi ve zamanı hakkında kesin bilgileri olması gerekiyordu. Ayrıca âlim, hadisin ifade edildiği durumun şartlarını da bilmeliydi ki, bu şekilde ortaya konan niyeti kendi bağlamında değerlendirebilsin. Böylece "hadis ilmi" eleştirel ve ayrıntılı bir tarih yazımı haline gelmişti.

Hz. Muhammed'in ölümünden 70-80 yıl sonra İslam âleminin çeşitli yerlerindeki âlimler, hadisleri inceleyip belirli başlıklar altında derlemeye başladılar; bu derlemeler İslami öğretinin gerekli ifadeleri ve İslami yaşam tarzına ilişkin yol göstericiler olarak iş gördü. Eğer Hz. Muhammed'in beslenme ya da giyinme ya da savaş haliyle ilgili ne söylediğini merak ediyorsanız konuyla ilgili bir kitaba bakabilirsiniz. Girişim, Emevi döneminin geç zamanlarında başlamıştı ancak Abbasi döneminde olgunlaştı ve yeni koleksiyonlar yüzyıllar boyunca ortaya çıkmaya devam etti. (Aslında, yalnızca geçen sene, Afgan bir tanıdık bana el yazısı bir müsvedde gönderdi ve benim onu İngilizceye çevirmemi istedi. Söylediğine göre, müsvedde kendi topladığı yeni bir hadis setiydi... – 14 yüzyıl sonra!)

Yeni hadislerin ortaya çıkmaya devam etmesine rağmen, HS 3. yüzyıl itibarıyla altı koleksiyon genel kabul görmüştü. Bunlar Kur'an'ı tamamlıyordu ve bir Müslüman'ın hayatındaki davranış kurallarına ve nelerin yapılmak zorunda olduğu, nelerin yapılmaması gerektiğine dair ikinci kademede belirleyiciliğe sahip olmuştu.

Tahmin edebileceğiniz üzere, hâlâ Kur'an ve hadisler bir aradayken bile gündelik hayatın her problemine kesin cevaplar vermekte sıkıntı yaşayabiliyordu. Bu nedenle, bazen tartışmalı bir durum için özgün bir karar verecek birisi gerekiyordu. Müslümanlar, İslam'ın verili kurallarına uygun olarak özgün karar verme yetkisini Kur'an'ı ve hadisleri adamakıllı sindirmiş ve "hadis ilmi", doğrulama öğretisi, üzerinde ustalaşmış kimselere bırakmıştı. Yalnızca bu insanlar aldıkları kararların vahiylerde değinilmiş noktalarla çelişip çelişmediğinden emin olabilirdi.

Yetenekli âlimler bile karar alırken *kıyas*'a, mantıksal benzeştirmeye sıkıca bağlıydı ki bu Halife Ömer'in içki için (ve daha birçok hüküm için) ceza belirlerken kullandığı bir yöntemdi. Ortaya çıkan her yeni durum için klasik kaynaklarda benzer bir durum bulup daha önce varılmış olan yargıya paralel bir karar vermek zorundaydılar. Ve eğer *kıyas*'ın uygulanmasına ilişkin belirsizlikler ortaya çıkarsa mesele icma* yoluyla halledilirdi; yani zamanın bütün kabul görmüş âlimlerinin fikir birliğiyle. Bu tarz bir uzlaşma, alınan kararın geçerliliğini garanti edecekti çünkü Peygamber bir keresinde, "Benim cemaatim asla bir yanlışlık üzerinde hemfikir olmayacaktır," demişti.

Eğer bir âlim Kur'an, hadis, kıyas ve icma yollarını tükettikten sonra ancak o zaman, son aşama olan ahlaki ve teşrii tasavvur, ictihâd yoluna gidelirdi; ictihâd, mantıki çıkarım üzerine bağımsız olarak karar alma yetkisidir. Âlimler ve yargıçlar bu tarz bir karar alma sürecine ancak vahiylerden ve belirlenmiş örneklerden bir karar türetilemezse başvurabilirdi.

---

* Bir İslam hukuku terimi. İslam hukukuna göre, herhangi bir çağ veya dönemde yaşamış İslam bilginlerinin Kur'an, sünnet ve bazı mezheplere göre kıyasın delillerinden birine dayanarak İslam'ın bir meselesi hakkında aynı hükmü vermeleri, aynı hükümde birleşmeleridir. (ed.n.)

Ve yüzyıllar içerisinde, çatlaklar gittikçe azaldı çünkü kimi âlimlerin yalnızca bazı konular üzerinde ustalaşmasıyla, bu âlimlerin aldıkları kararlar da genel kurallara ekleniyordu. Sonradan gelen âlimlerin yalnızca Kur'an, hadis, tasdik, kıyas ve icma üzerine değil aynı zamanda sürekli büyüyen bu emsaller yapısı üzerine de ustalaşması gerekli hale gelmişti. Ancak o zaman ictihâda katılmaya uygun hale geliyordu.

Bu şekilde HS 3. yüzyılın sonu itibarıyla iyi biçimlendirilmiş bir kanun oluşturulmuştu; bir takım yasaklar ve talimatlar, yükümlülükler, tavsiyeler ve uyarılar; en geniş sosyal ve siyasi sorundan kişisel hijyene, beslenme ve seksüel aktivitelere, aynı zamanda gündelik hayatın en önemsiz ayrıntılarına kadar hayatın bütün boyutlarını kapsayan yönergeler, kurallar, cezalar ve ödüller. Bu ayrıntılar listesi şeriatın sınırlarını çizmektedir. Bu kelime "patika" veya "yol"la benzer kökenden gelir ve "İslami yasa"dan daha fazlasını ifade eder. İslami yaşam biçimidir bu; geliştirilebilecek bir şey değildir ancak doğadaki değiştirilemeyecek herhangi bir prensip gibi keşfedilebilecek bir şeydir. Âlimler ve hukukçular tarafından ayrıntılı biçimde belirlenmiş olan bütün özel noktalar "Allah'ın yolunu" göstermektedir ki taşlar, levhalar ve yol işaretleri bu yolun yolcularına çalıların ve dikenlerin ortasından ilerlemelerini sağlar.

Bu kanun, Sünni tarafta birbiriyle çok az farklılaşan dört farklı versiyon olarak şekillenirken, Şiilerde ise Sünnilerinkine niyet ve kapsadığı alanın genişliği bakımından benzeyen ama tamamen kendilerine ait olarak şekillenmiştir. Bu kanunlar detaylarda farklılaşır ama ben bir Müslüman'ın binlerce fark arasından beşini sayabileceğinden şüpheliyim.

Sünni kanunun dört ekolü onlara son şekli veren dört âlimle anılmaktadır. Şöyleki; Hanefi mezhebi Afganistanlı (ancak Irak'ın Kûfe kentinde eğitim vermişti) Ebu Hanefi tarafından; Maliki mezhebi Faslı hakim (ancak Medine'de çalışmıştı) İbni Malik tarafından; Şafii mezhebi Mekkeli (ancak en son Mısır'da yaşamıştı) İmam-ı Şafii tarafından kurulmuştu. Son belirginleşen ise Hanbeli mezhebiydi ve bu bölümün ilerleyen aşamalarında tartışmasız daha fazla değineceğim İbni Hanbel tarafından kurulmuştu.

Mezhepler, küçük farklılıklara neden olan kurallarını türetme aşamasında farklı yöntemler geliştirmişlerdi. Ancak, Abbasi döneminde her dördü de

eşit biçimde ortodoks görülüyordu: Bir Müslüman sapkınlığa düşmeden herhangi birine bağlanabilirdi. Şeri kanunla birlikte bütün versiyonlarını geliştirmek ve uygulamak, başlı başına, gelişen ve ulema olarak bilinen tüm âlimlerin oluşturduğu bir sosyal sınıfa iş sağlayan devasa bir yapıydı.

Eğer dinî ilim konusunda itibar sahibiyseniz –yani ulemanın bir üyesiyseniz– bir vakfın yönetiminde yer almak üzere davet edilebilirdiniz. Öğrencilere ders verebilir, hatta bir okulu idare edebilirdiniz. Bir hâkim olarak çalışabilirdiniz; üstelik yalnızca belirli bazı konular üzerine değil, genel toplumsal sorunları görüşen bir hâkim olarak. Hilafet döneminde, her ne kadar hükümet ve ulema farklı (hatta bazen çekişen) güç odakları olmaya eğilimli olsalar da âlimlik mertebeniz, mevki sahibi yetkililerin sizin nasihatinizi almaya gelmelerine neden olabilirdi. Ulema, kanunları tanımlamakta, mahkemeleri kontrol etmekte, eğitim sistemi yürütmekte ve toplumsal kurumlara sızmış durumdaydı. Ulemanın muazzam bir sosyal gücü vardı; toplumu bir araya toplayıp belirli kişileri ve davranışları onama veya kınama yetkisi ellerindeydi. Sosyal güce vurgu yapıyorum çünkü cemaat merkezli Müslüman toplumunda, sosyal baskı –rezil etme gücü!– bütün erklerden daha etkili olabilmektedir; örneğin, kurallar aracılığıyla iş gören, parayı kontrol eden, kolluk kuvvetlerini tekelinde bulunduran siyasi güce kıyasla.

Ulemanın herhangi bir kimse tarafından atanmadığını (ne daha önce ne de şimdi) vurgulamalıyım. İslamiyette, Papa ve Hristiyanlıktaki gibi aracı bir ruhban sınıfı yoktur. O halde bir kişi nasıl ulemanın üyesi haline geliyordu? Ulemayı oluşturan insanların saygısını kazanarak. Bu aşamalı bir süreçti. Ehliyet, sertifika ya da âlim olunduğunu ispat eden bir "diploma" yoktu. Ulema yerleşik bir öğretinin birbirine bağladığı; kendi-seçen, özdenetimli bir sınıf(tı). Tek bir âlim, bu akımı veya içeriğini değiştiremezdi. Oldukça olgun, oldukça kuvvetli, oldukça oturmuştu ve üstelik hiç kimse onun parçası olmasını sağlayan öğretiyi özümsemeden ulemanın bir parçası olamazdı. Bir kişi öğretiyi sorgulayabilecek bir statüye ulaştığında, zaten bunu yapmaya meyili olmazdı. Öğretiyi sorgulamaktan vazgeçmeyen usanmaz muhalifler, muhtemelen süreç içinde bunu gerçekleştiremezlerdi. Erkenden ayıklanırlardı. Ulemanın kendi kendini ürettiği süreç, onu özünde muhafazakâr bir sınıf yapıyordu.

Filozoflar

İslamiyetin tek entelektüelleri ulema değildi. Onlar öğretinin yapısını inşa ederken, bir başka itinalı kalabalık Müslüman grubu farklı bir büyük proje üzerine çalışmaktaydı: Bütün eski felsefeleri ve icatları, İslami vahiylerin ışığında değerlendirmek ve bunları doğayı, evreni ve insanların tüm bunlardaki yerini algılamaya çalışan tek ve tutarlı bir sistemde bir araya getirmek. Bu proje İslam âleminin filozofları olarak bilinen bir başka grubu oluşturdu.

İslamiyetin yayılışı Arapların, birçok farklı halkın –Hindistan'daki Hindular, Orta Asya'daki Budistler, Persler, Yunanlar– fikirleri ve eserleriyle temas etmelerini sağladı. Roma o zamanlar neredeyse ölmüştü ve Konstantinopolis (bütün zenginliğine rağmen) entelektüel anlamda çorak bir çöle dönmüştü; böylece, en özgün filozoflar hâlâ Yunanca yazıyordu ve başta Arapların eline geçmiş olan İskenderiye'de kümelenmişlerdi. İskenderiye muazzam bir kütüphaneye ve sayısız okula sahipti ve bu onu greko-Romen dünyanın entelektüel başkenti yapıyordu.

Müslümanlar burada Plotinus'un çalışmalarını keşfettiler. Plotinus, evrendeki her şeyin, sanki tek bir organizmanın parçasıymış gibi ve her şeyin bir "mistik yek"e bağlı olduğunu ve ondan doğan her şeyin geri ona döneceğini söylemişti.

Müslümanlar bu "yek" kavramında, Hz. Muhammed'in Allah'ın tekliği üzerine olan itikadi ısrarının nefes kesici aksini bulmuştu. Ancak daha iyisi, Plotinus'un çalışmalarını incelediklerinde, düşünce sistemini az sayıda aksiyom prensibi üzerine titiz biçimde inşa ettiğini gördüler ki bu, İslami açıklamaların mantıkla ispatlanabileceği umudunu doğurmuştu.

Araştırmaların ileri aşamaları, Plotinus'un ve emsallerinin yalnızca büyük Atinalı Filozof Eflatun'a kadar giden bin yıllık bir düşünce çizgisinin son temsilcileri olduğunu ortaya koymuştu. Ve Müslümanlar Eflatun'dan yola çıkıp Sokrates öncesi dönemden Aristo'ya ve hatta daha ötesine kadar gidip bütün Yunan düşünce hazinesini keşfettiler.

Abbasi aristokrasisi bütün bu fikirlere büyük ilgi göstermişti. Yunanca, Sanskritçe, Çince veya Farsça'dan kitap tercüme edebilenler yük-

sek maaşlı işler edinebiliyordu. Profesyonel tercümanlar Bağdat'a akın etmişti. Başkentteki ve diğer ana kentlerdeki bütün kütüphaneleri başka dillerden tercüme edilmiş klasik eserlerle doldurmuşlardı. Müslümanlar, Yunan ve Hint matematiği veya Yunan ve Hint tıbbı veya Pers ve Çin kozmolojisi veya farklı kültürlerin soyut düşünceleri arasında doğrudan karşılaştırma yapan ilk entelektüellerdi. Müslümanlar, bu antik fikirlerin birbirleriyle ve İslami inanışla nasıl uyum gösterebileceğini, tinselliğin mantıkla nasıl ilişkilendirilebileceğini ve bütün evreni açıklayan bir şemaya cennet ve dünyanın nasıl yerleştirilebileceğini keşfetmek üzerine çalışmaya girişmişti. Örneğin, evreni saf "varlıktan" doğan ve şu anki yaşamın maddi unsurlarına aşamalar neticesinde ulaşan bir şema olarak tasvir edebilmişlerdi; şunun gibi:

Bölünmez Varlık
↓
İlk İdrak
↓
Dünyanın Özü
↓
İlk Madde
↓
Doğa
↓
Mekânsal Cevher
↓
Elementler
↓
Mineraller, Bitkiler ve Hayvanlar

Eflatun maddi dünyayı, değiştirilemeyen ve ebedî "form"ların içinde bulunduğu "gerçek" dünyanın hayali bir gölgesi olarak tarif etmişti: Şöyle ki, her sandalye, yalnızca tümellerin âleminde bulunan tek "ideal" sandalyenin mükemmel olmayan bir kopyasıdır. Eflatun'u takiben, Müslüman filozoflar her insanın gerçek ve hayalin bir karışımı olduğu önermesinde bulunmuşlardı. Açıklamalarına göre her ruh doğumdan önce Eflatun'unki gibi bir âlemde yaşıyordu. Yaşamla birlikte maddeden oluşan vücutla birbirine girmişti. Ölümde, ikisi ayrılacak, vücut maddelerin dünyasına dönerken ruh, gerçek yeri olan Allah'a dönecekti.

Eflatun'a olan bağlılıklarından ötürü, Müslüman filozofların Aristo'ya da büyük hayranlıkları vardı: mantığına, sınıflama tekniğine ve özellikleri güçlü biçimde kavramasına. Müslüman filozoflar Aristo'yu takip ederek mantığı kullanmaya, kategorize etmeye ve sınıflandırmaya başladılar. Bu yaklaşımın bir örneğini vermesi için: filozof El-Kindi (Ebū-Yūsuf Ya'kūb ibn Ishāk el-Kindī), maddi evreni beş temel prensip çerçevesinde tanımlamıştı: öz, biçim, hareket, zaman ve uzay. Bunların her birini alt kategorilerde incelemişti; örneğin hareketi altı farklı alt başlıkta irdelemişti: doğma, bozulma, yükselme, alçalma, niteliksel değişim ve konumsal değişim. Gerçekliğin tüm farklı ve anlaşılabilir parçalarını ayrıştırma yoluna gitmişti.

Büyük İslam filozofları, tinselliği rasyonellikle birleştirmişti: Söylediklerine göre, bizim özümüz, soyutlamalardan ve ilkelerden oluşmuştu ki yalnızca mantık yoluyla ulaşılabilirdi. Bilginin amacının ruhu algısal bilgiden soyut ilkelere, belirli gerçeklerden evrensel hakikate ulaştırarak saflaştırmak olduğunu öğretmişlerdi. Farabi, öğrencilerine çalışmaya doğayla başlamalarını, ardından mantığa geçmelerini ve en son olarak da tüm disiplinlerin en soyutu olan matematiği çalışmalarını öneriyordu.

Yunanlar geometriyi bulmuştu, Hint matematikçiler dâhice bir fikir olarak sıfırın bir sayı olduğu düşüncesiyle çıkagelmişti, Babilliler basamak değerini keşfetmişlerdi ve Müslümanlar da kendilerinden çok az şey katarak tüm bu fikirleri sistematize ederek cebiri keşfetti ve hatta modern matematiğin temellerini attılar.

Diğer taraftan, ilgileri, bu filozofları tatbikî alanlara yönlendirmişti. Birçok farklı bölgeden gelen tıbbi keşifleri derleyerek, bir araya getirerek ve karşılaştırarak İbni Sina gibi düşünürler, anatomide olduğu kadar hastalıklarda ve tıbbi tedavilerde modern anlayışa oldukça yaklaşmışlardı; kan dolaşımının kalbin ve diğer ana organların fonksiyonu olduğunu biliyorlardı. Müslüman dünya, dünyanın daha önce görmediği hatta görmesi için yüzyıllar geçmesi gereken en iyi hastanelere sahip olmakla iftihar ediyordu: Yalnızca Bağdat'ta bu kurumlardan yüzlerce vardı.

Abbasi dönemi Müslüman filozofları, kimyanın da bir disiplin olarak temellerini atmıştı. Jeoloji, optik, botanik ve neredeyse bilim olarak bilinen bütün alanlarda tezler yazmışlardı. Bu filozoflar bilime farklı bir ad vermemişlerdi. Bilimin doğa felsefesi olarak adlandırıldığı Batı'da olduğu gibi, kendi kurgularını farklı bir kategoriye ayırıp ona yeni bir isim vermeye gerek görmemişlerdi. Ancak daha ilk başlarda, sayısallaştırmayı doğa üzerine çalışırken kullanılabilecek bir araç olarak görmüşlerdi ki bu, özerk uğraşlardan biri olarak bilimin köşe taşlarından biridir. Ayrıca, bilimin ikinci mihenk taşı olan gözlemi kendi teorilerine dayanak yapmışlardı. Bilimsel metodu hiçbir zaman açıkça ifade etmemişlerdi ama bilgiyi inşa ederken aşamalı bir süreçten geçiyorlardı; hipotezi formüle etmek ve ispat etmek ya da çürütmek için deney yapmak. Abbasi döneminde İslam dünyasında, onlar tarafından köprü olarak kurulan bilim, Batı Avrupa'dan yedi yüzyıl önce filizlenmişti.

Ancak bu iki nedenden ötürü gerçekleşmedi. Birincisi, bilim ve teoloji arasındaki etkileşimden ötürü. Bu erken dönemlerde, doğal olarak bilimi teolojiden ayırmak oldukça zordu. Her birinin diğeri üzerinde etkileri olduğu görülüyordu, en azından uygulayıcıları için öyleydi. Galileo, Dünya'nın Güneş etrafında döndüğü teorisini ortaya koyduğunda, dinî otoriteler onu sapkınlık iddiasıyla mahkemeye çıkarmıştı. Bugün bile, hatta Batı'da bile bazı Hristiyan muhafazakârlar İncil'deki yaratılış hikâyesini evrim teorisinin karşısına yerleştiriyorlar; bu ikisi aynı gizemin yarışan açıklamalarıymış gibidir. Bilim, dine meydan okumaktadır çünkü hakikati ararken kullandığı metotta güvenilirlik ve uygunlukta ısrarcıdır: itikada başvurmadan deneyleme ve mantık. Batı'da birçok insan için, her iki alan da kendi araştırma alanlarını ayrıştırarak bir uzlaşmaya varmıştır: Doğanın ilkleri bilime aittir, ahlaki ve etik değerlerin alanı ise din ve felsefeye.

9. ve 10. yüzyılın Irak'ında (Antik Yunan'da olduğu gibi) bilim, dinden ayrı olarak varlığını sürdüremezdi. Filozoflar tam olarak kavramadan bilimin doğmasını sağlıyordu. Onlar, dini kendi araştırma alanları olarak düşünmüş ve teolojiyi kendi entelektüel yetkinlikleri olarak görmüşlerdi; gerçekliğin nihai doğasını anlamanın peşindeydiler. Bu (onların ifadesine göre), hem dinin hem de felsefenin neredeyse en yüksek noktasıydı. Botanik, optik veya bir hastalığa ilişkin keşfettikleri herhangi bir şey bu temel arayışın bir yan ürünü oluyordu, ana maddesi değil. Aslında botanik, optik ya da tıp hakkında keşifler yapan bu filozoflar, biz modernlerin bugün teolojik olarak göreceğimiz soruları dile getirmekten çekinmemişti ve bir kimyagerin ya da bir veterinerin soracağı soruların oldukça dışındaydı; örneğin şöyle bir soru:

> Bir adam büyük bir günah işlerse, gayrimüslim mi olur yoksa kötü bir Müslüman mı?

İslam dünyası dışında, bu soru semantik bir oyun gibi görünebilir; hukuki bir nokta olarak din âlimleri dünyayı cemaat ve inanmayanlar olarak ikiye ayırmıştı. Birtakım kurallar inananlar arasında uygulanırken, başka birtakım kurallar da inananlar ile inanamayanlar arasındaki ilişkilerde uygulanmak için vardı. Bu önemliydi çünkü bir kişinin cemaatten mi yoksa değil mi, bunu bilmeye yarıyordu.

Bu soru üzerine düşünen bazı filozoflar, büyük günahlar işlemiş Müslümanların itikad ve zındıklık arasındaki bir üçüncü bölgede olduklarını söylemişti. Daha katı olan ana akım âlimler, üçüncü bir katman fikrini beğenmediler çünkü üçüncü bir katmanın varlığı fikri ve ahlaki evrenin siyah ve beyaz gibi kesin yargıları olmadığı, daha ziyade grinin tonları şeklinde olduğu önermesini ileri sürmüştü.

Bu üçüncü bölge kavramından çıkan ve Arapça "ayrılıkçılar" anlamına gelen, Mu'tezile* olarak adlandırılan yeni bir teolojik akım gelişmişti. Bu

* İslam dininde bir itikat mezhebi. Mu'tezile kelimesi ayrılanlar anlamına gelir. Bu mezhebe inananlara Mu'tezili adı verilir. Mu'tezile mezhebi kendini "adalet ve tevhid ehli" olarak adlandırır. Özellikle kader ve kaza konularındaki yorumları ve inançları nedeniyle

şekilde adlandırılmalarının nedeni ana akım dinî düşüncesinden ayrılmalarıydı, en azından ortodoks ulemaya göre öyleydi. Zaman içerisinde bu teologlar filozoflara hitap eden tutarlı bir dinî hükümler seti formüle etmişti. Onlara göre İslam'ın merkezinde Tevhid inancı bulunuyordu: Allah'ın bütünlüğü, tekliği ve evrenselliği. Buradan yola çıkıp Kur'an'ın ebedî ve yaratılmamış (ulemanın söylediğinin aksine) olmadığını iddia ediyorlardı çünkü eğer öyle olsaydı, Allah'ın yanında ikinci bir kutsal varlık olarak teşkil edecekti ve bu düpedüz küfürdü. Bu nedenle, Kur'an, Allah'ın yarattığı şeylerden birisiydi; tıpkı insanlar, yıldızlar ve okyanuslar gibi. Büyük bir kitaptı ama yalnızca bir kitaptı. Ve eğer sadece bir kitapsa Kur'an yorumlanabilir ve hatta (nefes kesici!) değiştirilebilirdi.

Tevhid, söylediklerine göre, Allah'ın elleri, ayakları, gözleri vs. varmış gibi düşünmeyi yasaklıyordu; her ne kadar Kur'an bu terimlerle konuşuyor olsa da Kur'an'daki tüm bu insansı biçime gönderilen atıflar mecazi bir dil olarak değerlendirilmeliydi.

Ayrıca, Tanrı'nın adalet, merhamet veya güç gibi tutumları yoktu: Tanrı'ya bu tarz özellikler yüklemek O'nu parçalar halinde analiz edilebilir yapardı ki bu Tevhid'e –bütünlüğüne– aykırıydı. Tanrı tek, bölünmez ve insan aklının algılayabileceği veya hayal edebileceğinden çok daha büyüktü. İnsanların Tanrı'nın özellikleri olarak adlandırdıkları şeyler, bizim Tanrı'yı görebildiğimiz pencelere verilen adlardı yalnızca. Mu'tezililerin iddiasına göre, Allah'a atfettiğimiz özellikler, yalnızca kendi tasvirlerimizdi.

Mu'tezililer, sahip oldukları Tanrı kavramından, iyi ve kötünün, doğru ve yanlışın Allah'ın değişmez gerçekliğinin yönleri olduğu fikrini türetmişlerdi; bu insanların keşfedebildikleri derin ilkeleri yansıtıyordu ki, aynı şekilde insanoğlu doğanın ilkelerini de keşfedebilirdi. Kısaca, bu veya şu tutum, yazıt öyle söylediği için iyi değildir. Yazıt bu veya şu davranışın iyi olduğunu emretmiştir ve eğer bu davranış, yazıt böyle söylemeden önce iyiyse, o zaman özünde olan bir şeyden ötürü iyidir, bu da mantık yoluyla

İslam dinindeki diğer mezheplerden ayrılmışlardır. İslam dininin çoğunluğunu oluşturan mezhepler (ehl-i sünnet) Mu'tezile'yi İslam dışı sayar. Ayrıca Mu'tezile mezhebi akla fazla değer vermesi ve özellikle Abbasiler döneminde felsefeyle girdiği yakın ilişkiler dolayısıyla barındırdığı felsefi metot ve kararlar nedeniyle fazlasıyla eleştirilmiştir. (ed.n.)

keşfedilebilir. Bu nedenle mantık, Mu'tezililere göre etik, ahlaki ve siyasi doğruları vahiylerden bağımsız olarak keşfetmek için geçerli bir araçtır.

İşte burası teologlar arasındaki atışmanın, bilimin gelişimine etkilerinin olduğu yerdi; itikade müracaat etmeden mantığa başvurarak araştırma yapmak. Mu'tezililer, ahlaki ve etik doğruları keşfetmek için mantığı geçerli bir yol olarak görüyorlardı ama o zaman ve mekânda insan davranışlarının ve doğanın ilkelerinin hepsi aynı büyük arayışın unsurlarıydı: mutlak doğruluğun.

Filozoflar/bilim insanları genellikle kendilerini Mu'tezile ekolüyle birlikte görmüşlerdi; hiç şüphesiz kendi araştırma yöntemlerini doğruladığı için. Bu filozoflardan bazıları mantığı itikadın bile üzerinde addediyorlardı. Filozof Ebu Bekir el-Razi, kabaca geçmişteki peygamberlere atfedilen mucizelerin birer efsane olduğunu ve cennetle cehennemin zihinsel kategoriler olup fiziksel gerçeklikleri olmadığını ileri sürüyordu.

Bu tarz inançların filozoflar ile ulemayı nasıl farklı konumlara yerleştirdiğini görebilirsiniz. Bir kere, filozofların hükümleri, ulemayı üstü kapalı biçimde ilgisiz bir pozisyona yitmişti. Eğer zeki bir insan bir yasanın doğru veya yanlış olduğuna, mantıklı olup olmadığına karar verebilecekse neden gidip de Peygamber'e atfedilen her şeyi ezberleyen bir âlime danışmaya gerek duysun ki?

Ulema, bu tarz meydan okumalarla mücadele etmek için iyi bir pozisyondaydı. Hukuku, eğitimi, evlilik gibi sosyal yapıları vs. kontrol ediyorlardı. En önemlisi kitlelerin sadakatine sahiplerdi. Ancak Mu'tezililerin de avantajları vardı; daha doğrusu bir avantajları vardı: saray halkının, hükümdar ailesinin, aristokratların ve hükümetin üst kademelerindeki insanların desteği. Hatta Abbasi halifelerinin yedincisi Mu'tezile teolojisini devletin temel öğretisi bile yapmıştı. Hâkimler felsefe testini geçmek, muhtemel yöneticiler ise görevlerinin hakkını vermek için akla bağlılık yemini etmek zorundaydı.

Ardından, Mu'tezililer ve destekçileri daha da ileri gittiler: Kendileriyle hemfikir olmayan insanlara yürütme gücünü kullanarak zulmetmeye başladılar.

Bu durum beni, geliştirilmiş ortodoks ekollerin sonuncusu ve hepsinin en muhafazakârı olan Hanbelî ekolünün kurucusu Ahmed İbn Hanbel'e götürdü. İbni Hanbel, HS 164 yılında, Abbasi dönemi başladıktan yalnızca 36 yıl sonra, Bağdat'ta doğdu. Abbasilerin de en az Emeviler kadar dünyevi bir iktidar olduklarını fark eden toplumun belirli bir kesiminin büyük hayal kırıklığı içinde olduğu bir dönemde dünyaya gelmişti. Kitlelerin İslam'ın yanlış yöne gittiği ve dünyanın, eğer cemaat kendi gidişatını düzeltmezse cehenneme gideceği düşüncesini benimsemişti. Kurtuluşa dair tek umudun, bütün keşiflerin ve eklemelerin ortadan kaldırılarak ilk cemaate, Peygamber Hz. Muhammed'in zamanındaki Medine'ye geri dönüş olduğunu söylüyordu. Hepsinden öte uzlaşılmazdı, hiç kimsenin kendi başına doğru veya yanlışa ulaşamayacağını öne sürüyordu. İnsanlar yalnızca Hz. Muhammed'in ayak izlerini takip ederek ve vahiylere koşulsuz uyum göstererek ruhlarının güvenliğini garanti edebilirlerdi. İslam hukukunun diğer ekolleri, mantıksal benzeştirmeye (kıyas) şeriatın yeni durumlar karşısında ne diyeceğini keşfetmek için büyük önem atfetmiş ancak İbni Hanbel bu tarz metotları kesin biçimde aşağı görmüş ve Kur'an ve hadislere dayanılması gerektiğini ifade etmişti.

İbni Hanbel, önde gelen Mu'tezililerden bir teologla esas sorun olarak ahlaki sorgularda aklın rolü konusunu içeren, Kur'an'ın gerçekte yaratıldığını mı, yoksa yaratılmadığını mı tartışmak üzere mahkemeye çıkarıldı. Filozof, İbni Hanbel'i mantıkla sıkıştırırken, âlim Kutsal Kitap'la karşılık vermişti. Filozof, onu ispatlarla bağlamışken, İbni Hanbel Allah'ı yücelten vahiylerle eleştirilerden sıyrılmıştı. Açıkça, hiç kimse bu tartışmayı "kazanamamıştı" çünkü tartışmacılar terimler üzerinde bile anlaşamamış. İbni Hanbel görüşlerini inkâr etmeyi reddedince şiddet görmüş ancak bu da fikirlerini değiştirmemişti. Hapishaneye atılmıştı. Ancak prensiplerine bağlı kalmaya devam etmişti: Aklın vahiylere baskın gelmesine izin vermeyecekti, asla!

Böylece yetkililer baskıyı artırmışlardı. Eklemleri yerlerinden çıkıncaya kadar İbni Hanbel'i dövmüş, ağır zincirlerle bağlamış ve birkaç yıllığına hapse atmışlardı. İbni Hanbel fikirlerini değiştirmeyi reddetti. Tahm

edebileceğiniz gibi, bu kötü muameleler, İbni Hanbel'in görüşlerini gözden düşermek yerine ününü artırdı ve daha fazla itibar kazanmasına neden oldu.

Abbasilere zenginlikleri ve şatafatlarından ötürü alınan sıradan halkın huzursuzluğu şimdi artmaya başlamıştı. Ve ne zaman kitlelerin huzursuzlukları artmaya başlasa, Abbasilerin güçlü olanları bile buna dikkat etmek zorundaydı çünkü her halife öldüğünde kimin halef olacağına dair bir çekişme yaşanırdı ve her iki taraf da kitlelerin rızasını kendi ağır topları olarak kullanmaya çalışırdı. Yaşlanan ve acı çeken İbni Hanbel hapishaneden salıverilince, hürmetkâr bir kalabalık onu karşılamış, tebrik etmiş ve evine taşımıştı. Bunu gören saray halkında, Yunan felsefesine ve ondan türeyen İslam felsefesine yönelik çekinceler ortaya çıkmıştı. Sonraki halife, Mu'tezilileri aşağı çekip İbni Hanbel'e onurunu iade etmişti. Bu durum, Mu'tezililerin ve filozofların saygınlıklarının azaltıldığına işaret ediyordu. Ayrıca bu, ortodoks öğretiye sahip çıkmaya devam eden âlimlerin statüsünün tekrar yükseltilmesi anlamına geliyor ve nihayetinde Müslüman entelektüellerin itikadî müdahale olmadan araştırma yapma becerilerini kısıtlıyordu.

Sufiler

Âlimler, neredeyse başından itibaren, yasaları belirlemekle uğraşırken, bazı insanlar, "Bütün vahiylerin geldiği son nokta bu mu? Bir dizi kural. Ben böyle hissetmiyorum. İslamiyet adına daha fazlası yok mu?" diye konuşuyorlardı. Tanrı'dan gelen emirler oldukça iyiydi ama bazı insanlar Tanrı'yı hemen orada apaçık bir varlık olarak hissetmenin özlemini duymaktaydı. İtikaddan bekledikleri şey dönüşüm ve aşkınlıktı.

Bu insanların küçük bir kısmı Müslümanların yapması gereken zorunlulukların ötesinde tinsel eylemlerde bulunmaya, bunları tecrübe etmeye başlamıştı. Durmaksızın Kur'an okuyor ya da saatlerce Allah'ın isimlerini ezberden tekrar edip duruyorlardı. Örneğin, Bağdat'ta Cüneyd adında her gün 400 rekât namaz kılan bir adam vardı. Belki de lüks içinde yaşayan Müslüman elitlere bir tepki olarak, gönüllü olarak fakirliği seçen, yalnızca ekmek ve suyla beslenen, mobilyasız yaşayan ve kaba kumaştan yapılma

esvaplar giyen insanlar vardı. Giydikleri bu kıyafet yün dokumaydı ve Arapçası "suf" olduğundan bu insanlara "Sufi" denmeye başlanmıştı.

Bu sufiler yeni bir inanç şekli ortaya atmamış ve bir başka mezhep oluşturmaya çalışmamışlardı. Şurası kesin ki, dünyevi zevklere, yozlaşmaya ve açgözlülüğe karşılardı ama teoride bütün Müslümanlar böyleydi. Sufiler diğerlerinden farklı olarak şunları soruyordu: "Kalbini nasıl arındırırsın? Tam olarak doğru hareketler ve dualar hangileri olabilir, bütün bunların haricinde Allah'a nasıl vâkıf olabilirsin?"

Yalnızca ibadet esnasındaki değil, aynı zamanda hayatta da avuntu ve ihtirasları ortadan kaldıracak yöntemler üzerine çalışmaya başladılar. Bazıları kendi en adi eğilimlerine karşı, tinsel bir savaşa girişmekten bahsetmişti. Hz. Muhammed'in "büyük" ve "küçük" cihat için yaptığı ayrıma geri dönerek, insanın kendi egosunu yok etmesi için verdiği savaşın gerçek ve büyük cihat olduğunu ifade etmişlerdi (Küçük cihadı cemaatin dış düşmanlarına karşı verilen mücadele olarak tanımlamışlardı.).

Zaman içinde bu alışılmadık tipler hakkında bir söylenti başladı. Aralarından bazıları maddi dünyanın engellerini aşarak Allah'la doğrudan iletişime geçmişti.

Örneğin, Basra'da yaşayan şair Rabia'nın hayatı bir efsaneye dönüşmüştü. Emevi döneminin son yıllarında doğmuştu ve Abbasiler iktidara geldiğinde genç bir kızdı. Küçük bir kız olarak ailesiyle birlikte bir yere seyahat ederken haydutlar tarafından kervanlarına saldırılmıştı. Ailesini öldürüp Rabia'yı Basra'daki zengin bir adamın evine köle olarak satmışlardı. Hikâyeye göre, efendisi Rabia'da nurani bir ruhaniyet olduğunu fark etmişti ve bu onu merak içinde bırakıyordu... Bir gece, Rabia kendini ibadete kaptırmışken, efendisi onun vücudunun bir hareyle sarıldığını görmüştü. Adam birdenbire evinde bir ermiş yaşadığı fikriyle çarpılmış ve içini bir korku kaplamıştı. Böylelikle Rabia'yı özgür bırakmış ve ona iyi bir evlilik imkânı sağlayacağına dair söz vermişti. Bağlantıda olduğu kentin en iyi ailelerinden birine verecekti onu. Yalnızca evlenmek istediği adamın ismini vermesini istedi adam, gidip hemen onunla görüşecekti.

Ama Rabia hiçbir adamla evlenemeyeceğini çünkü zaten hâlihazırda âşık olduğunu söylemişti.

"Âşık mı?" Nefesi kesilmişti eski efendisinin. "Kime?"

"Allah'a!" Ardından, tutkulu bir şiir dilinden dökülmeye başlamış ve eski sahibi ilk ve yaşam boyu öğrencisi olmuştu. Rabia, münzevi, sufi düşüncelere daldığı yaşamına başlamış ve sık sık şiddetli duygusal patlamalar yaşayan bir aşk şairine dönmüştü, kulağa tensel gibi geliyor ama "âşık olduğu kişi" olarak Allah'ı gösteriyordu:

Ah efendim, yıldızlar ışıldadı,
Ve insanların gözleri kapandı.
Krallar kapılarını kilitledi.
Âşıklar sevgilileriyle baş başa...
Ve ben burada seninle yalnızım.[1]

Başka kaç tane şiiri var bilmiyorum. Rabia, basit bir hayat sürüyordu ancak o dönemde büyük bir ünü vardı; birçok kişi Basra'ya yalnızca Rabia'yı görmek için gidiyordu. Birçoğu, onun Allah'la bir olmanın yolunu bulduğuna ikna olarak geri dönüyordu. Ona göre bu yol korkudan değil aşktan geçiyordu; coşkulu, deli dolu ve sınırsız aşktan.

Söylemek kolay ama bir kişi böyle bir aşka nasıl düşebilirdi ki? Bu aşka aç olanlar Rabia'nın karizmatik kişiliğinin etrafında dolanıp onun tutkusundan bir parça kapabilmeyi umuyordu. Bazıları, bu ateşi yakalayabildiklerini söylemişti ki bu, diğer arayışta olanları onun kapısına getirmişti. Bunlara öğrenci demiyorum çünkü ne kitap ne bilgelik ne de çalışma söz konusuydu. Basralı Rabia ders vermemişti. Basitçe ışık saçmış, civarında olanlar da aydınlanmıştı. Sufilikte temel yöntem bu olmuştu: Ustadan müride –sufi olacak olanlara verilen isim– meleklerin doğrudan aktarımı aydınlanmayı sağlıyordu.

Bu zamana kadar çoğu Müslüman ermiş, kendilerini itinalı biçimde ibadetlere ve okumalara adamış "ölçülü" sufilerdi. Tesmiyetlerinin temelinde (Allah'tan) korku vardı. Rabia, merkeze aşkı, sevgiyi koymuş

ve "Allah aşkından sarhoş sufiler" geleneğinin başlamasına yardımcı olmuştu. Açık olalım, bütün bu insanlar önce Müslüman sonra sufiydiler. Bu uyarıyı yaptım çünkü bugün kendi kendilerine coşkun biçimde şarkı söyleyip dans eden birçok insan kendi kendilerine sufi diyor. Sufiler sadece bir duygu arayışında değildi. Yükselmeye çalışmıyorlardı. Uygulamaları, İslamiyetin bilinen uygulamalarıyla başlamıştı ve sonra üzerine başka şeyler eklemişlerdi.

İnsanlar, sufilere kafalarında bir amaçla hücum etmişlerdi; "bir yere götürülmeyi" umuyorlardı. Sufi bir alimle çalışmak bir metodoloji öğrenme tadı veriyordu. Gerçekte, onların bu yaptıkları, tarikat "yol" olarak adlandırılmaya başlanmıştı. Yola girenlerin, egolarını yok ettikleri farklı aşamalardan geçmeleri ve Allah'a manevi yolculuğa başlamaları beklenirdi.

Hukukçular ve âlimler sufilere pek olumlu yaklaşmıyordu, özellikle Allah aşkından sarhoş olan türlerine. Bu azizler tarafından kullanılan dil bir nebze sapkınlık içerir gibi görünmeye başlamıştı. İddiaları giderek abartılı olmuştu. Sıradan halk, en ünlü sufilere sihirli güçler atfetmeye başlamıştı. Düşmanlık, 10. yüzyılın sonlarında Pers Sufi Hallac-ı Mansur'la zirveye çıkmıştı.

Hallaç "pamuk atan" demektir. Mansur'un babasının mesleği buydu ve kendisi de bu aile geleneğini yapmaya başlamıştı. Ancak Tanrı ile birlik özlemi kalbini zaptetmişti ve o da tasavvufun sırlarını ona öğretecek bir usta aramak için evini terk etmişti. Bir ara, bütün bir yıl boyunca Kâbe'nin önünde tek ses çıkarmadan hareketsiz öylece dikilmişti. Bir yıl! Dikkatini bu denli celbeden şeyin ne olduğunu hayal etmeye çalışın. Ardından, Hindistan'a ve Orta Asya'ya yolculuğa çıkmıştı. Gittiği her yerde yüksek sesle şiirler okumuş ve olağan dışı konuşmalar yapmıştı; böylece saysız takipçisi olmuştu.

Ancak ölçülü sufiler onu izlemekten vazgeçmişlerdi çünkü Hallaç, "Sarığımın etrafı Tanrı'yla sarılmıştır," gibi şeyler söylüyordu. Üstüne bir de, "Giysilerimin altında yalnızca Tanrı'yı bulabilirsiniz," demişti. Son olarak birinin neyi kastettiğini anlamama ihtimaline karşın, "En-el Hak", yani "Ben Hak'ım" demişti. Aslında söylediği, "Ben doğruluğum," idi ama "Hak" Allah'ın doksan dokuz isminden birisiydi ve Mansur'un

söyledikleri ve yaptıklarına dair az çok fikri olan biri onun neyi kastetmiş olduğunu anlardı.

Bu kadarı fazlaydı ve ortodoks âlimler harekete geçilmesini istiyordu. Abbasi Halifesi âlimleri yatıştırmak istiyordu, böylece onun filozoflarla olan geçmişini göz ardı edeceklerdi. Bu nedenle, Hallac-ı Mansur'u tutuklatıp onu on bir yıl hapse attı ama o zaten dünyadan kopmuştu, bu yüzden olanları umursamadı. Hücresindeyken bile Allah aşkına dair şiirler okumaya devam etmişti, kendini bazen Hz. İsa'yla bağdaştırırken sık sık şehitlikten dem vururdu. Kesin olan bir şey var ki: Hiçbir şekilde sözünden dönmemişti. Nihayet, ortodoks kurum seçeneklerin tükendiğine karar verdi. Devlete, bir mesajın itibar kaybetmesi için zaman içinde denenmiş, hiç başarısızlığa uğramamış bir yöntemin uygulanması için baskı uygulayacaklardı: mesajı taşıyanı öldürmek.

Yetkililer onu öldürmekle kalmamış; asmış, uzuvlarını kesmiş, kafasını uçurmuş ve cesedini yakmışlardı. Ancak bu, garip bir şekilde işe yaramamıştı. Hallac-ı Mansur ölmüş ama sufilik yayılmaya devam etmişti. Medenileşmiş dünyanın hemen her yerinde yüzlerce, belki binlerce karizmatik figür ortaya çıkmaya devam etti. Bazıları Cüneyd gibi "ölçülü" sufiydi, bazıları ise Rabia ve Mansur gibi Allah aşkından sarhoş olmuştu.

Özet olarak, Müslümanlar 11. yüzyılın ortası itibarıyla üç büyük kültürel projeyle karşı karşıyaydı. Bunlar sırasıyla; âlim-teologlar tarafından sürdürülen tamamen İslami öğreti ve kanunu uygulamak; filozof-bilim insanları tarafından diretilen doğal dünyanın işleyiş ve prensibini çözmek ve sufi-mutasavvıflar tarafından geliştirilen Allah'la bireysel birleşmeyi sağlayabilmek. Evet, üç grup kimi noktalarda çakışsa da sonuçta birbirlerine zıt yönlere işaret ediyorlardı. Entelektüel uyuşmazlıkların büyük ve bazen kanlı siyasi ve finansal sonuçları olmuştu. Bu noktada, dünya tarihinin gördüğü en büyük entelektüllerden ve Farsça konuşan bir ailenin çocuğu olan Gazali, Horasan'da doğmuştu.

Gazali, daha yirmili yaşların başında, çağının en önde gelen âlimlerinden biri olarak beğeni kazanmıştı. Karşısındaki ne kadar hadis biliyor olursa olsun, Gazali her zaman daha fazlasını biliyordu. Onun döneminde bir kısım ulema, Mu'tezililerle aşık atmak üzere bir teolojik çalışma yapmış-

lardı. Eş'ariyye* ekolü, inancın sadece akla dayandırılamayacağını, bunun ancak itikatle mümkün olduğu konusunda ısrarcıydılar. Aklın fonksiyonu yalnızca itikadı desteklemek olabilirdi. Eş'ariyye teologları, sürekli seçkin Mu'tezililere karşı toplumsal tartışmalarda karşıt pozisyon alıyorlardı ancak Mu'tezililer bir tartışmayı kazanmak için mantık ve retorik gibi süslü Yunan numaralarını kullanırlardı, böylece Eş'ariyyelerin sürekli kafası karışmış gibi görünmelerini sağlıyordu.

Ancak yardımlarına Gazali yetişti. Filozofları yenebilmek için onların hilelerini onlara karşı kullanacak kadar öğrenmeye karar verdi. Antik eserlere gömülmüş, mantıkta ustalığa ulaşmış ve Yunan ilmi eserleri üzerine uzmanlaşmıştı. Ardından, Yunan felsefesi hakkında *Maqasid al- Falasifa* (Filozofların Amacı) isimli bir kitap yazdı. Kitap genellikle Aristo'dan bahsediyordu. Önsözde Yunanların hatalı olduğunu ve bunu ispatlayacağını söylüyordu. Ama ilk önce –bu kitapta– bütün Yunan felsefesinin ne hakkında olduğunu açıklayacaktı ki böylece okuyucular, onun sıradaki kitabını okuduğunda neye karşı çıktığını bileceklerdi.

Gazali'nin tarafsızlığı takdir edilmelidir. Kolaylıkla yenebileceği, basit bir adamı almamıştı karşısına. Gazali'nin açıkladığı Aristo oldukça net ve bilgili bir adamdı. Çetin Aristocular bile bu kitabı okuduklarında, "Evet! Sonunda Aristo'yu anladım!" demişlerdir.

Gazali'nin kitabı Endülüs'e, oradan da okuyabilen az sayıda kişinin gözünü kamaştıran Hristiyan Avrupa'ya ulaşmıştı. Batı Avrupalılar, Roma yıkıldığından beri klasik Yunan düşüncesini unutmuşlardı. Pek çoğunun, Aristo'yla ilk muhatap oluşuydu. Kitabın Avrupa'ya gidişi esnasında bir yerlerde Gazali'nin önsözü kitaptan çıkartılmıştı. Böylece Avrupalılar,

---

* İslam itikadi mezheplerinden biridir. Ehl-i Sünnet'te, Selefiyye ve Maturidilikle birlikte yaygın olan üçüncü mezheptir. Aklı Mu'tezile kadar önemsememekle birlikte, Selefiyye kadar da küçük çapta ele almaz. Genellikle inançta aklın yeri konusunda orta bir yol izler. Ebu Hasan Eş'ari'nin (MS 935) kurduğu bu ekol, aklın hiçbir zaman gerçeğe ulaşamayacağını, kulların ancak kayıtsız şartsız inanmakla mutlu olabileceklerini ileri sürer. Doğal olaylar, nedenleri bilinmeyen ve belki de asla bilinemeyecek olan, salt bir tanrısal ilkenin ürünüdürler ve bu ilkece yönetilirler. Ayrıca Eş'ariyye, özellikle de Selefiyye gibi akımlar ele alındığında daha orta yoldadır ve akla da hüküm verirken maneviyata da yer verir. (ed.n)

Gazali'nin Aristo'ya karşı olduğunu bilmiyorlardı. Hatta bazıları kitabı yazan kişinin Gazali takma adıyla Aristo'nun kendisi olduğunu düşünmüşlerdi. Her durumda, Filozoflar'ın Amacı, Avrupalıları çok etkilemiş ve Aristo onlar için etkileyici bir yetkinlik hali sağlamıştı. Sonradan, Hristiyan filozoflar sadık kilise öğretisiyle Aristo'nun düşüncelerini bağdaştırmak için yoğun çaba sarf etmişlerdi.

Bu arada, Pers'e geri dönecek olursak Gazali, Filozofların Amacı'nı takiben ikinci ufuk açıcı kitabı *Tehafütü'l Felasife*'yi (Filozofların Tutarsızlığı) yazmıştı. Gazali burada, Yunan ve greko-İslam felsefenin bağlı olduğu yirmi önermeyi tanımlamış ve ardından tanımsal mantıkla her birini çürütmüştü. Bana göre, Gazali'nin en önemli argümanı, maddi olgular arasındaki neden-sonuç ilşkisine yaptığı karşı çıkıştı. Gazali'ye göre böyle bir bağlantı yoktu: Biz ateşin pamuğun yanmasına neden olduğunu düşünürüz çünkü pamuk ne zaman yansa orada ateş vardır. Biz nedenselliği yanlış ilişkilendiriyoruz. Aslında Gazali'ye göre, pamuğun yanmasına neden olan Yaradan'ın kendisidir çünkü O her şeyin ilk ve tek nedenidir. Ateş sadece orada olmak için vardır.

Burada, eğer Gazali'nin gülünç görünmesine neden oluyorsam, bu yalnızca benim Gazali'nin Aristo'ya olduğu kadar ona karşı tarafsız olamamamdan kaynaklanıyor. Ben, onunla hemfikir değilim. Ama herkes böyle düşünmüyor. Gazali'nin nedenselliğe bu karşı çıkışı yüzyıllar sonra Batı'da yeniden ortaya çıktı. İskoç Filozof David Hume ve 1970'lerde Amerikan Zen Budisti Alan Watts tarafından dillendirilen öz olarak aynı argümanı okumuştum; neden-sonuç ilişkisini bir deliğin önünden geçen kediye benzetmesiyle açıklamıştı. Watt'a göre, eğer bir deliğin bir tarafından bakıyorsak önce kedinin başını, sonra kuyruğunu görürüz ki bu başın kuyruğun nedeni olduğu anlamına gelmez. (Aslında, bence bir bakıma gelir ama bunu burada detaylandırmayacağım.)

Beğenin ya da beğenmeyin ama nedenselliğe yöneltilen bu argüman tüm bilimsel yapının altını oymuştu. Eğer hiçbir şey başka bir şeyin nedeni değilse, neden anlamlı kalıplar oluşturmak için doğal dünyayı gözlemlemeye zahmet edilsin ki? Eğer tek neden Tanrı'ysa, dünyayı anlamanın tek yolu Tanrı'nın iradesini bilmektir. Bu da çalışmaya değecek tek konunun itikat ve dinlenmesi gereken tek insanların ise ulema olduğu anlamına geliyordu.

Gazali, matemetik, mantık ve hatta doğal bilimlerin doğru sonuçlar verdiği sürece çalışılmasına müsaade etmişti ama itikatla çeliştiği yerlerde kesinlikle yanlıştı. Bilim yalnızca itikatla aynı sonucu verdiği zaman doğru kabul ediliyordu, bu nedenle bilime gerek yoktu. İhtiyacımız olan bütün doğruları itikat bize sağlıyordu.

Bazı filozoflar karşı hücuma geçmişti. İbni Rüşd, Gazali'ye karşılık olarak, *Tehafütü't Tehafüt*'ü (Tutarsızlığın Tutarsızlığı) yazmıştı ancak çok az işe yaramıştı: Ortalık durulduğunda, Gazali'nin günü kazandığı görülmüştü. O zamandan bugüne, Yunan temelli İslam felsefesi güç kaybetmiş ve Müslümanların doğa bilimlere ilgisi çökmüştü.

Gazali yaptıklarından ötürü büyük bir övgüye mazhar olmuştu. Bağdat'taki prestijli Nizamiye Üniversitesi'nin başına atanmıştı; ortaçağ İslam dünyasının Yale'i. Ortodoks kurumsal yapı, onu çağın başta gelen dinî otoritesi olarak kabul etmişti. Ancak Gazali'nin bir sorunu vardı: Gerçekten dindar bir adamdı ve bütün konumların ve onayların merkezindeydi ama gerçek hazineden yoksundu. İtikada inanıyordu, Peygamber'e ve Kur'an'a inancı tamdı, şeri kurallara sadıktı ancak Tanrı'nın varlığını somut biçimde hissetmiyordu; sufiliğin ortaya çıkmasına neden olan hoşnutsuzluğun çok benzeri. Gazali ani bir tinsel krize girmiş, tüm görevlerinden istifa etmiş, sahip olduğu her şeyden vazgeçmiş, tüm arkadaşlarını terk etmiş ve inzivaya çekilmişti.

Birkaç ay sonra geri döndüğünde âlimlerin yaptıklarının doğru olduğunu ama sufilerin daha haklı olduklarını söylemişti: Kanun kanundur ve ona uymak zorundasın ama Allah'a yalnızca kitap okuyup iyi davranarak ulaşamazsın. Yüreğini açmak zorundasın ve bunun nasıl yapılacağını yalnızca sufiler biliyordu.

Gazali ufuk açıcı iki kitap daha yazmıştı: *Kimya-yı Saadet* (Mutluluğun Simyası) ve *İhyâu Ulûmi'd-Din* (Dinî İlimlerin İhyası). Bunlarda, ortodoks teoloji ile sufilik arasında Şeriat'ın tarikata nasıl uyum sağlayacağını açıklayarak bir sentez oluşturmuştu. Tasavvufa ortodoks İslam'ın çerçevesinde bir yer oluşturmuş ve sufiliğe saygı duyulan bir konuma getirmişti.

Gazali ortaya çıkıncaya kadar üç entelektüel hareket İslam dünyasında taraftar toplamaya çalışıyordu. Gazali'den sonra bu akımlardan ikisi bir uyum yakalamış ve üçüncüsü bertaraf edilmişti.

Filozofların, Gazali'nin onların yanlış olduğunu ispatladığını kabul ettiklerini ve sonuç olarak yok olup gittiklerini söylemedim. Hatta Gazali onların hatalı olduğunu ispatladığı için kamuoyunun filozoflara karşı olmaya başladığını da söylemedim. Kamuoyu nadiren ispata bakarak bir şeye inanır veya inanmaz. Ayrıca, felsefede neredeyse hiçbir şeyin kesin olarak doğru veya yanlış olduğu ispatlanamaz.

Bunun yerine, bu dönemde bazı insanların felsefe ve doğa bilimlerden vazgeçmek istediklerini söylüyorum. Bazıları hâlihazırda mantığı sadece kaosa neden olabilecek tehlikeli bir hokkabazlık olarak kabul ediyordu ve Gazali bu tarz insanlara felsefe ve mantığa karşı çıkarken daha saygıdeğer ve hatta zeki görünmeleri için gerekli olan cephaneyi vermişti.

İlerleyen yıllarda, gittikçe daha fazla insan bu yola girmişti. Etik ve ahlaki konularda grinin tonları gibi farklılıkların olduğu varsayımı insanların binlerce farklı duruş almalarına izin veriyordu. Aynı inançlara sahip iki insanı bulmak mümkün değildi ancak karmaşa zamanlarında insanlar inceliklerini ve muğlaklığa olan toleranslarını kaybetmişti. Muğlak olmayan kuralları olan öğretiler sosyal dayanışmayı sağlar çünkü insanların ortak inançlar etrafında birleşmesini mümkün kılar ve hiç kimse yarının ne getireceğini bilmediğinde insanlar bir araya gelmeyi tercih eder.

Bu süreçte bir ara, İslam toplumunda kadının rolü de değişme aşamasına geldi. İslam'ın ilk günlerinde kadınların, sonradan olduklarına oranla daha bağımsız ve kamu işlerinde bugünkü İslam dünyasında sahip olduklarından daha fazla role sahip olduklarına ilişkin birçok farklı kanıt var. Peygamber'in ilk hanımı Hatice, Hz. Muhammed'i işçi olarak yanında çalıştırmış, güçlü ve başarılı bir iş kadınıydı. Peygamber'in en genç hanımı Ayşe, Halife Osman'ın ölümünün ardından oluşan hizipleşmede ana akımlardan birini yönetmişti. Hatta savaş alanında bir orduyu bile idare etmiş ve hiç kimse bir kadının bu işi yapmasına şaşırmamıştı. Kadınlar ilk sembolik savaşlarda hemşire, destek elemanı ve hatta bazen savaşçı olarak yer alıyorlardı. Tarihî kayıtlar, Yermük Savaşı'nda dul Ümmü Hakim'in Bizans askerleriyle kılıç yerine çadır direğini kullanarak

savaştığını yazar. Ayrıca, bazı savaşlara ilişkin detaylar da, savaşa bilfiil katılan ve savaş üzerine şiir yazan kadın ozanlardan gelmektedir; savaş muhabiri gibi çalışmışlardı.

Kadınlar ayrıca, bu ilk günlerdeki önemli cemaat toplantılarında da yer almış olmalılar çünkü Halife Ömer'le yaptıkları tartışmalar kayıtlara geçmiş durumda –üstelik Ömer Medine pazarını yönetmesi için bir kadını göreve atamıştı. Bütün bunların ötesinde, erken dönem İslam toplumunda, kadın âlimler belirgin biçimde mevcuttu. Hicret'ten sonraki ilk yüzyılda Hafsa, Ümmü el-Derda, Amra b. Abdurrahman ve diğerleri hadis otoriteleri olarak öne çıkmışlardı. Bazıları meşhur hattatlardı. İnsanları eğitmiş, her iki cinsiyetten de öğrencileri olmuş ve halka açık dersler vermişlerdi.

Ancak kadınlar daha sonra, kamu yaşamından, kamu ikrarından ve kamu vargısından dışlanmıştı. Kadınları, özel hayatın görünmeyen kısmına hapsetme, görünen o ki, Bizans ve Sasani'den alınmış bir uygulamaydı. Bu toplumlarda kadınların tecrit edilmesi yüksek sınıfın göstergesiydi. Aristokrat Arap aileleri aynı geleneği atalarının statüsünü göstermek için kullanmaya başlamıştı. Ortalama Müslüman bir kadın, kamu yaşamına ulaşımının kısıtlanmasına Müslümanlığın 4. yüzyılında (yaklaşık MS 1000) şahit olmuştur ya da en azından o dönemdeki İslam âlimlerinin cinsiyetlerin toplumdaki rollerine dair imaları buna işaret ediyor. Cinsiyetler arasındaki birbirine çakışmayacak şekilde radikal bir ayrım kadınların tecrit edilmesiyle yapılmıştı, muhtemelen bu geri çektirme işi Abbasi Hilafeti'nin son günlerine denk gelen sosyal kırılma sürecinde gerçekleşmişti. Aynı güçler, öncül-bilimi İslami entelektüel yaşamın dışına atmış; aklı, etik ve sosyal araştırmaların bir aracı olarak değersizleştirmiş ve kadının pozisyonunu daraltmıştı.

Gazali, *İhyâu Ulûmi'd-Din* eserinin, dörtte birini evlilik, aile hayatı ve cinsiyetlerin özel görgülerini anlatmaya adamıştı. Burada, Gazali'ye göre bir kadın, "Evindeki özel odasında kalmalı ve kendini iplik eğirmeye vermeli; haddinden fazla girip dışarıya çıkmamalı; komşularıyla nadiren konuşmalı ve yalnızca gerektiğinde onları ziyaret etmeli; varlığında ve yokluğunda kocasını korumalı; her şekilde kocasının hoşnutluğunu sağlamalı, onun izni olmadan evi terk etmemeli; eğer onun izniyle dışarıya çıkacak olursa

da kendini eski püskü kıyafetlerle gizlemeli, bir yabancının onun sesini duymamasına veya onu kişisel olarak tanımamasına dikkat etmelidir. Ve kocasının ondan ne zaman isterse zevk almasına hazır olmalı...'[4] Gazali, erkeklerin kadınlarına karşı olan sorumluluklarından da bahsediyor ama bütün görüşlerini bir araya getirince, sosyal dünyanın kamusal ve özel alan olarak keskin biçimde ayrıldığını tasavvur ettiğini görebilirsiniz; kadının özel alana hapsedildiği ve kamusal alanın yalnızca erkekler için rezerve edildiği bir ayrım.

Değişimin verdiği kaygı ve istikrara duyulan özlem, toplumun geleneksel ve bildik kalıplarını derinleştirme eğilimindedir. İslam âleminde, bu ataerkil kalıplar yalnızca Arap kabile yaşamından değil, aynı zamanda İslam öncesi Bizans ve Sasani topluluklarından da gelmekteydi. Gazali'nin fikirlerinin inandırıcılığı hem kendi zamanında hem de ölümünü izleyen yüzyıllarda ispatlanmıştı; çünkü bu dönem keşmekeşin yükseldiği, uygar yaşamın üzerine kasvetin çökmesiyle oluşan bir kaygının ortaya çıktığı ve sonuç olarak korkunun arttığı bir dönemdi.

Notlar:

1) A.Harvey & E.Hanut, *Perfume of the Desert: Inspirations from Sufi Wisdom* (İllinois: Quest Books, 1999)
2) Muhammed Züheyr Sıddık, *Women Scolars of Hadith* http://www.jannah.org/sisters/womenhadith.html
3) Mevlânâ Muhammed Ali, *The Early Caliphate* (Lahore: The Ahmadiyya Anjuman Isha'at Islam, 1983, s.119.
4) Gazali, *On the Etiquettes of Marriage* http://www.ghazali.org/works/marriage.htm

8

Türklerin Sahneye Çıkışı

HS 120–487
MS 737–1095

Tüm bu kaygıya sebep olan neydi? Cevap, bahsettiğim entelektüel hareketler arasından çıkan siyasi hikâyede yatıyor. Peygamber'den itibaren iki yüzyıl boyunca ya da Abbasi dönemine kadar, İslam âleminde yaşayan insanların uygarlaşan dünyanın merkezinde olduklarını düşünmeleri için iyi nedenleri vardı. Avrupa kültürü zar zor ayakta kalıyordu. Hindistan birçok küçük krallığa bölünmüştü. Budizm, Çin'e çekilmişti ve Orta Dünya'da Müslümanların şahlanışıyla hemen hemen aynı dönemde Tang ve Sung Hanedanlıklarının önderliğinde ihtişamlı bir uyanış yaşamasına rağmen, Mezopotamya ve Mısır üzerinde yankısının olması için çok uzaktaydı.

Eğer Müslümanların hüküm sürdüğü topraklar dünyanın kalbiydi ise, o zaman dünya tarihinin altında yatan itici güç Müslüman toplumunun mükemmelleşmesi ve evrenselleşmesinde aranmalıdır. O zamanın bütün temel konuları –Şiilik ile ortodoks İslam; felsefe ile teoloji ve Persler ile Araplar arasındaki çekişmeler– bu çerçeve içinde anlaşılabilir. Uzun bir süre için, olumlu gözlemciler dünyadaki olaylara bakıp her şeyin genellikle ileri gittiğini görebilirdi. Mekke ve Medine'de başlayan kutsal mucize büyümeye devam ediyordu. İslamiyet derin biçimde nüfuz etmişti ve dalga dalga yayılıyordu. Hindistan'ın merkezindeki Hinduizm

bile zayıflıyordu. Sahranın altında yer alan bölgelerdeki topluluklar bile Müslümanlığa geçmişti. Yalnızca eski Çin ve karanlık Avrupa hâkimiyet alanının dışında kalmıştı. İslamiyetin kaderini gerçekleştirip bu bölgeleri de ışıkla yıkaması yalnızca an meselesi olarak görünüyordu.

Ancak evrensel sevgi ve adalet toplumu rüyası, ele geçirilemediği gibi bu hayalden uzaklaşılmaya başlanmıştı. Hilafet, gücünün ve ihtişamının zirvesindeyken çatırdamaya başlamıştı. Hatta geriye dönüp bakınca, tarihçiler gayet inandırıcı biçimde çatırdamanın zirveye ulaşmadan evvel başladığını söyleyebiliyordu. Çatırdama, Abbasilerin iktidara gelmesiyle başlamıştı.

Bu debdebeli geçişte, yeni hükümdar tüm Emevileri bir odaya toplamış ve öldürmüştü. Ancak Emevi soylularından biri partiyi kaçırmıştı. Bu adam, Emevilerin sonuncusu, Abdurrahman adındaki genç, kılık değiştirerek Şam'dan kaçmış ve yönünü Kuzey Afrika'ya çevirmiş ve İslam dünyasının en uzak köşesi Endülüs'e ulaşıncaya kadar da durmamıştı. Biraz daha ilerleseydi Hristiyan Avrupa'nın ilkel vahşiliğinin içine düşecekti.

Abdurrahman İspanya'daki yerlileri etkilemişti. Oralarda, dünyanın sonunda gizlenen birkaç isyancı Harici, bu genç adama kılıçlarını vadetmişti. İspanya'da, İslamiyetin merkezinden bu denli uzak bir yerde, hiç kimsenin Bağdat'taki yeni rejim hakkında bilgisi yoktu ve kesinlikle onlara sadık değildi. Endülüslüler, Emevileri yönetici olarak görmeye alışmıştı ve şimdi gerçek bir Emevi onlara yöneticileri olup olamayacağını soruyordu. Daha debdebesiz bir dönemde Abdurrahman buraya vali olarak atanabilir ve insanlar da bunu kabullenebilirdi. Bu yüzden, Endülüslüler, onu liderleri olarak kabul etmiş ve Endülüs İspanyası, Hilafet'in geri kalanından ayrı olarak, bağımsız bir devlet haline gelmişti. Böylece, İslamiyetin hikâyesi iki farklı merkezden yayılmaya başlamıştı.

Başlangıçta, bu yalnızca siyasi bir çatlaktı ancak Abbasiler zayıfladığında, Endülüs Emevileri, yalnızca Bağdat'tan bağımsız olduklarını ilan etmekle kalmamış, aynı zamanda Hilafet'in hâlâ kendilerinde olduğunu da iddia etmişlerdi. Birkaç yüz kilometre içindeki herkes, "Evet, efendim, siz kesinlikle İslamiyetin halifesisiniz ki zaten öyle görünüyordunuz," demişlerdi. Böylece hilafetin kendisi, inancın dünya çapında tek toplum haline gelmesi fikri ikiye bölünmüştü.

Emevilerin iddiasının bazı yankıları olmuştu çünkü Endülüs'ün başkenti olan Kurtuba oldukça uzaktaydı ve uzak ara Avrupa'nın en iyi kentiydi. Güçlerinin zirvesinde oldukları dönemde, yarım milyon civarında yerleşimcisi vardı ve yüzlerce hamam, hastane, okul, cami ve diğer kamu binalarıyla övünüyorlardı. Söylentiye göre, Kurtuba'daki kütüphanelerin en büyüğünde beş yüz binden fazla kitap bulunuyordu. İspanya'nın, nüfusu beş yüz bin veya daha fazla olan başka taşra merkezleri de vardı ki o dönemde Hristiyan Avrupa'da en büyük kentlerin nüfusu yirmi beş bini geçmiyordu. Bir zamanların Roma'sı şimdi köylüler ve haydutların harabelerin içinde yaşadığı Ohio, Dayton'dan daha az bir nüfusla köy gibi kalmıştı.

Bu nedenle, başta, İslamiyetteki siyasi ayrışmanın uygarlaşma hızında bir etkisi olmadığı görülmüştü. Endülüs, medeni dünyanın geri kalanıyla ticaret halindeydi. Kuzey Afrika'ya ve Akdeniz üzerinden Orta Doğu'ya kereste, tahıl, metal ve diğer hammaddeleri gönderiyor, karşılığında bu bölgelerden el işi lüks ürünler, seramik, mobilya, pahalı tekstil ürünleri, baharat ve benzeri şeyleri ithal ediyordu.

Kuzeydeki ve doğudaki Hristiyan ülkelerle ticaret oldukça azdı. Bunun nedeni, bölgeler arasındaki düşmanlık değil, Hristiyan Avrupalıların satacak hiçbir şeyleri ya da alacak paraları olmamasıydı.

Müslümanlar Endülüs'te çoğunluğu oluşturmuştu ancak Hristiyanlar ve Yahudiler, orada yaşamaya devam etmişlerdi. İspanyol Emevileri, Bağdat'taki halifelikle anlaşmazlık içindeydi ama yöneticiler, o zamana kadar Müslüman yöneticilerin fethedilen yerlerde uyguladıklarına benzer uygulamalara gitmişlerdi. Hem Hristiyanların hem de Yahudilerin kendi dinî önderleriyle hukuk sistemleri vardı ve kendi ayinleriyle geleneklerini uygulamakta özgürdüler. Eğer aralarından biri bir Müslümanla sorun yaşayacak olursa davaya şeri kurallara göre işleyen İslami mahkeme bakardı ancak kendi aralarındaki çatışmaları çözmek kendi kurallarına göre kararlar veren hâkimler tarafından hükme bağlanırdı.

Gayrimüslimler kafa vergisi vermek zorundaydı ama hâyır vergisinden muaflardı. Askerî hizmet vermiyor ve yüksek siyasi pozisyonlara gelemiyorlardı fakat diğer bütün mesleklere ve görevlere gelebilirlerdi.

Müslümanların kayıtsız bir biçimde siyasi gücü elinde tuttuğu bu imparatorlukta, Hristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanlar bir arada ve barış içinde yaşamışlardı. Muhtemelen, kültürleri ve sosyal açıdan sahip oldukları en üstün medeniyet düzeyinde olmaları nedeniyle Müslümanların bariz bir üstünlüğü söz konusuydu.

Kral Sanço'nun hikâyesi farklı milletlerden insanların nasıl bir arada bulunduklarını gösterebilir. 10. yüzyılın sonlarında, İspanya'nın kuzeyindeki León'un tahtına çıkmıştı. Sanço'nun halkı kısa süre sonra ona Şişman Sanço demeye başlamıştı; bu bir kralın halkından duymak istemeyeceği bir lakaptır. Zavallı Sanço'ya, tıbbi olarak Obez Sanço demek daha doğru olabilirdi ama halkı pek geniş görüşlü değildi. Ancak onlar Sanço'nun ebatlarını manevi zayıflığının kanıtı olarak görmüş ve bu yüzden, tahta uygun olmadığı için onu azletmişlerdi.

Ardından Sanço, rivayete göre obeziteyi tedavi edebilen Hasdai İbn Şaprut adında Yahudi bir fizikçi olduğunu duymuştu. Hasdai, Müslüman idareciler tarafından Kurtuba'da çalıştırılıyordu, böylece Sanço, annesi ve maiyetiyle birlikte yönünü güneye dönmüştü. Müslüman lider III. Abdurrahman, Sanço'yu onurlu bir misafir olarak kabul edip Hasdai onu inceltinceye kadar sarayda kalmasına izin vermişti. Sanço inceldikten sonra León'a geri dönmüş, taht üzerindeki hakkını geri talep etmiş ve Abdurrahman'la dostluk anlaşması imzalamıştı.[1]

Hristiyan bir kral, Müslüman bir hükümdarın sarayında, Yahudi bir fizikçi tarafından tedavi ediliyor: İşte size kısa bir Müslüman İspanya hikâyesi. Avrupalılar, İslamiyetin Altın Çağı dediklerinde, genelde İspanya'daki hilafeti düşünüyorlar çünkü Müslüman dünyanın bu kısmı en çok aşina oldukları parçaydı.

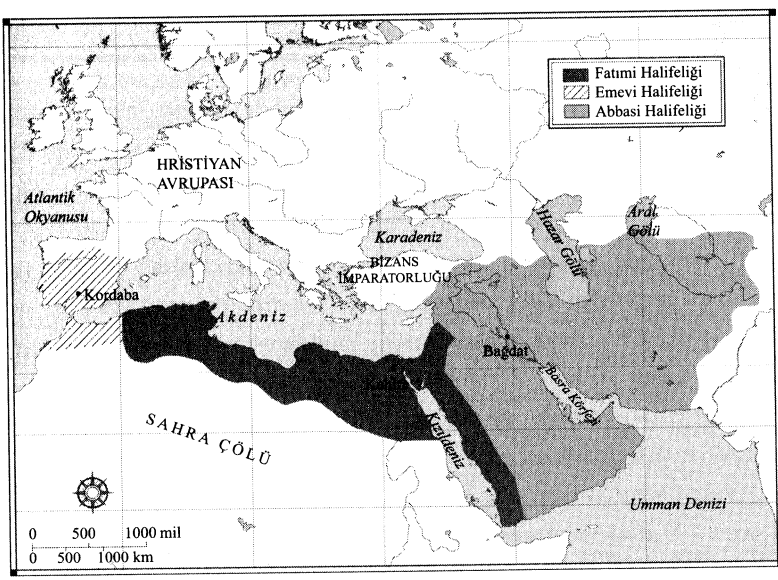
Ama Kurtuba, Bağdat'a rakip olan tek kent değildi. 10. yüzyılda Abbasi Hilafeti'nin üstünlüğüne meydan okuyan bir başka kent daha ortaya çıkmıştı.

Abbasiler devleti Sünni prensiplere göre yönetmeye karar verdiklerinde, Şiileri tekrar isyana sevk etmişlerdi. MS 969 yılında Tunuslu Şii savaşçılar Mısır'ın kontrolünü ele geçirip gerçek hilafetin kendilerine ait oduğunu ilan ettiler. Çünkü (onlara göre) Peygamber'in kızı Fatma'nın

soyundan geliyorlardı ve bu nedenle, kendilerine Fatımiler diyorlardı. Onlar, kendilerine anlamı Arapça "zafer" anlamına gelen bir başkent inşa etmişlerdi: Kahire.

Mısır Hilafeti, Kuzey Afrika'nın kaynaklarına sahipti ve Nil Vadisi'nin tahıl ambarlarını kullanıyorlardı. Akdeniz'deki deniz ticaretiyle rekabet etmek için iyi konumlanmıştı ve Kızıldeniz'den Yemen'e giden rotaları kontrol ediyordu; bu sayede Hint Okyanusu'yla sınırlanan pazarlara ulaşımını sağlıyordu. MS 1000 yılı itibarıyla, muhtemelen hem Kurtuba'yı hem de Bağdat'ı gölgede bırakır hale gelmişti.

Fatımiler, Kahire'de dünyanın ilk üniversitesini inşa etmişlerdi; El Ezher, halen oldukça büyük bir üniversitedir. Diğer iki halifelik için söylediğim her şey –büyük kentler, yoğun pazarlar, özgürlükçü politikalar, birçok kültürel ve entelektüel aktivite– bu halifelik için de geçerliydi. Mısır, zengin olmasına rağmen, teoride tek bir evrensel toplum içinde ayrı bir bölünme yaratıyordu. Kısaca, milenyumun yaklaştığı dönemlerde, İslam dünyası üç parçaya bölünmüştü.

Üç Halife Dönemi

Her bir hilafet, kendisinin bir ve tek doğru olduğunu iddia ediyordu; "bir ve tek" olmak hilafet kelimesinin hakiki anlamı üzerine inşa edilmişti. Ancak bu dönemin halifeleri yalnızca seküler imparatorlar oldukları için her üç hilafet de iyi veya kötü aynı anda hüküm sürdüler, üç büyük laik devlet gibi.

Abbasiler en geniş topraklara sahipti (başlangıçta) ve en zengin başkent onlarınkiydi ancak sahip olduklarının büyüklüğü onları bu üç hilafetin en zayıfı haline getirmişti. Roma'nın tek merkezden tek hükümdar tarafından yönetilmek için fazla büyümüş olması gibi, Abbasiler de olması gerekenden fazla büyüktü. Halifenin devamlılığı sağlamak için verdiği emirleri yerine getirmek üzere oldukça büyük bir bürokrasi oluşturulmuştu. Halife, bu devlet mekanizması üzerinde yükselip stratosferde gözden yitmişti.

Roma imparatorları gibi Abbasi halifeleri de kendilerini muhafızlarla çevrelemişti; askerler köpeğin kuyruğu gibi sürekli peşindeydiler. Roma'da bu grup Praetorian Muhafızlar olarak adlandırılmıştı ve (ironik biçimde) cephelerin kuzeyindeki barbarların bölgesindeki Cermenlerden alınan iyi silahlanmış askerlerdi. Roma aynı barbarlarla yüzyıllar boyunca savaş halindeydi ve yine aynı barbarların istilası uygar düzene sürekli bir tehdit oluşturmuştu.

Aynı kalıp Abbasi Halifeliği'nde de uygulandı. Burada imparatorluk muhafızlarına memlûk deniyordu. Roma'daki gibi, Abbasi Halifeliği de sınırlarının kuzeyindeki barbar göçmenler tarafından rahatsız ediliyordu. Batıda, kuzeyin barbarları, akıncı güçleri Cermenlerdi; burada ise Türkler. (O dönemde, şu anki Türkiye'de Türkler bulunmuyordu; bu bölgeye çok sonra göç ettiler. Türk kabilelerin anavatanları İran ve Afganistan'ın kuzeyindeki Orta Asya bozkırlarıydı.) Romalıların Cermenlere yaptığı gibi, Abbasiler de bazı Türkleri ithal etmiş –sınır boyundaki köle pazarlarından satın alarak– ve muhafız olarak kullanmıştı. Halifeler böyle yapmayı tercih etmişlerdi çünkü yönettikleri ve beraber yaşadıkları Arap ve Perslere güvenmiyorlardı; bu halkların çok fazla yerel bağı, akrabası ve peşine düştükleri çıkarları vardı. Halifeler, halifenin kendisinden başka hiç kimseyle bağı olmayan, saraydan başka evi olmayan ve sahiplerinden başka hiç kimseye sadakati olmayan bu muhafızları istemişti. Bu nedenle,

köleleri daha çocukken getiriyorlardı. Bu çocukları birer Müslüman olarak büyütüyor ve özel okullarda savaş yeteneklerini geliştiriyorlardı. Büyüdüklerinde halifenin kendi uzantısı olarak kurulan seçkin bir teşkilata alınıyorlardı. İşin aslı, halk artık halifeyi göremez olduğundan birçokları için bu Türk muhafızlar halifenin yüzü haline gelmişti.

Elbette ki sert ve zorbaydılar; böyle olmaları için eğitilmişlerdi. Halifeyi güvende tutarlarken bile, onu kendi halkından yabancılaştırmışlardı. Yarattıkları tahribat, halifeyi gözden düşürmüştü ve bu yüzden tehlikedeydi, nihayetinde daha fazla muhafıza ihtiyacı vardı. Sonunda halife askerlere ayrı bir şehir inşa etmek zorunda kaldı; Samarra; memlûklara ev olarak inşa edilmişti ve halifenin kendisi de onlarla beraber yaşamak üzere oraya taşınmıştı.

Bu esnada, Pers bir aile, Büveyhoğulları, halifenin danışmanları, yazmanları ve yardımcıları olarak sinsice saraya sızmışlardı. Kısa sürede bürokrasinin ve imparatorluğun günlük işlemlerini kontrolleri altına almışlardı. Cesur biçimde "anadanışmanlık" (vezir) görevini babadan oğula geçen bir işe çevirmişlerdi. (Avrupa'daki Cermen krallıklarında ortaya çıkana benzer bir durum; orada da "sarayın başkanı" ülkenin gerçek yöneticisi haline geliyordu.) Büveyhoğulları da halifeler gibi, Türklerin çocuklarını Bağdat'a köle olarak getirmeye ve kendilerinin kontrolü altındaki yurtlarda büyüterek kendi kişisel muhafızları haline getirmişlerdi.

Büveyhoğulları sarayda kendi sistemlerini oturtunca, Türk muhafızlarından ötürü hiç kimse onlara karşı çıkamamıştı. Bu Türk muhafızlar kente çok genç yaşta getirilmişlerdi; ailelerine, babalarına, annelerine, kardeşlerine dair hiçbir hatıraları yoktu: Tek bildikleri, büyüdükleri askerî okullarda ve kamplarda sahip oldukları dostluktu ve askerî olarak yalnızca birbirlerine ve kamplarını kontrol eden adamlara karşı müttefiklik duygusu besliyorlardı. Böylece, Büveyhoğulları İslamiyetin yeni bir çeşit hanedanı haline gelmişti. Halifenin makamına dokunmamışlardı ama emirleri onun adına yürütüyorlardı ve tahtın ardında yüksek bir yaşam sürüyorlardı. Persler bu şekilde Arap Hilafeti'nin başkentinde yönetime gelmiş oldular.

Bu Pers vezirleri imparatorluğun geri kalanında hüküm sürememiş olmalarına rağmen bunu önemsememişlerdi. Uzak yerlerde hangi bey

yerel olarak en güçlüyse, oranın yönetimini ona bırakmakta bir mahsur görmemişlerdi. Böylece valiler küçük krallar haline gelmiş ve küçük Pers hanedanlıkları eski Sasani topraklarında hüküm sürmeye başlamıştı.

Köleleri katil olmaları için eğiterek ellerine silah verip yatak odanızın kapısına muhafız olarak dikmek, hiç kimsenin asla yapmayacağı kötü bir fikir gibi gelebilir fakat bu coğrafyada hemen herkes bunu yapıyordu: Kopan her küçük Pers krallığını koruyan ve eninde sonunda küçük Pers kralını kontrol eden Türk memlûklerden oluşan bir teşkilatı vardı.

Bu yetmezmiş gibi, imparatorluk sürekli Türk göçebeleri sınırın gerisinde tutmaya ve uygar dünyada kargaşaya neden olmalarını engellemek üzere çarpışıyorlardı; tıpkı Romalıların Cermen kabileleri kendi bölgelerinde tutmak için savaşmaları gibi. Sonuçta Türkler, hem hilafetin içinde hem de dışında baskı unsuru olarak oldukça büyümüştü. Çevredeki bu küçük krallıkların bazılarında memlûkler efendilerini öldürmüş ve kendi krallıklarını kurmuştu.

İmparatorluğun çürümesi ve sosyal dokunun yıpranmasıyla aynı esnada, bunlar kuzey sınırlarından sızmaya başlamışlardı; Cermenlerin Avrupa'da Ren Nehri'ni aşıp Roma topraklarına girdiği gibi. Sert göçebe kabileler, o zamana kadar güneye damla damla gelmişlerdi ama artık büyük sayılarla geliyorlardı: Güçlü savaşçılardı, İslamiyete yeni geçmişlerdi ve basit fanatizmleri oldukça gaddardı. Bir yaşam biçimi olarak yağmacılığa alışmışlardı; şehirleri talan ediyor ve mahsülleri tahrip ediyorlardı. Yollar güvensizleşmiş, haydutluk yaygınlaşmış, ticaret azalmış, fakirlik yayılmıştı. Memlûkler, göçebe kabilelerle savaşıyordu; her yerde gücü Türkler ele geçirmişti. Bu kısım, neden Gazali'nin döneminde kaygının yayıldığını gösteriyor.

Ancak, sınırlarda Perslerin hüküm sürdüğü Samani hanedanı parlamaya başlamıştı. Krallıkları Ceyhun Nehri'nin her iki tarafında yayılıyordu ki burası Afganistan'ın kuzey sınırıydı. Buradaki büyük kent merkezleri olan Belh ve Buhara'da antik Pers'in yazınsal kültürü tekrar ortaya çıkmış ve Farsça eğitim dili olarak Arapçayla rekabet eder hale gelmişti.

Ancak Samanilerin de memlûkleri vardı ve bu memlûk komutanlardan biri emir almak yerine, emir vermeye karar verdi. Güle güle Samaniler; merhaba Gazneliler... Yeni hükümdarlara Gazneliler denmişti çünkü başkenti Kâbil'in güneydoğusundaki Gazne'ye taşımışlardı. Gazne Hanedanlığı, Mahmud isimli uzun ömürlü fatihin (İslam dünyasının Şarlman'ı) döneminde zirveye çıkmıştı. İmparatorluk, Mahmud'un döneminde Hazar Denizi'nden Hindistan'a kadar yayılmıştı. Şarlman'ın kendini "en Hristiyan imparator" olarak görmesi gibi, Mahmud da kendisini en Müslüman hükümdar olarak görüyordu. Kendini İslam dünyasının ortak yönetcisi olarak atamış ve "Kılıç Kol" gibi bir anlamı olan Sultan sıfatını almıştı. Onun da görmüş olduğu gibi, Arap halife Müslüman toplumun hâlâ ruhani babasıydı ancak Mahmud da, eşit derecede önemli olan askerî lideriydi. Onun döneminden 20. yüzyıla kadar, İslam dünyasında sürekli en az bir sultan olacaktı.

Sultan Mahmud, kendi imparatorluk hizmetine okuma yazma bilen eğitimli Perslileri alacak kadar parlak bir adamdı. Eğitimli adamlara büyük ödüller vereceğini ilan etmişti; bu öneriyle, 900 civarında şair, tarihçi, din bilimci, filozof ve diğer edebiyatçıları himayesine katılmaya ikna etmişti ki bu da onun saygınlığını artırmıştı.

Bu edebiyatçılardan biri, zamanın başlangıcından İslamiyetin doğuşuna kadar geçen süre, Pers halkının destansı tarihini kafiyeli biçimde anlatan *Şehname*'nin yazarı Firdevsi'ydi. Firdevsi, Doğu'da Dante'yle kıyaslanabilecek kadar önemlidir. Mahmud bu adama, abartılı biçimde, bitmiş destanın her beyiti için bir altın vereceğine söz vermişti. Firdevsi, ona tek bir adam tarafından yazılan en uzun şiiri sununca şoke olmuştu: *Şehname*'de altmış binden fazla beyit vardı. "Altın mı dedim?" Sultan sinirlenmişti. "Gümüş demek istemiştim. Her beyit için bir gümüş."

Firdevsi dargınlıkla oradan ayrılmıştı ve şiirini bir başka krala sunmuştu. Efsaneye göre, Sultan Mahmud, cimriliğinden dolayı pişman olmuş ve hizmetçilerini sandık dolusu altınla şairi ikna etmeleri için göndermişti ama onlar kapıyı çalmış beklerken, Firdevsi'nin cesedi gömülmek üzere dışarı çıkarılıyordu.[2]

Şehname iki efsanevi kardeş, İran ve Turan'ın torunları arasındaki mücadelenin tarihini anlatıyordu; İran, Persleri; Turan, Türkleri temsil ediyordu ve İran iyi adamken, Turan kötü adamdı. Şaşırtıcı olmayan bir biçimde, *Şehname* şu anda İran'ın ulusal destanı ve merak ediyorum, acaba Sultan'ın tereddüt etmesine neden olan şey kitabın fiyatı mıydı? Belki de Türkleri tarihin kötü adamı olarak görmekten hoşlanmamıştır.

Firdevsi Arapları da oldukça küçümsemişti. Son kısımlara doğru, İslamiyetin doğduğu dönemde Perslerin uygar inceliklerine karşılık, Arapların ilkel yabaniliği üzerine uzun bir pasaj yazmıştı. Firedevsi'nin kitabı, Arapların güçten düştüğünün ve İslam içinde Pers kültürünün yükseldiğinin bir başka kanıtıydı. Aslında, Araplara karşı olan tavrında tek başına değildi. Çağın bir başka şairi de şöyle yazmıştı:

> Araplar çorak arazide çekirge yiyor, eşikte yaşıyordu,
> Meşhed'de köpekler bile içmeye buzlu su buluyordu.[3]

Sultan Mahmud yalnızca sanata hamilik yapmakta öncü değildi; kendisini yağmaladığı Hindu tapınağı sayısıyla ve nasıl adamakıllı talan ettiğiyle ve ne kadar ganimeti sadakatsiz ellerden aldığıyla da onurlandırmıştı. Çalıp eve getirdiklerini, başkenti süslemek ve 900 tane daha edebiyatçıyı inayetinde yaşatmak üzere kullanmıştı. Hindistan'ı işgali ve Hinduları katletmesi, ona kendini İslamiyetin kahramanı olarak hissettiriyordu.

Mahmud'un oğlu Mesud, kendisine Helmend Nehri kenarında, benim çocukluğumun geçtiği Leşkergah kentinin 1,5 km kadar aşağısında, kışlık bir başkent inşa etmişti. Kentin harabeleri hâlâ duruyor. Büyürken sürekli merak etmişimdir, acaba Mesud, benim ve arkadaşlarımın eskiden gezdiği vahşi kedilerin ve yaban domuzlarının dolu olduğu nehrin ortasındaki orman adasında geyik avlamış mıdır diye.

Mesud'un kendisi yenilmezliğin simgesi olan bir adamdı. Çoğu at için fazla ağırdı, bu yüzden file binerdi ve filin üstündeyken bütün taburu Helmend Nehri'nden kamışların içinden yürütürdü. Ve hata yapmazdı ve bütün vücudu âdeta kas yığınıydı. Savaşa yalnızca savurabileceği bir

kılıç ve başka hiç kimsenin kaldıramayacağı devasa bir savaş baltasıyla giderdi. Hatta, Sultan Mahmud'un bile oğlundan korktuğunu rivayet ederler.

Babası öldüğünde, Mesud Bağdat'taydı. Saray halkı onun kardeşini yeni kral ilan etmişdi. Mesud aceleyle geri dönmüş, yolda bir ordu toparlamış, kardeşini hemen tahttan indirmiş ve bir daha asla böyle bir şey denemeyeceğinden emin olmak için iki gözünü de çıkarmıştı. Ardından, Gazne'nin başına geçti ve babası gibi sanat ve savaşı, altın ve gaddarlığın güçlü bir kültürel kombinasyonu içinde birleştirdi. Bu noktada, Gazne hâkimiyeti sonsuza dek sürecekmiş gibi görünmüş olmalı.

Mesud'un iktidarı boyunca, sert Oğuz Türkleri kuzeyden Ceyhun Irmağı'nı aşıp dört defa Gazne topraklarına saldırmıştı. Selçuklular denen bir ailenin önderliğinde yönlerini Horasan'a (İran'ın doğusu/Afganistan'ın batısı) çevirmişlerdi. Sultan Mesud, onlarla dört sefer savaş alanında karşılaşmıştı. Üçünde onları yenmiş ama dördüncüsünde bozguna uğramıştı. 1040'ta Leşkergah'ı ve kuvvetli batı mevzilerini Selçuklulara karşı kaybetmişti. Korkunç Mesud'un dehşetli tavırlarından bahsetmiştim; şimdi onu yenen adamların ne tarz insanlar olduğunu hayal edin. Mesud, babasının inşa ettiği kente, kendi topraklarının dışına çekilmişti ama artık Gazne'nin şanlı günleri sona ermişti. Selçuklu devri başlamıştı.

Selçuklular batıya yönelmiş ve Bağdat'taki imparatorluğu parça parça kemirmişlerdi. Bu beyler okuyamıyor veya yazamıyordu ve eğitime önem vermiyorlardı. Güçlü bir kılıçdar, yüz tane soluk benizli kâtibi kendisi için okuyup yazması adına tutacak kadar altın kazanabilirdi. Şehirleri yağmalamış ve haraca bağlamışlardı ancak çadırlarda yaşamayı tercih ediyorlardı; sürekli hareket halinde olan insanlar için mümkün olan en iyi şekilde döşenmiş çadırlarda. (Zamanında, kendi ana şehirlerindeki muhteşem mimari eserlerin yapımını finanse etmişlerdi.) Sınırı geçtikten sonra, zamanla kendi eski şamanistik dinlerini terk edip İslamiyete geçmişlerdi ancak oldukça kaba bir inanış şekliydi bu. İslamiyetin öğreti ve etik değerlerini olduğu gibi almamışlardı: Daha ziyade bizim çocuklar-diğer çocuklar şeklindeki soyunma odası ideolojisi gibiydi.

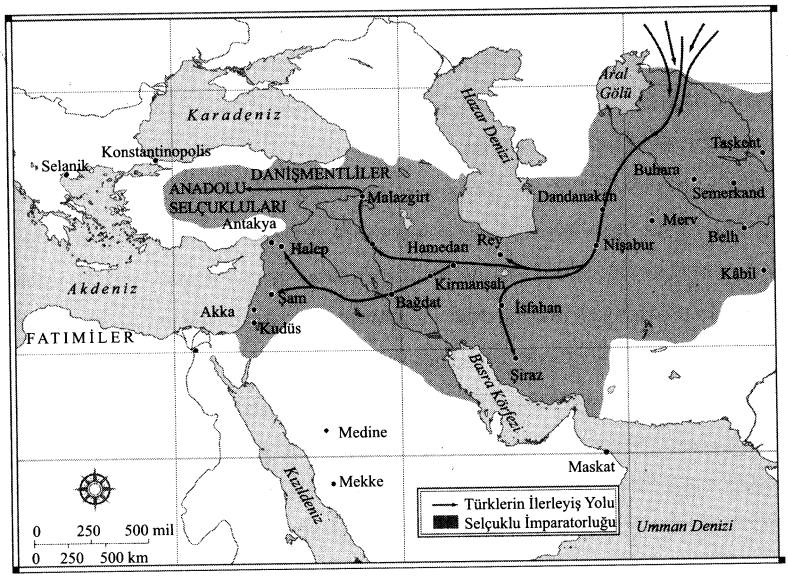
1053'te genç bir Selçuklu prensi Horasan eyaletini yönetmek üzere gönderilmişti. Bu gencin adı Alp Arslan'dı ve bu, askerlerinin ona taktıdığı

bir isimdi. Alp Arslan, Pers kâtibi Nizam-ül Mülk'ü –"Mülkün düzeni" anlamında– yanında götürmüştü. Alp Arslan kalabalığın içinde hemen göze çarpardı; sadece boyu iki metre civarında olduğundan değil. Sakalını oldukça uzatmıştı, böylece iki tutamını omuzlarından arkaya atabiliyordu ve ne zaman beyaz atını son hızla sürecek olsa örgüler arkasından sancak gibi dalgalanıyordu.

Pers idarecinin Horasan'ı düzene sokmakta ve ekonomiyi canlı tutmakta gösterdiği başarı, Alp Arslan'a büyük bir prestij kazandırmıştı; eski Selçuklu beyi ölünce, kardeşler, oğullar ve kuzenler arasındaki alışıldık taht kavgası ortaya çıkmıştı ancak Alp Arslan, kısmen kurnaz Nizam-ül Mülk'ün nasihatleri sayesinde, bu çekişmeden zaferle çıkmıştı. Alp Arslan, sultan olarak taç giydikten sonra, haritalara dalıp başka nerelerin fethedilebileceğini bulmak için çalışmaya başlamıştı.

Selçuklu egemenliğini Kafkaslar'a kadar genişletmiş ve batıya doğru ilerlemeye devam etmişti; sonunda ordusunu, çoğunluğu Müslümanların hâlâ Roma adını verdiği imparatorluğun surlarla çevrili başkenti Konstantinopolis tarafından yönetilen Küçük Asya'ya yönlendirmişti.

1071 yılında Malazgirt kentinin yakınlarında, Alp Arslan Bizans İmparatoru Michael Romulus'la (Romen Diyojen) karşılaşmış ve yüz bin kişilik ordusunu yok etmişti. İmparator'un kendisini savaş tutsağı olarak almış ve Batı dünyasında bir şok dalgası yaratmıştı. Ardından düşünülemeyecek olanı yaptı; onu serbest bıraktı ve Konstantinopolis'e hediyeler ve tekrar sorun çıkarmaması yönündeki nasihatlerle evine gönderdi. Selçukluların gücünün altını çizen ve Hristiyan imparatorun utancını artıran bir incelik. Malazgirt Savaşı tarihin gerçekten ufuk açan savaşlarından biriydi. Zamanında, Selçukluların elde edebileceği en büyük zafer olarak görünmüştü. Aslında, belki de en büyük hatalarıydı ama 26 yıl boyunca hiç kimse bunun farkına varmayacaktı.

Selçuklu İmparatorluğu: Türklerin İslam Dünyasını Ele Geçirişi

Alp Arslan bir sonraki yıl, Horasan'da öldü. Fakat oğlu Melikşah babasının izinden gitmiş ve Nizam-ül Mülk'ün mahir vesayeti altında neredeyse babasının eşi olduğunu ispatlamıştı. Suriye'yi ve Türkler için kutsal olan toprakları fetheden de oydu.

Pers vezir ve iki Selçuklu sultanı arasındaki ortaklığın her iki tarafa da faydaları olmuştu. Sultanlar kendilerini fetihlere adamışlardı, Nizam-ül Mülk de fetihleri organize etmeye. Çok fazla organize olmuştu çünkü sürekli ilerledikleri için Sultan değişik akrabalarını farklı yerlere atıyordu ve bu akrabalar onlara verilen toprakları kendi kişisel malları olarak görüyorlardı. Bozkırdan henüz çıkmış olan bu insanlar vergiyle yağma arasındaki farkı tam olarak kavrayamamıştı.

Nizam-ül Mülk, vergi sistemini oturtmuş ve vergi toplayıcıların hile yapmadığından emin olmak için gezici bir müfettiş takımı da oluşturmuştu. Sultan'ın savaş gelirlerini yollar inşa etmek ve seyyahları korumak üzere kolluk gücü oluşturmakta kullanmıştı, böylece tüccarlar ticaretin güvenli olduğuna kani olacaklardı. Kolaylık olması için bir günlük mesafelerle

devletin harcamalarını karşıladığı hanlar da yaptırmıştı. Bu büyük vezir, İslam toplumunun gelecekteki görevlilerine tek bir öğreti öğretilmesi amacıyla medrese adı verilen okul ağı inşa etmişti. Eğitimin her yerde aynı olmasından emin olmak için müfredatı ortodoks Sünni ulemanın ellerine teslim etmişti.

Bu önlemlerin hepsi, zamanının merkezcil güçlerine karşı savaşımının parçalarıydı. Nizam-ül Mülk düzenli bir İslam toplumunu üç etnik dokuyla oluşturmayı umuyordu. Tükler askerî güçleriyle düzeni, Araplar dinî öğretiye katkılarıyla birliği ve Persler de uygarlığın geriye kalan bütün parçalarını –yönetim, felsefe, şiir, resim, mimari, bilim– sağlayarak dünyayı yükseltecek ve güzelleştirecekti. Bu nedenle, yeni yönetici sınıfı, Türk bir sultan ve ordu, Arap bir halife ve ulema, sanatçı ve düşünürlerden oluşan Pers bir bürokrasiden oluşmalıydı.

Oluşturulan bu istikrarın, çiftçilerin ve tacirlerin ihtiyaç duyulan zenginliği yaratmasını, ihtiyaç duyulan vergiyi sağlamasını, ihtiyaç duyulan ordunun finanse edilmesini, ihtiyaç duyulan düzenin korunmasını, çiftçi ve köylülerin zenginlik yaratmaya devam ettirmesini umuyordu.

Ancak Nizam-ül Mülk'ün ördüğü kumaşı çözmeye çalışan fesat bir rakibi vardı; Haşhaşiler Tarikatı'nın kurucusu ve acımasız bir dâhi olan Hasan Sabbah. Onlara tarikat demeyi tercih ettim çünkü "mezhep" daha ana akım görünüyor. Onlar ise, İslam dini mezheplerinden Şiilikten kopan bir koldan ayrılmışlardı.

Şiiler, İmam adında, dünyada her zaman yalnızca bir tane olan dinî bir figürün yönlendiriciliğine inanıyorlardı. Bir imam ölür ölmez, onun özel erdemi oğullarından birine geçer ve onu imam yapardı. Sorun, her imam öldüğünde hangi oğlunun bir sonraki imam olacağı yönündeki anlaşmazlıktı. Bu tarz her uyuşmazlık, mezhebin yeni bir dalının oluşmasına neden olabiliyordu.

Böyle bir anlaşmazlık kimin beşinci İmam olacağı konusunda patlak vermişti. Daha ciddi bir anlaşmazlık ise altıncı İmam'ın ölümünden sonra meydan gelmiş, İsmailiyye mezhebinin doğuşuna neden olmuştu;

İsmailiyye, uzun bir süre Şiiliğin baskın kolu olmuştu: Mısır'ı ele geçirip orada hilafet kuran Fatımiler, İsmailiyye mezhebindendi.

11. yüzyılın sonlarında İsmailiyye'nin kendisi de iki kola ayrıldı. Azınlık olanlar devrimci bir koldu ve Fatımi Hilafeti'nin zenginlik ve ihtişamından ötürü tepkiliydiler ve zengin ile fakiri eşitlemeye, ezilmiş olanları güçlendirmeye ve genel olarak İslami projeyi tekrar yoluna sokmaya adanmışlardı. Bu akımın liderleri Hasan Sabbah isimli bir ajanı Pers'e, yeni katılan yandaşları eğitmek üzere göndermişlerdi.

Pers'te, Sabbah kendi güç odağını oluşturdu. Kuzey İran'daki Elburz Dağları'nda yer alan Alamut Kalesini'nin (Kartal Yuvası) kontrolünü ele geçirmişti. Orada ona hiç kimse dokunamazdı çünkü kaleye yaklaşmanın tek yolu bir patikaydı ve burası bir ordunun geçmesi için oldukça dardı. Sabbah'ın orayı nasıl ele geçirdiğini hiç kimse bilmiyor. Bazı efsaneler işin içinde bir hile olduğunu söylerken, bazıları doğaüstü araçlar kullandığını, bazıları da kalenin muhafızlarını kendi yanına çektiğini ve kaleyi sahibinden küçük bir tutar karşılığında satın aldığını söylüyor. Nasıl olursa olsun, Sabbah, Alamut'ta suikastları organize etmekle oldukça meşguldü artık.

Bu tarikat, siyasi cinayete adanmış olduğu için mi bu ismi almıştı? Aksine, siyasi cinayetin "suikast" olarak adlandırılması yeni bir olgudur çünkü bu tarikat tarafından uygulanan bir taktikti. Yüzyıllar sonra Marco Polo, Sabbah'ın ajanlarının kendilerini cinayete hazırlamak için haşhaş içtiklerini iddia edecekti ve bu yüzden "*assassin*" (suikastçı) kelimesinden türeyen "haşhaşi" denmişti. Bu türemeden şüpheliyim ve neden olduğunu söyleyeceğim.

Sabbah, cinayetleri propaganda değeri için kullanan proto-teröristlerin ilk örneklerindendi. Savaşmak veya kentleri işgal etmek için, kaynak ve asker eksikliğinden dolayı, ölümleri kıvılcım yaratabilecek bireyleri ya da en fazla küçük grupları, özenle seçilmiş kişileri öldürmek üzere gönderirdi. Suikastçılar, cinayetlerini aylar hatta bazen yıllar boyunca tasarlardı. Bazen kurbanlarının arkadaşı olmayı ya da güven gerektiren bir pozisyonda hizmetine girip onun için çalışmayı başarırlardı.

Bu uzun süreç içinde, haşhaş içme nerede meydana gelirdi? Anlaşılmazdı. Lübnanlı yazar Amin Maalouf, "*assassin*" sözcüğünün büyük ihtimalle Farsçada "kuruluş" anlamına gelen *assas*'tan türediğini iddia ediyor. Çoğu dinî ayrılıkçı gibi, Sabbah da, itikadın yozlaştığını ve takipçilerini tekrar esas öğretiye, orijinal olana götürdüğünü söylüyordu. Elbette her ayrılıkçının kurucu itikadın ne olduğuna dair farklı fikirleri vardı. Sabbah'ın öğretisi, çoğu âlimin İslam tabirinden oldukça uzaklaşmıştı. Örneğin, Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğunu öğretirken, Ali'nin Allah'ın cismani hali olduğunu söylüyordu; ve tabii ki müteakip imamların da.

Sabbah, Kur'an'ın yüzeysel veya dışsal bir manası olduğunu ama gizemli ve içsel anlamlarının olduğu birçok katmanının da bulunduğunu öğretiyordu. Kur'an'ın yüzeysel anlamında dinin ritüelleri, görünen uygulamaları, davranış kuralları, etik ve ahlaki dayatmaları emrediyordu; bütün bunlar derin bilgiyi gerçekten arzulayamayan yontulmamış kitleler içindi.

Gizemli Kur'an –ve her ayetin, her mısranın, her harfin gizemli bir anlamı vardı– ehil olanlara yaratılan evrenin gizemlerinin şifrelerini kırmak için gizli bir anahtar sağlıyordu.

Haşhaşiler gizli bir topluluk olarak örgütlenmişlerdi. Dış dünyada, kimliklerine veya gerçek inançlarına dair hiçbir ipucu vermiyorlardı. O nedenle, hiç kimse kaç tane Haşhaşi olduğunu veya pazarda, camide ya da herhangibir yerde gördüğü kişinin gerçekten Haşhaşi olup olmadığını bilmiyordu. Topluluğa yeni katılanlar yoğun bir beyin yıkama ve eğitim sürecinden geçerdi ama bir kere tarikata kabul edilen her üyenin bilgi düzeyini gösteren bir derecesi vardı. Üyeler, muhtemelen Kur'an'ın daha derin anlamına haiz oldukça basamak basamak ilerliyorlardı; ta ki her şeyin üzerine inşa edildiği esas anlamı keşfedip Sabbah'ın en içteki grubuna kabul edilinceye kadar.

Her ne kadar faaliyetlerini yüksek gizlilik içinde yürütüyor olsalar da, Haşhaşiler oldukça aleni biçimde öldürürlerdi: Görevleri o veya bu kişiyi öldürüp görevden indirmek değil, uygar dünyadaki insanları Haşhaşilerin herhangi bir kişiyi, herhangi bir zamanda, herhangi bir yerde öldürebileceklerine inandırmaktı. Sabbah, insanların tanıdıkları herhangi

bir kişinin –en iyi arkadaşları, en güvendikleri hizmetçileri hatta eşlerinin bile– Haşhaşi olabileceğinden kaygılanmalarını istemişti. Bu şekilde kendisi gibi olmayan; bölgeleri elinde tutan, kaynakları olan ve taburları yöneten adamları kontrol etmeyi umuyordu.

Onun için cinayet işleyen ajanlar "fedakârlık yapan" anlamına gelen Fedai olarak adlandırılmıştı. Aleni bir suikast tasarladıklarında yakalanacaklarını ve görevlerini tamamladıktan sonra saniyeler içinde öldürüleceklerini biliyorlardı ama bu sonuçtan kurtulmak için hiç çaba sarf etmiyorlardı. Üstelik ölmek, gerçekleştirdikleri ritüelin kilit unsuruydu: Onlar intihar hançercileriydi. Ölümü kucaklayarak, idamın bile onların gözünü korkutmayacağını yetkililerin bilmesini sağlıyorlardı.

Haşhaşiler zaten karmaşada olan dünyanın kaygısını daha da artırmışlardı. Sünniler, Şiilerle çekişiyordu. Bağdat'taki Abbasi Halifeliği, Kahire'deki Fatımi Halifeliği'yle boğuşuyordu. Neredeyse bir asır boyunca, Türk akınları toplumu gaddarlaştırmıştı. Ve şimdi bu katiller tarikatı, gizli köklerini Orta Doğu'ya uzatarak topluma kalıcı bir kâbus enjekte ediyordu.

Haşhaşiler kendilerinin bir dizi çok önemli suikasti gerçekleştirdiklerini ilan etmişti. Selçuklu yetkililerini ve iyi tanınan sünni din adamlarını, iki halifeyi öldürmüşlerdi. Suikastlarını mümkün olduğu kadar sık biçimde, en büyük camilerdeki cuma namazı esnasında gerçekleştiriyorlardı ki bu şekilde, eylemlerine şahit olunduğundan emin oluyorlardı.

1092 yılında, yakın bir zamanda emekli olan Nizam-ül Mülk'ü öldürdüler. Bir ay sonra güç bela, vezirin efendisini hallettiler. Sultan Melikşah'ı, Alp Arslan'ın oğlunu. Haftalar içinde imparatorluğun sahip olduğu sallantılı birliği sağlayan iki adamı ortadan kaldırmışlardı. Bu cinayetler Selçukluların oğulları, kardeşleri, kuzenleri ve akrabalarının yanı sıra çeşitli maceraperestlerin arasında onları zayıflatan bir iktidar mücadelesine dönmüş ve imparatorluğun batısının parçalanmasına neden olmuştu. Küçük Asya'dan Sina'ya kadar hemen her şehir farklı bir prensin elindeydi. Kudüs, Şam, Halep, Antakya, Trablus, Urfa; her biri Bağdat'taki sultana yalnızca sadakat borcu olan bağımsız devletlerdi. Her prens sahip olduklarıyla övünmeye başlamış ve diğer prenslere şüpheyle bakar olmuştu.

1095 yılında, evrensel toplum hayali siyasi düzlemde başarısızlığa uğramıştı. Ulema, toplumu Kur'an, hadis ve şeriatla zar zor bir arada tutabiliyordu. Filozoflar neredeyse yok edilmiş bir tür gibiydi; hâlâ toplantılara katılıyorlardı ancak sesleri oldukça cılız çıkıyordu. Gazali'nin yaşadığı ve çalıştığı dünya buydu işte; mantığa güvenmenin mantıksız göründüğü bir dünya.

Ve ardından felaketler başladı.

Notlar:

1) Haim Potok, *History of the Jews* (New York: Ballantine Books, 1978), s. 346, 347.

2) Muhammed Ali, *A Cultural History of Afghanistan* (Kabil: Punjalo Educational Press, 1964) s. 120-123.

3) Kuzenim Farid Ensarî, bu dizeleri Firdevsi'nin çağdaşı bir şairden alıntıladı ancak adını hatırlayamadı. Ancak benzer (ve daha kapsamlı) Arap karşıtı kötülemeler Firdevsi'nin *Şehname*'sinin sonunda bulunabilir.

9

Büyük Yıkım

HS 474 - 783
MS 1081 - 1381

Batı'nın Saldırısı

Aslında iki felaket var; biri büyük, diğeri küçük. Küçük olan, Batı tarafından gerçekleştirilendi. Avrupalılar Afrika'nın iç kısımlarını ne kadar biliyorduysa, bu dönemde İslam dünyası Batı Avrupa tarafından o kadar biliniyordu. Müslümanlara göre de, Bizans ve Endülüs arasındaki her şey, az çok ilkel insanların yerleştiği –hatta öyle ki o insanlar hâlâ domuz eti yiyorlardı–, eski zamanlardan kalma bir ormanda yaşanıyordu. Müslümanların, Hristiyan derken kastettikleri, Bizans Kilisesi ya da Müslümanların kontrol ettikleri topraklarda işleyen çok çeşitli, daha küçük kiliselerdi. Gelişmiş bir uygarlığın bir zamanlar Batı'nın daha ilerisinde büyüdüğünü biliyorlardı: Herhangi biri, hâlâ Müslümanların istilasına uğrayan İtalya'da ya da Akdeniz kıyılarının bazı kısımlarında bunun ipuçlarını bulabilirdi ama bu Cahiliye Dönemi'nin çöküşü sırasında, İslamiyet dünya sahnesine çıkmadan önce olmuştu ve artık bir anıdan bile daha küçük bir şeydi.

Bu Müslüman görüşü çok da yanlış değildi. Avrupa uzun bir zaman boyunca korkunç bir haldeydi. Yüzyıllarca Cermenlerin, Hunların, Avar-

ların, Macarların, İskandinavların ve diğerlerinin saldırısı altında harap olmuş, zorlukla ayakta durabiliyordu. Avrupa'da neredeyse herkes köylüydü. Neredeyse her köylü, sadece açlıktan ölmeyecek kadar yemek bulabilmek için sabahtan akşama kadar çok yorucu bir biçimde çalışıyor ve asker aristokrat ya da ruhban sınıfından (ruhbanlar evlenemedikleri için, onların kademeleri de çoğunlukla asker aristokratlarla dolduruluyordu) olanlara hizmet ediyorlardı. Sadece kiliseye girmiş ve savaşmayı öğrenmekten başka hiçbir şey için çalışmasına gerek kalmayan, az sayıdaki üst sınıf erkek çocuklar bunun dışındaydı.

11. yüzyılda bazen çok çeşitli küçük teknolojik buluşlar bir püf noktası oluşturmuştu. Bu buluşlar o kadar küçüktü ki o sırada kimsenin dikkatini çekmiyordu. Biri geliştirilmiş, çelik filtreli "ağır" bir sabandı. Kökleri eşeleyebiliyor ve eski modellere göre, Kuzey Avrupa'nın yoğun, nemli toprağında daha derin oluklar açabiliyordu. Bu ağır saban, köylülerin ormanları kesebilmesine ve öncesinde tarıma uygun olmadığı düşünülen alanlara kadar topraklarını genişletmelerine yaradı. Bunun sonucunda, köylülere daha çok toprak verildi.

İkinci buluş bir hamuttu. Bir hayvanı sabana koşmak için kullanılan boyunluğun biraz daha geliştirilmiş biçimiydi. Önceki modeli, şeklinden ötürü sadece öküzlerde kullanılabiliyordu. Bir ata bağlandığında, atın boğazına baskı yapıyor ve nefes almasını engelliyordu. Bazı yerlerde, bilinmeyen kâşifler bu boyunluğu değiştirmiş, atın omuzlarına baskı yapmasını ve boğazına daha az yüklenmesini sağlayacak kadar geliştirmişti. Köylüler bu boyunlukla tarlalarını ekerken öküz yerine at kullanır hale gelmişlerdi ve atlar öküzlerden daha hızlı oldukları için aynı zamanda daha çok toprak ekmeye başlamışlardı.

Üçüncü bir buluş da üç tarlalı hasat dönemiydi. Aynı parsel toprağı ekmek, yıllar geçtikçe toprağı yorduğu için çiftçiler zaman zaman toprağı nadasa bırakmak zorunda kalıyorlardı. Ama açlık nadas tanımıyordu... Avrupa köylüleri genelde tarlalarını iki kısma ayırıyorlardı. Her yıl bir

kısmın hasadını alıp diğer kısmı dinlenmeye bırakıyorlardı. Bir sonraki yıl, diğer tarlayı ekip ilk tarlayı dinlendiriyorlardı.

Yüzyıllar sonra Avrupalılar, bir tarlanın her iki yılda bir dinlendirilmek zorunda olmadığını nihayet kavradılar. Toprağın üçte biri yılda bir kez dinlendirilirse yine verimli kalıyordu. Köylüler, sonunda tarlalarını üç kısma ayırmaya başladılar; her yıl iki parçayı ekip diğerini nadasa bıraktılar. Bu durum, köylülere her yıl ekilebilecek fazladan altıda bir toprak sağlamış oldu.

Bu üç küçük değişiklik sonucunda nereye varıldı? Fazla bir yere değil... Bu sadece, zamanla köylülerin daha fazla artı değer elde etmesine yol açtı. Artan miktarları, önceden belirlenmiş günlerde dörtyol ağızlarına götürüp satıp ihtiyaçları olan başka şeyleri alıyorlardı. Sahip oldukları fazlalıklar bollaşıp çeşitlendikçe, yorucu işlerinden biraz zaman kazanabilmeye ve ticaretini yapabilecekleri el işleri yapmaya başladılar. Belli dörtyol ağızları, daha sonra kasabalarda gelişen sabit pazarlara dönüştüler. Kasabalar, tüm zamanını nakit kazanmak için satılacak şeyler üretebilen insanlar için cazip yerler olmaya başladı. Nakit para bazı insanların o pazardan bu pazara giderek sadece mal alıp satmakla zaman geçirebilmelerini sağladı. Para Avrupa'da tekrar kullanılmaya başlandı ve para çoğaldıkça, varlıklı Avrupalılar seyahat etmek için gerekli araçlara ulaşmış oldular.

Peki, nerelere seyahat ettiler? Haliyle bu dünya dinin ve hurafelerin içinde fazlaca demlenmişti, onlar da mucize arayışı içinde kutsanmış yerlere doğru gittiler. Eğer daha az araçları olsaydı, yerel mabetleri ziyaret ederlerdi ama daha fazlasına sahip olduklarından, Kutsal Topraklar'daki muhteşem mabetlere gitmek istediler. Batı Avrupalılar için bu çok uzun ve tehlikeli bir yolculuktu ve ortak bir para birimi olmadan yolculukta ancak altın ya da gümüş kullanabilirlerdi. Bu da onları haydutlar için öncelikli hedef haline getirdiğinden, seyyahlar sıklıkla gruplar oluşturdu, fedailer kiraladı ve Filistin'e toplu seferler düzenlediler. Orada İsa'nın ve müritlerinin yürüdükleri, çalıştıkları, yaşadıkları ve öldükleri yerleri ziyaret ettiler. İsa Peygamber'in affediciliği için dua ettiler, cennet arayışında diz

çöktüler, fiziksel hastalıklarını iyileştirsin diye muskalar aldılar, doğunun pazarlarında bulunan fevkalade parçalara para harcadılar, akrabaları için hatıralıklar ve hediyelik eşyalar edindiler ve hayatlarının en büyük macerası içinde tefekküre dalmak için evlerine doğru yol aldılar.

Daha sonra, Selçuklu Türkleri, Filistin'in kontrolünü sabırlı Fatımilerden ve ağırkanlı Abbasilerden zorla aldılar. Yeni din değiştirmiş olan Selçuklular tutuculuk eğilimindeydi. Onlar ağırbaşlılık, edeplilik, hayırseverlik ve bunun gibi konularda tutucu sayılırlardı ama konu diğer dinlerin takipçilerine, özellikle daha uzakta ve daha ilkel topraklarda bulunanlara karşı pek hoşgörülü değildiler.

Hristiyan seyyahlar, kendilerini Kutsal Topraklar'da haksız muamele görürken bulmaya başladılar. Dövülmüyor, işkence görmüyor ya da öldürülmüyorlardı; asla bu şekilde değil. Daha çok, sürekli olarak kendilerini ikinci sınıf hissetmeleri üzerine kurulu aşağılanmalara ve hor görülmelere maruz kalıyorlardı. Kendilerini tüm sınıfların en altında bulmaya başladılar. Kendi mabetlerine girebilmek için özel izinler almak zorundaydılar. Her küçük şey para gerektiriyordu, esnaflar onları görmezlikten geliyor, memurlar onlara kaba davranıyor ve her çeşitten hakarete maruz bırakılıyorlardı.

Avrupa'ya geri döndüklerinde, çokça söylenip yakınıyorlardı ama aynı zamanda da Doğu'nun zenginliği hakkında bolca hikâyeleri oluyordu; gördükleri görkemli evler, sıradan halkın bile giydiği ipek ve saten elbiseler, güzel yemekler, baharatlar ve parfümler, altınlar... Öfke ve kıskançlığı birlikte barındıran hikâyeler.

1071'deki, Selçukluların Bizans'la çarpıştığı ve Bizans İmparatoru'nu esir aldıkları Malazgirt Savaşı'nın haberi sarsıcı olmuştu. Aynı zamanda, Bizanslılardan gelen bir dizi mesaj bu akımı tetikledi. Doğulu imparatorlar, Batı'nın şövalyelerine, Hristiyan bütünlüğü adına kendilerine yardım etmeleri için nutuk çekiyorlardı. Konstantinopolis Piskoposu, ölümsüz Batılı rakibine, Papa'ya, eğer Konstantinopolis düşerse kâfir "Müslümanlar"ın doğruca Roma'ya akın edeceklerini anlatan acil uyarı mesajları gönderiyordu.

Bu arada, Avrupa ekonomisi onarılırken nüfus da hızla artıyordu ama Avrupalılar gelenekleri nedeniyle iki önemli şekilde bu hıza ayak

uyduramıyorlardı. Birincisi, üretici iş gücü hâlâ asil-doğanların bağlılığı açısından uygun görülmüyordu: Onların işi toprak sahibi olmak ve savaşa gitmekti. İkincisi, çok eski bir gelenek hâlâ yürürlükteydi; bir toprak sahibi öldüğünde tüm malvarlığı en büyük oğluna miras kalıyordu ve daha genç oğulları kendi başlarının çaresine bakmak zorundaydılar. İronik bir biçimde, bu "büyük evlat hakkı", daha yüksek kesimlerde tam tersine işliyordu; kralların ve prenslerin eğilimi, varlıklarını oğulları arasında bölmek yönündeydi, böylece krallıklar daha da küçük parçalara ayrılıyordu. Mesela Fransa, ülke denilen yarı bağımsız parçalara ve asilliği sadece yönetebileceği tek bir kale ve çevresiyle sınırlı olan kale komutanları tarafından yönetilen daha da küçük parçalara ayrılmıştı. Bir kale birkaç oğlana paylaştırılamazdı. Bu noktada şövalyeler icat edildi ve büyük evlat hakkı geleneği her tarafa yayılmaya başladı.[1]

Böylece her nesil, savaşmak dışında başka hiçbir uğraşı olmayan, daha geniş bir topraksız asiller kitlesine tanık oldu. Kaçınılan istilalar nedeniyle gidilecek fazlaca bir savaş da yoktu. En son istilacı dalgası Vikingler de artık bir tehdit oluşturmuyorlardı çünkü 11. yüzyıl sıralarında Avrupa'ya tıkılmış ve yerleşmişlerdi. "Onlar", "Biz"den biri olmuşlardı. Sistem bu şekilde şövalyeler ve daha fazla şövalyeler üretmeye devam etti.

Son çare olarak, Kutsal Topraklar'da kendilerine gösterilen saygısızlıklardan şikâyet ederek seyyahlara katıldılar. En sonunda 1095'te, Papa İkinci Urbanus, Claremont olarak anılan bir Fransız manastırının bahçesinde ateşli bir açık hava konuşması yaptı. Orada Fransız, Alman ve İtalyan asillerinden oluşan bir meclise, Hristiyanlığın tehlikede olduğunu anlattı.

Hristiyan seyyahların Kutsal Topraklar'da maruz kaldıkları aşağılanmaları detaylandırdı ve Türkleri Kudüs'ten kovmak için sadık kardeşlerinin yardımlarını istedi. Urbanus, doğuya gidenlerin arayışlarının bir simgesi olarak üzerinde haç biçimli kırmızı yama olan giysiler giymelerini önerdi. Fransızca'da "haçlılar" anlamına gelen *les croiseax*, tarihçilerin bu girişime verdikleri isimden gelir: Haçlı Seferleri.

Urbanus, Kudüs'e odaklanarak Doğu'nun istilasını seyyahlarla ilişkilendirdi ve böylece bu girişimi dinî bir çerçeveye oturttu. Böylece papalığın

kendisine verdiği yetkiyle, Müslümanları öldürmek için Kudüs'e giden herkesin günahlarının bir kısmından arınacağını buyurdu.

Herhangi biri bunun, depresyona giren, dur durak bilmeyen külhanbeyleri olan binlerce Avrupalı şövalyeyi nasıl kıskaca aldığını hayal edebilir: Doğuya git genç adam, diyordu Papa onlara: Toplumun seni korkunç bir ölüm makinesi olman için eğittiği asıl benliğini serbest bırak, ceplerini suçsuz altınla doldur, sahip olmak için doğduğun toprakları geri al ve bütün bunların sonunda, öldükten sonra cennete git!

İlk Haçlılar İslam dünyasına sızmaya başladıklarında, oradaki yerel güçlerin kiminle uğraştıklarıyla ilgili hiçbir fikri yoktu. Önceleri onların Konstantinopolis'teki imparator için çalışan, her şeye burnunu sokan paralı Balkan askerleri olduğunu düşündüler. Onlarla karşı karşıya gelen ilk Müslüman yönetici, Doğu Anadolu'yu, Konstantinopolis'ten 3 gün uzaklıkta bulunan İznik'ten yöneten Selçuklu Prensi Kılıçarslan oldu. 1096 yılında, bir yaz günü, Kılıçarslan topraklarına acayip görünüşlü bir savaşçı kalabalığının girdiğini öğrendi; tuhaf görünüyorlardı çünkü çok az donanımlıydılar. Sadece birkaçı savaşçı gibiydi ama diğerleri kamp yapmaya gelmiş gibi görünüyordu. Neredeyse hepsi, üstüne haç biçimli kırmızı yama dikilmiş bir elbise giyiyorlardı. Kılıçarslan onları takip etti ve gözlemledi. Bu insanların kendilerine Al-franj ya da "Franklar" (ya da başkasının işine burnunu sokanların yaptığı gibi "Frenkler" diye telaffuz edin) dediğini öğrendi. Bu, Batı'nın uzak bir köşesinden, Müslümanları öldürmek ve Kudüs'ü fethetmek için geldiklerini açıkça gösteriyordu ama ilk önce İznik'i almaya niyetlenmişlerdi. Kılıçarslan Haçlıların izleyecek gibi göründükleri rotanın planını çıkardı, bir tuzak kurdu ve onları karıncalar gibi ezdi; çoğunu öldürdü, daha fazlasını esir aldı ve geri kalanını Bizans topraklarına kadar kovaladı. Onlara başka şans tanımadı.

Bu "ordu"nun Akdeniz kıyılarındaki Müslümanlara iki yüzyıl boyunca musallat olacak olan bir hareketin sadece öncüsü olduğunu bilmiyordu. Urbanus bir manastırın bahçesinde aristokrasiye demeç verirken, Münzevi Peter adında bir serseri de aynı şeyi sokaklarda söylüyordu. Urbanus asillere ve şövalyelere sesleniyordu ama Papa, Haçlı Seferleri'ne katılan

herhangi bir Hristiyan'ın günahlarından arınacağını söylüyordu; böylece Münzevi Peter bütün sınıflardan çaylak toplayabildi; köylüler, zanaatkârlar, ticaretle uğraşanlar ve hatta kadınlar ile çocuklar. Onun "ordu"su, resmî ordudan daha hızlı hazırlandı çünkü bir anlamda ordu hazırlanmaya gerek duymuyordu. Tanrı'nın işine karışılmazdı ve elbette Tanrı gerekli ayarlamaları yapacaktı. Kılıçarslan'ın yenmeyi başardığı insanlar, işte böyle ayakkabıcılardan, kasaplardan, köylülerden ve benzerlerinden oluşan on binlercesiydi.

Kılıçarslan, bir sonraki yıl Frankların geldiğini duyduğunda bu tehdidi bir omuz silkmeyle geçiştirdi. Ancak bu ikinci seferdeki Haçlılar, savaşın hiç bitmediği topraklardan gelen sıkı savaşçı komutanlar tarafından yönetilen, gerçek şövalyeler ve okçulardı. Kılıçarslan'ın onlarla karşılaşması, hafifçe örtünmüş hareketli bir süvari, zırhlı tankların üzerinden ateşli oklar fırlatırken oldu. Bunlar Batı Avrupa'nın ortaçağ şövalyeleriydi. Türkler, yaya Frank askerlerini dağıttılar ama şövalyeler savunma blokları oluşturmuşlardı ve oklar bu bloğun içine sızamıyor, onları yavaşlatamıyor ya da ilerlemelerini durduramıyordu. Kılıçarslan'ın şehrini aldılar ve onu bir mülteci olarak bir akrabasının yanına gönderdiler. Daha sonra şövalyeler, Urfa'ya, Akdeniz kıyılarına ve Antakya'ya doğru ilerlemek üzere ayrıldılar.

Antakya kralı hayal kırıklığına uğramış bir halde Şam Kralı Dakuk'a başvurdu. Dakuk krala yardım etmek isterdi ama Antakya kralının kardeşi Halep Kralı Rıdvan'a kızgındı çünkü bırakırsa bu adam Şam'a saldırıp gasp etme teşebbüsünde bulunabilirdi. Musul kralı yardım etmeyi kabul etti fakat başka bir yerde, başka birileriyle savaşmakla meşguldü ve geç bir şekilde ulaştığında Dakuk'la bir kavgaya tutuştu. Böylece, bu iki Müslüman gücü Antakya'ya yardım etmeden evlerine döndüler. Müslümanlar açısından bu olaylar, erken Haçlı Seferleri'nin hikâyesidir: Şehirden şehre oynanan, intikam rekabetinin trajikomik hikâyesi. Antakya düştüğünde, şövalyeler şehrin direnişinin intikamını, insanları ayrım yapmaksızın katlederek aldılar ve güneye, Maara* diye anılan şehre doğru ilerlemeyi sürdürdüler.

İznik'te ve Antakya'da yaşananları bilen Maaralılar korkmuşlardı. Onlar da yakındaki kuzenlerine, yardım için yalvardıkları mesajlar gönderdiler.

---

* Suriye'nin Halep kenti yakınlarında bir bölge. (ed.n.)

Fakat kuzenlerinin her biri, Franklar ayrılmadan önce şehri kendisinin alacağını umuyordu, bu yüzden batıdan gelen savaşçı kurtları Maara'da görmek onları memnun etmişti. Sonuçta Maara Franklarla tek başına karşılaştı.

Hristiyan şövalyeler, şehri kuşatma altına aldılar ve umutsuzluğa sürüklediler fakat zaman geçtikçe kendileri de o hale düştüler çünkü etrafta gördükleri bütün yemeklere saldırmışlardı ve açlıktan ölmek üzereydiler. Tabii ki kimse bu istilacıları beslemeyecekti ve bu, farklı topraklarda uzun süren tüm kuşatmaların problemiydi.

En sonunda Frank liderler şehre bir mesaj gönderdiler; eğer teslim olur ve kapılarını açarlarsa Maara'daki insanların hiçbirine zarar gelmeyecekti. Şehrin önde gelenleri boyun eğmeye karar verdiler. Ancak Haçlılar Maara'ya girdikleri andan itibaren katliamdan daha fazlasını yaptılar. Müslüman yetişkinleri kaynatıp çorba yapmak, Müslüman çocukları şişe geçirip ateşte pişirmek ve yemek de dâhil olmak üzere son derece korkunç bir saldırı gerçekleştirdiler.

Biliyorum, bu Haçlı Seferleri'ni kötülemek üzere tertiplenmiş, Müslümanları savunan korkunç bir propaganda gibi görünüyor. Ama bu örnekteki Haçlı yamyamlığı, hem Frank hem de Arap raporları tarafından doğrulanıyor. Mesela Caen'li bir Frank görgü tanığı, haşlama ve kızartma vahşetini rapor etmiş.

Maara'nın fethedilişi sırasında, orada olan Aix'li Albert şöyle yazmış: "Bizim bölüklerimiz sadece ölü Türkleri ve Suriyelileri yemekten küçülmediler, aynı zamanda köpekleri de yiyorlardı!"[2] Bu alıntıda beni şaşırtan şey, köpekleri yemenin insanları yemekten daha kötü olduğunun düşünülüyor olmasıydı; bu Frank herhalde Türklerin kendininkinden başka farklı bir canlı türü olduğunu düşünüyordu.

Oldukça ilginç bir biçimde, bu yenilgiden sonra da Müslümanlar bir araya gelemediler. Örnekler çok fazla... Homs yöneticisi Franklara atlardan oluşan bir hediye gönderiyor ve bir dahaki sefere yağmalayabilecekleri yer konusunda (Homs hariç) öneriler getiriyordu. Libya'nın Sünni lider-

leri, Frankları Şiilere karşı birlik olmaya davet ediyordu (aslında Franklar Libya'yı ele geçiriyorlardı.).

Haçlılar ilk geldiklerinde, Mısır Veziri El-Efdal, Bizans İmparatoru'na gönderdiği bir mektupta, "güçlenmelerinden" ötürü onları tebrik ettiğini ve Haçlılar için başarılar dilediğini belirtiyordu. Mısır uzun bir süre hem Selçuklularla hem de Abbasilerle mücadele etmiş ve yeni gelenlerin bu soruna sadece çözüm bulacaklarını ummuştu. Ancak kendisinin de yağmalanabileceğini çok geç idrak etmişti. Franklar Antakya'yı ele geçirdiklerinde, Fatımi veziri kendilerinin yardım edecekleri bir şey olup olmadığını sormuştu.

Franklar Trablus'a doğru ilerlemeye başladığında, El-Efdal ortaya çıkan dikkat dağınıklığını, Fatımi Halifesi olarak Kudüs'ü egemenliği altına almak amacıyla fırsata çevirdi. Kendi yöneticisini gönderdi ve Franklar'a ne zaman Kudüs'ü ziyarete gelirlerse, onur konukları olarak ağırlanacaklarını taahhüt etti. Fakat Frankların verdiği yanıtta, Kudüs'te korunmayı umursamadıkları ve bu sefer "sivriltilmiş mızraklarla" geldikleri yazıyordu.[3]

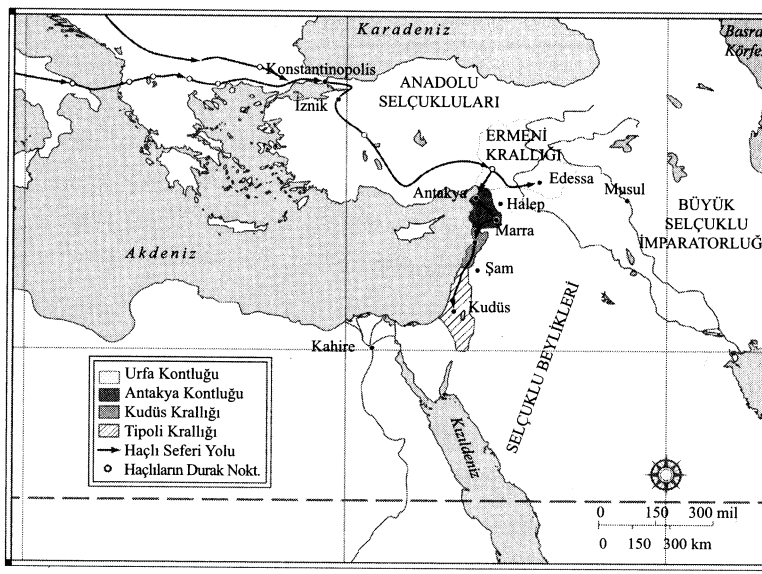
Franklar sınıra geldiklerinde, ülke neredeyse bomboştu çünkü ünleri kendilerinden önce ülkeye ulaşmıştı. Taşralı ahali, küçük kasabalar büyük şehirlerden daha yüksek koruma duvarlarına sahip olduğu için oralara doğru arkasına bakmadan kaçtı. Kudüs etraftaki en yüksek koruma duvarlarına sahipti ama kırk günlük kuşatmadan sonra Haçlılar, Maara'da başarıyla sonuçlanan aynı hileye başvurdular –kapıları açın, kimse zarar görmeyecek dediler– ve bu orada da işe yaradı.

Şehri aldıktan sonra Franklar öyle bir kıyım yaptılar ki, daha önce yaptıklarının hepsi, bunun yanında hafif kaldı. Bir Haçlı zaferle ilgili olarak kafaları, elleri ve ayakları şişe geçirip sokaklarda dolaştırdıklarını yazmıştı (ve bundan "harika bir görüntü" diye bahsetmişti). Haçlıların, atlarının dizlerine kadar gelen kâfir kanının içinde at koşturduklarını söylemişti.[4] Roma İmparatorluğu'nun yıkılışını kronolojik sıraya sokan İngiliz Tarihçi Gibbon, Haçlıların orada, Müslümanların şehrinde iki gün içinde yetmiş bin insan öldürdüklerini ve muhtemelen sağ kalan olmadığını yazmıştı.

Şehrin Yahudi müdavimleri, devasa merkez sinagoguna sığınmışlardı ama onlar içeride kurtulmak için dua ederlerken, Haçlılar tüm kapıları ve pencereleri kilitlediler, binayı ateşe verdiler ve bir seferde neredeyse Kudüs'teki tüm Yahudileri yaktılar.

Şehrin Hristiyanları da daha iyi durumda değildi. Hiçbiri Roma Kilisesi'ne bağlı değildi, daha çok Yunan, Ermeni, Koptik ya da Nasturi gibi farklı doğu kiliselerine bağlıydılar. Haçlı Seferleri'ne katılan Franklar onları sapkın inançları olan ayrılıkçılar olarak görüyorlardı ve sapkınlık, kâfirlikten bile daha kötü olduğundan mallarını ele geçirip onları sürdüler.

Kudüs'ü almak, Frank istilasının doruk noktasıydı. Sonrasında öyle berbat bir kördüğüm oluştu ki yüzyıllarca çözülemedi. İki taraf bu yüzyıllar boyunca zaman zaman çarpışmaya devam etti, Franklar bazı savaşları kazandı ama bazılarını da kaybettiler. Müslümanlara ağır darbeler indirdiler ama bazen de kendileri darbe aldılar ve aynı Müslümanların yaptığı gibi, kendi aralarında da kavga ettiler. Bazen, rakip Franklara karşı, bazı Müslüman prenslerle ittifak kurdular.

Haçlı Seferleri Sahnesi

İlginç ittifaklar kuruldu ve bozuldu. Bir savaşta, Antakya'nın Hristiyan kralı Tankred, Musul'un Müslüman Prensi Javali'ye karşı savaştı. Tankred'in bölüğünün üçte biri Şam'ın Müslüman kralından kiraladığı Türk savaşçılardan oluşuyordu, onlar da Haçlılarla bağlantıları olan Haşhaşilerle ittifak kurmuşlardı. Diğer tarafta, Javali'nin bölüğünün üçte biri de Urfa Kralı Baldwin'den kiraladığı Frank şövalyelerden oluşuyordu, onlar da Tankred'e düşmanlık besliyorlardı.[5] Ve bu tipik bir durumdu.

Müslümanlar kısmında, birliğin olmayışı gerçekten nefes kesiciydi. Bunun bir nedeni, şiddet yaratmak için ideolojik bir boyut görmemeleriydi. Kendilerini Müslümanlar olarak değil, daha çok bireyler, şehirler, küçük devletler olarak saldırıya uğramış görüyorlardı. Frankların saldırısını korkunç ama anlamsız bir felaket veya deprem ya da yılanların saldırısı gibi deneyimliyorlardı.

Kudüs'teki katliamdan sonra da böyle olmaya devam etti, sadece az sayıda hatip, istilaları bir dinî savaş olarak tanımlayarak Müslüman direnişini artırmaya çalıştı. Önde gelen birçok hukukçu, yüzyıllardır ilk kez kullanılan cihat kelimesinin içinde geçtiği söylevler verdi ama onların bu uzun konuşmaları Müslüman dinleyiciler arasında pek tutulmadı. Cihat kelimesi sadece tuhaf gelmişti çünkü İslamiyetin hızla genişlemesi sayesinde, Müslümanların çoğu cihat adına savaşacakları düşmanların yakınında bile değildiler ve bu kelime yüzyıllar önce tedavülden kaldırılmıştı. Dünyaya karşı İslamiyet, çok önceleri İslam dünyasına dönüşmüştü. İnsanların hatırladığı çoğu savaş küçük hediyeler için yapılıyordu; toprak, kaynak ya da güç için. Asiller arasında fikir çatışması için yapılan çok az sayıdaki savaş İslamiyette asla yaşanmadı, sadece "doğru İslam" için savaşıldı.

Müslümanların karmaşık dünyasında düzensizlik kaçınılmazdı: Franklar bu tımarhaneye düştüklerinde, ayrılıkçı Müslümanlar hemen onları da süregelen dramlarının içine dâhil ettiler. Ancak tüm düzensizlikler kendiliğinden oluşmuyordu. Haşhaşiler kulislerde boş durmuyor, başarılı bir biçimde karmaşa tohumları ekiyorlardı.

Haçlı Seferleri başlamadan hemen önce, Hasan Sabbah Suriye'deki operasyonlar için Haçlılar tarafından "Dağların Yaşlı Adamı" olarak bilinen bir tamamlayıcı üstat tarafından yönetilen ikinci bir taban kurmuştu.

Haçlı Seferleri'nin başladığı sırada, Haşhaşilerden olmayan herkes büyük olasılıkla onlardan nefret ediyordu. Etraftaki tüm güçler onları avlamaya çalışıyorlardı. Haşhaşilerin düşmanları, Şiiler, Sünniler, Mısırlı Fatımiler ve Abbasi Halifeliği'ydi. Bunlar olurken, Haçlılar aynı kişilere savaş açmışlardı. Haşhaşiler ve Haçlılar aynı düşmanla savaşıyorlardı ve kaçınılmaz olarak, resmen anlaşma imzalamamış da olsalar bu onları müttefik yapıyordu (zaten birçok resmî anlaşma da yapmışlardı).

Frank istilalarının ilk yüzyılı boyunca, Müslümanlar her birlik olmaya çalıştıklarında, Haşhaşiler önemli figürlerden birini öldürüyor ve yeni bir karmaşa yaratıyorlardı.

MS 1113 yılında, Musul hükümdarı Franklara karşı bir sefer başlatmak için Müslüman liderleri görüşmeye çağırdı. Gösteriler başlamadan hemen önce, hükümdar camiye giderken bir dilenci ona doğru yaklaştı, sadaka istedi ve aniden bağrına bir bıçak sapladı. Bütünlük mücadelesi için bu çok fazlaydı.

Haşhaşiler 1124'te, yeni bir cihat arayışı için vaaz veren, ikinci en önemli kişiyi öldürdüler. Bir sonraki yıl da, Sufilerden oluştuğu düşünülen bir grup, yine aynı şekilde cihadı savunan ve bu dönemde bu çağrıyı tekrar canlandıran, en önemli hatibe saldırdı ve onu öldürdüler.

1126 yılında, Şam ve Musul'un kralını, bu iki önemli şehri birleştirerek Suriye'deki bütünleşmiş Müslümanların ülkesindeki potansiyel gücü oluşturan El Borsoki'yi öldürdüler. Borsoki hep önlemini alıyor, giysilerinin içine her zaman zırh giyiyordu. Haşhaşilerin etrafta pusuya yatmış olduklarından haberdardı. Ancak saldıranlar Sufi kılığında olduğundan onları fark edemedi. Aralarından biri "Kafasına doğru!" diye bağırdı. Sözde Sufiler zırh giydiğini biliyorlardı. Borsoki boynuna açılan yaralar nedeniyle öldü. Oğlu hemen idareyi devraldı. Henüz olgunlaşmamış devleti kurtarabilirdi ama Haşhaşiler onu da öldürdüler ve kralın alacaklısı olan dört rakibi, Suriye'nin bu kısmı için tekrar savaşa sürüklendiler.

Bu şekilde işlenen cinayetler, Haçlı Seferleri'nin ilk yıllarında hayret verici rakamlara ulaştı. Bazılarının Haşhaşiler tarafından işlendiği kanıtlanamadı ama bir kere terörist hikâyesi somutlaştırıldığında, teröristlerin

bütün terör eylemlerini üstlenmelerine gerek kalmadı. Canlarını sıkan herkesi öldürebilirlerdi ve bunu bir sonraki eylem için de neden olarak kullanabilirlerdi. Açıkça anlaşılabileceği üzere, yaptıkları işlerin detaylı kayıtlarını tutuyorlardı ve ağızları çok sıkı olduğundan, dışarıdan kimsenin bu kayıtlara ulaşma şansı yoktu. 1256'da tarikat en sonunda Moğollar tarafından yok edildiğinde, neredeyse bu kayıtların tümü de tarihten silindi. Sonuç olarak, bugün kimse Haşhaşiler tarafından işlendiği düşünülen cinayetlerin kaç tanesinin gerçekten onlar tarafından işlendiğini bilmiyor. Dedikodular ve fısıltılar bize, onların yaşadıkları döneme zalim bir gölge düşürdüklerini söylüyor ama onların Haçlılara olan etkilerini asla bilemeyeceğiz: Kayıtlar artık yok.

Frankların aleyhine dönen durumun sebebi, her biri halefinden daha görkemli olan Müslüman liderlerdi. Bu liderlerin ilki, Musul'u yöneten, daha sonra Antakya'yı alan ve daha sonraları kendisine haklı olarak Birleşik Suriye Kralı diyene kadar çevredeki diğer şehirleri de bu hükümdarlığa katan, Türk Komutan Zengi'ydi. 50 yıl içinde Levant'ta, ilk defa bir şehirden daha geniş bir Müslüman devleti kurulmuş oldu.

Zengi'nin askerleri ona saygı duyuyorlardı çünkü kendi askerlerin arketipiydi. Askerleri kadar cefakâr yaşadı, onlar ne yediyse aynısını yedi, böbürlenmedi. En sonunda, Müslümanların tek bir düşmanı olduğuna karar verdi ve bu düşmana karşı ittifak oluşturarak mücadele başlattı. Öncelikle makinesinin arızalarını onardı. Ordularını yalaka kadın ve erkeklerden temizledi. Daha da önemlisi, Suriye'de yöneticileri hizada tutacak bir bilgi ve propagandacılar ağı kurdu.

Zengi, 1144'te Urfa'yı ele geçirdi ve bu onu Müslümanların kahramanı haline getirdi. Urfa doğunun en büyük şehri değildi ama Müslümanların, Franklardan geri aldıkları ve dört "Haçlı Kralı"ndan birini öldürdükleri kayda değer büyüklükteki bir şehirdi. Levant bölgesi boyunca umutlar yeşermeye başlamıştı. Ümitsizlik ve savaş ateşi Batı Avrupa'yı silip süpürdü ve bir kısım krala, daha sonra iç karartıcı bir biçimde etkisiz olan, İkinci Haçlı Seferleri için ilham kaynağı oldu.

Zengi cihadı savunan hatipleri destekliyordu çünkü ona göre cihat Müslümanları bir araya getirmenin aracıydı. Maalesef yeni cihat hareke-

tinin başına geçtiğinde fazla başarılı olamadı çünkü sıkı bir alkolikti ve sürekli ağız dalaşı içindeydi; bu, onu kendi adamlarına sevdiren özellikleriydi ama ulema sınıfının çoğunu kızdırıyordu. Yine de sahte dindar bir hükümdarın gerçek cihat hareketini gerçekleştirebileceği kadar etkili olan Frank karşıtı bir hareket başlattı.

Oğlu ve vârisi olan Nureddin, babasında olmayan yeteneklere sahipti. Babasının askerlikle ilgili enerjisi onda da vardı; nazikti, diplomatik ve istekliydi. Müslümanları tek bir inanç altında (Ehl-i Sünnet) birlik olmaya çağırdı ve onların hayatındaki en önemli hedefin cihat olmasını sağladı. Ego, zenginlik ya da güç için değil, cemaat için savaşan, adil ve saygılı insan imajını yeniden canlandırdı. Tek bir ümmet anlayışı içinde Müslüman toplumunu yeniden şekillendirmekle, onların anlayışına göre, kaderlerini onlara geri verdi ve daha kudretli bir başka hükümdarın gerçek bir siyasi zafer için taslak olarak kullanabileceği bir cihat coşkunluğu kazandırdı.

Bu kudretli hükümdar, Nureddin'in başkumandanının yeğeni Selahaddin Eyyubi olacaktı. Nureddin bu komutanı 1163'te, Franklardan kurtarmak için Mısır'ı fethetmeye gönderdiğinde, komutan yanına yeğenini de almıştı. Komutan Mısır'ı aldı ve yerine yetkili olarak Selahaddin'i bırakarak aniden öldü. Resmiyette Mısır hâlâ Fatımi Halifeliği'ne aitti ama asıl idareci başvezirdi. Mısırlı yasa koyucuların, Selahaddin'in başvezir olmasını memnuniyetle kabul etmelerinin asıl nedeni, onun daha 29 yaşında olması ve gençliği ile deneyimsizliği sebebiyle bu yetkiyi kendi çıkarları için kullanabileceklerini düşünmeleriydi. Aslında Selahaddin, amcasının gölgesindeyken bile kudretinin ipuçlarını veriyordu. Yapı olarak utangaç ve merhametliydi, savaşa karşı hiçbir eğilim göstermiyordu. Nureddin, Mısır'ın yönetimini ele geçirir geçirmez, yeğenine Fatımi Hanedanlığı'na son vermesini söyledi ancak bu emir Selahaddin'i kahretti. Fatımi Halifesi, 20 yaşlarında, hastalıklı biriydi ve hiçbir şeyi idare edemiyordu. O sadece temsili olarak orada duruyordu ve Selahaddin onu kırmaktan çekiniyordu. Onun emirlerine uydu ama aynı zamanda, ona hissettirmeden halifeliği çok kısa sürede tasfiye etti. Bir cuma günü, Selahaddin bir vatandaşı camide ayağa kalkıp Bağdat'taki Abbasi Halifesi adına vaaz vermesi için görevlendirdi. Protesto eden kimse çıkmamıştı. Kırılgan ve genç halife,

doğal nedenlerden ötürü, sadece bir vatandaş olduğunu ve hanedanlığının sona erdiğini bilmeden son nefesini verdi. Halifenin ölümü, Selahaddin'i Mısır'ın tek hükümdarı haline getirdi.

Şimdi sıra, sözde patronuyla karşılaşmamaya gelmişti. Nureddin gösteriler düzenliyordu, Selahaddin orada olamadığı için özür diliyordu: Babası hastaydı, aklı beş karış havadaydı; her zaman böyleydi. Gerçekte ise, efendisiyle yüz yüze gelirse onunla yollarını ayırması gerektiğini biliyordu. Çünkü o artık daha büyük bir adam, daha güçlü bir ülkenin kralıydı. Müslümanlar açısından, bir lider olsa da henüz çömezdi. Böylece yaşlı adam bu dünyadan gidene kadar Nureddin'e tabi olduğu sanrısını yaydı. Daha sonra Selahaddin kendini Mısır'ın olduğu kadar, Suriye'nin de kralı olarak tanıttı. Nureddin'in bazı destekçileri ona lanetler yağdırdılar; onu sadık olmayan, cahil, aptal bir genç olarak adlandırdılar ama tarihin akışına karşı yüzüyorlardı. Müslümanların kurtarıcısı gelmişti.

Selahaddin zayıf yapılıydı. Başı dumanlı, melankolik bakışlıydı fakat güldüğünde bulunduğu yere aydınlık saçardı. Son derece yardımseverdi, mütevazıların yanında mütevazı ve zeki adamların yanındaysa büyüleyiciydi. Onun gözünü kimse korkutamazdı ama üzerinde tahakküm kurduğu herkesin gözünü korkuturdu. Askerî bir lider olarak bir eksiği yoktu ama başka bir özelliği de yoktu. Onun gücü asıl olarak insanların ona tapınmalarında yatıyordu.

Selahaddin bazen kötü haberlere üzülüp ağlıyordu ve sıklıkla konukseverlik ve zarafet için yolundan sapıyordu. Bir keresinde, bir Frank kadın harap olmuş bir biçimde ona geldi, haydutlar kızını kaçırmışlardı ve kadıncağız kimden yardım isteyebileceğini bilmiyordu. Selahaddin kendi askerlerini, küçük kızı aramaları için dışarıya gönderdi. Onu köle pazarında buldu ve annesiyle beraber Frank karargâhına gönderdiler.

Selahaddin, kişisel alışkanlıklarında, en az Nureddin kadar çileci ve alçakgönüllüydü. Fakat başkaları için son derece cömertti. Dindardı ancak Nureddin'in kişiliğini çevreleyen sofuluktan yoksundu.

Haşhaşiler, Selahaddin'i öldürmek için çok çabaladılar. İki kere o uyurken yatağının başucuna kadar sızdılar. Bir defasında onu başından yaraladılar

ama sarığının başındaki örtünün altına deri bir boyunluk ve onun üzerine de metal bir miğfer giydiği için kurtulmuşru. Bu iki girişimden sonra Selahaddin, Haşhaşilerin hepsini bir kerede ezmeye karar verdi.

Onları kendi kalelerinde kuşattı ama sonra bir şey oldu. Bu güne kadar kimse bunu bilmiyordu. Bazıları Suriye'deki Haşhaşilerin başı Sinan'ın, Selahaddin'in dayısına, kuşatmayı kaldırmazlarsa ailesindeki herkesin öldürüleceğini belirten bir mektup gönderdiğini söylüyor. Haşhaşilerin kendi kaynakları, geceyarısı Selahaddin muhafızlarla kuşatılmış ve olası tüm önlemleri almış durumdayken, çadırının tentesinden bir gölgenin geçtiğini gördüğünü ve yastığına iliştirilmiş bir kâğıt parçası bulduğunu, mesajda ise: "Avcumuzun içindesin," yazdığını söyler. Bu hikâyenin doğruluğu kuşkusuz şüphelidir ama gerçek şu ki, insanların bu hikâyeye inanıyor olması genel olarak Haşhaşilerin nasıl güçlü bir imaj çizdiğini gösteriyor.

Ancak bu sefer Haşhaşilerin alışıldık taktikleri aleyhlerine döndü, onu öldürmeyi iki kere deneyip de başaramamaları sadece Selahaddin'in yenilmezlik efsanesini doğrulamış oldu.

Selahaddin dikkatle ilerliyor, ününün halkını bütünleştirmesine ve düşmanlarını yumuşatmasına izin veriyordu. Haçlıların sahip oldukları şeyleri, kan dökmeden, anlaşmalar, ekonomik baskılar ve uzlaşmalar yoluyla ellerinden alıyordu. Sonunda 1187'de Kudüs'e doğru ilerlediğinde, işe Franklara şehirden vazgeçmelerini önermekle başladı. Karşılığında, ayrılmak isteyen Hristiyanlar mal varlıklarıyla birlikte uzaklaşabilecek, onların ibadet yerleri korunacak ve böylece rahatsız edilmeden ibadet edebilecek ve seyyahlar konukseverlikle ağırlanacaklardı. Franklar, tüm Haçlı Seferleri'nin amacı ve büyük ödülü olan Kudüs'ü bırakmayı şiddetle reddettiler. Böylece Selahaddin şehri çevirdi ve güç kullanarak aldı. Daha sonra Halife Ömer'in yöntemini kullandı: Katliam yapmadan, yağmalamadan, tüm esirleri kefaret karşılığında serbest bıraktı.

Yönteminin etikliğine rağmen, Selahaddin'in Kudüs'ü alışı, ilk Haçlı Seferleri'nin tüm kazanımlarını tersine çevirdi. Avrupa'da şaşkınlık yarattı ve kıtanın en önemli üç hükümdarını, ünlü Üçüncü Haçlı Seferi'ni düzenlemeleri için teşvik etti. Hükümdarlardan biri, atının birkaç santimlik suda düşmesi üzerine, Kutsal Topraklar'a giden yolda boğulan Kutsal Roma

Cermen İmparatoru Frederick Barbarossa'ydı. Diğeri, Akka Limanı'nın kuşatılmasında rol oynayan ve eve yorgun dönen Fransız hükümdar II. Phillip'ti. Geriye kalan, vatandaşlarınca Aslan Yürekli olarak bilinen, İngiltere Kralı I. Richard'tı. Richard, ürkütücü bir savaşçıydı ama mertlik örneği olarak hak ettiği şöhrete hiçbir zaman sahip olamadı. Yavaş yavaş verdiği sözlerden vazgeçerek savaşı kazanmak için ne gerekiyorsa yaptı. Yaklaşık bir yıl boyunca, o ve Selahaddin birbirlerinin etrafında dönüp durdular ancak karşılaştıkları ilk savaşı yenen Richard oldu ama Kudüs'ü Haziran 1192'de kuşattığında, hastalık gücünü kırmış ve ateş onu nefessiz bırakmıştı. Selahaddin insani bir biçimde ona taze meyveler ve buz gönderdi; Richard'ın, Kudüs'ü tekrar alacak adamlarının olmadığını anlamasını bekliyordu. En sonunda Richard, Selahaddin'e boyun eğdi, kurallar kısaca şöyleydi: Kudüs Müslümanların olacak ama Hristiyanların ibadet yerleri korunacak, şehirde yaşamalarına izin verilecek ve ibadetlerini yapmaları için rahatsız edilmeyecek, Hristiyan seyyahların memnun edilmeleri sağlanacaktı. Richard, onun Kudüs'te bir savaşı kazandığına dair haberlerden sonra eve döndü: Selahaddin'i kibar olmaya zorlamıştı! Gerçekte ise, Selahaddin'in önerdiği tüm kuralları şartsız olarak baştan kabul etmişti.

Üçüncü Haçlı Seferi'nden sonra, eğer Dördüncü Haçlı Seferi'ni saymazsanız önemli bir değişiklik olmadı. 1206'daki Dördüncü Haçlı Seferi'nde, Haçlılar Kudüs'e hiç ulaşamadılar çünkü yol üstünde Konstantinopolis'i kuşatmakla, yağmalamakla ve kiliseleri yok etmekle meşguldüler. 13. yüzyılın ortalarına doğru Avrupa'da Haçlı Seferleri'nin etkisi gittikçe azaldı ve sonunda ortadan kayboldu. Tarihçiler geleneksel olarak bu iki yüzyıl boyunca, sekiz tane Haçlı Seferi'nin gerçekleştiğini söylüyorlar ama gerçekte o yıllarda, oraya ulaşabilen Haçlıların sayısı bir elin parmakları kadardı. Bu yüzden, Haçlı Seferleri'nin iki yüzyıl boyunca, sekiz dönem halinde, trafiği kalabalıklaştırarak sürdüğünü söylemek daha doğru olur; çünkü genelde hükümdarlardan bazıları ya da bir grup hükümdar, seferberlikler organize ediyordu. Bu iki yüzyıl boyunca, "Haçlı Seferleri" Avrupalılar için sürüp giden olağan bir olay haline geldi; bazı aileler bir ya da iki erkek çocuğunu her nesilde savaşa göndermişti, bu evlatlar

"bir sonraki Haçlı Seferleri" başladığında değil, yaşları uygun olduğunda evden ayrılıyorlardı.

Avrupa'dan giden şövalyelerin ilk dalgasında, birçok şehir alınmış ve geçici "Haçlı Krallıkları" kurulmuştu; bundan sonra İngiliz, Fransız ve Almanlar yerleşim ve gerekirse birleştirebilecekleri bir ordu için gerekli yerlere sahip olmuşlardı. Bu dönem boyunca bazı Hristiyanlar Avrupa bölgesinde bazıları da bu krallıklarda doğdu, orada yaşadı ve öldü. Ancak birçoğu doğuya geldi, bir amaç uğruna savaştı, şanslıysa biraz ganimet edindi ve eve geri döndü. Haçlılar, taştan etkileyici kaleler inşa ettiler ama doğuda her zaman geçici bir misafir oldukları hissini uyandırdılar.

Bazı modern radikal İslamcılar, (ve bu konuda az çok bir şeyler bilen Batılı uzmanlar) Haçlıları, etkileri bugünün karmaşasında da süren, en büyük medeniyetler çatışması olarak tanımlıyorlar. Modern Müslümanların hırsını o döneme ve o dönemde yaşanan olaylara dayandırıyorlar. Fakat Arap kaynakları, Müslümanların o zamanlarda bu şekilde düşünmediklerini gösteriyor, en azından başlangıçta. Kimse bu savaşı İslamiyet ve Hristiyanlık arasında yaşanan destansı bir çekişme olarak görmüyordu; bu şekilde görenler Haçlılardı. Müslümanlara göre, bu iki medeniyetin çarpışması değil, İslam medeniyetinin başına gelen bir felaketti. Bir şey daha; onlar Franklara baktıklarında medeniyete ait bir kanıt göremiyorlardı. Bir Arap prensi, Usame bin Münkid, Frankları şöyle tarif ediyor: "Canavarlar, cesaret ve hararetle savaşmakta üstün olup başka hiçbir şeyde üstün olmayan canavarlar, tıpkı güçlülükte ve vahşilikte üstün olan hayvanlar gibi."[6] Haçlılar, Müslümanların midesini öylesine bulandırmıştı ki, tam tersine Bizanslıları takdir etmeye başladılar. Haçlıların siyasi ve dinî emellerini anladıklarında, "El Rum" (Romalılar, diğer bir deyişle Bizanslılar) ile "El franj"ı birbirinden ayırdılar. Müslümanlar bu dönemi "Haçlı Seferleri" yerine, Frank Savaşı'nın şiddeti diye adlandırdılar.

Saldırı altında bulunan bölgelerde, Müslümanlar elbette tedirgin oluyor ve onlardan korkuyorlardı ama bunlarda kendi inanış ve düşüncelerine yönelik herhangi bir entelektüel saldırı görmüyorlardı. Ve Haçlı Seferleri'nin Doğu Akdeniz kıyılarına cereyan etmesine rağmen, Haçlılar İslam dünyasına neredeyse hiç sızamadılar. Örneğin, hiçbir gerçek ordu

Mekke veya Medine'ye ulaşamadı, sadece Frankların aşağılık serseriler olarak gördükleri bir kısım akıncı firari bölük ulaşmıştı. Haçlılar hiçbir zaman Bağdat'ı kuşatamadılar ya da tarihî Pers topraklarına sızamadılar. Horasan, Baktirya ve İndus Vadisi'nde yaşayan insanlar saldırılardan hiç etkilenmediler, hatta farkında bile olmadılar.

Daha da fazlası, Haçlı Seferleri, Müslümanlar arasında Batı Avrupa'ya ilişkin hiç merak uyandırmadı. Kimse, Frankların nereden geldiğine, eve döndüklerinde nasıl bir yaşamları olacağına ya da neye inandıklarına kafa yormadı. 1300'lü yılların başında, Yahudilikten Müslümanlığa dönmüş olan Reşideddin Fazlullah, "*Câmiü't Tevârih*" isimli bir destan yazmıştı; eserin içeriği, Çin, Hint, Türk, İslamiyet öncesi Persler, Hz. Muhammed, Halifeler dönemi ve Frankların tarihinden oluşuyordu ama burada bile Franklarla ilgili kısım özensizce yazılmış ve belgelere dayandırılmamıştı.[7] Kısaca, Haçlı Seferleri Avrupa'nın kültürel virüsünü İslam dünyasına bulaştıramadı. Etki tam tersi yönde gelişti.

Peki, diğer tarafta ne vardı? Haçlılar, Batı Avrupalı tüccarlar için Levant ve Mısır'da fırsatlar yarattılar. Frank savaşları boyunca, Batı Avrupa ile Orta Dünya arasındaki ticaret hacmi arttı. Bunun sonucunda İngiltere, Fransa ve Almanya gibi yerlerde yaşayanlar, doğuya özgü, Hindistan cevizi, karanfil, acı biber ve diğer baharatlar, ipek, saten ve pamuk adı verilen harika bir bitkiden yapılan dokumalar gibi egzotik mallara sahip oldular.

Avrupalı tüccarlar, seyyahlar ve Haçlılar (bu kategoriler her zaman birbirinden ayrı değildi), Avrupa'ya döndüklerinde İslam dünyasının zenginliğini rapor ettiler, Hindistan ve yakınındaki egzotik Hint Adaları gibi daha uzak yerlerin hikâyelerini anlattılar. Bütün bunlar yıllar yılı Avrupalıların iştahını kabartmaya devam edecek ve daha sonra da çok büyük sonuçlara sebebiyet verecekti.

Orta Dünya'da Haçlı Seferleri'nin katliamının yarattığı etki durulurken, bu defa doğudan daha da feci saldırılar ortaya çıktı.

Doğu'dan Gelen Taarruz

Moğollar, geniş ağaçsız bozkırların, sert toprağın ve çok az akarsunun bulunduğu Orta Asya'da ortaya çıktılar. Toprak, tarım için uygun değildi ama koyunları gütmek ve atları otlatmak için mükemmeldi. Bu şekilde Moğollar koyun eti, süt ve peynire bağlı yaşıyor, yakıt olarak tezek kullanıyor, mayalanmış kısrak sütüyle (kımız) sarhoş oluyor ve yüklerini taşıyabilmek için öküzü kullanıyorlardı. Yerleşik düzenleri yoktu, göçebe olarak ve kolayca kaldırıp taşıyabilecekleri, "gers*" denilen keçeden yapılma çadırlarda uyuyarak yaşıyorlardı.

Moğollar etnik, dil yapısı ve kültür olarak Türklere çok yakındılardı ve tarihçiler onları genellikle Türk-Moğol Kabileler olarak birlikte sınıflandırıyorlar. Coğrafi olarak düşünülürse, Türklerin daha batıda, Moğolların daha doğuda yaşadıkları söylenebilir. Ama nerede bir araya geldilerse sonuçta birbirlerine karışmışlardır.

Yüzyıllar boyunca, bu bozkırlar üzerinde göçebe imparatorluklar kuruldu ve dağıldı, onları birleştiren hiçbir temel olmaksızın birlikte kalmalarını sağlayan kabileler arası ittifaklar oluştu. Roma Cumhuriyeti İmparatorluğu döneminde Hiung-nu adı verilen Türk-Moğol kabileler öyle korkutucu bir birlik oluşturmuşlardı ki, Birleşik Çin'in ilk hükümdarı onları uzakta tutabilmek için bir milyonluk insan gücüyle Çin Seddi'ni inşa etti. Hiung-nu Kabilesi doğudan saldıramadığında batıya yöneldi ve zaman içinde bu bozkır göçebeleri Hunlar adını aldı.

İslamiyetin ilk zamanlarında, bir kısım Türk birlikleri bozkırların hâkimiyetini ellerinde bulunduruyordu ama güneye ilerlediklerinde Gazneliler ve Selçuklular gibi Müslüman hanedanlıklarıyla birleştiler.

Moğollar, yüzyıllar boyunca Çin'e saldırdı. Çin hanedanlığının başarı kazandığı bu saldırıların birinde, Moğollara kalmaları için ihtiyaçları olan şeyleri vererek onları kontrol altına aldılar: Kabile reislerinden birine, düşmanı olduğu diğeri için mezar kazdırarak... yerden biter gibi ortaya çıkan kabile reislerine karşı kaynak akıtarak. Bu yolla Moğolları böldüler.

---

* Moğolca yurt anlamına gelen "ger" kelimesinden türemiştir. (ed.n.)

Gerçeği söylemek gerekirse, Moğolları bölmek için diğer göçebe kabilelerde olduğu gibi dışarıdan bir etkiye gerek de yoktu.

HS 560 civarında (MS 1165), dâhi ve karizmatik Temuçin doğdu. Tarih onu, 40 yaşına geldikten sonra sahip olduğu, evrensel lider anlamına gelen Cengiz Han unvanıyla biliyor.

Cengiz'in babası bir kabile reisiydi ama Cengiz dokuz yaşındayken öldürüldü. Ardından destekçileri ortadan kayboldular ve aile çok zor zamanlar geçirdi. Çok uzun yıllar, Cengiz, annesi ve küçük kardeşleri, orman meyveleri, tarla fareleri ve marmotlarla beslenmek zorunda kaldılar. Babasının katilleri bile, eğer çocuk büyümeseydi daha güvende olacaklarını hissettikleri için gençlik yıllarında onu yakaladılar ancak Cengiz ellerinden kaçtı ve babasının düşmanlarını yaşadıklarına pişman etmek için hayatta kaldı.

İlerlediği yol boyunca, Nokarlar diye anılan sıkı dostları oldu. Farsça'nın konuşulduğu yerlerde bu kelime daha sonra "iyi gün dostluğu" anlamına geldi ama Cengiz'in zamanında bu kelimenin anlamı "omuz omuza savaşmak"tı. Önemli olan nokta şu ki, Cengiz'in Nokarları tek bir klan ya da kabileye bağlı değildi. Onları bir grup olarak bir araya getiren, tek bir adamın karizmasıydı. Bu, Cengiz'in karizmasıydı ve bu aşkın kabile sadakati, sonunda onun kendi yönetiminde Moğolları tek bir ulus altında birleştirmesine yardım etti.

Cengiz'in Moğolları MS 1211'de, bir ayağı çukurda olan Kuzey Song İmparatorluğu'na saldırdı ve tereyağından kıl çeker gibi devletin sonunu getirdi. Yedi yıl sonra, Moğollar Orta Dünya'nın tarihine girdiler.

Geldikleri dünya nasıl bir yerdi? Selçukluların İslam dünyasını ele geçirmesinden hemen sonra, diğer Türk kabileleri de Türk yöneticilerin sahip olduklarını ellerinden alarak ve kendi atalarının krallıklarını parçalayarak onları izledi. Maveraünnehir'de yeni bir krallık yükselmişti ve aynı bölgedeki diğer büyük krallığa çok benziyordu. Bu Harzemşah'ın krallığıydı. Kralları Alaaddin Muhammed kendisini iyi bir asker olarak görüyordu ve kibriyle Moğollara iyi bir ders vermek istemişti. Moğolla-

rın korumasında bulunan ve kendi krallığı etrafında dolaşan 450 tüccarı zaptederek işe başladı. Onları casus olmakla suçladı, mallarına el koydu ve hepsini öldürdü. Fakat bu katliamın haberini Cengiz'e götürebilsin diye birinin kaçmasına özellikle izin verdi. Şüphesiz belasını arıyordu.

Moğol yöneticisi tazminat talebiyle üç temsilcisini batıya gönderdi. Bu büyük ihtimalle Cengiz'in kendini bu kadar hoşgörülü gösterdiği son olaydı. Ve şimdi Alaadin Muhammed büyük bir hata yapmıştı. Temsilcilerden birini idam etti ve diğer ikisini sakalları kesilmiş biçimde eve gönderdi. Bu bölgede bir adama sakalını kesmeyi teklif etmek, ona yapılabilecek en ağır hakaret sayılıyordu. Alaaddin bunu çok iyi biliyordu ve bir hamle yapmak istemişti, çünkü bir savaş için kanı kaynıyordu, sonunda istediğini aldı. 1219'da yılının büyük kıyım başladı.

Genelde Moğollar hakkında, ufukta kümelenmiş milyonlarca vahşinin, kurbanlarının boğazını kesmek için uluduğu bir tabloyu andıran İngilizce *horde* kelimesi kullanılır. Aslında *horde*, Türkçe bir kelime olan "ordu" kelimesinden gelmektedir. Ancak Moğollar asla kıyaslanamayacak büyüklükte ordularla savaş alanını doldurmazdı. Savaşları strateji, gaddarlık ve özellikle teknolojiyle kazanırlardı. Örneğin, kalelerle çevrilmiş şehirlere saldırdıklarında, Çinlilerden aldıkları karmaşık bir kuşatma makinesi kullanıyorlardı. Değişik ağaç katmanlarının birbirine yapıştırılmasıyla yapılan "bileşik" yayları vardı ve bu yaylar "medeni" dünyada kullanılanlardan çok daha uzağa gidiyor, çok daha fazla hasar veriyordu. At sürerek savaşıyorlardı ve at sürme yetenekleri o kadar iyiydi ki, düşmanlarının bazıları Moğolların yarı insan yarı at olan mitolojik bir türden geldiğini düşünüyordu. Atları güçlü ve hızlı ama normalden daha küçüktü; Moğol savaşçılar bacaklarıyla atlara sımsıkı sarılıp atın belinin altından ok atabiliyorlardı, bu sayede hayvanın belini siper olarak kullanıyorlardı. Moğollar gece gündüz durmadan günlerce at sürebiliyor, eyerin üstünde uyuyorlardı, Böylece bir şehri aldıktan sonra uzaktaki başka bir şehirde, doğa üstü güçleri varmışçasına aniden ortaya çıkıyorlardı.

Moğollar bazen yanlarında, milyonlarca kişilermiş gibi görünebilmek için üzerlerine maket adamların oturtulduğu fazladan atlar getirirlerdi, bu onların savaş taktiklerinden sadece biriydi.

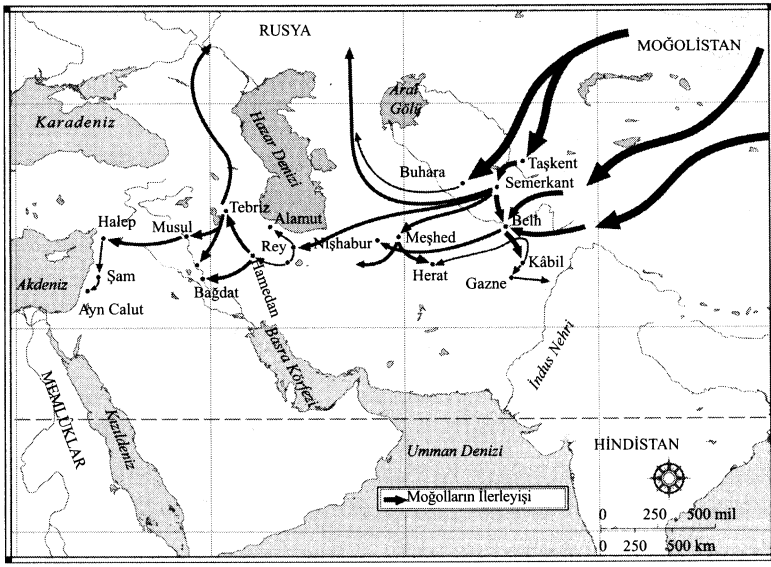
1219 yılında Alaaddin Muhammed, Cengiz'den daha fazla sayıda adamı kumanda ediyordu ama bu etkileyici büyüklükteki ordu hiçbir işine yaramadı. Cengiz bu orduyu ezdi ve yaşaması için Alaaddin'in kaçmasına izin verdi. Harzemlerin parçalanan bölükleri batıya doğru dalgalar halinde kaçan firari haydutlara dönüşerek yasaları ve düzeni bozmaya başladılar, hatta son Haçlıların kalelerinden kovulmalarına bile vesile oldular. Cengiz, Trablus'u ve Ceyhun Nehri'nin karşısında kalan toprakları harap etti, Buhara gibi, iki yüzyıl önce Pers Edebiyatı'nın Rönesansı'nın yaşandığı ünlü şehirleri yerle bir etti. Antik çağlardakilerin "Şehirlerin Anası" olarak bildikleri Belh şehrinin efsanesinin üzerinden silindir gibi geçti, şehir kütüphanesini Ceyhun Nehri'ne döktü, yüz binlerce el yazması kayıt yok oldu.

Ardından Cengizhan, Horasan ve İran'a ulaştı, Moğollar orada soykırıma başladılar. Yaptıkları şey için daha uygun bir kelime yok gibi görünüyor. Olayları sıcağı sıcağına yazan Müslüman tarihçi Seyfi, Moğolların Nişabur'u ele geçirdiklerinde, kedi ve köpeklere varana kadar her şeyi ve bir milyondan fazla insanı öldürdüklerini söylüyor. Bu sayının Herat'ta bu sayının daha fazla olduğu iddia ediliyor. Başka bir Pers tarihçi Cüzcani, iki milyon dört yüz bin olduğunu söylüyor. Açıkça görünüyor ki bunlar abartılmış rakamlar. Büyük ihtimalle 1220'lerde, Herat ve Nişabur'da yaşayan insanların sayısı bu rakamların yanından bile geçmiyordu.[8]

Ancak, bu rakamlar ilk bakışta sanıldığı kadar abartılmamış da olabilir çünkü Moğolların İslam dünyasına girmesiyle birlikte insanlar onların gazabından –zorunlu olarak– kaçtılar. Moğollar tarlaları yaktı, ekinlere zarar verdi, köylüleri yerlerinden etti ve bir savaş stratejisi olarak onları öldürenlerin bahşişlerini artırdılar. Haberlerinin ve ektikleri korku tohumlarının gerekli yerlere ulaşmasını istiyorlardı, böylece savaşa önceden hazırlanmalarına fırsat bırakmadan, birbirini izleyen şehirlere saldırmak için hızla uzak mesafelere yolculuk edebiliyorlardı.

Kuzey Afganistan'da saldırdıkları şehirlerden biri şöyle anılıyordu –ben de kökeninin ne olduğundan emin olmasam da– Shari Gholghola "Feryat Şehri" ve hepiniz oraya gittiğinizde şehrin nasıl bir çöp, çamur ve taş yığını halinde olduğunu görebilirsiniz. Kısaca, Moğollar büyük ihtimalle

Herat gibi binlerce kilometre öteden gelen mültecilerin şişirdiği diğer büyük şehirlere de saldırdılar. Bu demek oluyor ki bu şehirler sonunda düştüklerinde, gerçek nüfusa değil ama şişirilmiş bir nüfusa sahiptiler.

Moğolların İslam Dünyasına Saldırıları

Kimse gerçekte kaç kişinin öldüğünü bilemez. Kuşkusuz kimse savaş alanlarına gidip ölüleri de sayamaz. Fakat bu rakamlar istatistiki bilgiler olmasalar da, öylesine bir kıyımın ve korkunun gölgesi altında yaşarken nasıl hissedildiğinin bir temsili olarak etkileyici bir tablo işlevi görüyorlar. Moğol istilası kesinlikle başka boyutta bir felaketti.

Rakamlar neye dayanırsa dayansın, içinde bir doğruluk payı bulunuyor olmalı. İki tarihçi de 658 yılında (MS 1260), –biri Bağdat'ta, diğeri Delhi'de– benzer korkular ve istatistiki rakamlarda sona eriyor. İki tarihçi de birbirlerini tanımıyor ve ikisi de neredeyse rastgele yazıyor; bu durumda, birinin diğerini kaynak olarak kullanmış olması mümkün değil. Demek ki ikisi de Delhi'den Bağdat'a kadar insanların havada uçuşan söylentilerini hesaba katıyor.

Moğollar İran'a saldırdıklarında her şey gibi *qanat*'ları; akarsuyun olmadığı bir bölgede tarıma hayat veren, hayatın özünü oluşturan, antik su kanallarını da yıkıyorlardı. Bazı *qanad*'lara dışarıdan zarar verilmişti, bazıları kumla dolmuş ve sanki birileri onlara kasıtlı zarar vermiş gibi ortadan yok olmuşlardı çünkü onları eski haline getirebilecek kimse kalmamıştı. Arap coğrafyacı Yakut el Hamavi, Moğol saldırılarından önce, Batı İran'ı, Kuzey Afganistan'ı ve Ceyhun Nehri'nin kuzeyindeki cumhuriyetleri betimlediğinde, verimli ve bolluk içinde bir yerleşkeyi anlatıyordu. Saldırılardan birkaç yıl sonra ise, o yerleşkeler bir çöl olmuştu. Hâlâ da öyle.

Cengiz, Moğollar tarafından verilen bütün zararın suçlusu olacak kadar çok yaşamadı. MS 1227 yılında öldü ama ölümünden sonra çok sayıda oğlu ve torunlarının böldüğü imparatorluğu kıyımlara devam etti. İslam dünyasının merkezi, Cengiz'in torunu Hülagü'nün ellerine düştü ve Cengiz'in toprağı henüz tam olarak ele geçirilmemiş olduğundan, Hülagü ona dedesinden kalan yerleri de aldı.

Moğolların yaptığı soykırıma ait bir dipnot MS 1256'da, Hülagü İran'a doğru yola koyulduğunda ortaya çıktı. Alamut yakınlarındaki Müslüman bir yargıç, Moğol hükümdarına, yakınlarda hüküm süren Haşhaşilerden korktuğu için giysisinin altına zırh giymek zorunda kaldığından şikâyet etti. Kısa bir zaman sonra, iki fedai keşiş kılığında Hülagü'yü öldürmeye çalıştı ve başarısız oldu. Aynı zamanda sakalını kesmeye de çalışmışlardı. Bir orduyla karşılaşan herhangi birini öldüren merak, herkesi öldürür. Hülagü batıya doğru yol almaktan vazgeçip Alamut'ta fırtınalar estirmeye zaman harcadı. Sonrasında Haşhaşilere Moğolların yaptıklarından daha da fazlasını yaptı: Fiziksel olarak zarar verdi, güçlerini kırdı, kayıtlarını, kütüphanelerini ve yazılarını yok etti; bir anlamda Haşhaşi tarikatı yok oldu.[9]

Hülagü, Haşhaşileri ortadan kaldırdıktan sonra Bağdat'a yöneldi. Orada, tarihçi Reşideddin Fazlullah'ın anlattığına göre, son Abbasi Halifesi'ne tehdit dolu bir mektup gönderdi: "Geçmiş geride kaldı, kalelerini yık, hendeklerini sularla doldur, krallığı çocuklarına devret ve bize gel. Eğer öğütlerimize kulak asmıyorsan... hazır ol. Bölüklerimi Bağdat'a saldığımda, yere de saklansan göğe de saklansan seni bulurum. Etrafındaki kimseyi

sağ bırakmam, şehrini ve ülkeni yakarım. Eğer atalarına saygı göstermek istiyorsan öğüdümü dinle."

Abbasi Halifesi sonunda nasıl olduysa yaşam belirtileri gösterdi ve tesadüfen, gerçek güç için yüksek bir teklif verdi; asıl bölüklerin başını. Bu sefer başta olan halife kibirli birisiydi. Bu gururla Hülagü'ye şöyle yazdı: "Genç adam, ölümsüzlüğü yaşamak ve deneyimlemek için gereken yaşa yeni ulaştın. Sen yönetiminin sağlam olduğunu düşünüyorsun. Strateji, bölükler ve kement kullanıyorsun ama bir yıldızı nasıl yakalayacaksın? Prens hazretleri bilmiyorlar mı ki doğudan batıya, kraldan hamala, gençten yaşlıya kadar Tanrı'dan korkan ve ona ibadet eden herkes bu yasaların ve benim ordumun askerlerinin hizmetindedir. Ben, birleşmek için dağılmış olan herkes adına hareket ediyorum. İlk önce İran'ı halledip dikkatimi Turan'a çevireceğim ve her şeyi olması gereken yere koyacağım."[10]

3 Şubat 1258'de Bağdat'a saldırmaya başladılar. 20 Şubat'ta Bağdat ele geçirilmekle kalmamış, çoğu bölgesi de fazlasıyla harap edilmişti. Moğollar kraliyet kanını akıtmaktan ziyade sürgünü tercih ediyorlardı, bu onların geleneklerine aykırıydı ve daha önce hiç yapmamışlardı. Buna sadık kalarak halife ve ailesini halılara sarıp öldürene kadar tekmelediler. Bağdat vatandaşlarına gelince, Hülagü'nün askerleri neredeyse hepsini öldürdü. Moğolların Bağdat'ta kaç kişiyi öldürdüğüne dair muğlaklık, Bağdat'ta öldürülecek kaç kişinin olduğuna bağlıydı. Müslüman kaynaklar, bu sayının 800 bin olduğunu söylüyor. Hülagü'nün kendisi ise bu konuda daha mütevazıydı. Fransa kralına yazdığı bir mektupta sadece 200 bin kişiyi öldürdüğünü belirtiyor. Hangisi doğru olursa olsun, Hülagü verdiği sözü tutmak adına tüm şehri yaktı. Bütün kütüphaneler, okullar ve hastaneler; şehrin tüm arşivi ve kayıtları, orada kutsallaştırılmış medeniyetin kalıntıları, İslam medeniyetinin altın çağını belgeleyen her şey tamamen mahvoldu.

Moğollara sınır çizebilecek en uygun güç Mısır'dı. Başka kimse askerî güç olarak Moğollara karşı koyamazdı; burada ya da herhangi bir yerde.

Moğol kıyımı başladığında, Selahaddin'in selefleri hâlâ bu bölgeyi yönetiyorlardı ama 1253'ten sonra hanedanlığın yaşlılığa bağlı hastalıklarının belirtilerini gösteriyorlardı. Tahta sahip olmanın verdiği şımarık-

lığın zayıflıkları ve onları çevreleyen rakip avcılar. Bir gün kral aniden, arkasında açık bir vâris bırakmadan öldü. Karısı Şecer-üd-Dürr Sultan yerine geçti ama sonrasında, köle askerlerin saygın elit bir birliği olan Memlûkler, kendi aralarında sultanla evlenecek kişiyi belirlediler, bu kişi doğrudan sultan olacaktı.

O sırada Hülagü Bağdat'ı harap etmekle meşguldü. Bitirdiğinde, fatihlerin seyahat rotasını izleyerek güneye yöneldi. Ama Mısır'ın muhteşem Memlûk Komutanı Zahir Baybars, "Calut'un Soyu" anlamına gelen Ayn Calut'ta Hülagü'yle karşılaştı. Efsanelere göre, *Kitab-ı Mukaddes* döneminde, burası Davut'un Calut'u yendiği yerdi. Şimdi 1260'ta, Baybars yeni Davut ve Hülagü de yeni Calut olmuştu.[11]

Davut yine kazandı. Müslümanlar bu savaşta tesadüfen yeni bir silah kullandılar; el-topu ya da bizim deyişimizle ilk ateşli silah. Bu ateşli silahların etkili olduğu ilk savaştı.

Kahire'ye baktığımızda ise, o sırada Şecer-üd-Dürr ve kocası, banyoda birbirlerini öldürmekle meşgullerdi; olayın detayları muğlaktı. Ayn Calut'taki zaferinin gururuyla gönenmiş olan Baybars, karmaşanın üzerine giderek kontrolü ele aldı ve Memlûk Hanedanlığı'nı kurdu.

Bir Memlûk, daha önce bahsettiğim gibi, genç yaşlarda askerî eğitim için saraya getirilmiş, genellikle Türk soyundan bir köleydi. Orta Dünya tarihinde bir Memlûk'ün efendisini alt edip kendi hanedanlığını kurması sık karşılaşılan bir durumdu. Baybars'ın kurduğu hanedanlık ise bambaşkaydı.

Gerçek bir "hanedanlık" değildi çünkü veraset hakkı babadan oğula geçmiyordu. Onun yerine, bir sultan öldüğünde, Memlûkler arasındaki en güçlü üyeler, kendi içlerinden yeni bir sultan seçerlerdi. Zaman içinde, yetki basamaklarını tırmanıyor ve en güçlü grup haline geliyorlardı, bu da içlerinden herhangi birinin yeni sultan olabileceği bir pozisyon yaratıyordu. Böylece Memlûk bir aile tarafından değil, kendi kademelerini yeni Memlûklerle tazeleyen bir askerî birlik tarafından yönetilir olmuştu. Bu bürokratik bir yönetimdi ve sistem işliyordu. Memlûkler yönetiminde Mısır, Arap dünyasının lideri haline geldi ve bu durum hiç değişmedi.

İslam dünyasını büyük bir hararetle fethetmelerine rağmen, Müslümanlar Moğolların tekrar fethetmelerine izin vermedi; toprakları savaşarak geri almak yerine, din değiştirme yoluyla onları da bu topluluğun bir parçası haline getirdiler. İlk olarak MS 1257'de, Berke adında bir kaan din değiştirdi. Hülagü'nün vârislerinden biri olan, Tude Mengu sadece din değiştirmekle kalmadı, kendini sofu ilan etti. Bundan sonra, İran'daki Moğol yönetimi daha çok Müslüman isimli yöneticiler yetiştirdi. MS 1295'te Mahmud Gazan İran tahtını miras aldı. Bir Budistken yanındakilerle birlikte Şiiliği kabul etti; vârisleri İlhan Hanedanlığı olarak İran'ı yönetmeye devam ettiler.

Mahmud Gazan din değiştirdikten sonra, Moğol asillerine, bölgenin yerlilere karşı anlayışlı olmalarını söyledi. "Ben Pers köylüsünü korumuyorum," dedi. "Eğer çıkarcılarsa bırakın onları yerle bir edeyim; bunu benden daha iyi yapabilecek güçte kimse yok. Onları birlikte talan edelim! Ama eğer köylülere karşı zorbalık yapacaksanız öküzlerini ve tohumlarını alın, ekinlerinin tükenmesine neden olun. Peki, gelecekte siz ne yapacaksınız? Onların karılarını ve çocuklarını döverken ve işkence yaparken düşünmeniz gerekir, bizim karılarımız ve çocuklarımız canımızdır, onların da öyle. Bizim olduğumuz gibi, onlar da insan."[12] Bu sözler Hülagü'nün ya da Cengiz'in söyleyeceği türden sözler değildi. Gazan'ın sözleri, bundan sonra Moğol soykırımının bitiminde, İslam'ın ve medeniyetin hayata döneceğine dair küçük bir işaretti.

Notlar:

1) Philip Daileader, *Teaching Company* serisinin *The Early Middle Age* kitabının 17-20. bölümleri arasında Ortaçağ Avrupası'ndaki bölünme sürecini tartışır. (Chantilly, VA, 2004). Ayrıca bkz. *Columbia Encyclopedia*, 6. Basım.
2) Amin Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006).
3) Maalouf, a.g.e.
4) Karen Armstrong, *Holy War: The Crusaders and Their Impact on Today's World* (New York: Anchor Books, 2001), s. 178-179.

5) Maalouf, a.g.e.

6) Maalouf, a.g.e.

7) David Morgan: *The Mongols*. (Massachusetts: Blackwell, 2007), s. 17.

8) Morgan, a.g.e., s. 64-71.

9) Hasan Sabbah'ın tarikatı kendini "Nizari İsmaili" olarak yeniden kurdu, yeni mutekitler kazandı ve tekrar yükselişe geçti ama şimdi İslam'ın en gelişimci mezheplerinden, kendini bilime ve eğitime adamış barışçıl bir harekete dönüştü. Liderleri Ağa Han olarak adlandırıldı ve İsmaililer, Ağa Han'ı, bugünün İslam Dünyası'nın en parlak eğitim merkezi olan Pakistan Üniversitesi'ne gönderdiler: Her şey değişiyordu.

10) Müslüman Tarihçi Reşideddin Fazlullah (1247-1318) tarafından Bağdat'ın yağmalanması *The Middle East and Islamic World Reader*'da anlatılır, (New York: Grove *Press*, 2003), s. 49.

11) Memlûk ordusu Hülagü'nünkinden çok daha büyüktü ama Moğolların korkunç başarıları onları her karşılaşmada Calut yaptı.

12) Morgan, a.g.e., s. 146.

10

Yeniden Doğuş

HS 661–1008
MS 1263–1600

Moğol katliamı Avrupa'nın "Karanlık Çağı" gibi değildi. Yavaşça oluşup hızlı gelişmedi. Avrupa'yı 14. yüzyılda kırıp geçiren Büyük Veba Salgını ya da 20. yüzyılda dünyayı sarsan Dünya Savaşları gibi korkunç ama kısaydı.

Princeton Üniversitesi'nden Tarihçi Bernard Lewis ve diğerleri, Moğolların yaptıklarının o kadar da kötü olmadığını iddia ediyor. Evet, bütün şehirleri yıkmışlardı ama iyi tarafından bakarsanız, tekrar inşa edilmişlerdi. Lewis şunu da ekliyor; "modern standartlara göre" Moğollar tarafından verilen zarar "sıradan"dı. İddiası bir bakıma, Müslüman dünyasında İslam medeniyetinin Moğolları çok hızlı içine çekmiş olmasına dayanıyor. İran'ın mesuliyetini elinde bulunduranlar, sonunda zamanla iyi huylu Şii İlhanlı Hanedanlığı'na dönüşmüşlerdi. Tebaalarının dinlerini benimseyen Moğollar, İslam dünyasına taze bir esinti, yeni bir ruh ve yeni bir fikir demeti getirdiler.

Bunların hepsi doğru ama bu şekilde söylemek, 20. yüzyılın Dünya Savaşları'nın son tahlilde "sıradan" olduğunu, milyonlarca insanın öldürülmüş olmasına rağmen, milyonlarcasının da öldürülmediğini ve Rusya, Almanya, Fransa, Büyük Britanya gibi ülkelerin harap olmasına rağmen, kolayca toparlandıklarını ve şu andaki durumlarının nasıl da harika oldu-

ğunu söylemeye benziyor. O dönem için şöyle de söylenebilir: Cengiz Han'a öykünülmüştü ve hemen arkasından gelen vârisleri, salt canilik için değil, hünerli bir savaş stratejisi olarak toplu kıyım yaptıkları, diğer şehirleri savaşmadan ele geçirmek için bazı şehirleri tamamen harap ettikleri fikrinden hareket ediyorlardı. Bu analizleri okuyan herhangi biri, Moğolların etrafı kan gölüne çevirmemek için ellerinden geleni yaptığını sanabilir!

Cengiz Han'dan Hülagü'ye kadar tüm ünlü Moğol fatihlerinin arkalarından gelenler, 14. yüzyılda Orta Asya'da ortaya çıkan, kanlı bir saldırıya girişip sayısız ölüme neden olan Timurlenk'e kıyasla iyi niyetli oldukları söylenebilir. Timur'un, Cengiz'le başlayan korkunç patlamanın son örneğini temsil ettiği düşünülebilir. Daha çok, filmlerde öldü sanıldıktan sonra kuyruğunu titreten ve bu son titremenin yeni bir kıyımın habercisi olduğunu gösteren canavarlara benziyordu.

Timur için kan dökmek sadece hünerli bir savaş stratejisi değildi. O bunu kendi kişisel hazzı için yapıyor gibiydi. Aldığı şehirlerin kapısına kesilmiş kafalardan yapılmış piramitler koymaktan haz duyan oydu (Cengiz değil). Yüksek, penceresiz kulelerin içi cesetlerle dolana kadar, esirlerini kulelerin içine atarak idam eden de oydu. Timur, yoluna çıkan her şeyi dağıtıp katlederek Anadolu'ya kadar gitti ve yine geçtiği yerlerde kıyım yaparak Hindistan'a döndü. Delhi'ye kadar geçtiği yollarda o kadar çok ceset bıraktı ki, tüm bölge aylarca yaşanamaz hale geldi. Onun dönemi, dünya tarihinde tamamının anlatılamayacağı kadar korkunçtu ama yine de üzerinde çok fazla düşünülmesini hak etmiyor çünkü neticede anlamsızdı: geldi, gördü, öldürdü, sonra kendisi öldü ve geniş imparatorluğu yıkılıp gitti; böylece yarattığı korkudan başka, onun hakkında kimse bir şeyler hatırlamaz oldu.

Aslında evet, konu sadece katliam olunca, Cengiz Han, ondan sonra gelen Timur'a kıyasla iyi görünüyor (vârislik meselesinin muğlak olmasına rağmen, en azından Timur, Cengiz'in onun atası olduğunu söylüyordu). Ancak asıl Moğol fatihleri çok daha önemli etkiler yarattılar: Tarihin yönünü değiştirdiler.

Her şeyden önce, İslam teolojisinde bir kriz yarattılar ve bu krizlere verilen tepkilerden bazıları, bugün bile olumsuz etkilerini gördüğümüz

bölünmelere neden oldu. Asıl olarak, bu krizin kökleri, Müslüman teologların, düşünürlerin ve Müslümanların kendilerinin, İslam'ın askerî başarısının, onun ifşa ettiklerini kanıtladığını düşünmelerinde yatıyor. Peki, madem zaferler ifşa edilenlerin doğruluğunu kanıtlıyor, o zaman yenilgiler ne anlama geliyor?

Müslümanlar daha önce hiçbir zaman bu ağır yenilgilerden bahsetmediler, ne dünyanın herhangi bir yerinde ne de kendi kâbuslarında. Tarihçi Ali İbn el-Esir, tıpkı diğerleri gibi, Moğol katliamı için "çok büyük bir felaket" tanımını yapıyordu; tıpkı diğerleri gibi, "ezelden ebedîyete kadar" dünyanın bir daha tecrübe edemeyeceği kadar büyük. Başka bir önemli Müslüman tarihçi, Moğolların gelişinin dünyanın sonunun geldiğine işaret ettiğini iddia ediyordu. Başka birine göre ise, Moğolların zaferleri Tanrı'nın Müslümanları yalnız bıraktığını gösteriyordu.[1]

Tamam, Haçlılar en azından Hristiyandı, peki ya Moğollar? Onlar "kutsal kitabın halkı" bile değillerdi. Onların zaferleri teologlar için acı verici bir bulmacaydı ve kitlelerin büyük olasılıkla hissettikleri ama düşünceye dökemedikleri inançlarını sınıyordu. Özellikle, Müslüman topluluğun en büyük yıkımı yaşadığı Bağdat'ın yağmalanmasından sonra, Haçlılar sonrası Mezopotamya'da, tarihin amacının Müslümanlığı evrenselleştirmek olduğunu taahhüt eden söz üzerine düşünen her insan, şu soruyu soruyordu: "Yanlış giden neydi?"

En vurucu yanıt Suriyeli hukukçu İbni Teymiye'den geldi. Ailesinin kökeni Harran'dan, bugünkü Suriye, Irak ve Türkiye'nin kesişim noktası olan ve tam da Moğol istilalarının rotasının üstünde kalan bir kasabadan geliyordu. Yanlarına sadece kitaplarını alarak Hülagü'ün gazabından, İbni Teymiye'nin büyüdüğü yere, Şam'a kaçmışlardı. Erken bir yaşta, görülmemiş bir deha ve bilgiye açlıkla standart İslami disiplinleri çalışıyordu, fetvaları, dinî kuralları sorguluyordu.

Şiddetli korku, sıradışı düşüncelerin doğmasına yol açıyordu ve İbni Teymiye bu zamanların insanıydı. Kuşkusuz, Moğol katliamının anlamını çözmekte, kökü kurutulmuş ailesinin verdiği duygusal desteğin etkisi vardı ya da belki nerede ve ne zaman doğduğunun bir önemi olmaksızın, kişiliği nedeniyle iddia ettiği düşüncelere eğilimliydi. Ama Moğollar tarafından

henüz saldırıya uğramış ve Haçlı Seferleri'nin kalıntıları nedeniyle hâlâ acı çeken Suriye'de, İbni Teymiye kendi düşünceleri için hazır bir dinleyici kitlesi bulmuştu. Eğer o doğmamış olsaydı, onu sahiplenen okuyucu kitlesi mutlaka bu fikirleri ifade edecek başka birini bulurdu.

İbni Teymiye üç önemli noktaya değiniyordu. Birincisi, İslam'da herhangi bir yanlışlığın olmadığını, ifşa ettiklerinin ve Müslüman zaferlerinin bunun birer kanıtı olduğunu görmenin doğru olduğunu söylüyordu. Ortaya koyduğu problem Müslümanlarla ilgiliydi: "Gerçek" İslam'ı hayata geçirmeyi durdurmuş ve Tanrı da onları zayıf bırakmıştı. Tekrar zafer kazanabilmek için kitaba geri dönmeli, onu yeni fikirlerden, yorumlardan ve yeni buluşlardan temizlemeliydiler: Hz. Muhammed'in ve onun takipçilerinin dinine dönmeli, o değerlere ve düşüncelere, günlük yaşamın maddi detaylarına bakmalıydılar: İlk yöneticiler, en iyileriydi. Bu hukuki öğretinin temeli bu noktadaydı.

İkincisi, İbni Teymiye, her Müslüman'ın ibadet etmek, oruç tutmak, tövbe etmek ve diğer dinî pratikler gibi asli görevlerinin arasında cihadın da olduğunu ortaya koydu. Ve Teymiye'nin "cihat"tan anladığı "kılıcına sarılmak"tı. Diyordu ki, ümmet özeldir çünkü onlar cesur savaşçılardır. Bazıları "hep birlikte omuz omuza" savaşmamış, bazıları ise "düşmanlarını topraklarından sürebilmek için ya da her baskı altındaki insan gibi, baskıcıya karşı" savaşmıştır. İbni Teymiye'ye göre, cihadın bu kısıtlı ve savunmaya yönelik tanımı uygun değildi: Cihat, aktif olarak savaşmak, hatta birinin hayatını, evini ve malını korumak için değil, Allah'a inanan topluluğu genişletmek için savaşmak demekti.

İbni Teymiye, bazı Moğollara karşı kendisi savaştı. Bu arada savaştığı Moğollar İslamiyeti kabul etmişlerdi ve bu da Müslümanların Müslümanlarla savaşması hakkında küçük bir soruyu ortaya çıkardı. Fakat İbni Teymiye, bunun meşru cihat olduğunu çünkü onların doğru Müslüman olmadıklarını savunuyordu. Aynı zamanda Hristiyanlara, Yahudilere, Sufilere ve kendisininkinin dışında bir mezhepten olan Müslümanlara da karşıydı. Bir keresinde, bir Hristiyan'ın Hz. Peygamber hakkında aşa-

ğılayıcı yorumlar yaptığını duymuş ve o gece bir arkadaşıyla beraber o kişinin kapısına dayanmışlardı.

Onun bu agresif tutumunun, çağdaşları arasında nasıl bir yankı yaptığını hissedebilirsiniz. Basitçe diyordu ki, "Pagan Moğolları ve Haçlıları diğer tarafa gönderebiliriz; haydi bir araya gelip onlarla savaşalım, tek öğretinin birliğinden ve birlik olmamızdan güç alalım." Böyle bir toplanma çağrısı kaçınılmaz olarak saldırı altındaki toplumları etkiledi.

İbni Teymiye, cihada karşı olanların listesini sadece Müslüman olmayanlarla sınırlı tutmayıp kâfirler, din değiştirenler ve bölücülere kadar uzattı. Bu kategorilerin içine, Kur'an ve hadisi, metinlerin edebî olarak söylediğinden uzaklaşacak şekilde yorumlayarak İslam'ı değiştirmeye veya bölünmeleri desteklemeye çalışan Müslümanları da ekledi.

İbni Teymiye hiçbir zaman, başka bir yoruma karşı kendi yorumunun üstünlüğünü savunmadı. Kur'an'ın (ve hadisin) salt bir halde olduğunu ve insan yorumuna açık olmadığını işaret ederek, kendisinin yanlış yorumları saf dışı bırakmaya ve Müslümanları kitaba döndürmeye çalıştığını iddia etti.

Bazıları, kâfirleri ve bölücüleri saf dışı bırakmanın erken İslamiyetin ruhunda varolduğunu söyleyecektir. Ama Hz. Muhammed'in kendisi ve ilk Müslümanlar, Müslüman olmayı isteyen herkesi dine kabul etmeye razıydılar. ("İkiyüzlüler", toplumu içeriden yok etmek için Müslümanmış gibi davranan hainler söz konusu olunca durum tabii ki farklılaşıyor.) Müslüman olan herkesin cemaate dâhil edilmesiyle, cemaat gerçek "Müslüman"ın ne olduğu konusunda ayrılıklara düşebilirdi. İbni Teymiye, yine de Müslüman olmak için tek bir yol olduğunu ve doğru olanın onu izlemek olduğu konusunda ısrarcıydı. Yorum bunun içine girmiyordu çünkü bir insanın ihtiyacı olan her şey siyah ve beyaz olarak o kitapta bulunuyordu.

Teymiye, Hz. Muhammed'e eşlik edenleri "Selef Es Salih", "Esas Dindarlar" (ya da bozulmamış) olarak nitelendirerek İlk İnananlar'ın hayatının mükemmelliğini mitolojileştirdi. Onun öğretisi, Hindistan'da bugün de var olan Selefîlik olarak tekrar ortaya çıktı. Bu kelime "İslamcılar" hakkındaki haberlerde sık sık kullanılır. Başlangıcı ise burada, Moğol kıyımının gölgesindedir.

İbni Teymiye, kendi zamanına göre, sadece ılımlı bir takipçilik inşa etti. Kitleler onu çok dikkate almadılar çünkü onları kendi İslam anlayışlarıyla bütünleşmiş olan ibadet biçimleri yüzünden ve kâfirleri ziyaret etmelerinden ötürü cezalandırıyordu. İbni Teymiye, insanoğluna, çok büyük bir insan bile olsa hürmet etmenin Bozulmamış Dindarlar'ın öğretisine aykırı olduğunu iddia ediyordu.

Otoriteler onu daha da az seviyorlardı çünkü onların verili kurallar olarak kabul ettikleri kuralları kötülüyordu. Kendi öğretisini savunmak için bir ulema toplantısına davet edilmeden önce, yenilikler ve yorumlara yenik düştükleri için meşruiyetlerini kaybettikleri gerekçesiyle onların otoritesini inkâr etti. İbni Teymiye, tartışmalı öğretilerin hiçbirine karşı uzlaşmak için çaba göstermedi. Asıl konular, gayrimüslimler gibi teknik detaylardı: Örneğin, bir boşanmanın üç kere söylenmiş olması sadece bir ayrılık mıdır yoksa evliliğin geri dönülemez bir biçimde son bulması mıdır? Ulema geri dönülemez olduğunu, İbni Teymiye ise sadece ayrılık olduğunu iddia etti. Bu örnekte, otoriteler alkışlarla tartışmaya son verdiler ve İbni Teymiye'yi hapse gönderdiler. Çoğu zamanını hapiste geçirdi. Orada da öldü.

İbni Teymiye'nin temsil ettiği şey, İslamiyetin ne olduğu ya da 13. yüzyılda gelmiş olduğu hali özetlemek değil, aksine birçok kişinin hayran olduğu, birçok din adamını da kızdıran bir davranış biçimidir. Teymiye, İbni Hanbeli tarafından kurulan bir hukuk felsefesi ekolüden geliyordu. Hanbeli, Kur'an'ın kelimesi kelimesine okunmasını ve ona uygulanabilecek en aslına uygun metodu tercih ediyordu ve insan nefsinin en az ile zaptedilebileceğini söylüyordu; İbn Teymiye de öyle. Her ikisi de kararlı, mücadeleci ve bastırılamaz özelliklere sahipti. Gerçekte ikisi de, sahip oldukları fikir katmanları her neyse ondan uzaklaşan bir biçimde kendi meşruiyetlerini ulvileştirmeye eğilimli fikirleri yüzünden hapse gönderildiler.

Gerçeğin cesaretle özdeşleştirilmesi, tarihte sıkça baş gösteren bir durumdu, hatta günümüzde de öyle: Eğlence programı konuğu Bill Maher, 11 Eylül'deki intihar saldırılarının cesur olduğunu iddia ettiği için TV programından atıldı. Evrensel yargılara ve fikirlere aykırı hareket eden

insanlar için, olumlu karakter hareketleri yakıştırmaları tasvip edilmez. Ne yazık ki bu denklem, insanların sorunlu fikirleri cesaretle savunarak doğrulamalarına izin verir, sanki bir korkak doğru bir şey söyleyemez ya da cesur biri yanlış bir şey söyleyemezmiş gibi. İbni Hanbeli bu sendromdan fayda sağlamıştı ve şimdi de İbni Teymiye sağlıyordu.

Rivayete göre, İbni Teymiye 4.000 kitapçık ve 500 de kitap yazmıştı. Bunlarla bir tohumu yeşertti. Tohum bir kerede büyümedi ama asla ölmedi de. Tam olarak orada, İslam kültürünün alt katmanında, şartların onu desteklediği anda çiçek açmaya hazır duruyordu. Dört yüzyıl sonra şartlar onu destekleyecekti.

* * *

Yüzyıllar boyu süren yıkımın bir nedeni de, Moğolların katliamıyla zirve yapan, Selefîlikten daha popüler ve uygun olan bir nedendi. İbni Teymiye'nin ideolojisi literalist ve kısıtlayıcıyken, bu neden, deyimsel olmayan ve geniş açılı, çiçek açmaya hazır Sufilikti. Aslında vecit halindeki Sufilik ("makul Sufiliğin" tersi olarak), İbni Teymiye'yi pagan istilacılar kadar rahatsız ediyordu çünkü ona göre kâfirler dışarıdan İslamiyete saldıran düşmanlarken, Sufilik içeriden, onun tanımladığı öğretinin tekliğini muğlaklaştırıp genişletirken ümmeti zayıf bırakmaya çalışan düşmandı.

Sufilik özellikleri itibarıyla mistisizmin İslami bir çeşidiydi. Budizm ve Hint mistisizmiyle aynı düşünce ve etkileri paylaşıyordu. Sufiler dinin bürokratikleşmesinden tatmin olmuyor, kendi içlerine dönerek Tanrı'yla birlik olmanın mistik yollarını arıyorlardı.

Bütün Sufiler hangi yöne gidecekleri hakkında aşağı yukarı aynı fikirlere sahipti ama oraya nasıl ulaşacaklarına ilişkin farklı fikirler vardı, bu yüzden Sufiler farklı manevi yöntemler benimsediler. Bir Sufinin atılım yapmak istediği her seferde haber yayılıyor ve diğer arayıcılar, aydınlanmış ruhun yönlendirmesi için dua ediyorlardı. Onunla doğrudan iletişim kurulmasının kendi aşkınlık arayışlarına da çare olabileceğini umuyorlardı.

Bu yolla, önde gelen Sufilerin etrafında "Sufi kardeşliği" kurulmuş oldu: Şeyh ya da pir denilen liderlerin önderliğinde yaşayan, çalışan ve kendi bağlılıklarını pratikleştiren arayıcılar grubu.

Tipik olarak, şeyhin en yakınında bulunan birkaç müridi Sufi lideri olma hakkını kazanıyordu. Şeyh öldüğünde bu liderlerden biri otoriteyi devralıyor ve kendi topluluğunu yönetmeye devam ediyordu. Diğerleri yeni topluluklar kurup liderlerinin mistik metotlarını yayarak kendi müritlerini cezbediyorlardı. Sonunda Sufi kardeşliği, liderden üyeye, yıllarca ve yüzyıllarca aktarılan Sufilik tarikatlarına dönüştü.

Başarılı Sufi tarikatları, farklı yerlerde, gelen müritleriyle (manevi çıraklar) birlikte, yolculara yardım sağlayan ve yabancıları rahat ettiren "tekke" adı verilen yerlerde yaşayan aydın şeyhlerin övünç kaynağı oldu. Bir anlamda Sufi kardeşliği, Hristiyanlığın ortaçağdaki Avrupa boyunca manastırlar ve rahibe manastırları inşa eden, insanların manevi çaba harcamasının asıl mesleği haline geldiği ve bu meslekten emekli oldukları, manastır yaşamının İslamiyetteki karşılığı haline geldi.

Yine de Sufi kardeşliği, manastır yaşamından önemli farklarla ayrılıyordu. Bir kere, tüm manastır yaşamları, başrahip ya da başrahibenin önderliğinde, rahip ya da rahibelerin uymak zorunda oldukları sıkı kurallarla yönetiliyordu. Sufi kardeşliği ise daha az sıkı ve resmî, birlikteliğe daha çok önem veren ve dışarıdan gelen disiplini daha az önemseyen özelliklere sahipti.

Dahası, herhangi bir manastır yaşamının yeminini etmek, dünyadan elini eteğini çekmek ve "bedensel nefsini köreltmek" anlamına geliyordu. Hristiyanlığın özellikle kişisel kurtuluşa odaklanmasının kaynağı buradan gelir ve Hristiyanlık için herkes, cennet bahçesinde işlenen "ilk günah" ile dünyaya geldiğinden, kurtuluşu insanlar için gerekli bir şey olarak görür. Bu günah nedeniyle insanlar, maddi dünyada yaşadıkları (ve öldükleri) bedenin hapsine mahkûm edilmiştir.

Rahipler ve rahibeler, özellikle kendilerini insanoğlunun düştüğü mekân olan dünyadan ayırmak için bu düzene dâhil oluyorlardı. İbadetleri kendi bedenlerini cezalandırmaya yönelikti çünkü beden sorunun kendisiydi.

Tabii ki dinî nedenlerle cinsellikten uzak duruyorlardı çünkü Hristiyanlık, maneviyatı cinselliğe bir çare olarak görüyordu.

İslam'da ise, vurgu, izole olmuş ruhun kişisel kurtuluşunda değil, mükemmel topluluğun inşasındaydı. İnsanlar kurtulması gereken günahkârlar değil, emirlere uyması gereken hizmetkârlardı. Masum doğmuşlardı ve asilliğin en üst seviyesine çıkma kapasitesine sahiplerdi ama aynı zamanda, ahlaksızlığın en uç boyutuna da ulaşabilirlerdi.[2] Sufilikte müritler kurtulmak için değil, daha yüksek bir konuma erişebilmek için bir araya geliyorlardı; ibadetler, bedenlerini cezalandırmaya değil, enerjilerini Allah'a odaklamaya yönelikti; mesela, oruç tutmak bedensel nefsi köreltmek için değil, bireysel disiplini geliştirmeye yönelikti. Dinî nedenlerle cinsellikten uzak durmak ile maneviyat arasında bir bağlantı kurmuyor ve onu maddi dünyadan ayırmıyorlardı. Sufiler ve Sufi olacaklar ticaretle uğraşıyor, alım satım yapıyor, evleniyor, çocuk büyütüyor ve savaşlara katılıyorlardı.

Aslında, bazı Sufi kardeşlikleri, fütüvvet* adı verilen bir ahlakı savunan mistik şövalyelerin oluşturduğu gruplardan doğmuştu. Bu gruplar şövalyelik nezaketini, saygıdeğer aşkı ve şövalyelik gururunu ilke edinen Avrupalı şövalye gruplarına benziyordu. Doğu mu Batı'dan esinlendi? Yoksa tam tersi mi? Bu dahil olmak istemeyeceğim başka bir tartışma konusudur.

Her durumda Sufiler fütüvvet ideallerini, İlk İnanan Müslüman kahramanların mitik-şiirsel yaşantılarıyla örneklendirdi. Örneğin bir hikâye, yaşlı bir adamı öldürmekten tutuklanan genç bir yolcu hakkındaydı. Kurbanın oğlu bu genç adamı Halife Ömer'in huzuruna getirir. Yolcu yaptıklarını kabul eder. Hafifletici nedenler olmasına rağmen, o bunlarla kendini müdafaa etmeyi reddeder, bir can almıştır ve bedelini ödemelidir. Yine de bir öneride bulunur: Cezanın üç gün ertelenmesi mümkün olursa evde yapması gereken bazı işleri halledecektir. Orada bakması gereken bir yetim vardır, çocuğun mirasını bir küpün içinde, kimsenin bilmediği bir yere gömmüştür ve eğer idamdan önce onu kazıp çıkarmazsa çocuk meteliksiz kalacaktır. Bir çocuğun, bakıcısının suçu yüzünden acı çekmesi

* Yiğitlik ve cömertlik. (ed.n.)

adil olmazdı. Katil, "Eğer bugün gitmeme izin verirseniz, tam üç gün sonra burada olacağım ve cezamı çekeceğim," der.

Halife, "Tamam ama zamanında gelmediğin taktirde bu cezayı senin yerine çekecek olan bir vekil bırakırsan gidebilirsin," diye karşılık verir.

Halife'nin bu cevabı genç yolcuyu afallatır. Bu civarlarda hiç arkadaşı ya da akrabası yoktur. Bir yabancı, idam olma riskini alacak kadar ona güvenebilir miydi?

O sırada, Peygamber'in yakınlarından biri, Abuzer el-Gifari genç adamın yerine geçmeyi kabul eder ve adam yola koyulur.

Üç gün sonra genç adam geri dönmez. Kimse bu duruma şaşırmamıştır ama herkes idam sehpasında duran zavallı Abuzer için gözyaşı dökmektedir. Genç adamın kirli bir at sırtında, kan ter içinde bir halde dörtnala geldiği sırada cellât baltasını yağlamakla meşguldür. Genç adam, "Özür dilerim, çok üzgünüm, geç kaldım," der, "ama artık buradayım, cezamı çekebilirim."

Seyirciler şaşkına dönerler. "Özgürdün, kaçmıştın. Kimse seni bulup getiremezdi. Neden döndün?"

"Çünkü geleceğimi söylemiştim ve geldim, ben bir Müslümanım," diye cevaplar. "Nasıl olur da âlemin, Müslümanların artık sözlerini tutmadıklarını söylemesine neden olurum?"

Kalabalık Abuzer'e döner. "Bu adamı tanıyor muydun? Onun böyle asil bir karakteri olduğunu biliyor muydun? Bu nedenle mi onun yerine geçmeyi kabul ettin?"

Abuzer, "Hayır," der. "Bu adamı hayatım boyunca hiç görmedim ama nasıl olur da dünyanın, Müslümanların artık merhametli olmadıklarını söylemesine neden olabilirim?"

Kurbanın akrabaları dizlerinin üzerine çökerler ve "Onu idam etmeyin," diye yalvarmaya başlarlar. "Nasıl olur da dünyanın, İslamiyette hiç affedilicilik yokmuş demelerine sebep olabiliriz?"

Sufiliğin destekçileri şövalyeliklerini Halife Ali'ye dayandırırlar. Bunun nedeni Şii olmaları değil; onun güç, cesaret, merhamet ve gururun ideal

bir birleşimi olarak mükemmel bir şövalye efsanesi olarak bilinmesidir. Örneğin, erken İslamiyetin ikonik savaşlarından birinde, kılıç sallayarak ona yaklaşan genç bir adama Ali'nin, "Benim kim olduğumu bilmiyor musun ahmak yabancı? Ben Ali'yim. Beni yenemezsin, seni öldürürüm. Neden bana saldırıyorsun?" dediği rivayet edilir.

"Çünkü âşığım," der yabancı, "ve eğer seni öldürürsem sevdiğim benim olacağını söyledi."

"Ama eğer savaşırsak büyük olasılıkla seni öldüreceğim," der Ali.

"Aşk için ölmekten daha iyi bir şey var mı?" der genç adam.

Bu sözleri duyan Ali, miğferini çıkarır ve boynunu uzatır. "Buraya vur."

Ali'nin aşk uğruna ölmek isteğini görmesi, genç adamın kalbini şevkle doldurur ve kendi aşkı bir kadının aşkından daha ulvi bir aşka dönüşür; Allah aşkına. Bir anlık sürede, Ali sıradan bir adamı aydınlanmış bir Sufi'ye dönüştürmüş olur.[3] Bu efsaneler, Müslüman şövalyelere ilham veriyordu.

Osmanlılar (HS 700'den 1341'e kadar)

Sufi öğretileri, İslam dünyasında hızla yayılmasına rağmen, en önemli sonuçları Küçük Asya'da, bugünki modern Türkiye'nin sınırlarını oluşturan ve "Anadolu" olarak bilinen yerde verdi. Burası, Moğol istilası sonrası İslamiyetin yeniden toparlanmasının başladığı yerdi.

Anadolu'da Sufi öğretileri tüccarların ve zanaatkârların adına ahi dedikleri (fütüvvetin Türkçe'deki anlamı) loncalarıyla ilişkilendi. Bu öğretiler, sıradan, rahat halkı zamanın belirsizliklerinin tersine donattı. Elbette insanların biraz rahatlamaya ihtiyacı vardı. Anadolu, uzun süreler boyunca, Türk Müslümanlar ile Avrupalı Hristiyanların savaş alanı oldu. Selçuklular ve Bizanslılar uğruna savaştıkları toprağın altını üstüne getirdiler. Bir Selçuklu prensi, Rum Sultanlığı ("Roma"nın Araplaştırılmış hali) diye bilinen, adil ve istikrarlı bir devlet oluşturdu ama Haçlı orduları düzeni bozarak bu topraklardan geçtiler ve kendi aralarında savaşan Selçuklular da bu istikrarsızlığı daha da kötü hale getirdiler.

Haçlıların zamanla sakinleşmeye başlamasıyla, Türk prensler, Doğu Anadolu'da az çok kontrol sağlamaya başladılar. Bizanslılar ise batı kısmını az çok kontrol altına aldılar. Ve ikisi arasında tartışılmadık hiçbir konu kalmadı. Anadolu, hem Hristiyanlar hem de Türkler tarafından yerleşilmiş olan ama ikisi tarafından da yönetilemeyen, hukuksuz ve kimsenin vatanı olmayan bir yere döndü.

Moğol saldırıları, Türk göçebe bozkır aşiretlerini Orta Asya'nın dışına sürmüştü. Anadolu'ya ulaşana kadar sürüklendiler ama en sonunda burada kendilerini evlerinde hissettiler. Peki, neden burası? Çünkü bozkır göçebeleri bu tür yerleri sevme eğilimindeydiler. Bağımsız, kendi kendilerini yöneten soylar olarak kendi liderleri ve yasaları vardı ve hükümetlerin empoze ettiği yasa ve düzen altında kendilerini baskı altında hissediyorlardı. Tartışmalı bir hudut alanında istedikleri gibi dolaşıyor, sürülerini istedikleri yerde otlatıyor ve ihtiyaçlarını, zamanın test ettiği ve daha önce ev dedikleri bozkır geleneklerine göre gideriyorlardı.

Hristiyanlar hâlâ bu anarşik sınırda yaşıyorlardı, küçük kasaba ve köyler yerinde duruyor ama hiçbir hükümet bu yolların güvenilirliğini garanti etmiyordu; hiçbir kolluk kuvveti, deposu soyulan birinin yardımına koşmuyor, hiçbir kurum yangın, sel baskını ya da başka bir felaket durumunda acele etmiyordu. Kamusal alan yok olmuştu ve karmaşa zamanında herhangi birinin soyundan, arkadaşından ve Sufi birinin kardeşinden başka yardım isteyebileceği kimsesi yoktu.

Yeni Sufilik bu bölge boyunca geliştikçe, seyyar mistikler de bu alanlarda çoğalmaya başladı. Bazıları İran'dan ya da daha doğusundan geldi, bazıları ise yerel olarak ortaya çıktı. Birçoğu, ruhani bir egzersiz olarak gönüllü yoksulluğu benimseyen dervişlerdi. Çalışmıyor ama zamanlarını Tanrı'yı düşünmeye adayabilmek için otlarla besleniyorlardı.

Bu mistiklerin çoğu derbeder ama aynı zamanda da garip görünüşlüydü; eğer otla besleniyorsanız, büyük olasılıkla kalabalıktan uzakta yaşamanın faydasını da görürsünüz. Bu derbederlerin ilklerinden biri olan Kalender, etrafında davul çalan, şarkılar söyleyen, bağıran, boş konuşan insanlara Allah yoluna girmelerini öğüt eden ve onları kâfirlere karşı savaşmak

için uyaran bir grup destekçiyle kasabadan kasabaya dolaşıyordu. O ve takipçileri dağınık saçlarla dolaşıyor, paçavralar giyiyor ve düzene aykırı yaşıyorlardı ama tutkuları ve ilginç fikirleri alevlendiriyor ve Kalender'in gittiği her yerde, "Kalender Kardeşliği" oluşturuyorlardı.

Kalender gibi aykırı adamlara karşı bir savunma olarak, daha saygıdeğer insanlar, başka bir mistisizmi, ağırbaşlı bir çilecilik olan Bektaşiliği benimsediler. Ve Hacı Bektaş-ı Veli en çok bilinen Sufi ya da ulemadan biri haline geldi.

Bir de entelektüellerin ve uzmanlık bilgisine sahip olanların çok sevdiği Mevlevi dervişler vardı. Celaleddin adında, Afganistan'nın Belhi kentinde doğmuş olan ve bu yüzden Celaleddin-i Belhi olarak bilinen bir şairin etrafında toplanmaya başladılar. Moğollar, Cengiz Han'ın etrafında birleşmeye başladıklarında, o bir çocuktu. Babası bir felaketin yaklaşmaya başladığının kokusunu almış ve tüm aileyi Anadolu Selçuklu Devleti'nin geri kalan topraklarına taşımıştı. Bu yüzden dünyanın büyük bir kısmı, bu şairi Celaleddin Rumi ("Romalı Celaleddin") olarak tanır.

Rumi'nin babası orada bir dergâh kurdu. Celaleddin erişkin yaşa geldiğinde, öğrenme isteği konusunda kendi ününü kazandığı bu yerde eğitmenlik yapmaya başladı. Her söylediğini ezberleyen birçok öğrenciyi cezbeden ve ona saygı kazandıran, üzerinde mutabakata varılmış pek çok dinî metin yazdı.

Rumi'nin efsanevi yaşam öyküsünün mihenktaşı, bir gün paspal bir yabancının onun sınıfına girmesiyle gerçekleşti. Yabancı arkalarda oturuyordu ama bir türlü ağzını kapalı tutmayı beceremiyordu. Birden bir şarkı patlatarak dersi böldü, aklını kaçırmış gibi görünüyordu. Bu yabancıyla ilgili hikâyeler, Alan Ginsberg'in *Howl* eserini ilk defa halka okurken, genç Jack Kerouac'in odanın arkalarından durmaksızın "Git!" diye bağırmasına benzemektedir. Rumi'nin öğrencileri bu adamı kollarından tutup dışarıya atmaya çalıştılar ama hocaları onları durdurdu bu adamın kim olduğunu ve ne istediğini sordu.

Yabancı, "Ben Tebriz'li Şems'im," dedi. "Buraya senin için geldim."

Öğrencileri şaşkınlık içindeyken, Rumi kitabını kapadı, üzerinden cübbesini çıkardı ve şöyle söyledi: "Benim eğitmenlik günlerim bitti, bundan sonra benim öğretmenin o'dur." Şems'le birlikte sınıftan çıktı ve bir daha da geri dönmedi.

Celaleddin ve Şems, ayrılmaz bir bütün oldular. Birbirlerine tutkuyla ama sadece ruhani bir boyutta bağlıydılar; öyle bir boyut ki Rumi bundan sonra kendi şiirlerini öğreticisinin imzasıyla mühürlemeye başladı: Bu dönem boyunca yazdığı sözler, Tebriz'li Şems'in Eserleri olarak toplandı. Rumi, Şems'le tanışmadan önce, eserleri yüzlerce yıl sonra hâlâ okunacak olan saygıdeğer bir yazardı. Şems'le tanıştıktan sonra ise, edebiyat tarihinin en önemli mistik şairlerinden birisi haline geldi.

Birkaç yıl sonra, Şems gizemli bir biçimde ortadan kayboldu ve Rumi, *Mesnevi* olarak bilinen bin sayfalık bir şiir yazmaya başladı. (*Mesnevî-i Manevi*). Rumi eserin giriş bölümünde: "Ney'in melodisi neden bu kadar hüzünlüdür?" diye sorar. Sonra kendi sorusunu şöyle cevaplar: "Çünkü ney nehrin sazlıklarında büyüyerek ve toprağa kök salarak ortaya çıktı. Sesindeki keskin keder, neyin kaybettiği özüne olan özlemidir. Sonraki otuz bin beyitte, biz insanların neylerin kaynağımızla olan bağımızı nasıl iyileştireceğimizi, manevî bir dille anlatır. Rumi İngilizce konuşulan dünyada bile çok etkilidir, öyle ki onun eserlerini tercüme eden her şair satışlardan çok iyi para kazandı.[4]

Kısaca, Sufilikte her sınıftan ve her türden insan için bir şeyler vardı. Sufiler, bozkır göçebelerine İslamiyeti kabul ettirdiler; böylece bu kabileler, İslam'ın öğretilerini benimsemeden önce, İslam'ın tutkularını özümsemiş oldular. Sufi tarikatları, zanaatçıların loncalarıyla, tüccar birlikleriyle, köylülerle, aristokrat askerî gruplarla bir ağ gibi kesişim noktalarına sahipti ve Sufilik hayal kırıklığına uğramış tüm grupları, atomize edilmiş bir dünyanın içinde bir araya getirdi.

Fütüvvet idealine kendini adamış bazı kardeşlik grupları gazi birliklerini oluşturdular. Gazi, "kutsal savaşçı" gibi bir anlama geliyordu. Gaziler, Tapınak Şövalyeleri ve Haçlı Seferleri süresince ortaya çıkmış olan diğer Hristiyan askerî birliklerini andırıyordu, tabii bir farkla; kimse

onlara emir vermiyordu. İslam, emir verici papa benzeri bir figüre sahip değildi. Bunun yerine, Gaziler kendi kendilerini disipline ediyor, uzman şövalyelerin etrafında toplanıyor ve bazı karizmatik şeyhlerden ilham alıyorlardı. Gruba üyeliklerinin sembolü olarak özel başlıklar, pelerinler giyiyor ve bazı aksesuarlar takıyorlardı. Yeminler, taahhütler içeren tören ritüelleri vardı.

Gazi birliklerinin üyeleri, hayatlarını Hristiyan toprakları etrafında, tek bir inancın yükselişi için muhteşem cesaret sergiledikleri mücadelelere adamışlardı. Arthur efsanesinin şövalyelerinin İslami versiyonuna benziyorlardı.

Bu gazi gruplarından daha sonra büyüklü küçüklü yüzlercesi ortaya çıktı. Bu şövalyeler, şöhret ve şans arayışında sınır boylarında "uygun adım yürüyüşler"le, Bizans'ın resmî olarak hâlâ hükmettiği ama otoritesinin daha da bulanıklaştığı sınır çizgisini kalınlaştırıyorlardı. Bir kısım gazi önderi bir toprak parçasında kendisi için güvenliği sağladığı anda, kendi küçük devletini kuruyor ve kendini emir, bu küçük devleti de emirlik ilan ediyordu. "Emir" aslen "kumandan" anlamına gelen İslami bir unvandı ancak şimdi "prens" anlamına geliyordu.

Doğu Anadolu sayısız küçük gazi emirliklerine bölünürken, Bizans'ın gücü sallanıyor ve hukuksuz sınır batıya doğru çekiliyordu; bu da ironik bir çelişki doğuruyordu: Sınır boyunda uygun adım yürüyüşler küçük gazi devletlerini besliyordu. Tartışmalı sınır kaydıkça, gazi şövalyeleri de kayıyordu. Kurulu emirliklerden dışarıya doğru ve bir adamın hâlâ bir kavgada kendini kanıtlayabildiği ve tesadüfi olarak yağma yapabildiği yer olan vahşi batıya sızıyorlardı.

Bir noktada vahşi batı bu sızıntıların önünü kesti çünkü söz konusu sınır, Bizans'ın engel oluşturabileceği kadar Konstantinopolis'e yakındı. Doğudan akın eden gazi şövalyeler, bu sınır devletlerinde kümelenmeye başladılar ve Bizans gücüyle burun buruna geldiler. Şövalyeler burada, Anadolu'daki savaşlar bitmiş olsa da, en az elli yıl boyunca iş bulabileceklerdi. Doğudaki emirliklerin gücü azalırken, sınır devletleri daha da

büyüyordu. İşte bu askerîleştirilmiş sınır, yeni bir dünya imparatorluğunun doğduğu yerdi.[5]

Hülagü'nün Bağdat'ı yıkıp geçtiği 1258 yılında, Anadolu'daki bir gazi ailesinde Osman adında bir çocuk dünyaya geldi. Osman'dan sonra gelenler, Osmanlı ya da Batılıların telaffuzuyla Osmanlılar olarak anıldılar ve sonunda çok güçlü bir imparatorluk kurdular.

İmparatorluğu kuran Osman'ın kendisi değildi, onun kudreti sadece Anadolu'daki kuvvetli küçük emirlikleri inşa etmeye yeterliydi. Ataları Orta Asya'nın bozkırlarında Moğollardan kaçıp gelen 400 kişilik bir göçebe kabilenin soyundandı. Sarayı atıydı, tahtı eyeri ve hazinesi heybesiydi. Başkenti, o gece nereye kamp kuruyorsa orasıydı. Aslında ondan sonrakilere bıraktığı miras sadece bir süreçti. Savaş döneminde, adamlarını sınır boylarına getiriyor ve Hristiyanlarla savaşarak ganimet biriktiriyordu. "Tatil dönemi"nde kontrol sağladığı alanlarda bulabildiği tüm yerleşik köylüden vergi topluyordu.

Osmanlılar güçlenmeye başladıklarında, diğer gazi devletlerini de içlerine almaya başladılar; bazılarını fethederek, bazılarını ise pazarlıkla. Bağımsız emirliklerin gazi liderleri, şimdi feodal aristokratlara dönüşmüşlerdi; kendi çaplarında hâlâ güçlü ama daha büyük bir kuvvete, Osmanlı Hanedanlığı'na tabiydiler.

Osmanlılar, bir hanedanlığın çöküşü ile yükselişi arasındaki farkı yaratacak olan çok küçük ama çok önemli bir şans kazandılar: Uzun süre yönetimde kalan ve hepsi de yetkin yöneticilere sahip oldular. Onlardan biri olan I. Murat, Karadeniz'i geçti ve Avrupa'nın bir kısmını da topraklarına kattı. Bu dönemden sonra, (MS 1350-1389), Osmanlı Hanedanlığı bir daha at sırtından değil, başkentten, saraydan yönetilecek ve hükümet bürokrasisine, vergi sistemine ve bir hazineye sahip olacaktı. Osmanlı yöneticileri yüksek İslam medeniyetinin cilası oldular, ritüellerden, şatafattan ve Bizans saray efradından bahsetmeye gerek bile yok...

Başka bir Osmanlı hükümdarı, I. Beyazıt (1389-1402), Hristiyan Avrupa'dan getirilen esir erkek çocuklarının saraya alınıp Müslüman gibi yetiştirilmeleri ve kuvvetli askerlere dönüştürülmelerini kapsayan,

devşirme olarak bilenen bir programı uygulamaya koydu. Bunlar İslam tarihinde Memlûklere çok beziyordu ama farklı bir adla; Memlûkler Arap ya da Pers hükümdarlıklarında yetişen Türk çocuklarıydı, bu sefer Türk hükümdarlığında yetişen Hristiyanlar oldular. Devşirme sisteminde yetişen askerlere "yeni bölükler" anlamına gelen Yeniçeriler denilmeye başlandı. I. Beyazıt'ın Yeniçerileri, onu, yeni bağımsız aristokratlar olan ve soylarını Orta Asya'ya dayandıran gazilerle olan feodal bağlarından kopardılar. Gazilerin bölükleri yine de Beyazıt'a yaya askerler sağlıyordu ama Yeniçerilerle birlikte, idare edilmesi gereken profesyonel bir asker bürokratlar ordusuna sahip olmuştu.

I. Beyazıt'ın akınları Avrupa'nın daha da içlerine ilerledi. Fransa ve Macaristan kralları onu kontrol edebilmek için güç birliği yaptılar ama Beyazıt bu birleşmiş orduyu 1396'da bugünkü Bulgaristan'ın Nicopolis şehrinde devirdi. Artık Osmanlı emirleri tastamam bir imparatorluğu yönetiyorlardı. Aslında, Beyazıt "emir" unvanını çoktan atmış ve kendini "sultan" ilan etmişti, böylece Darülislam'ın, halifeliğin daha laik bir versiyonunun başına geçmiş oluyordu. Askerî maceraları o denli gelişmişti ki, bir yıl batıya doğru bir akın düzenliyor, bir sonraki yıl daha fazla gazi emirliğini içine alarak iktidarını Müslümanlığın kalbine doğru uzatıyordu. İleriye doğru öyle bir aceleyle hareket ediyordu ki, insanlar ona bu sebeple Yıldırım demeye başladılar. Beyazıt, artık en az Sezar kadar ünlüydü.

Sonra bütün bunlar çözülmeye başladı. Doğuya yaptığı akınlardan birinde, kendisinden daha kuvvetli bir savaşçıyla, heybetli Timurlenk'le karşılaştı. Yıldırım Beyazıt'ın kendi derebeylikleri Timur'u Anadolu'ya çağırmıştı. Egemenliklerini Osmanlılara kaptırdıklarına içerlemiş ve Timur'a, Yıldırım Beyazıt'ın Avrupa'da gereğinden fazla zaman harcadığından, artık neredeyse bir Hristiyan olduğundan şikâyet eden bir mesaj gönderdiler. Aslında Timur onlardan biri değildi, orantısız bir şiddet sergileyen gaddar bir lider olmakla birlikte, kendini yüksek sanatların başı, kendince bir düşünür ve İslam'a adamış bir savunucu olarak gören bir Müslüman'dı. 1402'de Ankara'da, iki ün salmış lider, kibarlığı bir yana bırakıp kılıçlarını kuşandılar ve karşı karşıya geldiler. Timur ikisi arasında daha ölümcül

olan olduğunu ispat etti. Osmanlı ordusunu yerle bir etti, İmparator Yıldırım Beyazıt'ı esir aldı ve onu Semerkant'a sürükledi. Hayal kırıklığı ve aşağılanma hissi Yıldırım Beyazıt'a çok ağır geldi ve sonunda intihar etti. Batı'nın dışında, I. Beyazıt'ın oğulları bir zamanlar imparatorluk olan yerden miraslarına kalan taht için birbirleriyle savaşmaya başladılar.

Bu Osmanlı'nın sonu olacak gibi görünüyordu. Göz kamaştırıcı krallıklardan biri daha parlayıp sonrasında sönmüş gibi görünüyordu. Ama gerçek şu ki, bu krallık diğerlerinden farklıydı. Osman'dan I. Beyazıt'a kadar Osmanlılar sadece fethetmediler, aynı zamanda yeni bir sosyal sistemi de olgunlaştırdılar. Şimdilik sadece, Timur'un yağmalamalarından sonra, Osmanlıların ayakta kalmak için derin sosyal kaynaklara sahip olduğunu söylemek yeterli olacaktır. Timur on yıllar içerisinde öldü, imparatorluğu çabucak parçalara ayrıldı ve sadece Batı Afganistan'da küçük (ama kültürel olarak muhteşem) bir krallık kaldı. Osmanlı İmparatorluğu ise aksine, sadece iyileşmekle kalmadı, gelişmeye de başladı.

İmparatorluk 1452'de, Sultan Mehmet'in tahta geçmesiyle başlayan yeni bir döneme, daha üst bir seviyeye geçti. Sultan Mehmet iyi durumda bir imparatorluk miras almıştı ama tahta geçmesiyle beraber bir problemi de beraberinde getiriyordu. Sadece 21 yaşındaydı ve ondan daha kuvvetli yaşlı adamlar iştahları kabarmış biçimde etrafına dolaşıyorlardı. Her biri daha yaşlı, daha kuvvetli ve daha hırslı birisi (kendisi mesela) tahta geçse daha iyi bir sultan olacağını düşünüyordu. Sultan Mehmet, rakiplerini yenmek ve gücü kendinde birleştirmek için özel bir şeyler yapması gerektiğini biliyordu. Böylece Konstantinopolis'i fethetmeye karar verdi.

Konstantinopolis artık önemli bir askerî hedef olarak gösterilmiyordu. Osmanlılar zaten, Doğu Avrupa'yı iterek onun eteklerine yerleşmişlerdi. Konstantinopolis daha çok psikolojik bir hedefti: Hem Doğu hem de Batı için önemi olan bir şehirdi.

Konstantinopolis Batı için, Agustus'un Roma'sından Jül Sezar'a uzanan bir çizgiydi. Hristiyanlar için burası hâlâ Hristiyanlığın enjekte edildiği Roma İmparatorluğu'nun başkentiydi. Ona yeni bir isim verenler sadece daha sonra Roma tarihini inceleyen tarihçilerdi. Bizanslılar kendilerine Romalılar diyor ve şehirlerini yeni Roma olarak görüyorlardı. Müslümanlar

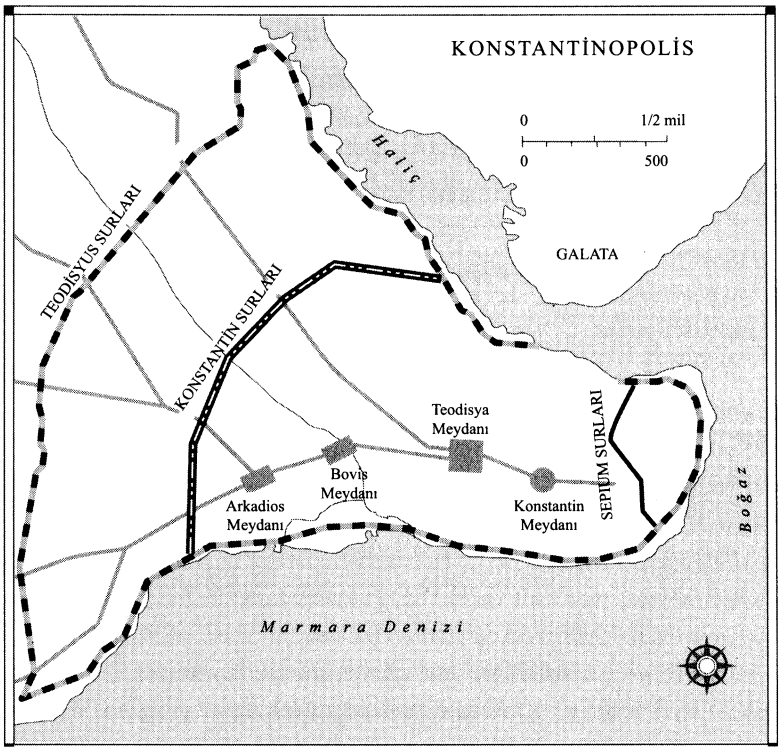
tarafından ise, Hz. Muhammed'in kendisi, İslamiyetin en son zaferinin Müslümanların Konstantinopolis'i alması olacağını söylemişti. İslamiyetin üçüncü yüzyılında, Arap filozof El-Kindi, Konstantinopolis'i alan Müslümanların, İslamiyeti yenileyeceğini ve dünyaya yön vereceğini iddia etmişti. Birçok düşünür Konstantinopolis'in fatihinin Mehdi, "Beklenen", çoğu Müslüman'ın tarihin sonunun yaklaştığı anda ortaya çıkmasını beklediği kişi olacağını söylüyordu. Sonuç olarak, Mehmet, Konstantinopolis'i almanın, halk arasında devrim yaratacağını ve dünyanın ona farklı bir gözle bakmaya başlayacağını düşünmekte haklıydı.

Şimdi, yeni bir tip kuşatma silahı olan topları inşa etmekte uzmanlaşmış olan Macar mühendis Urban da dâhil olmak üzere birçok teknik uzman Osmanlılar için çalışıyordu. Sultan Mehmet, Urban'a bu sınırlar için özel bir silah yapmasını söyledi. Urban, Konstantinopolis'in 240 kilometre uzağında bir dökümhane kurdu ve burada ağır silahlar döktürdü. Başyapıtı 8 metre uzunluğundaydı ve öyle büyüktü ki, birisi emekleyerek içine girebilirdi. "Şahi" 1,6 kilometreden 544 kilogramlık sert bir kayayı ateşleyebiliyordu.

Bu devasa silah, savaş alanına ancak 90 öküz ve yaklaşık 400 adamla taşınabiliyordu. Şahi çok ağır olduğundan doldurulması yaklaşık üç saat alıyordu ve öyle sert geri tepiyordu ki, önündekilerden daha çok arkasındaki adamları öldürmeye meyilliydi. Bunun yanında, o kadar hatalıydı ki yaklaşık 1,5 kilometrelik bir mesafeden bütün Konstantinopolis'i ıskaladı ama bu önemli değildi. Bu büyük silah sembolik bir varlık olarak sahip olduğu öneme, askerî bir varlık olduğu kadar sahip değildi; önemli olan, dünyaya Osmanlıların savaş alanına bu çeşit bir silah getirdiğini duyurmaktı. Şahi'nin yanında tabii ki başka birçok bombardıman silahı vardı. Bunlar zamanının en güçlü ve en gelişmiş teknolojiye sahip silahlarıydı.

Konstantinopolis kuşatması 54 gün sürdü, bir bütün olarak şehri ele geçirmek imkânsızdı. Engebeli üçgen biçimli bir arazide, bir gergedan boynuzuna benzer şekilde kurulmuştu ve bir taraftan Boğaz'a, diğer taraftan Marmara Denizi'ne bakıyordu. Kenarlarda bulunan yüksek hisarlar ve dar düzlükleri koruyan yüksek burunlar sayesinde, Bizanslılar şehre yaklaşan tüm gemileri bombalayabilirlerdi. Kara kısmında, denizden denize tüm yarımadayı çevreleyen ve hepsinin kendi hendeği olan yüksek taş duvarlar

vardı. Her hendek daha geniş ve daha derin, her duvar bir öncekinden daha uzun ve daha kalındı. En içteki duvarlar 27 metre uzunluğunda ve 10 metre kalınlığındaydı, kimsenin bu bariyerleri aşması, özellikle de Bizanslıların "Rum Ateşi" denilen gizli bir silahı varken mümkün değildi. Rum Ateşi yapışkan yanıcı bir maddeden yapıldığından bir mancınıkla fırlatıldığında ete yapışıyordu. Suyla temizlenmesi mümkün değildi; aslında, büyük olasılıkla napalmın daha ilkel bir biçimiydi.

Konstantinopolis: Dünyanın Zaptedilemez Şehri

Yine de Osmanlılar direndiler. İhtişamlı ordunun bombardıman silahları işlerini yapmaya devam etti, Yeniçeriler onları doldurmaya, Araplar, Persler ve hatta Avrupalı Hristiyanları da kapsayan birçok farklı kabile ve topluluktan oluşan muhteşem ordu siperlere saldırmaya devam ediyordu.

Ancak sonunda, savaşın kaderi, üçüncü ve zaptedilemez duvarda küçük bir gedik açılmasıyla değişti. Birkaç Türk o kapıdaki gediğe doğru yöneldi. O kısmı güvenliğe aldıktan sonra yandaşları için daha büyük bir kapı açtılar ve Batı dünyasının en uzun süreli başkenti bir anda ateşler içinde kalarak bir imparatorluğun çöküşünü yaşadı.

Sultan Mehmet, bölüklerine üç gün için Konstantinopolis'i yağmalama izni verdi ama bir dakika bile daha fazlası için değil. Bölüklerinin şehri yıkmasını değil, korumasını istiyordu çünkü burayı kendi başkenti olarak belirlemişti. O zamandan beri, şehir gayriresmî olarak İstanbul diye biliniyordu (ismin resmî olarak değişmesi ancak yüzyıllar sonra olacaktı) ve muzaffer sultan en sonunda Fatih Sultan Mehmet olarak bilinmeye başladı.

Bir anlığına, İslamiyetin yayılmasının en önemli dönemlerinde, Konstantinopolis Müslümanlar tarafından ele geçirilmiş olsaydı neler olabileceğini düşünün. Bağdat yerine Abbasilerin başkenti orası olsaydı: Karadeniz ile Akdeniz'i birbirine bağlayan suların iki yanında birden uzandığını, donanma kuvvetlerini yerleştireceği Ege, Akdeniz, Yunanistan'dan İtalya'ya, İspanya'ya ve Fransa kıyılarına uzanan, Cebelitarık Boğazı'ndan Atlantik kıyılarına, İngiltere ve İskandinavya'ya kadar yiğitliğin kanıtlandığı tüm savaş topraklarında, tüm limanlara sahip olduğunu düşünün; Avrupa pekâlâ İslam İmparatorluğu'nun içine katılabilirdi.

Ancak halifeliğin en canlı dönemlerinden beri 700 yıl geçmişti. Avrupa artık rezil bir sefalette zayıf bir varlık gösteren bir kıta değildi. Yükselişte olan bir kıtaydı. İberya Yarımadası'nda, Katolik hükümdarlar güç durumda kalmış son Müslümanları Afrika'ya geri göndermekle ve Kolomb gibi denizcileri kiralayarak dünyaya yayılmakla meşguldüler. Belçika bir bankalar başkenti olarak gelişmişti, Hollandalılar iş uzmanlığı konusunda yetişiyorlardı, İtalya kıtası Rönesans'la pazılarını şişiriyor ve İngiltere ile Fransa ulus devletler olarak bütünleşiyorlardı. Konstantinopolis Osmanlılara eşsiz bir operasyon zemini hazırlamıştı ama Avrupa artık çantada keklik değildi. O sırada yine de kimse kimin yükselişte kimin çöküşte olduğunu bilmiyordu ve Osmanlıların zaferiyle, İslam dünyasına genel olarak İslam yeniden canlanıyormuş gibi görünüyordu.

İstanbul kuşatıldığı sırada, nüfusu sadece 70 bin kadardı, böylece Fatih Sultan Mehmet vergi imtiyazları, mal iadeleri gibi politikalar üreterek bu yeni başkenti yeniden kalabalıklaştırmaya çalışıyordu. Aynı zamanda fethin klasik İslami ilkeleri yeniden kuruldu: gayrimüslimler dinî özgürlükle donatılmış, toprakları ve mal varlıkları onlarda kalmıştı ama devlete cizye ödemek zorundaydılar. Her din ve etnik kökenden insan bir araya geliyor, İstanbul'u nabzı çeşitlilikle atan, küçük bir evren imparatorluğuna dönüştürüyorlardı.[6]

Şimdi Osmanlılar, Avrupa'dan Asya'ya uzanan ve her iki kıtada da hiç de azımsanmayacak bir toprak parçasına sahip olan bir imparatorluğu yönetiyorlardı. Dünyanın en muhteşem şehri onlarındı. Yine de en büyük başarıları fetih değildi. Yüz elli yıllık bir yönetimden sonra bir çeşit eşsiz, yeni bir sosyal düzen ortaya koymuşlardı. Göçebeler, köylüler, kabile savaşçıları, mistikler, şövalyeler, zanaatkârlar, tüccarlar ve muhtelif diğerlerinden oluşan anarşik bir çeşit çorba Anadolu'yu dolduruyordu. Tıkır tıkır işleyen ve birbirini tamamlayıp dengeleyen, her biri diğerini dürten ve kontrol eden bir toplum olarak birleşiyorlardı. Daha önce böyle bir şey hiç görülmemişti ve sonrasında da görülmedi. Sadece günümüz Amerika toplumu, Osmanlı toplumunun karmaşıklığının uygun bir analojisini sunuyor; ancak sadece karmaşıklığının. Ama fark ayrıntıda gizlidir ve bizim dünyamızın her bir detayı Osmanlılarınkinden farklıydı.

Kabaca ifade etmek gerekirse, Osmanlı toplumu yatay olarak vergi toplayan, organize olmuş, kurallar ortaya koyan ve savaşan yönetici sınıf ile üreten ve vergi ödeyen yönetilenler arasında bölünmüştü. Ama aynı zamanda, dikey olarak Sufi birlikleri ve kardeşlikleriyle düzenlenmişti. Böylece farklı sınıflardan insanlar, kendilerini aynı şeyhin önünde birleşmiş bulabilirlerdi.

Diğer yandan, Osmanlı toplumu bir bütün olarak önemli, her birinin kendine göre yatay ve dikey bölünmeleri olan ve her biri yarı bağımsız bir ulus ya da millet olan, kendi dinî törenleri, eğitimi, adaleti, bağışları ve sosyal hizmetleri olan din toplulukları arasında bölünmüştü.

Örneğin Yahudiler, İstanbul'da hahambaşı liderliğinde yaşayan bir milletti ve önemli bir topluluktu. Onlar, Osmanlı dünyasına 14. ve 15. yüzyıllar boyunca, Batı Avrupa'daki zulümden kaçarak gelmişlerdi; İngiltere Haçlı Seferleri süresince, neredeyse her yerde uyguladığı ayrımcılıkla, Doğu Avrupa'da Yahudi soykırımını başlatmış ve onları bu topraklardan sürmüştü. Yahudiler İberya'da İspanyol Engizisyonu'yla yüz yüze gelmiş ve ayrımcılığa alıştırılmışlardı.

Doğu Ortodoks Topluluğu, Konstantinopolis Patriği (Hristiyanlar hâlâ böyle isimlendiriyorlar) tarafından yönetilen ve imparatorluk içindeki Osmanlılar Avrupa'daki fetihlerini sürdürürken, sayıları sürekli artan Slav Hristiyanlar üzerinde otorite sahibi olan diğer bir milletti.

Ve Ermeniler vardı. Onlar da ayrı bir Hristiyan topluluğuydu ama Yunanlardan farklıydı çünkü Yunan ve Ermeni kiliseleri birbirlerinin öğretisini yanlış buluyordu.

Her milletin lideri kendi insanlarını divanda temsil ediyordu ve doğrudan sultana hesap veriyordu. Bir anlamda, Müslümanlar da başka bir milletti ve onların da bir lideri vardı. Beyazıt'ın Timurlenk'le karşı karşıya gelmeden kısa bir süre önce yarattığı, yeni bir pozisyon olan "şeyhülislam" ya da "Ehil Müslüman". Şeyhülislam, şeriat kurallarına göre yasa koyuyor ve hukuku yorumlayan müftü ordusuna, yasaları uygulayan yargıçlara ve gençleri dinle tanıştıran, temel dinî eğitimi sağlayan, yerel komşu köylerdeki dinî törenleri yöneten mollalara başkanlık ediyordu.

Ancak şeriat bu topaklardaki tek hukuk düzeni değildi. Aynı zamanda, yönetim konularıyla ilgilenen, vergiler, milletler arası temaslar ve farklı sınıflar arasındaki ilişkileri, özellikle de yönetilenler ve yöneticiler arasındaki ilişkileri düzenleyen paralel bir yasal sistem olan sultanın hukuku vardı.

Bu karmaşıklığı takip etmeye çalışmayın: Osmanlı sistemi kısa bir tanımlamaya meydan okuyacak cinsten. Ben sadece ondan bir çeşni sunmak istedim. Avukatlar, bürokratlar ve yasayı biçimlendiren ve uygulayan yargıçlar, saray bürokrasisinin (kendi içindeki başka bir dünya) başındaki "veziriazam"ın otoritesinin altındaydılar. Vezirlik makamı, imparatorluğun sultandan sonraki en önemli ikinci figürüydü.

Yoksa üçüncü mü? Her şeyden sonra, şeyhülislam laik yasamanın her parçasını gözden geçirmeye, eğer şeriat ile çelişkili olduğunu düşünürse veto etmeye ya da değiştirilmesi için karar vermeye yetkiliydi.

Diğer taraftan, şeyhülislam sultanın iradesine hizmet ediyordu, sultanın hukukunu yöneten ise veziriazamdı. Böylece, eğer veziriazam ve şeyhülislam bir çekişme yaşarsa kaybeden taraf tahmin edin kim olacaktı?

Nasıl işlediğini görüyorsunuz: kontrol-denge-kontrol-denge...

Osmanlı toplumu içinde yer eden başka bir kontrol ve denge sistemi de Beyazıt'ın kurduğu devşirme sistemiydi. İlk bakışta, daha önce de ifade ettiğim gibi diğer adıyla Memlûk sistemine benziyordu. Memlûkler gibi, Yeniçeriler de yöneticinin koruması olarak hizmet etmek için eğitiliyorlardı. Ama daha sonra, Yeniçerilerin fonksiyonları genişledi.

Artık, eğitimin sonunda sadece asker olmuyorlardı. Bazıları yönetim eğitimi alıyorlardı. Diğerleri ise kültürel eğitim. Sultan, Yeniçerileri ordusunda ve donanmasında olduğu kadar hükümette de önemli yerlere atıyordu. Aynı şekilde, Yeniçerileri önemli kültürel kurumların başına da getiriyordu.

Osmanlı camilerinin karakteristik stilinin –büyük bir kubbe ve yanında küçük mantar biçimli kubbelerle çevrilmiş, kübik, büyük bir yapı ve köşesinde ince uzun minareler– belirlenmesinden sorumlu Osmanlı mimarı Sinan, bir Yeniçeri'ydi.

Devşirme sistemi, ilk başta sadece yeni fethedilen topraklardaki Hristiyan ailelerin çocuklarını alıyordu. Ama Sultan Mehmet'in getirdiği çok önemli bir yenilik vardı. O devşirme sistemini imparatorluğun geneline yaydı. Böylece Osmanlı tebası olan Müslüman ya da gayrimüslim, aşağı ya da yukarı tabakadan, herhangi bir aile, oğullarından birinin bu özel, bir çeşit "köleliğe" yani paradoksal olarak Osmanlı toplumunda yüksek bir mertebeye eriştiğini görebilirdi.

Devşirme sistemiyle, Osmanlılar kendi toplumlarının güçlü elitlerini yaratmaya başladılar. Diğer toplumların elitlerinin aksine, Yeniçerilerin evlenmesi ve (resmî olarak) çocuk sahibi olması yasaklanmıştı. Sonuç olarak kalıtım yoluyla elit olmaları mümkün değildi. Aslında devşirme sistemi,

toplumun toprağını sürekli karmak için gerekli olan bir mekanizmaydı. Toplumun her katmanından gençlere, mümkün olan en iyi kalitede entelektüel ve fiziki eğitim şansı tanıyor ve onları imparatorluğun bekası için kullanıyordu. Doğal olarak, kökenleri Orta Asya'ya dayanan, geleneksel askerî-aristokrat Türk ailelerinin ellerinden de hatırı sayılır miktardaki siyasi gücü çekip almışlardı. Bu da Osmanlı Hanedanı'nın işine geliyordu, zira bu potansiyel rakiplerini fazlasıyla zayıflatıyordu.

Ancak yine de Osmanlılar, yapabilecekleri halde bu potansiyel rakipleri ortadan kaldırmadılar. Aslında, Osmanlılar kontrol ve denge konusunda yeterince zekiydiler ve bu eski aristokrat ailelerin bulundukları konumu koruyarak, herhangi büyük bir fikre sahip olabilecek Yeniçeriler üzerinde kontrol sağlıyorlardı.

Eski aristokratlara kalan güç neydi? Öncelikle onlar imparatorluğun en büyük toprak sahipleri ve vergi toplayıcılarıydılar. "Toprak sahibi" aslında yanlış bir tabir çünkü resmî olarak padişah, imparatorluğundaki her bir toprak parçasının sahibiydi. Sadece önemli "vergi toplayan çiftçiler"e (Tımar sahipleri) bu toprağın bir kısmını kiralıyordu. Bir tımar, toprak sahiplerinin üzerinde yerleşik insanlardan vergi toplamaya izinli olduğu kırsal bir mülktü. Tabii ki bu insanlar çoğunlukla, o topraklarda yaşayan çiftçilerdi. Tımar sahipleri bu insanlardan istedikleri oranda vergi toplamaya yetkiliydi. Bu önceliği kazanabilmek için her yıl hükümete belli bir miktarda ücret ödemek zorundaydılar. Fakat bunun yanında, ne toplarlarsa onların oluyordu ve ne kadar vergi toplayacaklarına dair bir kısıt bulunmuyordu. Hükümetin bu işten aldığı pay, tımarlının ne kadar vergi topladığına bağlı değil, daha çok çiftçinin elindeki toprağa ne kadar iyi baktığına bağlıydı. Toprağa bağlı bir vergiydi, gelire bağlı değil. Eğer beklenenin çok üzerindeki miktarda üretim yapıldıysa bundan kârlı çıkan hükümet değil, tımar sahibiydi. Eğer tımar sahibi iyi iş çıkaramamışsa, o zaman zararlı çıkıyordu. Eğer birkaç yıl boyunca vergisini ödeyemezse tımarı elinden alınıp bir başkasına kiralanıyordu.

Başarılı bir seferden sonra, sultan generallerini ödüllendirmek için onlara tımar veriyordu. Tabii ki tipik olarak, yeni ele geçirilen topraklar dışında sultan bu hediyeyi birinden alıp diğerine veriyordu. İnsanların

ellerinden tımarlarının alınabiliyor olması, yerleşik aristokrasinin sadece yarı-kalıtsal olduğu anlamına geliyordu. Burada, Osmanlı dünyasını hareketli kılan ve sosyal akışkanlığı destekleyen başka bir mekanizma çalışıyordu.

Tımar sisteminin Osmanlı aristokrasisini, çiftçilerin elinde ne var ne yoksa almak konusunda cesaretlendirdiğini düşünebilirsiniz. Hükümete olan borçlarını ödedikten sonra istediklerini yapmakta serbestlerdi. Ama aslında, tımar sahipleri canlarının her istediğini yapacak kadar özgür değillerdi çünkü köylüler adalet talebiyle, şeriat kanunlarına başvurabilirlerdi. Güçler ayrılığının temelinin oluşturulduğu bu toplumda, bu kurumlar birbirinden tamamen ayrıydı ve şeriat hukuku ulema sınıfı tarafından oluşturulup kontrol ediliyordu. Asillerin ona kısa yoldan ulaşmak gibi bir şansı yoktu. Oğlunun bu yasal sistem içinde bir "yer" edinmesini isteyen her ailenin, erkek çocuğunun ulema sınıfına katılması için uzun bir süreçten geçmesi gerekiyordu. Bu öyle uzun bir süreç ki, zaman içinde çocuk başarılı olursa sosyal ilişkileri çoktan ulema sınıfından olanlarla kurulmuş, ilgi alanları onlarınkilerle bütünleşmiş ve ailesi ya da soyu tarafından değil de antik öğretiler tarafından şekillendirilmiş oluyordu.

Dinî kurumlar, yaygınlaştırılmış güçlerine rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslümanların inancı yaşamlarına egemen olamamıştı. Sufilik, kitlelerin çoğunun Sufi birliklerinden biri ya da diğeriyle göçebe bağları olduğunu ve Sufi kardeşlikler içerisinde aktif çalışmaları olduğunu iddia eden insanların inancı olarak gelişmeye devam etti. Bu demek değildir ki, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki halkın bütünü ya da çok büyük bir kısmı mistikti. Birçok insan için Sufilik, folklor, batıl inançlar, ibadet yeri, muska, ilaçlar, büyüler ve doğaüstü güçlere sahip "kutsal" Sufilere saygı demekti.

Bu Sufi tarikatları bir yandan da, daha önce de belirttiğim gibi, tüccar ve zanaatkâr birlikleri olan ahilerle ilişki içindeydiler. Ahi loncaları sosyal bir örgüt olarak bağımsız bir statüye sahiptiler. Üyeleri için standartlar geliştiriyor, yeni işlere lisans veriyor, para topluyor, kredi veriyor, yaşlılara yardım yapıyor, cenaze giderlerini karşılıyor, sağlık hizmeti sunuyor, sığınma ve aş evleri kuruyor, burslar veriyor ve aynı zamanda fuarlar, festivaller ve başka halk eğlenceleri düzenliyorlardı. Her loncanın kendi

yöneticisi, konseyi, şeyhleri ve iç politika süreçleri vardı. Şikâyetçi olan üyeler, modern endüstri işçilerinin kendi sendikalarına başvurması gibi gidip lonca memurlarına başvurabiliyorlardı. Gerek görülürse, lonca memurları, üyelerini mahkemelerde temsil edebiliyor ve onlar adına devlete dilekçe yazabiliyorlardı. Aynı zamanda, devlet de loncaları düzenliyor, kendi standartlarını dayatıyor ve kamu yararına fiyatları kontrol ediyordu.

Her zanaatkâr bir loncaya üyeydi ve çoğu lonca, başka loncaların kesişiminde olan Sufi tarikatlarına bağlıydı. Kardeşlikler genelde, üyelerinin sadece birbirleriyle değil, aynı zamanda tüccarlar ve oradan geçen yolcularla da sosyalleşeceği bir konağa sahipti ve Ahi/Sufi konakları yolcuların yardımına koşan misafirperverlik merkezleri olarak çalışıyorlardı.

Osmanlı'nın tıkır tıkır işleyen sosyal saatine kısa bir bakış onun fraktal (parçalı) karmaşıklığını anlamaya başlamak için yeterli olamaz: Osmanlı toplumuna daha uzun ve derinlemesine bakarsanız, her kademesinde aynı düzendeki karmaşıklığı görürsünüz. Her şey bir diğerine birçok yoldan bağlıydı, her parça düzgün işlerken ve her bağlantı dengeyi sağlarken bu güzel bir şeydi. Yüzyıllar sonra, imparatorluk zayıflama dönemine girdiğinde, birbiriyle etkileşim içindeki her parça ve birbirinin üstüne kurulu tüm kurumlar imparatorluğa yük olmuştu; onların giriftliği, bir parçada sorun yaşanmasının onlarca başka parçada çok daha büyük soruna dönüşmesi anlamına geliyordu ama bu daha sonra olacaktı. 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu muazzam çalışan bir makineydi.

Osmanlı'nın doğuya doğru genişlemesi, yükselişte olan başka bir güç tarafından engellendi: Safevîlerle (ama daha sonra). Ancak Osmanlılar basitçe yüzlerini güneye çevirdiler ve o noktada, Hint Okyanusu'ndan Akdeniz'e kadar Arapların nabzının attığı yerleri ve daha sonra Mısır'ı fethettiler ve Memlûk Hanedanlığı'nı tarihten sildiler. Daha sonra Kuzey Afrika kıyılarından batıya doğru genişlemeye devam ettiler.

16. yüzyıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğu yükselişinin zirvesindeydi, Muhteşem Süleyman (Bu unvanı ona Avrupalılar vermişti, kendi halkının arasında ise saygıyla Kanuni Sultan Süleyman olarak biliniyordu), başa geldiğinde Osmanlı İmparatorluğu dünyanın süper gücü haline gelmişti: Avrupa ile Asya arasında uzanıyor, hem Doğu Roma'yı (başka bir deyişle

Konstantinopolis) hem de Mekke'yi elinde bulunduruyordu. Kahire'den bahsetmeye gerek bile yok, imparator diğer herkesten daha fazla toprağı ve daha fazla insanı yönetiyordu. Osmanlı yöneticisinin kendine "Halife" demesinin nedenini de sormaya gerek yok. Bu unvan tartışılamazdı. O dönemde bu unvan sadece törensel bir önem taşıyordu ama yine de Osmanlı imparatorunun İslam'ın evrensel otoritesinin iki çok önemli unvanına birden sahip olduğunu iddia etmesinin altını çizmekte fayda var: tarihte ilk defa halife ve sultan aynı kişinin unvanı haline gelmişti. Sıradan bir Müslüman vatandaş için bu elbette tarihin tekrar ilerlediğinin göstergesiydi: Ümmet, evrensel topluluk olma yolunda tekrar ilerliyordu.

Safevîler (HS 906-1138)

Sadece "halife" ve "sultan" İslam'ın evrensel otoritesinin unvanları değildi: bir de Müslümanlığın başka bir mezhebinden olan Şiilerin anladığı şekilde "İmam" vardı; bizi İran'ın Safevîlerine, Osmanlının doğudaki genişlemesini engelleyenlere götüren unvan.

Safevîler hiç alışılmadık bir yolla iktidara gelmişlerdi. Kökenleri, Sufi birliğinin, Moğol yıkımından sonra aldığı biçime dayanıyordu. Tarikat Kuzey İran'da, Şeyh Safi el-Din olarak bilinen ruhani bir liderin çevresinde yekvücut olarak Safevîleri oluşturdu.

Üç nesil boyunca bu kardeşlik zamanın diğer Sufi tarikatları gibi işledi: Dünyanın karmaşasından kaçan bir mülteci, ruhani birliktelik sunan barışçıl, apolitik bir grup olarak. Ama sonra düzen değişmeye başladı. İlk olarak, Şeyh öldü, oğlu yerine geçti ve o ölünce onun oğlu, o da ölünce onun da oğlu... ve böylece devam etti. Kısaca grubun liderliği miras alınan bir hale geldi.

İkincisi, bu süreç içinde bir yerde şeyhlerin siyasi ihtirasları oluşmaya başladı. Sadece ruhu arındırma tekniklerini değil, askerî sanatları da bilen bir elitler heyetini liste halinde kaydettiler. Onlar şeyhin koruyucuları, sonra da uygulayıcıları oldular ve sonra da ciddi bir askerî sınıf olacak kadar büyüdüler.

Safevî korumacılığına üyeliğin sembolü olarak askerler/mistikler özel bir kırmızı şapka takıyorlardı ve böylece onlara Kızılbaş denmeye başlandı. Giydikleri şapka, Safevî tarikatındaki üçüncü ve en önemli değişikliği simgeleyen –Şiiliği kabul etmelerini– on iki katlı özel bir tasarımdı.

On iki kat, Şiiliğin ana akımı olan on iki imamı temsil ediyordu. Daha önce de ifade ettiğim gibi, Şiiler babadan oğla geçen dinî otoritenin İmam olarak bilinen figüre, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisine ait olduğuna inanıyordu. Dünyada her zaman bir tek imam olmalıydı, iki değil ve gerçek imam Hz. Muhammed'in soyundan, kızı Fatma ile onun kocası Ali'nin soyundan olmalıydı.

İmamın birden fazla oğlunun olduğu durumda, öldüğünde hangi oğlunun yeni imam olacağı konusunda anlaşmazlık yaşanması çok büyük ihtimaldi. Beşinci İmam Zeyd b. Ali konusunda yaşanan böyle bir anlaşmazlığın sonunda, Zeydilik (ya da Beşçiler) adı verilen yeni bir mezhep ortaya çıkmıştı. Yedinci İmam Musa b. Cafer konusundaki anlaşmazlık ise İsmailileri (ya da Yedicileri) doğurdu.

Geri kalan Şiiler, Ali'den sonraki on ikinci nesilde imamın kim olacağı konusunda uzlaştılar ama On İkinci İmam küçük bir çocukken ortadan kayboldu. Şii olmayanlar onun öldürülmüş olduğunu varsaydılar ama o asla ölmedi, Şiiliğe özel bir kavram olan "gayb"a* girmişti: Bu onun sıradan insanlar tarafından görün(e)memesi demekti.

Ana akım Şiiler (ya da Onikiciler) On İkinci İmam'a "Saklı İmam" dediler. Şii öğretileri Saklı İmam'ın yaşadığını ve her zaman yaşayacağını, hâlâ Allah ile doğrudan iletişime geçtiğini ve hâlâ görünmez biçimde dünyayı yönettiğini iddia ediyordu. Öğreti, Saklı İmam'ın nasıl olup da gizli olduğu konusunda açıkça bir şey söylemiyordu. Görünmez olup olmadığını, kılık değiştirip değiştirmediğini, biçim değiştirip değiştirmediğini, bir mağarada saklanıp saklanmadığını ya da ne olduğunu söylemiyordu. Bunların bilim dünyasına ait olduğu, gayb'a girmenin mistik bir kavram olduğu gibi araçsal açıklamalar bu konuyla ilişkili değildi.

---

* İslam inanışına göre, görünmez, anlaşılmaz yani akıl ve beş duyuyla algılanamaz âlem. (ed.n.)

Şii öğretisi, On İkinci İmam'ın, Allah'a inananların mükemmelliğinin ışığını yayarak ve tüm iyi Müslümanların öngördüğü son olarak, son Adalet Çağı'nı başlatıp kendisini tarihin sonunda açığa çıkaracağını belirtiyordu. Bu sona yaklaşırken tarih bitecek, ölüler dirilecek ve Allah'ın adaleti, kim neyi hak ediyorsa, sonsuza kadar cennette ya da cehennemde yaşayacak olanları ayıracaktı. Bu beklentiye göre, Saklı İmam dünyanın sonuna doğru tekrar ortaya çıkacaktı, Şiiler bazen ona Mehdi, "Beklenen" (Sünni İslam'da da yer alan ama daha az canlı kalan bir kavram) diyorlardı. Bugünün İranlılarının çoğu, Şiiliğin bu koluna bağlı kaldı ve Onikiciliği modern zamanların Şiiliğinin ana akımı haline getirdi.

Safevîler 15. yüzyılda, bu karmaşık inanışı benimsemişlerdi. Kızılbaşlar tarafından giyilen on iki katlı kırmızı şapka, on iki imamı sembolize ediyordu. Bu dönemde Safevîler, muğlak bir şeyh tarafından yönetilen ve aynı şeyh tarafından kumanda edilen, gittikçe büyüyen bir orduya sahip yerel bir gruptu. Askerlerin itaati sadece başta olan kumandana değil, aynı zamanda cennete gittiğine inanılan yollarınaydı.

Bu politize olmuş Safevîler, sosyal bir kaos ortamında varlıklarını sürdürüyorlardı. Pers dünyası ilk önce Cengiz tarafından, sonra tekrar Timur tarafından darmadağın edilmiş, farklı Türk komutanlar tarafından yönetilen çok sayıda küçük yönetim birimlerine ayrılmıştı. Türk komutanlar kesinkes Sünniydiler. Şiilikse tersine, Arap baskınlığının Türkler ayrıldıktan sonra tekrar yaşandığı yabancı istilacılara gösterilen Pers direnciyle özdeşleştiriliyordu. Şimdi Moğol katliamının yamacında, Safevî olarak militan Şii kültü kolayca bütün devlet karşıtı devrimci hareketlerle ilişkilendirildi. Safevîlerin yerel prensleri huzursuz ettiğini anlatmaya bile gerek yok.

1488'de bu prenslerden biri harekete geçmeye karar verdi. Safevî tarikatlarından birinin liderini öldürdü. Sonra başka sebeplerle o liderin en büyük oğlunu da öldürttü. Büyük olasılıkla aynı şeyi İsmail adındaki iki yaşındaki küçük oğluna da yapacaktı, tabii eğer Kızılbaşlar onu kaçırıp devletin kiraladığı katillerin hemen yanı başında saklamasalardı.

Sonraki on yıl boyunca, Safevîler gizli bir topluluk olarak yaşamak zorunda kaldılar. İsmail, sığınma evlerinin birinden diğerine sürekli koştu-

rarak saklanırken büyüdü. Geçen bu zaman içinde, Kızılbaşlar onu sadece sembolik bir öncü olarak değil, tarikatlarının lideri olarak görüyorlardı. Ona saygı gösteriyor ve içinde kutsallığın kıvılcımlarını taşıdığına inanıyorlardı. Onun yetişme çağına geldiğinde dünyayı (ve kendisini) nasıl algıladığını bir düşünün; tüm yaşamını saklanarak, ilk anlarından itibaren ölüm korkusuyla burun buruna, her lafını ezberleyen, kendisine doğru eğilmiş, her söylediğini emir olarak kabul eden kırmızı şapkalı adamların gölgesinde geçirdiğini... Şans eseri, kendi öneminin farkına varacak kadar iyi eğitim görmüş, zeki ve kuvvetli olmuştu. İsmail 12 yaşındayken, Kızılbaşlar üzerindeki otoritesini kullanmaya başladı. Babasını öldüren prensi çabucak bertaraf etti. Diğer prensler, 12 yaşındaki bir çocuğun ne kadar güçlü olabileceğini düşünerek başını ezmek için aceleci davrandılar. Fakat onun ne kadar kuvvetli olduğunu anladılar.

1502 yılında 15 yaşındayken kendini İran Şah'ı ilan etti. Şah "kralların kralı" anlamına geliyordu. Bu, Sasani hükümdarlarının ve onlardan önce de Antik Pers hükümdarlarının kullandığı bir unvandı. İsmail, aslında "halife" ve "sultan" unvanlarını kullanmayarak Pers milli kimliğinin yararına, Arap ve Türklerin tarihi geleneklerini reddediyordu. Kendi alanını İran olarak tanımlayarak Firdevsi'nin destanı *Şehname*'de yer alan Perslerin antik kralını yeniden canlandırıyordu. Aslında İsmail'in propagandacıları, onun eski zamanların bu Sasani kralıyla kan bağı olduğunu söylüyorlardı.

Bir yandan, Onikici Şiiliği devletin resmî dini ilan ederek kendini komşusundan da ayırdı. Yanında, İslam'ın üç halifesine (Ebu Bekir, Ömer ve Osman'a), halkın içinde beddua eden sadık yardımcıları vardı. Devlet, Ali'nin Peygamber'in tek meşru vârisi olduğunu ve İmam'ların onun soyundan gelen tek dinî otorite olduğunu iddia etti. İsmail'in propagandacıları, buna bir de Sasanilerin ve İsmail'in, Ali'nin soyundan geldiğini ekleyerek haberleri yaymaya başladılar. Onun (kuşkusuz Allah ile doğrudan iletişim içinde olan) Saklı İmam'la doğrudan iletişim içinde olduğunu yayıyorlardı. Aslında İsmail neredeyse kendisinin Saklı İmam olduğunu iddia edecek noktadaydı ve buna kendisi de gayet güzel inanabilirdi; böyle bir çocukluk geçiren birisi nasıl inanmasın ki? Hatta bazı insanlar onun Tanrı olduğunu bile söylediler.

Kaderin inancıyla kuvvetlenmiş olan İsmail, dinî mesajlarının yayılması için vaizlerini Osmanlı İmparatorluğu'na gönderdi. Ajanları Osmanlı tebaasına, Şiiliğe dönmelerini ve İsmail'i dinî kudretle yöneten tek liderleri olarak benimsemelerini söylediler. Aynı zamanda, kendi yönetimi altındaki Sünnileri baskı altına almak için gayretle çalıştılar. Bazıları kralın bu tutumunda çılgınlığın alametlerini gördüklerinden, aceleyle Osmanlı İmparatorluğu'na kaçtılar. Kalanların çoğuysa ya hapsedildi ya da katledildi.

Ancak Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim de aynı şekilde kendi alanında bulunan Şiileri tutsak ya da idam etti. Kaçınılmaz olarak Sünniler batıya doğru, Anadolu'ya kaçarken, Şiiler de doğuya doğru, İran'a kaçıyorlardı. Tüm bu süreç, Şiilerin Safevî İmparatorluğu'nda daha da çoğalmalarına (ve Sünnilerin de Osmanlı'da) neden oldu ve Safevîler bu eğilimi geliştirip Şiiliği Pers kültürünün içine sokmak için ellerinden geleni yaptılar. Şiiliğin bu yayılımı ve Perslerin milliyetçiliği, onların yeni imparatorluğunun ideolojik temelini ve daha sonra modern İran ulusunu meydana getirecek çekirdeği oluşturdu.

Safevîler politikalarının bir parçası olarak Taziye'yi ulusal bir ritüel drama seviyesine çıkardılar. Taziye, Hüseyin'in Kerbela'da şehit oluşunu gösteren Şiilerin tutkulu ifade biçimiydi. Bu gösteriler, tekkehane adı verilen özel yapılarda gerçekleştirilen yas ritüelleri haline geldi. Geleneksel olarak, Muharrem ayının onuncu gününde (Hüseyin'in şehit olduğu gün) Şiiler bu yapılarda bir araya gelip topluca yas tutuyorlardı. Bu gelenek, yüzyıllar boyunca sürdü. Yas esnasında, biri bir ağıt okuyup dövünmeye başlıyor ve bunu acının derecesini yükseltmek ve ateşini körüklemek için yapıyordu. Şiiler şehit düşmenin bütün detaylarına ve onun hakkında anlatılabilecek tüm hikâyelere aşina hale geldiler. Ritüel boyunca anlatılan hikâyeler acıyı tetiklemek için tasarlanan farklı bir tarz haline geldi. Bütün bu hikâyelerin bir araya getirilmesi Taziye'yi (birçok parçası yazılmış ancak bir bütün halinde yazılı olarak bulunmuyor) oluşturuyordu. Safevîlerin iktidarda olduğu her yıl, halkın acısının dışarı vurması için Muharrem ayının onuncu gününde Şiiler imparatorluk boyunca sokakları dolduruyor (sadece tekkeleri değil) ve hükümetin desteklediği profesyonellerin ritüelleri, sahnede sergilediği devlet tiyatrolarına doğru yol alıyorlardı.

İsmail 27 yaşına geldiğinde, kendisinin Tanrı olmadığını keşfetti. Osmanlılar ona ders olsun diye onun topraklarını işgal ettiler. Savaşmak için kanı kaynayan İsmail, onlarla karşılaşmayı dört gözle bekliyordu. İki ordu, Tebriz yakınlarındaki Çaldıran düzlüklerinde çarpıştılar. Osmanlıların ateşli silahları vardı ama Safevîler kendi ellerinde daha iyisinin olduğunu düşünüyorlardı: Eski moda dinî coşkunluk ve ilahî rehberlikle yönlendirilen bir lider. Bu sefer ateşli silahların daha güçlü olduğu kanıtlandı. Sultan Selim, İsmail'in güçlerini ezdi geçti, İsmail'i neredeyse öldürüyordu ve onun başkentini, Tebriz'i aldı.

Çaldıran Savaşı da, en az İngiltere'nin bir ulus devlet olarak doğuşunun başlangıç noktası olan Hastings Savaşı* kadar yeni ufuklar açıyordu; İngiltere'nin bir ulus devlet olarak doğuşunun başlangıç noktası. Tarihçiler genelde, Çaldıran Savaşı'nı Osmanlı'nın kazandığı bir zafer olarak görüyorlar. Fakat tümüne bakıldığında, savaşın berabere bittiği söylenebilir çünkü Selim, Tebriz'i elinde tutamadı. Kışın gelişiyle beraber daha güvenli yerlere, Anadolu'nun içlerine çekilmesi gerektiğini hissetti. Bu yüzden, bir sonraki yıl İranlılar Tebriz'i geri aldılar ve eğer istilacılar tekrar saldırmak isterlerse yiyecek bir şey bulamamaları için şehri tamamen yaktılar. Böylece Çaldıran Savaşı, Osmanlılar ile Safevîlerin alanlarını belirleyen sınırı tanımlayarak, sonuç olarak bu devletlerin mirasçılarının, İran ve Türkiye'nin arasındaki sınırı daha da belirginleştirerek sona erdi ve bugün bile bu ülkelerin arasında aynı sınır var.

İsmail, Çaldıran Savaşı'ndan üzgün ve kırgın bir adam olarak döndü. Bir savaşı kaybetmesi, kendi kişiliğini gözden geçirmesine sebep oldu. Geri kalan yıllarını gözlerden uzakta, varlığı sorgulayarak ve dinî şiirler yazarak geçirdi. İsmail'in imparatorluğu onun kederini sürdürmesine neden

---

* 14 Ekim 1066 tarihinde, İngiltere'de, Hastings civarında İngiliz ve Normandiya kuvvetleri arasında çıkan savaş. İngiltere tahtına göz koyan Normandiya Dükü William'ın Manş Denizi'ni geçerek Britanya adasına ayak basmasıyla, Saksonların Kralı II. Harold ordusuyla Normanların karşısına çıkar. Denk kuvvetler arasındaki savaşı William'ın ordusu kazanır ve adayı istila eder. Bu ortaçağın en büyük savaşlarından biridir ve İngiltere ilk ve son kez fethedilmiştir. Savaşın en önemli sonuçlarından biri, modern anlamda İngiliz ulusunun doğmasıdır. (ed.n.)

oldu ama bir anlamda da gelişti çünkü uzun süre yaşayan yöneticilerle ödüllendirildi.

Sınırların az çok çizilmiş olmasıyla, Osmanlı ve Safevî imparatorlukları aralarındaki düşmanlığa son verdi ve iki toplumun da faydası için karşılıklı ticarete başladılar. Safevî İmparatorluğu her zaman Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha küçük oldu ve hiçbir zaman Osmanlı kadar güçlü olmadı ama tek devlet dinî ve etnik olarak tek hâkimi olan bir toplumla kültürel anlamda daha bütünleşikti.

Şüphesiz Pers İmparatorluğu, 42 yıllık hükümdarlığının ardından 1629'da ölen İsmail'in büyük torunu Şah Abbas'ın yönetiminde doruk noktasına ulaştı. Abbas ordularını ateşli silahlar ve bombardıman toplarıyla donatmış ve onun döneminde İran çok uzak yerlere, Batı Avrupa'ya, Afrika ve Hindistan'a kadar ihraç edebileceği malların üretildiği, devlet destekli tekstil, seramik, örtü ve halı endüstrisini geliştirmişti.

Resim sanatı, özellikle "İran minyatürü" –çiçekli ve geometrik tezhiblerle çerçevelenmiş, zarifçe detaylandırılmış sahneler– Safevîlerin İran'ında zirve noktasına ulaştı. Müslümanların Kur'an yazısına olan derin saygılarından dolayı, İslam dünyasının en önemli sanat dalı haline gelen hat sanatı da bu dönemde mükemmelliğe erişti. Bu iki sanat dalı resimlendirilmiş kitaplarda bir araya gelerek çağının en sanatsal ürünlerini meydana getirdi. Bu formun doruk noktası, Safevî hükümdarları için yazılmış olan Firdevsi'nin *Şehname*'siydi. Çok çeşitli sanatçıların yaptığı 258 resim ve altmış bin hat satırı ile iki kapak arasında tamı tamına bir müzeydi.

Safevîlerin yaratıcılığı en çok mimaride görüldü. Örneğin, anıtsal Osmanlı camilerinin tersine –onların kubbelerinin kasvetli tümseklerinin köşelerine minareler yerleştirilmişti– Safevîler, sırlı çini mozaikleri üzerinde ışıkların titreştiği ve neredeyse suda yüzüyormuş hissi veren havadar yapılar inşa ettiler, böylece bu devasa camiler ışık ve süslemelerden yapılmış gibi görünüyordu.

Eğer mimari Safevî İran'ının en yüksek sanat formuysa, o zaman şehir mimarisi de onların başsanatıydı. Safevîler başkentlerini sürekli taşımaya devam ettiler (Osmanlıların bitmek bilmeyen ilerlemelerine karşı güvenli

yerler arayışındaydılar) ve kendilerine ev olarak yeni bir şehir edindikleri her seferinde onu estetik olarak baştan inşa ettiler. 1598'de kendilerine yeni başkent olarak İsfahan'ı seçtiklerinde, Şah Abbas, tüm şehri tek bir mücevher haline getirecek yeni bir yapı programı başlattı. İş bittiğinde tüm şehir halk meydanları, bahçeler, camiler, köşkler, havuzlar, saraylar ve güzel bulvarların kesişim noktalarında bulunan kamu binalarıyla dolmuştu. Huşu içindeki ziyaretçiler İsfahan ibaresini Nakş-ı Cihan'a döndürdüler: "İsfahan/Dünyanın Nakışı, süsü".

Osmanlı ve Safevî dünyasının ayırt edici farklılıkları vardı ama hükümetler arasındaki bütün düşmanlığa rağmen, aralarında bir çeşit medeniyetsel birlik de oluşmuştu. İngiltere ve Fransa arasındaki farklılıklardan daha fazla farkları yoktu, hatta büyük ihtimalle aralarındaki farklar daha azdı. İstanbul'dan İsfahan'a giden bir yolcu ya da ters istikamette giden biri, az çok tanıdık yerler görecekti. Bu kadar güçlü ve ayırt edici iki imparatorluğun aynı dönemde, yan yana bulunmaları da oldukça dikkate değer. Ama daha da ilginç olan, bu iki imparatorlukla yine aynı dönemde yaşayan, devasa, muhteşem ve güçlü başka bir Müslüman imparatorluğunun varlığıydı: Babür İmparatorluğu, en sonunda Burma'dan, Hindistan boyunca Afganistan'ın ortalarına kadar, Safevî sınırlarına karşı ayakta duran imparatorluk.

Babürler (HS 900-1273)

Babürler, neredeyse Osmanlıların zenginliği ve gücüne eşdeğer bir devletti. Dünyanın var olan nüfusunun yaklaşık yüzde 20'si, şimdiki Afganistan, Pakistan, Hindistan, Bangladeş ve Burma gibi ülkelerin tüm kısımlarını da içerecek şekilde, onların yönettiği topraklarda yaşıyordu. Bu devasa imparatorluğu kuran, Şah İsmail'in neredeyse akranı olan ve ismi "Kaplan" anlamına gelen Babür'dü ve bazı açılardan muazzam Safevî delikanlısından daha dikkat çekiciydi.

Babür, hem Timulenk'in hem de Cengiz Han'ın soyundan geldiğini iddia ediyordu. Kan bağlarının gerçekte ne olduğunu kim bilebilirdi ki? Ancak Babür soy kütüğünü çok ciddiye alıyordu: Bu ona hayat boyu sürecek olan

bir görev veriyordu. Babası, Fergana adında, bugünkü Afganistan'ın hemen kuzeyinde yer alan küçük bir krallığı yönetiyordu ve 1495'te öldüğünde, tahtı Babür devraldığında sadece 12 yaşındaydı.

Bir yıl içinde görünürdeki krallığını kaybetti, ne kadar da şaşırtıcı: Hâlbuki sadece 12 yaşındaydı! Ama adamlarını tekrar toparladı ve bir zamanlar Timur'un başkenti olan efsanevi Semerkant'ı fethetti, sonra tekrar kaybetti. Fergana'ya geri dönüp orayı tekrar aldı. Ama düşmanları orayı geri kazandı. Sonra ikinci kez Semerkant'ı fethetti; bu sefer 240 adamla ama elinde tutmayı beceremedi. Bu sırada 18 yaşındaydı ve her biri ikişer kez olmak üzere, iki krallık kazanıp kaybetmişti ve kendini annesi, kız kardeşleri ve birkaç yüz destekçisiyle birlikte, Afganistan Dağları'na kaçarken buldu. Üç yıl boyunca kendisi ve adamları yeni bir krallık arayışında vahşi doğada gezindiler: Bildiği tek şey yönetmekti ve anladığı tek iş "kral" unvanına sahip olmaktı.

Yetişkin savaşçılardan oluşan bir grubu yıllarca evsiz barksız oradan oraya süren bir delikanlıda farklı bir şeyler olduğunu söyleme cesaretini gösteriyorum. Babür kesinlikle fiziki olarak göz korkutucu türde bir adamdı. Hikâyeler, her bir kolunun altında tamamen yetişkin iki adamla birlikte bir akıntıdan karşıya atladığını söyler (ama o iki adamın bu sırada ne yaptıklarından bahsetmez). Çoğu kuvvetli adamın aksine, Babür duygusal, sanatsal ve romantikti. Maceraları süresince bir günlük tutuyordu ve daha sonra, Türk Edebiyatı'nın klasik bir yapıtı haline gelecek olan otobiyografisini kaleme aldı. Torununun torunu bu otobiyografiyi daha prestijli olan Farsçaya çevirdikten sonra, edebî eserler sıralamasında yüksek mertebeye ulaşmayı başardı. Bu kitapta Babür kendini inanılmaz bir dürüstlükle sundu. Mesela, çok önemli bir askerî yenilginin ardından "uzlaşma için yalvardığını" anlatıyor. Hangi güçlü adam böyle bir şeyi kabul edebilir? Sonra önceden planlanmış evliliği ile ilgili rapor veriyor ve tüm çabalarına rağmen, karısına karşı hiçbir şey hissedemediğini belirtiyor. Onu sadece haftada ya da iki haftada bir görmeye gidiyor, onu da annesinin dırdırı kesilsin diye yapıyordu. Sonra âşık olduğunu anlatıyor; hem de pazarda gördüğü bir oğlana. "Arzu ve tutkunun pençesinde ve gençliğin verdiği

sersemliğin gerginliğinde, sokaklardan yollara, meyve bahçelerinden üzüm bağlarına kadar şapkasız ve çıplak ayakla her yerde dolanıyor, ne bir arkadaşa ne de bir yabancıya herhangi bir medeniyet göstergesinde bulunuyor, ne kendime ne de başkasına özen gösteriyordum..."[7] Sonuçta, geleceğin imparatoru yetişme döneminin kırılgan tutkularını açığa vuruyordu ama aynı insan, şimdiden iki kere Semerkant'ı fethetmiş ve almış olan kişiydi.

Babür ve arkadaşları, dolaşırlarken yüksek bir tepeye ulaştılar ve aşağıda vadinin yarıkları arasına sıkışmış muhteşem bir şehir gördüler. Orada Babür yeniden âşık oldu, bu sefer Kâbil'e. Ve Kâbil'in ondaki şefkat duygusunu yeniden ortaya çıkardığını söylüyor: Halkı kendi yöneticilerinden nefret ediyorlardı ve Babür'e kralları olması için yalvardılar. Bu bir fatihin hiç de inandırıcı olmayan propagandasına benziyor mu? Belki de öyledir ancak size Kâbil'in Babür'e olan ilgisinin bu güne kadar uzandığını söyleyebilirim. Yaptırdığı şehir manzarasına sahip halk bahçeleri bugün de en çok sevilen yerlerdendir ve oradaki mezarı hâlâ çok sevilen bir mabettir.

Babür 1504'te Kâbil'in taçlı kralıydı ve şimdi bir de zemini vardı. Semerkant için tekrar bir hamle yapmayı düşündü ama vazgeçti. Onun yerine, danışmanları ve kendisi, daha önce Türk-Moğol fatihlerin çoğu kez yaptıkları gibi güneye yönelmeye karar verdiler. Babür, Hindistan'a yüz bin adamla girdi ve Delhi Sultanı onu Panipat düzlüklerinde yüz bin adamla karşıladı. Bire on; her zamanki efsane! Dahası, Sultan'ın bin tane de fili vardı ama Babür'ün başka bir avantajı vardı: ateşli silahlar. Yeni teknoloji eski biyolojinin hakkından gelirken, Babür de Sultan'ı yendi ve Delhi'nin sahip olduklarını elinden aldı. Müslümanların kurduğu "barut" imparatorluklarından üçüncüsü de artık haritadaydı.

Safevîlerden de fazla olarak, Moğollar, uzun süre yaşayan zeki yöneticilerin faydasını Safevîlerden daha fazla gördüler. İlk 200 yıl boyunca imparatorluğu sadece altı kişi yönetti. Çoğu tutkulu, romantik ve sanatseverdi. En azından üçü askerî bir dehaya sahipti. Bir tanesi zayıf bir yöneticiydi ama karısı Nur Cihan, tahtın arkasından onu yönetiyordu ve o da en iyi Moğollar kadar ateşliydi; atılgan bir iş kadını, bir şair ve sanat üstadı, olağanüstü bir sporcu ve çağının en yetenekli politikacılarındandı.

Altısından sadece bir tanesi işe yaramazdı ve o da Babür'ün oğluydu. Onun ayyaşlığı, on yılda babasının kurduğu tüm imparatorluğu kaybetmesine yol açtı. O, Afganistan dağlarına doğru kaçmakla meşgulken, sevgili karısı, daha sonra, çağının en dikkat çekici hükümdarının ve İngiltere Kraliçesi Elizabeth'in akranı ve eşiti olacak olan Muhteşem Ekber'i dünyaya getirdi. Babası, Ekber ancak bir prens olarak on ikinci doğum gününü kutlarken tahta yeniden oturmaya haiz oldu. Bundan kısa bir süre sonra, babası kütüphanesinin merdivenlerine otururken onu ibadet etmeye sevk eden bir çağrı ve hayatını değiştirmek için ani bir ilham duydu. Hayatını bir aziz olarak geçirmeye başlamak için aceleyle aşağıya indi ve inerken ayağı burkuldu ve boynunu kırdı; bu da genç oğlunun tahta geçmesine vesile oldu.

Ekber, babasının fetihlerini birleştirdi, onları ilerletti ve tüm imparatorluğu düzene koydu. Bütün bu başarılar onu önemli bir hükümdar haline getirdi ama o bir fatihten daha fazlasıydı.

İmparatorluğunun zayıf noktalarını erkenden fark etti: Sultan Gazneli Mahmut zamanından beri, yaklaşık 500 yıldır, yağmalayan, çapulculuk yapan, talan eden ve öldüren küçük bir grup Müslüman, geniş bir Hindu nüfusuna hükmetmeye çalışıyordu.

Ekber sulh-ı külli (evrensel hoşgörü) denilen bir ilkeyle bu aksaklığın önüne geçti. Samimiyetini kanıtlamak için bir Hint prensesiyle evlendi ve ondan olan ilk erkek çocuğunu vârisi ilan etti.

Müslümanlarla eşit haklara sahip olacakları biçimde, tüm devlet pozisyonlarına Hinduları da kabul etti. Bu bölgedeki Müslüman yöneticilerin, Hindu mabetlerini ziyarete gelenlerden aldıkları ceza vergisini kaldırdı. Bir yandan, cizyeyi, gayrimüslimlere yük olan Kur'an vergisini de kaldırdı. Bunların yerine, üst ya da alt katmanlardan herkese eşit olarak uygulanan toprak vergisini getirdi. Büyük ihtimalle, o dönemde dünyadaki hiçbir devlet asillerden vergi toplamamıştı ama Ekber bu kuralı da bozdu. Aynı zamanda, bölüklerini sadece İslam'a ait olanları değil, tüm mabetleri ve tüm dinî yerleri korumakla görevlendirdi.

Bu muhteşem Babür İmparatorluğu, kendisinden önce gelenlerin derinleştirdiği askerî aristokrasiyi yıktı ve yerine, her memurun belirli bir süre için atanıp daha sonra başka bir yere gönderildiği bir yönetim sistemi kurdu. Özellikle geçmişte karmaşa yaratan, bölgesel savaş kralları yaratan süreci yarıda kesip süre limitleri kavramını ortaya koydu.

Müslüman olarak doğan ve yetişen Ekber kendini Müslüman bir hükümdar olarak görüyordu ama diğer dinlere karşı da merak besliyordu. Hindu, Müslüman, Hristiyan, Zerdüşt, Yahudi, Budist ve diğer dinlerin liderlerini, İmparator dinlerken kendi görüşlerini açıklamaları ve tartışmaları için makamına çağırırdı. Sonuç olarak, Ekber her dinin kendi içinde bir kısım doğruluk taşıdığını ve hiçbir dinin doğruluğun tamamına sahip olmadığına karar verdi ve her birinin en iyi biçimini birbirine karıştırarak *Din-i İlahî* diye bilinen tek bir yeni inançta birleştirdi: "Tanrı'nın Öğretisi". Bu yeni dinin öğretileri en başta Tanrı'nın tek ve tüm güçlere sahip bir birlik olduğunu, sonrasında da evrenin yaratıcısını yansıtan tek bir bütün olduğunu, üçüncü olarak her insanın ilk dinî görevinin diğerlerine zarar vermemek olduğunu ve dördüncü olarak, insanların kendilerine Mükemmel Hayatlar'ı –Ekber, Hz. Muhammed'in ve Şii İmamların böyle örnekler sunduğunu söylüyordu– model almaları gerektiğini içeriyordu. Ekber mütevazi birisi olarak kendisinin de böyle bir örnek sunduğunu söylüyordu.

Yeni inancının ateşiyle yanmakta olan Ekber, bütün bir şehri, Fatehpur Sikri'yi bu dine adayarak inşa etti. Çölde bir mezarın ve mabedin yanında kırmızı kum taşından yapılma bir Fatehpur Sikri gülü Ekber'in en sevdiği Şii mistiğiydi. Ana bina özel dinleyici salonuydu, yüksek kubbe tavanlı ve içinde tek bir obje bulunan, geniş, tek bir oda: Duvarlar boyunca uzanan balkonların arasındaki podyuma bağlanan yüksek bir kolon. Ekber bu kolonun üzerinde oturuyordu. İmparatora dilekçe vermek isteyenler, ona balkonlardan ulaşıyordu. Saray mensupları ve ilgili diğer merciler aşağıdaki zemine oturup dinliyorlardı.

Kimsenin bu yeni dini duyurmak amacıyla ona karşı ayaklanmaması, Ekber'in şanı ve ihtişamı için oluşturulmuş sessiz bir karar birliğiydi ama dinin kendisi buna ayak uyduramadı. Müslümanlar için yeterince İslami,

Hindular için yeterince Hindu değildi. Fatehpur Sikri de fazla ayakta kalamadı, su kaynakları kurudu ve şehir soldu.

Ancak Ekber'in fikirleri tamamen hiçliğe gömülmedi. İslam'ın ve Hinduizm'in en iyi yanlarını birbiriyle harmanlamak fikri, çakışma noktasını da sağlayarak Babür'ün zamanlarından beri bu kıtaya süzülmekteydi. 1499'da Nanak adında birisi öyle bir dinî deneyim yaşamıştı ki bu onu, "Ne Hindu ne de Müslüman diye bir şey vardır," demeye götürmüştü. Bir Hindu olarak doğmasına rağmen, sofuluğu seçmiş ve hayatını kast sistemini reddetmeye ve alt etmeye adamıştı. Üstadından çırağına geçen ruhsal teknikler geleneğini kurmuş ve hem Hindu hem de sofu üstatlarına seslenmişti. Guru Nanak takipçileri kendilerine Sih* dediler; bu yeni bir dindi.

Guru Nanak'ın bir çağdaşı, okuma yazma bilmeyen şair Kabir, dul bir Hindu anneden doğdu ama dokumacı Müslüman bir ailede büyüdü. Aşkı kutsayan bir ruhla, hem Sufiliği hem de Hinduizmi öven sözler fışkırıyordu ağzından ve kâtipler onun sözlerini kaydetti ve bu sözler bugüne kadar varlığını korudu.

Babür Hindistan'ında halk ozanları sözlü geleneğe kök salan tutkulu sözler üretirken, saray şairleri Pers dilinde daha karmaşık mistik bir stile yükselmişlerdi. Aynı zamanda, Babür sanatçıları "Pers" minyatürleri ve resimli kitapları kendi stillerinde daha kuvvetli bir imajla geliştiriyorlardı.

Babür yaratıcılığı, Osmanlı stilinin ihtişamıyla Safevîlerin havadar ve parlak tarzını birleştirmeye yetkin olarak mimaride en üst noktaya ulaşıyordu. Beşinci Babür Kralı Şah Cihan'ın kendisi bu alanda bir dâhiydi. Kendi zamanında "Adil Kral" olarak biliniyordu ama bugün çok az kişi onun askerî ve politik başarılarını hatırlıyor: İnsanların onun hakkında hatırladıkları, tahta geçmesinden kısa bir süre sonra ölen karısı Mümtaz Mahal'e olan büyük aşkıydı, "Saray Anıtı". Matemli imparator, sonraki 20

---

* Sihizm olarak da bilinir. Genel olarak 16. ve 17. yüzyıllarda Kuzey Hindistan'da yaşamış olan on gurunun öğretilerini temel alan monoteistik bir dindir. 1500'lü yıllarda ortaya çıkmıştır. Dünyadaki büyük dinlerden biri sayılır. Bu dine inananlara Sih denir. Sih, talebe anlamına gelen Sanskritçe bir kelimedir. (ed.n.)

yılını karısı için bir mozole inşa etmeye adadı: Tac Mahal'i. Çoğu zaman dünyanın en güzel binası olarak adlandırılan Tac Mahal, Da Vinci'nin Mona Lisa'sı ya da Michelangelo'nun frekslerini yaptığı Sistine Şapeli kadar evrenseldir. Hayret verici olan şey, bu gövde gösterisinin sahibi sanatçının, aynı zamanda imparatorluğu yönetmek gibi günlük bir işinin olması. Birçok mimar ve tasarımcı destek vermiş olsa da, Tac Mahal'in yapımındaki tüm detayları imparator geliştiriyordu: Asıl üstat oydu.[8]

Muhteşem Babürlerin sonuncusu, Şah Cihan'ın oğlu Alemgir Şah, sanata hiç eğilimli değildi. Müziğe, şiire ve resme karşı tamamen buz kesmişti. Onun tutkusu dindi ve ailesinin tüm kıta boyunca sergilediği hoşgörüden başka hiçbir şey onu daha fazla rahatsız edemezdi. Babasının hükümdarlığının sonlarına doğru, Şah Cihan'la bir savaşa girişti ve güç kazandı. Yaşlı adamı taştan yapılma bir kafese kapattı ve imparatorun burada ömrünü geçireceği tek odalı hücrede, dışarıyı görmesini engelleyecek yükseklikte tek bir pencere vardı. Nasıl olduysa, gardiyanları ölümünden sonra bir duvara sabitlenmiş küçük bir ayna buldular. Yatağına doğru çevrildiğinde Şah Cihan bu aynadan dışarıyı görebiliyordu ve dışarıda gördüğü tek yer, Tac Mahal'in yukarısındaki bir pencereydi.

Ortodoks İslam'ı Babür İmparatorluğu'nda öncelikli bir pozisyona taşımak Alemgir Şah'ın takıntısıydı. Büyükbabası Ekber gibi askerî bir dâhiydi ve onun gibi 49 yıl boyunca tahtta kaldı, böylece kıtada köklü değişiklikler yapmaya fırsatı oldu.

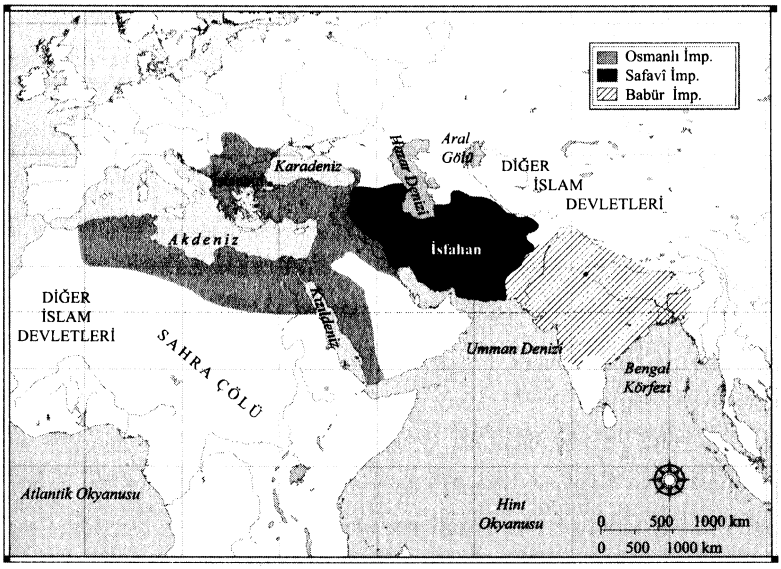
Gördüğü ve yaptığı değişiklikler büyükbabası Muhteşem Ekber'in yaptıklarının tam tersiydi. Cizyeyi tekrar yürürlüğe koydu. Hintlere yeniden özel vergiler getirdi. Yeni Hindu mabetlerini yıktırmak için özel yeni güvenlik güçleri oluşturdu. Hinduları devlet mevkilerinden aldı ve güneydeki yarı bağımsız Hindu lider prensler olan Rajputları ile, onları kendi Babür hükümeti ve Hindistan uleması, Müslüman din adamları kuruluşu himayesine almak için savaştı.

Alemgir Şah aynı zamanda Sihleri de etkisiz hale getirmeye çalıştı. Guru Nanak tamamen barış yanlısıydı ama Alemgir Şah'ın baskıları,

Sihleri, kutsal nesneleri bundan böyle, tarikattaki her bir adamın yanında taşıdığı uzun, ucu kıvrık bir bıçak olan savaşçı bir mezhep haline getirdi.

Babür titanlarının sonuncusunun acımasız bir bağnaz olmasına rağmen, bu hanedanlık tarihi kendi ateşiyle sardı. 1600'lü yıllarda, zirveye ulaştı ve tabii ki, dünyanın en güçlü ve büyük imparatorluklarından üçüncüsü oldu.

Aslında 1600 yılında bir yolcu, Endonezya adalarından Bengal'e deniz yoluyla ulaşabilir, Hindistan'ı geçebilir, Hindikuş Dağları'ndan Ceyhun Nehri'nin kuzeyindeki bozkırlara gidebilir ve oradan da İran'a, Mezopotamya'ya, Anadolu ve Balkanlara dönebilirdi; ardından Karadeniz'in etrafından Kafkaslara, Güney Arabistan'a Mısır'a ve sonra da Fas'a gidebilirdi. Ve kendisini her zaman, tek ve tanıdık bir medeniyetin çatısı altında gibi hissedebilirdi. Tıpkı modern zamanlardaki bir yolcunun San Francisco'dan Londra'ya ve oradan da tüm Avrupa'yı dolaşıp; bir yerde Cermen, bir yerde İskandinav, İspanyol, İngiliz ya da Hollandalı ile karşılaşan diğer bir yolcu gibi kendini tek bir medeniyetin ışığında hissettiği gibi.

17. Yüzyılın Üç İslam İmparatorluğu

Evet, 17. yüzyılda İslam dünyası boyunca yolculuk edenler, çok çeşitli yerel adetlerle ve farklı dillerle karşı karşıya kalmışlardı ve evet, sınırları geçecek ve farklı egemen güçler için çalışan yetkililere resmî kâğıtlar sunacak ama aynı zamanda, gittiği her yerde ortak öğeler de bulabilecekti.

Örneğin, bu üç büyük İslam imparatorluğun tümünde ve onların uydu bölgelerinde, genel olarak Türklerin siyasi ve askerî gücü ellerinde bulundurduklarını görecekti (Safevî İran'da bile iktidar aile genel olarak Türk'tü ve birçoğu Kızılbaş'tı). Bu dünya boyunca okuryazar takımının Farsçaya ve o dilde yazılmış klasik edebiyata eğilimli olduklarını görecekti. Her yerde, ibadete çağıran ezanı, günün belirli zamanlarında birçok minareden yükselen Arapça çağrıyı duyacak ve insanların her türlü ibadetlerin; gerçekleştirmelerinde yine Arapçayı işiticekti.

Gittiği her yerde, sadece bu üç imparatorlukta değil, Endonezya ve Fas gibi onların sınır komşularında da toplumun, yasalara varan ve günlük hayatın ritüellerinde pratiklere dönüşen ve ikisi arasındaki sınırları yok eden kurallar ile tavsiyeler ağıyla çevrelendiğini görecekti. Ve her toplum, kendi güçlü, bağımsız, seçilmeyen düşünürler sınıfı ulemaya sahip olacak ve onlar günlük hayatın her noktasında etkili olacaklardı. Yolcu, her gittiği yerde Sufilere ve Sufi tarikatlarına rastlayacaktı. Tüccarlar ve yolcular, her zaman yüksek bir statüye sahip olacak ama yine de saraya bağlı, toplumda ayrıcalıklı ve önemli bir sınıf olan bürokratlar ile memurlardan daha düşük seviyede olacaklardı.

Kamusal alanlar boyunca, yolcu çok az sayıda kadın görecekti. Endonezya'dan Fas'a kadar uzanan bu dünyada, toplumun kamusal ve özel alanları birbirinden daha çok ya da daha az ayırdığını ama her seferinde kadınların özel hayatın içine hapsedilirken, erkeklerin kamu alanını tamamen ele geçirdiklerine şahit olacaktı.

Kamu alanında yolcunun gördüğü kadın –alışverişte ya da bir evden başka bir eve ziyarete giderken– yüzünü gizleyen bir örtü ya da belki vücudunu tamamen kapatan bir çeşit çarşaf giyiyor olacaktı. Eğer yüzünü kapatmayan bir kadın görürse anlayacaktı ki, o daha alt bir sınıfa aitti: Örneğin köylü olabilir, hizmetçi, işçi ya da benzeri... Kadın ne giyiyor

olursa olsun kollarını, bacaklarını ya da göğüs dekoltesini açığa çıkarmayacak ve bir çeşit başlık giyiyor olacaktı.

Erkeklerin giyim şekilleri farklı yerlere göre değişiyordu ama yolcunun gittiği her yerde onların da başları kapanmış, çarşafları oturan bir kesimden daha çok bol kesimli, ibadet ederkenki duruşlarında edep yerlerini açığa çıkarmayacak şekilde örtünmüş olacaklardı.

Dünya çapında hattatlık sanatın en prestijli biçimi olacaktı, temsili sanat (keskin ve dekoratif olanın aksine), resimli kitaplar dışında az rastlanır bir formdu ve bu konuşma ile yazıyı taçlandıracaktı.

Yolcunun geçtiği her şehir, büyük uzun caddeler boyunca uzanan bir köy topluluğuna benzeyecekti: Hiçbiri Helenistik şehirlerle aynı sıralamada olmayacaktı. Her mahalle kendi pazarına, her şehir görkemli camilere sahip olacaktı ve bu camiler her zaman kubbeler ile minarelerle donatılmış, parıldayan mozaikler hepsinde ortak olacaktı.

Eğer yolcu, bu dünyadan bir yabancıyla diyaloğa girmiş olsa her ikisi de aynı mitolojik referansları paylaşıyor olacaktı: İkisi de İbrahim peygamber geleneğinin yol gösterici kişiliğini biliyor olacaktı; Âdem, Davut, Musa, Nuh peygamberler ve onlar gibileri; aynı zamanda ikisi de sadece Muhammed peygamberi değil, Ebu Bekir'i, Ömer'i, Ali'yi ve Osman'ı tanıyacak, ikisi de bu kişiler hakkında izlenimlere ve fikirlere sahip olacaktı. Yine, ikisi de tarihin önemli olayları hakkında aynı bilgilere sahip olacaktı: Örneğin, Abbasileri, büyük ihtimalle yol gösterici olmuş olan Altın Çağ'ı, Moğolları ve onların gerçekleştirdikleri katliamları biliyor olacaktı.

Aslında 1600'de, bu dünyanın herhangi bir yerindeki sıradan bir köylü için Müslüman imparatorlukları ve onların sınır komşusu olan topraklar "dünya" olarak algılanacaktı. Ya da Chicago Üniversitesi tarihçisi Marshall Hodgson'dan alıntı yapmak gerekirse, "16. yüzyılda, Mars'tan gelen bir ziyaretçi, insanların dünyasının Müslüman olmanın kıyısında olduğunu sanabilirdi."[9]

Marslı tabii ki yanılmış olabilir çünkü Haçlı Seferleri'nden beri Avrupa'da olan gelişmeler sonucunda tarihin yolculuğunun önüne şimdiden bir filtre gerilmişti.

Notlar:

1) Morgan, a.g.e., s. 16-18.
2) Bu iki din arasındaki farklılıkların ele alındığı ilginç tartışma için bkz. Ekber Ahmed, *Islam, Today*, s. 21-22.
3) El Sulami, Muhammed İbn El Hüseyin, *The Book of Sofu Chavalry: Lessons to a Son of the Moment* (New York: Inner Traditions International, 1983). Bu eski hikâyeler ileride 9-14. sayfalar arasında yer alıyor. Gaziler açıkça Ömer hakkındaki hikâyeyi İslamiyet öncesi Kral Numan İbn Munzir hakkındaki anlatılardan almıştır.
4) Alexandra Marks, *Christian Science Monitor*'de 1997'de yazdıklarında Rumi'nin eserlerinin çevirilerinin o yıla kadar çeyrek milyon kadar satıldığını yazıyor.
5) Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra: Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1965), s. 33-51.
6) Osmanlı toplumunun tarihi ve modernleşmesiyle ilgili detaylarının çoğu Stanford J. Shaw'ın *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* (İstanbul: E Yayınları, 2006) kitabından alınmıştır.
7) Zahireddin Muhammed Babür, *Babürnâme*, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006).
8) Waldemar Hansen, *The Peacock Throne, The Drama of Mogul India* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1972), s. 113-114, 493-494.
9) Marshall Hodgson, *Rethinking World History*, (Cambridge: University Press, 1993), s. 97.

11

O Sırada Avrupa

HS 689 - 1008
MS 1291 - 1600

Son Haçlılar, Mısırlı Memlûkler tarafından sürülerek İslam dünyasını 1291'de terk etti ama Avrupa'daki Haçlı kalıntıları varlıklarını yıllarca sürdürdü. Bu dinî-askerî birliklerden geriye kalanlardan bazıları, Roma Kilisesi tarafından ortaya çıkarıldı. Mesela Tapınak Şövalyeleri, önemli uluslararası bankerler haline geldiler. Hospitaler Şövalyeler, Rodos Adası'nı aldı ve merkezlerini Malta Adası'na taşıdılar. Burada Akdeniz'deki Müslüman gemilerini yağmalayan korsanlar gibi iş yapmaya başladılar. Töton Şövalyeleri, Prusya'nın büyük bir kısmını fethetti ve varlığı 15. yüzyıla kadar sürecek olan büyük bir devletin temelini attılar.

Bu sırada Avrupalılar, İslam dünyasına yeni akınlar düzenlemeye devam ediyorlardı ama bunlar daha cılızdı. Bazıları yolda darmadağın oldu bazıları da teğet geçerek fikir değiştirdi. Sözde Kuzey Haçlıları, Baltık bölgesinin pagan Slavlarını hedef alıyordu. Bu savaş da "Haçlı Seferleri" olarak adlandırılıyordu. Örneğin, Fransa'da bir Hristiyan mezhebi olan Albigeoislere karşı gerçekleştirilen çok uzun süreli bir Haçlı Seferi vardı. Sonra Hristiyanların 1492'ye kadar seferler düzenledikleri İberya vardı, sonunda Granada'ya kaçtıklarında, son Müslümanları da kıtadan sürmüşlerdi.

Gerçek Haçlı Seferleri süresince oluşan bir haçlı ruhu her zaman varlığını bir parça korudu çünkü doğuya doğru gitmek için yeni hedefler vardı: Avrupalıların Hindus dedikleri Hindistan ve etrafındaki adalardan gelen ticari mallara karşı olan iştahları. Hindistan'da bulunan ve arzulanan mallardan biri de şekerdi. Malezya ve Endonezya gibi yerlerden, biber, Hindistan cevizi ve diğer baharatlar geliyordu. Ortaçağın önde gelenlerinin aşçıları pişirdikleri her şeye baharat koyuyorlardı –çoğu zaman tatlılar ve yemekten sonra yenen tuzlu şeylerde aynı baharatları kullanıyorlardı– baharatları seviyorlardı işte![1]

Mesele, mallar konusunda aç gözlü olan Haçlılardaydı. Bu bir yandan, Mısır'dan Azerbaycan'a uzanan kuşak boyunca bir Hristiyan düşmanlığı yaratarak Avrupalı tüccarların da bu mallardan mahrum kalmasına yol açtı. Avrupalı iş adamları malı kaynağından alabilmek için doğrudan bu duvarı aşamıyorlardı: Müslüman komisyoncularla pazarlık etmek zorundaydılar. Marco Polo'nun bu dönemde Çin'e seyahat ettiği doğrudur, o ve arkadaşları alışılmadık gruplardan biriydi ve Avrupalılar onun onca yolu gidip geri gelmesine şaşırmışlardı. Aslında çoğu bunu gerçekten başardığına inanmadı: Marco Polo'nun yaşadığı maceralar hakkındaki kitabına "Milyonlar" diyor ve kitapta anlatılanların milyonlarca yalandan ibaret olduğunu ima ediyorlardı. Müslümanlar, Karadeniz'in doğu kıyılarına, Kafkas Dağları'na ve Hazar Gölü'nün kıyılarına sahiplerdi. Kızıldenizi ve ona ulaşan tüm yolları ellerinde tutuyorlardı. Avrupalılar ürünleri Hintlerden almak zorunda kalıyorlardı ve Hintler de Suriye ile Mısır'daki Müslüman tüccarlardan. Kimse Haçlı Seferleri boyunca olanlar nedeniyle oluşan husumetini, özellikle de Hristiyan müşterileri için, ürünlerin fiyatının piyasanın kaldırabileceği kadar yükselterek göstermekten çekinmiyordu; Frank Hristiyanların Moğollarla aynı kefeye koyulduklarını söylemeye bile gerek yok.

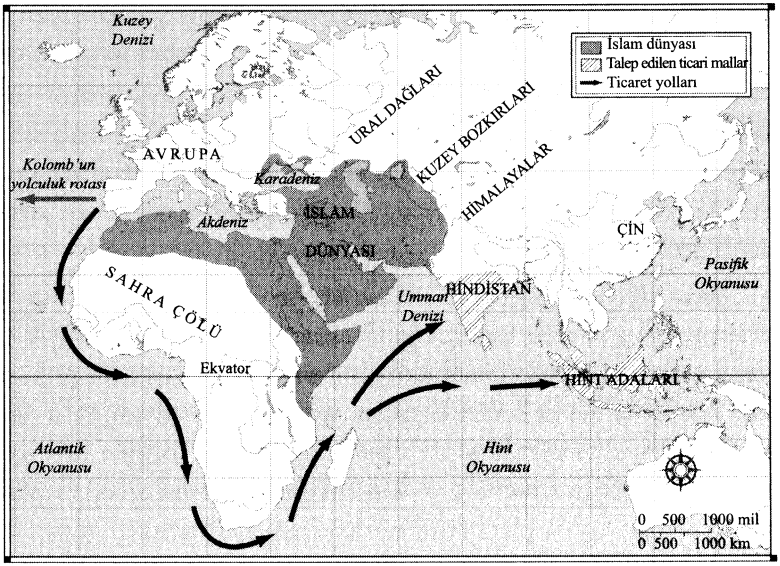
Batı Avrupalı gezginler ne yapıyorlardı?

Burası, Haçlıların sokaklara dökülen ruhunun patlayıcı bir etkiye dönüştüğü noktaydı. Müslümanlar, dünyanın önemli antik pazarlarına giden arap saçına dönmüş yol rotaları üzerinde oturuyorlardı ama bu durum Müslüman yetkililer ile insanlar tarafından yüzyıllar boyunca fark edil-

medi. Batı Avrupalılar deniz aşırı muhteşem yetkinlikler geliştirmişlerdi. Bunlardan biri, denizcilikte çok iyi olan, kuzeyden gelen istilacı gemiciler, Haçlı Seferleri sonrası Avrupa'nın Vikingleriydi ve Kuzey Atlantik'ten Grönland'a ejderha gemileriyle geçmişlerdi. Bir kısmı Kuzeyli teriminin *(Northmen)* ağızdan ağıza ulaşarak Norman olduğu yeri, İngiltere'yi işgal etti. Az sayıdaki birkaçı, Fransa kıyılarına taşındılar ve yerleştikleri yerin adı Normandiya olarak tanındı.

Ancak sadece Vikingler yoktu. İskandinavya ve Güney Avrupa arasında deniz yolculuğu yapan herkes, büyük fırtınalarda ve Kuzey Atlantik'in yüksek denizinde ayakta kalabilmeyi öğrenmek için dayanıklı gemiler inşa etti. Sonuç olarak Batı Avrupalılar, denizde evlerinde gibiydiler. Tabii halkları arasında böyle başarılı denizciler bulunan tedirgin ve telaşlı hükümdarlar, Doğu Asya ile Avrupa arasındaki tüm toprakları geçip Müslüman problemine bir çözüm bulmayı hayal etmeye başladılar: Kısacası, Hindistan ve daha doğusundaki adalara tamamen denizden ulaşmakla ilgileniyorlardı.

Bu girişime ciddi destek veren bir aristokrat, Portekiz Prensi Henry'ydi. (destek olduğu herhangi bir olaya katılmamış olmasına rağmen "Denizci Henry" olarak biliniyordu). Prens Henry'nin, Portekiz Kralı'yla yakın bağlantıları vardı ama daha da önemlisi, Batı Avrupa'nın en zengin adamlarından birini tanıyordu. Kuzey Afrika kıyılarına doğru, o civarlarda bir yol bulabilmek için denize açılan kaptanlara para kaynağı sağlıyordu. Henry'nin mektupları ve iddiaları, kendisini bir Haçlı olarak gördüğünü gösteriyor. Kendisinin büyük bir Hristiyan hükümdar olduğunu kanıtlamak için, Endülüs Emevileri'ne karşı kazandığı zaferleri ve tek gerçek inancı korumak için bulduğu yeni ruhları sayıp döküyordu.[2]

Avrupalıların Hint Adaları'na Ulaşan Deniz Yolu Arayışı

Bulduğu yeni insanların çoğu, kara kuru bedenlere sahip, ticari olarak bir köleden daha fazla değere sahip olmayan denizcilerdi. Ancak bu zamanla değişti ve böylece, Denizci Prens Henry'nin adı, Köle Tüccarı Prens Henry'e dönüştü. Portekizliler güneye doğru giden yolları yapmaya devam ederken, onlar kölelere ek olarak ticareti yapılabilecek, altın tozu, tuz, devekuşu yumurtası, balık yağı ve listenin uzayıp gittiği başka birçok ürün buldular. Yeni ticari malların keşfi, Haçlı rüyasını, ekonomik bir öğeyle birleştirdi ve Haçlılar, Avrupalıların "Coğrafi Keşifler" dedikleri dönemi başlattı. Belki de en önemli buluş 1492'de gerçekleşti; Kristof Kolomb'un Hindistan'a giden bir rota arayışında Atlantik'i geçmeye çalışırken karşısına çıkan Amerika'ya toslamasıyla... Yolculuğun masrafları Ferdinand ve Isabella tarafından karşılanıyordu; İberya'daki Müslümanlara karşı başlatılan Haçlı Seferleri'ni tamamlayan ve İspanya'da tek bir birleşmiş Hristiyan krallığı kuran hükümdarlar tarafından.

Karayip Adaları'ndan biri olan Hispanyola'ya çıktığında Hindistan'a ulaşmasının şöhretine gerçekten inanılmıştı. Hatası anlaşıldıktan sonra,

Hint Adaları'nın doğusunda kalanlar Doğu Hint Adaları, Karayip Adaları da Batı Hint Adaları olarak adlandırıldılar. Birçok Müslüman bu tarihî keşfin ancak hayal meyal farkındaydı. 1570'te az sayıdaki birkaç haritacının, iki Amerika'yı da tam olarak bulundukları yerlerde gösteren oldukça uygun dünya haritaları çizmiş olmalarına rağmen, Osmanlı kaynakları, Kolomb'un seyahatini detaylandırmayıp geçiştiriyordu. Bundan sonra, İspanya, Meksika'da yeni bir imparatorluğun temellerini attı ve arkasından İngilizler, Fransızlar ve diğerleri daha da kuzeyde yerleşimin tohumlarını attılar.

Bu sırada Müslümanlar, Orta Dünya'nın doğu kısmında, Avrupalıların asıl olarak aradıkları şeyi çoktan keşfetmişlerdi: Müslüman tüccarlar, yüzyıllardır Malezya ve Endonezya'ya deniz yoluyla seyahat ediyorlardı. Bu sularda çalışan birçok Müslüman tüccar Sufi tarikatlarının üyesiydi ve bu yolla İslam, (Doğu) Hint Adaları'na Avrupalılar oraya varmadan çok önce yerleşmişti.

Portekizliler, İspanyollar, İngilizler, Hollandalılar ve diğer Kuzey Avrupalılar genişleme ateşine yakalanmadan çok önce, Güney Avrupalılar, deniz yolculuklarından doğan medeniyetleri için denizlerin tahtını çoktan ele geçirmişlerdi ve deniz yolculukları onlardan önce gelen Romalılara, Yunanlara, Mikenlilere ve onlardan da önce Giritliler ve Fenikelilere kadar uzanıyordu.

14. yüzyılda, Cenevizliler ve Venedikliler, en büyüklerinden, suda yüzen sağlam filolarıyla, Akdeniz ticareti için rekabet halindeydiler ve bu İtalyanlar savaşabiliyorlardı. Venedikliler, Konstantinopolis'te çok büyük ticari işler gerçekleştiriyorlardı ve Osmanlılar burayı aldıktan sonra, İstanbul'da rahatça ticaret ofisleri açtılar.

Akdeniz ticareti, İtalya'ya muazzam bir zenginliğin akmasına ve sadece Venedik ile Cenova'nın değil, Floransa, Milan ve diğerleri gibi büyük şehir devletlerinin doğmasına yol açtı. Burada, İtalya'da para zenginlik ve statünün tek göstergesi haline geldi. Tüccarlar yeni güç elitleri oldular ve Floransa'nın Medicileri, Milan'ın Sforzaları gibi aileler, feodal toprak sahiplerinin, eski askerî aristokrasisinin yerini aldı. Yakın akrabalık içinde bulunan ve yüksek mevki ile şöhret için rekabet eden tüm bu para, tüm

girişim enerjisi, tüm şehir çeşitlilikleri, tüm egemen varlıklar, tarihte tahmin edilemeyecek kadar büyük bir dinamizm yarattı. Yetenekli herhangi bir sanatçı ya da satacak bir becerisi olan herhangi bir zanaatkâr, o dönemin İtalya'sında bir tarla sahibi olabilirdi çünkü hizmetleri için birçok müşteri bir diğeri aleyhine karşı ihale açıyordu. Dükler, kardinaller ve hatta Papa bile, Michelangelo ve Leonardo da Vinci gibi sanatçıları, kendi himayelerinde çalışmaları için cezbetmeye çalışıyorlardı çünkü onların eserleri sadece güzel değildi, aynı zamanda çok önemli bir statü sembolüydü. İtalya, daha sonra "İtalyan Rönesansı" olarak bilinecek olan sanat, buluş, yaratıcılık ve başarıyla dolup taşmaya başlamıştı.

Bu arada, kitaplar değer görür olmuştu. Karanlık Çağlar boyunca Avrupa'da din adamları dışında neredeyse kimse okuma bilmiyordu, din adamları da bu yeteneği sadece Kutsal Kitap'ı okumak ve hizmetleri idare edebilmek için kazanmışlardı. Cermen Hristiyanlar arasında, örneğin Muhteşem Charles zamanında, din adamları Hristiyan ibadetlerinin yapıldığı dil olan Latinceyi kutsuyorlardı çünkü onlar bu dilin Tanrı'nın konuştuğu dil olduğunu düşünüyorlardı. Eğer Latinceleri bozulursa Tanrı'nın onların ettikleri duaları anlamayacağından endişeleniyorlardı. Böylece, Cicero gibi paganlar tarafından yazılmış olan antik Latin kitaplarını, eski dilin gramer yapısı ve telaffuzu konusunda yol gösterici olsun diye muhafaza ediyorlardı. Tanrı'ya ulaşacak olan hecelerin seslerini çıkarmaya devam ettiklerinden emin olmak istiyorlardı. Cicero gibi yazarları okurken, pagan düşüncelerinde kaybolmamak için kitabın içeriğini büyük bir gayretle görmezden gelip sadece biçime odaklanıyorlardı. Çabaları, Latinceyi sadece ritüeller için kullanılan, tartışma ve düşünceye aracılık edemeyecek ölü bir dile dönüştürdü.[3] Yine de kitaplara, birer eski eser olarak gösterdikleri hürmet sonucunda, bazı kiliseler ve manastırlarda kitaplar bodrumlarda ya da arka odalarda gizlice muhafaza edildi.

12. yüzyılda, Müslüman Endülüs'ü ziyaret eden Hristiyan aydınlar, Aristo, Plato gibi düşünürlerin yazdıkları Latince metinlerin Arapça çevirisiyle karşılaşınca tökezlediler. Bu eserlerin çoğu, çeviri endüstrisinin çok canlı olduğu Toledo'da üretilmişti. Toledo'dan, bu kitapların uygun

olanları süzülerek Batı Avrupa'ya ve oradan da son durakları olan kilise ve manastır kütüphanelerine getirildiler.

Endülüs'te bulunan Arapça çalışmalar, İbni Sina (Avrupalılar için Avicenna) ve İbni Rüşt (Averroes) gibi Müslüman düşünürlerin yoğun yorumlarını içeriyordu. Hristiyanlar bu konuda hiçbir başarı göstermemişlerdi. Yazıları, Yunan felsefesi ve Müslümanlığın ifşa ettiklerini uzlaştırmak üzerinde odaklanıyordu. Hristiyanlar bu konuda hiçbir başarı göstermemişlerdi. Böylece, Müslümanların Aristo ve diğerlerine eklediklerini ortadan kaldırıp Yunan felsefesini Hristiyanlığın ifşa ettikleriyle uzlaştırabilmek için işe koyuldular. Bu mücadelenin dışında, Thomas Aquinas, Duns Scotius ve diğerleri gibi destansı "skolastik" filozoflar da vardı. Böylece, Avrupa'nın kültürel hafızasından, Müslümanların antik Yunan eserleriyle olan bağlantıları silindi.

Avrupalılar kütüphanelere sahip manastırların cazibesine kapılmaya başladılar çünkü kitaplar oradaydı. Sonra öğrenciler, kütüphaneleri olan manastırların çekimine kapıldılar çünkü düşünürler oradaydı. Meteliksiz düşünürler çalışmalarıyla uğraşırken, sınıflar dolusu öğrenciye öğretmenlik yaparken idareli yaşamaya çalışıyorlardı. Manastırlar etrafında oluşan öğrenmeye hevesli topluluklar, Avrupa'nın ilk üniversitelerini oluşturdular. İlk kurulanlardan biri, Paris'teki Notre Dame Katedrali'ndeydi. Başka bir öncü, Napoli Üniversitesi'ni oluşturan öğrenmeye hevesli topluluktu. Ardından, İngiltere'de Oxford'da bir üniversite kuruldu. Oradaki düşünürler arasında bir huzursuzluk baş gösterince, muhalif bir grup ayrılarak Cambridge'e göçtü ve orada kendi öğrenci topluluğunu kurdular.

Bu ilk üniversitelerdeki düşünürler, öğrencilerin çoğunun çalışmaya başlayacak kadar bile yeterli bilgiye sahip olmadığını fark etti ve öğrencileri çalışmaya başlamak için hazırlayacak standart dersler oluşturdular; retorik, dil bilgisi, mantık ve aritmetik gibi. Bu dersler, öğrencilere okuma yazmayı ve düşünmeyi öğretmek için tasarlanmıştı. Bu temel dersleri başarıyla tamamlayan öğrenciler, "acemi" kelimesinin Latincesi olan "bakalorya" olarak adlandırılıyordu; şimdi teoloji, felsefe, eczacılık ya da hukuk gibi somut konuları öğrenmeye başlayabilirlerdi. Bugün ise "bakalorya", dört yıllık bir fakülteden mezun olanlara verilen unvan...

Zenginlik Avrupa'da biriktikçe, çok az sayıdaki insan tüm zamanını, okuyarak, yazarak, sanat yaparak ya da sanat çalışmalarıyla uğraşarak geçirebiliyordu. Harmanlanmış bir Yunan düşüncesinin geri gelmesiyle birlikte, eğitimli Avrupalıların hayal güçlerine yeni fikirler süzülüp geliyordu. Yunanlar "İnsan her şeyin ölçüsüdür" demişlerdi ve onların büyük pagan tapınağı, "Tanrı"yı dramatik bir biçimde birbiriyle ve insanlığın bütünüyle etkileşim halinde olan, tüm insan kişilikleriyle birlikte, tüm varlıkların toplamı olarak temsil ediyordu. Yunanlar, bugün burada olan insana ve doğal dünyaya karşı nüfuz edici bir ilgi besliyorlardı. İlk adım olarak, doğal olayları açıklama yolunda çok önemli aşamalar kaydetmişlerdi. Antik Yunan metinleri, okuyan ve tartışan insanların ilgisini çekiyordu; sonuçta yeryüzünün gizemleri aydınlanıyor, Roma'nın yıkılışından beri Kilise tarafından savunulan maddi dünyanın şeytanın ta kendisi olduğu öğretisine olan eğilimler açığa çıkmaya hazırlanıyordu. Bu dünyada olmanın tek nedeni buradan çıkmaktı ve tek değerli özne, bunun için uğraşan insanlar, üzerinde düşünmeye değer tek değerli metin ise kutsal metinler ve onların yorumlarıydı. Yeni hümanistler, Hristiyanlıkla rekabet ettiklerini düşünmüyorlardı; onlar tamamen Tanrı'yı reddeden ateistlerdi. Fakat Kilise mensupları bu yeni düşünce formunda tehlikeli bir şeyler görüyorlardı. Bütün bunların yanlış bir yöne doğru gittiğini hissediyorlardı.

Hristiyanlık, Roma'nın ölüm döşeğinde olduğu bir zamanda büyüdü. Roma'nın idari hiyerarşisinin gölgesinde ve ona benzer biçimde bir hiyerarşi inşa ettiler. İmparatorluk sallanırken, aynı zamanda Hristiyanlık da medeni yaşamın destekçiliğini sürdürerek kendi yerini sağlamlaştırdı. Her zaman imparatorluk hiyerarşisinin tepesinde olan Bizans İmparatoru otomatikman Hristiyan hiyerarşisinin başına da geçmiş oldu. Devlet görevlilerinin, imparatorluğun başı olarak ona bağlı oldukları gibi pek çok piskopos da Kilise'nin başı olarak ona tabiydi. Hristiyan dininin öğretileri, imparator tarafından toplanan konseylerdeki piskoposlar tarafından belirleniyor ve aynı konseylerde, periyodik olarak güncelleniyordu ve son sözü söyleyen kişi her zaman imparator oluyordu.

Hristiyanlık, Roma yönetimi ile öylesine çakışmıştı ki İmparatorluk ikiye bölündüğünde, Kilise de ikiye bölündü. Doğuda, imparator kilisenin

de başı olarak kaldı. Batıda ise, "imparator" unvanı ortadan kalktı. Siyasi olarak kıta savaş lordları tarafından yönetilen, küçük birimlere bölünmüştü. Bu durumda, Kilise, Batı Avrupa'nın kültürel birlik ve bütünlüğünün tek kaynağı ve farklı diller konuşan ve egemenler tarafından yönetilen insanların hâlâ etkileşim içinde olabileceği ya da birbirlerinin yurtlarına seyahat edebilecekleri kültürel bir uzlaşma noktası haline geldi. Bu amaca hizmet edebilmek için, Kilise'nin öğretileri uyumlu, evrensel olarak anlaşılabilir ve evrensel olarak kabul edilebilir olmalıydı. Böylece Kilise, kâfirleri ortaya çıkarmak ve yok etmek için gaddarca bir eğilim geliştirdi.

Haçlı Seferleri sırasında, Batı Avrupa'daki kilise görevlileri sürekli olarak kâfirleri –kilise öğretisine karşı gelen, düşüncelerini ulu orta söyleyen herkesi– kazıklara bağlayıp altında şenlik ateşleri yakarak öldürüyorlardı. Kilise günlük hayatta bu eylemlerini sıkılaştırdıkça, Roma Piskoposu, Batı Avrupa'daki en seçkin kişi haline geldi. İnsanlar ona "II. Pape", yani Papa dediler çünkü onu Hristiyan toplumun "babası" olarak görüyorlardı. Doğuda ise dinî lider, Konstantinopolis Piskoposu'ydu ama birçok piskopos arasında o sadece eşitler arasında birinciydi. Papa, Batı'da diğer piskoposlardan farklı olarak üstün bir otorite kazanmıştı. Haçlı Seferleri döneminde, Katolikler papanın yenilmezliği konusundaki öğretilerini yaymaya başladılar.

Bu sırada, Kilise kıta boyunca her yarığa sızarak etki alanını genişletiyordu. Bütün şehirlerdeki tüm köyler, tüm kasabalar, tüm mahalleler kendi yerel kiliselerine ve kendi rahiplerine sahipti ve tüm rahipler kiliseleri aynı kurallar, aynı yollar ve aynı dille yönetiyordu. Hiyerarşi, rasyonalize edilmiş ve benimsenmeye başlamıştı: Her rahip daha yüksek bir papaza, her papaz daha yüksek bir piskoposa, her piskopos bir kardinale ve her kardinal da papaya hesap veriyordu.

Ancak, Haçlı Seferleri'nin etkisi solmaya başladıktan sonra, bu hegemonya sekteye uğradı. Reformcular, orada burada kilisenin otoritesini sorgulamaya başladılar. 14. yüzyılın sonlarına doğru, John Wycliffe adındaki bir Oxford profesörü, Kutsal Kitap'ı, dillerin en kabasına, günlük İngilizce'ye çevirerek kiliseyi şoke etti. Peki, neden? Nedeni çok açıktı; sıradan köylü, anlayabileceği bir dilde Kutsal Kitap'ı okuyup kitabın on-

lara ne söylediğini anlayabilecekti. Kilise görevlileri, onlar için okuyup anlayacak olan din adamları varken, sıradan köylülerin Kutsal Kitap'ı kendilerinin anlamasına neden ihtiyaç duyduklarını kavrayamazlardı. Wycliffe daha da ileri gitti. Kilise'yi çok rahatsız edecek şekilde, din adamlarının, havariler gibi fakir olması gerektiğini, toprakların kiliselerin ve manastırların ellerinden alınması ve laik biçimde kullanıma açılması gerektiğini söyledi. Wycliffe'in güçlü politikacı koruyucuları vardı ve bu sayede doğal hayat döngüsünü tamamlayabildi. Ama ölümünden 40 yıl sonra, bir papa onun kemiklerini mezarından çıkardı, onları ezip un kıvamına getirdi ve bir nehre döktü: Görünen o ki hırs varlığını korumuştu.

Varlığını korumasının bir nedeni de Wycliffe'in düşüncelerinin ölmemiş olmasıydı. Onunkinden bir nesil sonra, örneğin Bohemyalı din adamı Johann Huss, Wycliffe'in her insanın İncil'e kendi dilinde sahip olma hakkının bulunduğuna dair düşünceleriyle bir araya geldi. Muazzam bir tercüme projesi başlattı. Kilise görevlileri bu yaptığının yanlış olduğunu göstermek için kilisenin çıkardığı bir kanuna atıfta bulunduklarında, karşılığında aynı alıntıyı tersinden okuyarak İncil'in Kilise konseylerinden üstün olduğunu söyledi. Bu çok fazlaydı. Kilise Huss'ı tutukladı ve onun desteklediği şekilde günlük dile çevrilmiş İncil'i ateşte yaktılar. Kısacası, Hristiyanlık ilk reformcularına, İslam'ın ilk Hallac-ı Sufilerine yaptıklarını yaptı.

Ancak reformcuları öldürmek, reform ateşini söndürmedi. Wycliffe, Huss ve onun gibi yenilikçi insanların içinde yanan o tehlikeli ateşi daha da büyüttüler: gerçek bir dinî deneyim için duyulan karşı konulamaz arzuyu.

Dinin bürokratikleştirilmesi, Kilise'yi daha da güçlü kıldı ve Avrupa'da kültürel bir bütünlük sağladı ama dinî bürokrasi, kendisinin varlık sebebi olan temel deneyimi sağlamakta başarılı olamadı. Alman Teoloji Profesörü Martin Luther tam da bu işlevsizliğe parmak bastı. Luther, işlediği bir suç nedeniyle işkence görmüş biriydi. Her ne yaptıysa, kendini cehenneme gitmesi gereken bir günahkârmış gibi hissediyordu. Hristiyan kuralları, onu günahlarından arındırarak bu suçu hafifletmeyi öneriyordu ama Luther'e göre kurallar işe yaramıyordu. Her şeyi denedi; oruç tutmayı, kendini cezalandırmayı, günlük cemaat sohbetlerini, sonu gelmez cezaları ama her şey tamamlanıp rahip ona artık temiz olduğunu söylediğinde, Luther

ona inanmadı. Henüz temizlenmediğini görmek için kendi yüreğine bakması gerekiyordu. Bunu biliyordu çünkü kendini hâlâ suçlu hissediyordu.

Sonra birdenbire Luther'in içine bir ışık doğdu. Kurtarıldığına inanmadan kurtuluşa erişemeyecekti. Eğer bu inanışta takılı kalırsa rahibin söylediği ya da yaptığı hiçbir şeyin faydası olmayacaktı. Bu da büyük, çok büyük bir soruyu gündeme getiriyordu: Rahipler ne işe yarar? İnsanlar neden hâlâ karmakarışık hisler içinde?

Aslında, Luther kurtuluşun aylık maaş gibi kazanılan bir şey olmadığını idrak etti. O sadece kabul edilebilen bir hediyeydi ve dışarıdan yapılan eylem ve hareketler yoluyla gerçekleştirilen "çalışmalar" değil, sadece inançla yapılabilecek içsel bir yolculuktu.

Bu içgörüyle yüklenmiş olan Luther, etrafına baktı ve geniş, zengin, iyi organize olmuş bürokrasi, Katolik Kilisesi tarafından reçetesi çıkarılmış "çalışmalar" yoluyla kurtuluşa ulaşmaya çalışan ve her şeyi daha da berbat hale getiren bir dünya gördü. Bu onun içini korkuyla doldurdu, eğer hissettikleri doğruysa o zaman bütün "çalışmalar" boşunaydı!

Kilise tarafından tarif edilen tüm bu "çalışmalar" içinde, Luther'in en çok irkildiği ve rahatsız olduğu, hibe etme yoluyla günahların Kilise tarafından bağışlanmasıydı. Kilise'nin, belirli mallar ve değerli eşyalar karşılığında, bağışlamaya kendini yetkin gördüğü ve kişinin belirli günahların cezalarından feragat etmesi demekti. Bu pratiğin tarihi, Haçlılar zamanında Papa'nın, Türklere karşı savaşanların günahlarından arınacağını söylemesine dayanıyordu. Sonrasında, Haçlı Seferleri'nin tanıdığı bu fırsatları tükendiğinde, Kilise nakit yardımlar karşılığında günahları bağışlamaya başladı. Bu küçük karşılık, eninde sonunda çok uzatılmış bürokratik sistemi tamamen saracaktı, orada ya da buradaki din adamları –bununla yüzleşmek gerek– bağışlanmak için yapılan nakit yardımları ceplerine indiriyorlardı. Martin Luther'in zamanında, günah bağışlama eylemlerinin tümü, neresinden bakarsanız bakın, insanların tıkanık yollarını açan temizleyicileri satın alması ve kısa yoldan cennete gitmesi demekti.

İnsanların cennete gitmek için para vermelerini sağlamak yeterince kötüydü. Ancak çok daha kötü bir şey Luther'e tokat gibi çarpmıştı. Eğer

kurtuluş, Tanrı ile her bir birey arasında kişisel bir etkileşim yoluyla gerçekleşiyorsa, o zaman Kilise gerçekte açmaya ya da kapamaya gücü olmadığı bir kapının bilet parasını insanlardan zorla alıyordu. Bu sadece yozlaşma değildi. Bu hile ve aldatmacanın en kötüsüydü.

Luther, 1517'nin Cadılar Bayramı gecesinde, Wittenberg'deki bir kilisenin kapısına, doksan beş "tez"den; Kilise'ye ve onun yaptıklarına doksan beş karşı çıkıştan oluşan, kışkırtıcı bir belge astı. Luther'in belgesi, bir gecede üne kavuştu ve bu Protestan Reformculuğun patlama noktası oldu.

Protestan Reformculuğu tek bir tane değildi. Luther bir kere kapıları açtıktan sonra ortaya çıkan tutku, farklı hareketler kuran birçok reformcuyla ve yeni doğan birçok mezheple birlikte, her biri şahsına münhasır inanışla, birçok farklı yöne yayıldı ama genel olarak dört ortak noktası vardı:

- Kurtuluş, elle tutulabilir, gözle görülebilir somut bir şeydir;
- Kurtuluşa sadece inançla ulaşılabilir;
- Kimsenin Tanrı'yla iletişim kurmak için bir aracıya ihtiyacı yoktur;
- İnsanlar dinle ilgili bilmeye ihtiyaç duydukları her şeyi İncil'den öğrenebilir: Latince bilmelerine ya da kilise konseylerinin kararlarına veya rahipler ve düşünürlerin günlük açıklamalarına ihtiyaçları yoktur.

Bir bakıma, Protestan Reformculuğu, Sufizmin doğuşuna yol açan aynı memnuniyetsizlikler ve açlıklardan oluştu. Ancak, Batı'da Ortodoks dogmalar ile bireysel dinî özgürleşme arayışını sentezleyecek olan bir Gazali yoktu.

Başka açılardan, Protestan Reformculuğu, Ahmed b. Hanbel ve İbni Teymiye'nin oluşturduğu hareketlere benziyordu; Sufizmin tamamen tersi. Öğretinin sonradan yaratılan tüm birikiminin meşruiyetini yıkıp orijinal kaynağa dönmeye çalışıyorlardı: İncil'e, Kutsal Kitap'a.

Ancak Protestan Reformcular aniden İslamiyette benzeri olmayan bir şey yaptılar. Kilise'ye ve Papa'ya karşı isyan başlattılar ama İslamiyette isyan edilecek ne kilise ne de papa vardı. Batı'da, Katolik Kilisesi'nin

hegemonyasını kıran dinî reformcular bunu yeknesak bir kilise oluşturmak için değil, bireyleri desteklemek için yapmışlardı. Böyle bir arayış onları Hristiyanlığın karşı safına koymuyordu çünkü Hristiyanlık içsel olarak bireyle ilgiliydi: Her insanın kurtuluşu hakkında bir düzenlemeydi. Öte yandan İslamiyet, bir toplumun nasıl işlemesi gerektiğine dair bir düzenlemeydi: Her kişinin manevi olarak en iyisi olduğunu düşündüğü dinî pratiği gerçekleştirme hakkını korumak için yapılan her reform hareketi, tam da İslamiyet öğretisinin temeliyle aynı noktaya çıkacaktı.

Protestan Reformculuğu, bireyi güçlendirerek dinin çok ötesine geçen sonuçlara sahip oldu. Bir noktada, "Kilise"nin sahip olduklarını elinden almak demek, tüm sahip olduklarını almak demekti. 16. ve 17. yüzyıl Protestan reformistlerinin, sadece dinî uyuşmazlıklardan bahsettikleri ve her mezhebin, bireyin Tanrı'yla olan ilişkisinin uygunluğuna dair kısıtlı tanım ve fikirleri olduğu doğrudur. Muhtemelen, reformcuların hiçbiri, insanları inanç kavramlarının dışında bir şey düşünmeye sevk ettiklerini kavramamışlardı. Ancak yine de, insanların yetki alanındaki kurtuluş arayışı, reformcuların niyetlerinden bağımsız olarak her bireyin Tanrı'ya ilişkin nasıl talepleri olduğunu sorgulamasını meşru kıldı. Ve insanların kendi otoritelerinde Tanrı'ya ilişkin olarak ne talep ettiklerini sorgulamanın meşruluğu, içten içe *herhangi bir şey* hakkında nasıl talepleri olduğunu düşünmelerini de meşrulaştırdı.

Reformculuğun bu öğeleri, Avrupalıların antik Yunan düşüncesini yeniden keşfetmelerini, pagan Latin yazarlara olan ilginin artmasını ve Arap düşünürlerin yavaş yavaş içeri sızan etkisini çift yönlü olarak besledi. Kendi yöntemleriyle kurtuluşa ulaşabileceklerini düşünen bireyler, Tanrı'nın doğası hakkında ve bütün bu ilginç fikirlerin etrafında dolandığı dünya hakkında özgürce yorumlar yapmaya başladılar. Bazıları kaçınılmaz olarak, bu bulmacanın etrafta gördükleri parçaları yeni yöntemlerle birleştirmeye başladılar.

Eğer Kilise hâlâ her yerde birden aynı anda bulunan ve tüm güçleri taşıyan bir varlıksa o zaman, her fikir ciddiye alınmak için ek bir fikre ihtiyaç duyuyordu: İnanç ile nasıl ilişkilendirilebilir? Eğer biri, "Neden her şey yukarıya fırlamak yerine yere düşüyor merak ediyorum?" diye

düşünüyorsa, vicdanının içindeki kilise zaman kaybetmeden şöyle soruyordu: "Bunun açıklaması senin daha iyi bir Hristiyan olmama yarar mı?" Eğer zihinde bu yük sürekli olarak taşınıyorsa, ancak o zaman bu şekilde bu kadar hızlı ve geniş düşünülebilir.

Bu yükten kurtulan Mikolaj Kopernik, yeryüzünün güneş etrafında döndüğünü söyledi. Bu basit ve boğucu hipotez, yıldızların ve gezegenlerin hareketlerine ilişkin her şeyi açıklıyordu ama Tanrı'nın en gözde yaratısını neden başka bir şeyin etrafında döndürdüğünü açıklamıyordu. Eğer bu ikinci kısımla uğraşmak zorunda değilseniz, birinci kısma ait cevapları hemen verebilirsiniz. Doğanın birçok bulmacası bu şekildedir: Eğer inancın dikte ettikleriyle çevrelenmemişseniz bunu açıklamak çok daha kolay olur.

Birçok düşünüre göre, bu, inançla çelişen bir şey değildi. İnanç başka bir şeydi, doğayı açıklamak ise başka: Bunlar çok farklı araştırma alanlarıydı ve asla bir araya gelemezlerdi. Doğa hakkındaki araştırmaları, inanç çerçevesinden çıkarmak, Reform'dan iki yüzyıl sonra, bilimsel kavramlar ve buluşlarla ilgili büyüleyici gelişmelere neden oldu.

Francis Bacon ve Rene Descartes, örneğin, Aristocu araştırma biçimlerine geri dönüp bilimi faydalı olabileceği konuma yerleştirdiler. Aynı zamanda, onlar ve diğerleri, her fiziki olayın tamamen fiziki nedenleri olduğunu savunan mekanik dünya görüşünü kurdular. Galileo, Descartes ve diğerleri, dünyadaki her şeyin, hava, su ve ateşten oluştuğuna dair düşünceyi dağıtıp onun yerine, modern kimyanın temelini oluşturan, maddenin atom teorisini koydular.

Andreas Vesalius, ilk defa insan bedeninin anatomisini çıkardı ve William Harvey kan dolaşımını doğru tanımladı. Bu ikisi ve diğerleri, teorileriyle, modern eczacılığın temellerini attılar. Antonie van Leeuwenhoek mikroorganizmalar dünyasını keşfetti ve sonunda Pasteur'ün önemli, hastalık bakterileri teorisini sunmasına yol açtı.

Robert Boyle, termodinamiğin dört yasasını formüle etme sürecine başladı; bir tavşanın sindirim sisteminden, dünyanın meydana gelişine kadar her sistemde enerjiyi işe dönüştüren sadece bu dört yasaydı.

Ve tabii bütün bunların içinde en önemli bilim insanını unutmayalım. Diferansiyel matematiği keşfeden, çakıl taşlarından, gezegenlere kadar evrendeki her şeyin hareketini üç basit formülle açıklayan ve yer çekimi kanununu bularak, Kopernik ve Galileo tarafından üzerinde çalışılmaya başlanan gökyüzündeki tüm nesnelerin hareketini tanımlayan Isaac Newton'u. Bir yandan da ışığın dalgalı doğasını tanımladı ve ışık tayfını keşfetti. Şimdiye kadar hiçbir bilim insanı bu kadar çok iş yapmamıştı ve kimsenin başarısı onunkine eşdeğer olmamıştı. İronik olan tarafı şuydu ki kendisine göre hayattaki en büyük başarısı tüm yaşamı boyunca bakir kalmasıydı.

Burada üzerinde düşünülmesi gereken gerçek bir gizem var. Müslüman bilim insanları, Batı bu noktaya varmadan çok uzun zaman önce, çoktan bu buluşların bilgeliğine varmışlardı. Örneğin 10. yüzyılda, El-Razi, Galenos'un ilaç tedavisinde dört ruh hali olduğunu iddia eden teorisine karşı çıkmıştı. 11. yüzyılda, İbni Sina, Newton'un altı yüz yıl sonra yapacağı gibi, hareketi matematiksel olarak analiz etmişti. 13. yüzyılda, Vesalius'tan üç yüz yıl önce, İbni Nefis kanın vücutta nasıl dolaştığını tarif etmişti. 1039'da ölen İbni Heysem ışık tayfını keşfetmiş, bilimsel metodu tarif etmiş ve bilimsel açıklamanın temeli olan miktar ve deney yöntemini kurmuştu: O, Newton öncesi dönemin Newton'u ve Descartes öncesi dönemin Descartes'ıydı.

Müslümanlar çoktan, Hint bilim insanlarından aldıkları maddenin atom teorisini ve Çinli bilim insanlarından aldıkları evrenin mekanik modelini kullanıyorlardı.

Önemli olan şey bu buluşlar değil, buluşların Batı'da varlığını korumuş, birikmiş ve tamamlanmış olmasıydı ve tutarlı yeni bir bakış açısını, bilimsel bakış açısını oluşturana kadar her buluşun bir diğerinin sebebi olmasıydı. Bu daha sonra Batı'nın teknolojik ilerlemede patlama yaşamasına yol açtı. Bütün bunlar neden Doğu'da değil de Batı'da gerçekleşti?

Büyük olasılıkla, Müslümanlar bu muhteşem buluşları tam da sosyal düzenlerinin parçalanmaya başladığı sırada gerçekleştirdiler. Bunun tersine, Batı'dakiler en iyi buluşlarını tam da uzun süredir parçalanmış olan sosyal düzenleri iyileşmeye başlarken ve insan düşüncesi üzerindeki kilise

dogmalarının kırıldığı, insanların özgürce yorum yapmasının desteklendiği dinî reform döneminde yaptılar.

Protestan Reformu, Avrupa'nın yeniden doğuşu için kilit noktaydı. Çünkü Reform aynı zamanda, çok önemli sonuçlar doğuran ve Avrupa'da yaşanan bir gelişmeyle, siyasi bir örgütlenme olarak ulus devletin gelişimiyle aynı dönemde Avrupa'da gerçekleşen bir gelişme oldu. Bu ikisi aynı dönemde yaşandı çünkü Luther ve diğerleri, Kilise'ye meydan okuduklarında, Avrupa'da bulunan bir krala ya da başka bir hükümdara sığınıyorlardı. Bu krallar bir süredir Papa'yla mücadele ediyorlardı ve şimdi esas güç savaşı yerellerde, dinî kurumlar veya da laik olanlar arasındaydı. Reform, Avrupa boyunca yaşanan bir şiddet için tetiği çekmişti ve en sonunda Augsburg Barışı (MS 1555) ile noktalandı. Orada birbiriyle çekişen güçler bir ilke üzerinde uzlaşmaya vardı: Her hükümdar, devletinin büyüklüğüne ya da küçüklüğüne bakılmaksızın, Katolik Kilisesi'ne mi yoksa diğer yeni Hristiyan mezheplerine mi bağlı kalacağını seçme hakkına sahip olacaktı. Augsburg sadece bir ateşkesti ve her ateşkes gibi zamanı geldiğinde süresi doldu. Otuz Yıl Savaşları'nda, gerilim yeniden ortaya çıktı. Bu savaş tüm Avrupa'yı kırıp geçiren bir çeşit iç savaştı ve kısaca hangi dinin baskın olacağı üzerineydi. Sonunda çatışmalar sona erdiğinde, 1648'de Westphalia'da, Augsburg'da ortaya konan ilkenin geçerliliğini sağlayan bir anlaşma imzalandı. Bireyciliği bu kadar çok pohpohlayan Reformculuk sonunda, Avrupa genelinde var olan, Kilise ve devletin, milliyetçiliği güçlendirmek için birbirlerini desteklediği bir sistemin yararına olan bir ideoloji haline geldi.

Ulus devletin ilk tohumları, birbirleriyle düzensiz olarak "Yüzyıl Savaşları"nda 1337'den 1453'e kadar savaşan hükümdarların devletleri İngiltere ve Fransa'da filizlendi. Bu tabii ki devamlı ve tek bir savaş değildi, daha çok barış zamanları tarafından kesilen saldırılar serisiydi. Aslında savaştan önce İngiltere ve Fransa diye bir şey yoktu. Sadece, başka asillerle çok yakın bağlantıları olan, kontrol edilen alanlar vardı. Ortaçağ'ın Şarlman Hanedanlığı gibi imparatorluklar bu alanların birleştirilmiş haliydi. Bu, toprakların imparatoru olmak, vergi toplama hakkına ve kendi insanlarını asker olarak görevlendirme hakkına sahip olmak

demekti. İmparatorlar, sahip oldukları alanları parçalayıp bölebilir, değiş tokuş edebilir, bu alan parçalarının ticaretini yapabilir, çocukların oyuncak uğruna kavga etmeleri gibi onlar için savaşabilirlerdi. Aynı imparatorun sahip olduğu iki farklı toprak parçasındaki insanlar birbirlerine karşı bu anlamda hiçbir bağlılık hissetmezlerdi. Sadece Dazlak Charles'a bağlılar diye, bir kan bağı hissetmeleri gerekmezdi.

Ancak, Yüzyıl Savaşları döneminde insanların paylaştığı bir bağlılık hissi oluşmaya başladı. Her şeyden önce, Fransa'daki insanlar Fransızca konuşuyorlardı ve İngiltere'dekiler de İngilizce. Fransızlar, kendileriyle aynı dili konuşan ve aynı işgal edilmiş topraklarda yaşayan insanlara kendilerini daha yakın, kendilerine doğru gelmeye başlayan İngilizce konuşan ordulara daha uzak hissetmeye başladılar. Bu sırada, uzun bir saldırıdan bir diğerine fırlatılıp duran İngiliz askerler atalarının yaptıklarını yineliyor, onların çocukları da kendi yaşadıklarını devam ettiriyordu. Böylece bir çeşit takım ruhu içinde kendilerini daha çok birlik olmuş hissediyorlardı. Bu dönem boyunca, "kral" sadece soyluların en üstünü olmaktan çıktı: "Kral" düşüncesi, "ulus"un vücut bulmuş bir formuna dönüştü.

Yüzyıl Savaşları, kodaman soylular ve onların şövalyeleri arasında, yük taşıyan kâhyaların zaman zaman diğer kâhyaları vurdukları küçük aptal ok atışlarıyla başladı; bu oklar gerçek savaşçılara, giysileri metalden yapılmış adamlara karşı tamamen zararsızdı. Bir anlamda, Yüzyıl Savaşları sayesinde, eski yaylara göre daha sağlam ve daha uzağa gidebilen ve zırhı delip geçen İngiliz uzun yayları icat edildi. Sınırlardan çok uzaklarda hazır bekleyen bir nişancı takımı, daha onlar oklarına uzanmadan bir dizi şövalyeyi yere seriveriyordu.

Bu andan sonra, şövalyeler artık savaşın sonucunu belirlemiyorlardı, bu da şövalyelerin modasının geçtiği anlamına geliyordu. Feodal siyasi örgütler, kişisel bağlantı ağlarıyla doluydu. Feodalizm solmaya başladığında, parası olan insanlar, savaşmak için kişisel bağları olmadan kuvvetler oluşturmaya başladılar, sonrasında aynı şeyi iş için de yaptılar. Bu, bir taraftan kralı kendi ülkesinin güç sembolü haline getirdi: büyük askerî mücadeleler için maddi kaynakları organize etmeyi becerebilecek, en iyi konumdaki tek insan haline. Fakat diğer yandan, krallar kendi soylularından finans kay-

nağı bulmak zorundaydı. İngiltere'de, kralların askerî operasyonlar tasdik etmeleri için bir araya topladığı soylular organizasyonuna "parlamento" deniyordu. İngiliz hükümdarlarının vergi toplamayı meşrulaştırmak için parlamentoya bağlılıkları İngiltere'de demokratik kurumların gelişmesine neden oldu ama bu tabii ki gerçek demokrasiden hâlâ çok uzaktaydı. 1400'lerde bir kralın üstün saltanatı başlı başına büyük bir haberdi.

Ulus devletler ortaya çıkmadan önce, en güçlü siyasi örgütler, dağınık topraklara yayılmış olan, farklı mevkilerdeki birçok insanın sahip olduğu yarı bağımsız otoritelere aitti. Asıl lider, birçok aracı yoluyla iş görmek zorundaydı. Verdiği her emir, sırayla geçtiği her otorite figürü tarafından değiştiriliyordu; başka dillere çevrildikçe bozulduğunu, yerel geleneklere uydurulmak için değiştirildiğini, son insanda tamamen bambaşka bir şey olarak ortaya çıktığını, birçok yerel seviyede unutulduğunu ya da reddedildiğini söylemeye gerek bile yok. Muhteşem imparatorun muhteşem kükreyişi, en uzaktaki küçücük köylere parça parça dağılıp sönerek cılız bir gürültü olarak gidiyordu. Ama bir ulus devlette, insanların az çok aynı dili konuştuğu, görevlilerin tek bir bağlantı yoluyla en üstten en alta kadar aynı kuralları uyguladığı, herkesin hemen hemen aynı yerde bulunduğu, kralın politikaları yönetim alanının her köşesine fazlaca zarara uğramadan ulaşıyordu.

Bu, 1350 ile 1400'lü yıllar arasındaki İngiltere ya da Fransa'nın bu şekilde bir ulus devlet olduğu anlamına gelmiyor ama ikisi de bu yolda önderlik ediyor ve Kuzey Avrupa'nın bazı ilkelerini oluşturuyordu. Ulus devletlerin oluşumu, kendilerini hâlâ tebaa olarak gören ama birer vatandaş olma yolunda ilerleyen, aynı kontrol alanı içinde yaşayan tüm insanların hayatlarının her noktasını etkileyen politikalar ortaya koyan tek bir tutarlı hükümetin oluşmasına neden oldu. Bu defa Batı ulus devletler olarak doğuya doğru ilerlediğinde, imparatorlukları bıçak gibi kestiler.

Haçlı Seferleri'nden sonra, Avrupalıların Hint adalarına giden deniz yolu arayışları doruk noktasına ulaştı; tıpkı Avrupa'da ortaya çıkan ulus devletler gibi ya da Protestan Reformculuğu'nun, tarih sahnesinde bireyi başrol oyuncusuna dönüştürmesi gibi.

1488'de, Portekizli kâşif Bartholomew Diaz, Ümit Burnu'nun çevresini dolaştı ve en azından, bir geminin Atlantik kıyılarından Hint Okyanusu'na kadar gidebileceğini kanıtlamış oldu. Bu rotayı o yöne doğru bir trafik akışı sağladı. 1492'de Kristof Kolomb Atlantik'in ötesine geçti ve Avrupalıların bilmedikleri iki büyük kıtayı keşfetti. Bundan sonra, Avrupa ile Amerika (kuzey ve güney) arasında bir trafik akışı oluştu.

Kolomb'u İspanya finanse ettiği için Amerika'nın zenginliğinden ilk parçayı İspanyollar kaptı. Bu güzel talih, İspanya'yı bir süreliğine Avrupa'nın en zengin ulusu haline getirdi. İspanya Amerika'nın altın kaynaklarının çoğunu emdi ve evinde öyle bonkörce harcadı ki Avrupa altın piyasası çöktü. Bu çöküntü, ironik olarak, İspanyol ekonomisini de çökertti ve sonunda İspanya Avrupa'nın en fakir uluslarından biri haline geldi.

Yine de Amerika'nın altını tüm Avrupa ekonomisini donattı. Bütün bunlar, Avrupa'nın ulus devletler halinde kümelendiği bir dönemde oldu ve bu ulus devletler öyle bir bütünlük içindeydi ki sanki birer bireymişçesine hareket ediyorlardı. Ulus devletlerden önce, İngiltere'deki biri için "İngiltere'nin daha zengin olacağını" umut etmek ve bu konuda kişisel tatmin yaşamak ve gururlanmak mümkün bile olamazdı. İçinde bulunduğu alana zenginliğin akmasını, kasabasının, ailesinin ya da hatta kralının daha varlıklı olmasını isteyebilirdi ama ya İngiltere'nin? Ancak şimdi, insanların kendilerini bir "ulus" olarak hissettikleri alanlarda, ulusun yararına olan politikalar dâhilinde düşünmek insanlar için kolay ve kaçınılmazdı. Bunlardan biri Merkantilizmdi.*

Bu gerçekten basit bir kavramdı. Ulusların ekonomisinin, bireylerin ekonomisine benzediği varsayımına dayanıyordu. Çok para kazanan ve az harcayan insan zengin olur: Her birey için paranın (gelirin) dönüşe-

---

* Devlet gücünü ve güvenliğini artırmak için bir ulusun ekonomik yaşamını düzenleyen hükümet uygulamaları ve ekonomi felsefesidir. Temelinde devletçilik, ulusal ekonomiyi koruma ve sanayileşme vardır. Her devlet ihracatın ithalattan fazla olmasını sağlamaya çalışır. Merkantilizm 16. yy.dan 18. yy.la kadar Avrupa devletleri tarafından izlenen bir modeli oluşturdu. Bu dönemde, Avrupa'da feodalizm çöküp yerine devletler kuruldu ve ticaret kapitalizmi gelişti. "Merkantilizm" sözcüğü ilk defa Adam Smith tarafından kullanılmıştır. (ed.n.)

bileceği en iyi biçim altındı. Ne kadar çok altınınız olursa o kadar kolay kurtulursunuz. Böylece Batı Avrupa'daki insanlar, uluslarının zenginliğinin çok fazla altın elde edip mümkün olduğunca az harcanmasına dayandığı yanılgısına düştüler. Ve bunun nasıl yapıldığını gördüler: Altın karşılığında, arkadaşlarına ve komşularına bol bol mal satmak ve –düşünce boyutunda– hiçbir şey almamak gibi.

Daha çok satmak için daha çok üretmek zorundasınız. Hiçbir şey almamak için kendi kendinize yetmelisiniz. Ama bir ulus nasıl satar da hiç almaz? Hammaddeler nereden gelir? Bu; milliyetçilikle çakışan, Protestan Reformculuğu'yla çakışan, bireyciliğin ruhuyla çakışan, Rönesans Hümanizmiyle çakışan Merkantilizmin Avrupa denizciliğiyle bir araya geldiği ve tam da Haçlılarla başlayan, dünyaya yayılmak için acele ettiği yerdi.

Bütün bu sinerji, birbirini destekleyen bu gelişmeler 1600 civarında Avrupa'da doruk noktasına ulaştı. O anda Avrupalılar usta denizcilerdi. Sıkıştırılmış ulus devletler gibi çok hızlı organize oldular. Dünyayı bilimsel kavramlarla yeniden düşünüyorlardı. Ceplerini Amerikalıların altınıyla doldurmuşlardı. Bireyciliğin ruhuyla donanmış, kapitalizm öncesi girişimciler sayesinde ekonomik enerjiye sahiplerdi.

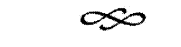
O sırada Moğol medeniyetinin zirvede olduğu Hindistan, Safevî kültürünün doruk noktasında olduğu İran, Osmanlıların doruk noktasını yeni aştıkları Anadolu, Mezopotamya, Levant, Hicaz, Mısır ve Kuzey Afrika; yani İslam dünyası, inanılmaz biçimde bütün bu gelişmelere hiç ilgi göstermeden ilerliyordu.

Sonrasında bu iki dünya birbirine karışmaya başladı.

Notlar:

1) Woolger C. M., *"Food: The History of Taste in Europe in the Middle Ages"*, *Food: The History of Taste,* ed. Paul Freedman (Berkley: Universty of California Press, 2007), s. 175-177.
2) Peter Russel, *Prince Henry the Navigator* (Londra: Hispanic and Luso Brazilian Council, 1960).
3) Daileader, Ders 15, *The Early Middle Ages* (Virjinya: The Teaching Company, 2004).

12

Batı'nın Doğu'yla Karşılaşması

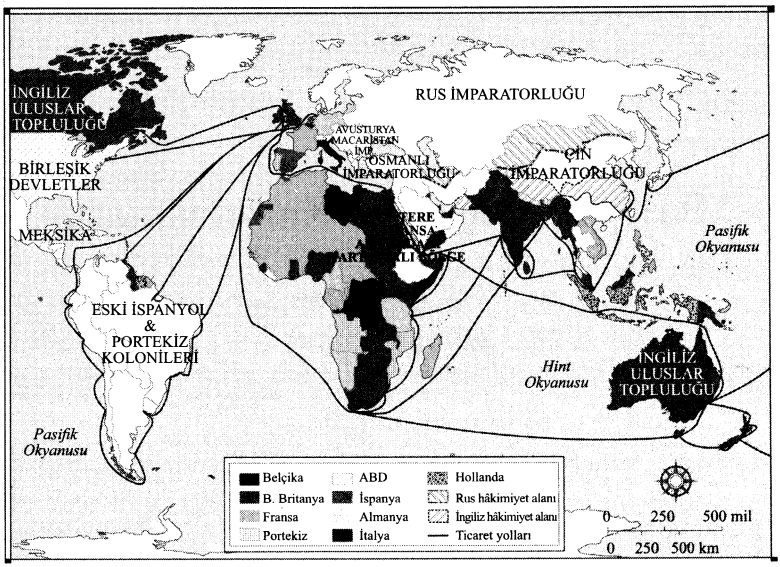
HS 905 - 1266
MS 1500 - 1850

1500 ile 1800 yılları arasında, Batı Avrupalılar tüm dünyayı deniz yoluyla dolaştı ve neredeyse her şeyi sömürgeleştirdiler. Bazı yerlerde, kolayca varlıkları sahiplenip asıl yerleşimcilerin topraklarını aldılar: Kuzey Amerika ve Avustralya bu kaderin eziyetini çekti ve sonunda Avrupa'nın hakiki uzantısı oldular.

Başka yerlerdeyse, yerleşimcileri oldukları yerlerde zenginlikleri bıraktılar ama tüm bu önemli kaynakların kontrolünü ele geçirip yönetici elitler olarak oradaki insanların tepelerine bindiler. Nüfusun bir kısmı sonunda ya köle ya da hizmetçi olurken, geri kalanı da var olan kısıtlı koşullar içinde en iyi şekilde yaşamını sürdürmeye çalıştı. Güney Amerika ve alt Sahra Afrikası'nda yaşayan insanların kaderi de bu oldu.

Yine de bazı yerlerde –özellikle Çin ve İslam ülkelerinin kalbinde– Avrupalılar iyi organize olmuş, zengin, teknolojik olarak gelişmiş ve kendilerini koruyabilecek gibi görünen toplumlarla karşı karşıya geldiler ve burada yeni gelenler ile yerliler arasındaki etkileşim gizemli bir hal aldı. İslam dünyası, bir çeşit psiko-sosyal dram sergiliyordu çünkü ilk olarak, Batı Avrupalılar halihazırda Müslümanlar ile karışık bir tarihe sahipti

ve ikinci olarak, tam da üç büyük Müslüman imparatorluğu gücünün doruklarındayken İslam dünyasına sızmışlardı.

Batı Emperyalizmi: Küresel Deniz Hâkimiyeti

Bir konuda açık olalım: Avrupalıların İslam dünyasına yayılmaları hiçbir zaman medeniyetler çatışması boyutunda değildi. Sömürgeleşme döneminde "Avrupa Medeniyeti" hiçbir zaman "İslam Medeniyeti" ile bir savaşa girişmedi. Ve bu nokta, bundan sonra anlatılacak olanları anlamak için bir anahtardır.

Aslında, 1500'den sonra Avrupalılar Doğu İslam dünyasına tüccar olarak girdiler. Hangisi daha az tedirgin edici olurdu? Ticaret, insanların savaş yerine uğraştıkları şeydi çünkü pratik anlamda barışın eş anlamlısıydı.

Avrupalıların hiçbiri çok yüksek sayılarla doğuya gelmediler. Avrupa'nın deniz yoluyla Hindistan'a ilk keşfi, Portekizli aristokrat Vasco de Gama tarafından finanse edilen dört gemi ve toplam 171 mürettebatla yapıldı. 1498'de Batı Hindistan kıyılarında Calicut'a ulaştıklarında, Hint yöneticilere, burada kıyı boyunca bir ticaret şubesi kurup biraz mal alıp satmala-

rının mümkün olup olmadığını sordular. Yönetici "tabii ki" dedi. Neden demesin ki? Eğer bu yabancılar giysi veya ham pamuk ya da şeker veya herhangi bir şey almak istiyorlarsa neden "hayır" desindi ki? İnsanların iş yapmaları gerekiyordu. Ürünleri satmayı reddederek para kazanamazlardı.

Avrupalılar bir süre sonra yakınlardaki Müslümanların onlara karşı beslediği bir düşmanlıkla karşı karşıya kaldılar ama Müslümanların kendileri daha güneyde bulunan başkalarının işine burnunu sokuyordu. Böylece Portekizliler, Hintlerin yerel desteğini kazandı ve Goa denilen yerde küçük bir kasaba kurdular. Ticaretini yapacakları parlak bir şeyleri yoktu ama almak için paraları vardı. Yıllar geçtikçe gelenlerin sayısı arttı ve gelenler arttıkça harcayacak daha da fazla paraları oldu, böylece Amerikalıların altını Avrupa ekonomisine akmaya başladı. Goa, Portekizlilerin Hindistan'daki sabit nakil merkezi haline geldi.

Sonrasında, Batı Avrupa'nın diğer kısımlarından da tüccarlar gelmeye başladı. Fransızlar Pondicherry'de ve İngilizler de Madras'ta birer "ticaret şubesi" açtılar.[1] Hollandalılar da deniz yoluyla gelip şöyle bir baktılar. Bu Avrupalı topluluklar, ticaretten fayda sağlamak için birbirleriyle kavga etmeye başladılar ama Hindistanlılar buna pek ilgi göstermedi. Kimin kazandığı neden umurlarında olsundu ki? Babür ve ondan sonra gelenler, Babür İmparatorluğu'nu kuzeye doğru ilerletiyor ve zamanlarının büyük hikâyesini yazıyorlardı. Onlar kıyı boyunca küçük kaleler inşa eden, birkaç belirsiz tüccardan çok daha büyüklerdi. Ve böylece 16. yüzyıl, Avrupalıların İslam dünyası üzerinde pek fazla etkisi olmadan geçti.

Diğer yandan, bütün Avrupalılar Müslüman dünyaya tüccar olarak gelmedi. Bazıları, iş adamı danışmanı ya da teknik uzmanlar olarak geldi. 1598'de İngiliz kardeşler Robert ve Anthony Sherley, o sırada muhteşem Safevî Hükümdarı Şah Abbas'ın yönetiminde "altın çağ"ını yaşamakta olan İran'ın yolunu tuttular. İngilizler, Pers kralına ilginç bir öneriyle barışçıl bir biçimde geldiler: Bombardıman silahları ve ateşli silahlar satmak istiyor ve ürünlerin satışından sonra da bakımıyla ilgili söz veriyorlardı; kendi insanlarını getirecek ve Şah'ın adamlarının yeni silahlar konusunda

eğitilmesini, onlarla yeni askerî stratejilerin oluşturulmasını ve eğer silahlar bozulursa onları nasıl tamir edeceklerini öğrenmelerini sağlayacaklardı.

Şah Abbas bu teklifi beğendi. Safevî İran, askerî teknolojide komşularının gerisinde kalmıştı; ateşli silahlardan hoşlanmıyorlardı; hâlâ ok, yay ve mızraklarla savaşıyorlardı; bu eksiklik Safevîlere, Çaldıran Savaşı'nı kaybetmelerine mâl olmuştu ve şimdi nefret edilen Osmanlılar, İran'a giden silah dolu gemileri durdurmaya çalışıyorlardı. Uzak ve önemsiz bir Batı Avrupa adasından silah ve danışmanlar getirmek mükemmel bir çözüm gibi görünüyordu. İngilizler kendi mallarını biliyorlardı ve bu kadar uzaktayken, görünüşe göre bunlardan birkaç tanesi bile onlara zarar veremezdi. Ve böylece, İran ordusunda Avrupalı danışmanların önemli pozisyonlara getirilmesi pratiği başlamış oldu.

Yine de, Müslümanlar ile Batı Avrupalılar arasında gerçekleşen tüm etkileşimlerin barışçıl olmadığı doğru. Osmanlılar yüzyıllardır Hristiyanlarla savaşıyorlardı: Onların batı sınırı, bu iki dünya arasındaki sınırdı ve ayrışmanın başladığı yer burasıydı. Ancak savaşlar sırasında, hatta kasıp kavrulan yerlerdeki savaşların aşamaları arasında bile, başka yerlerde fazlaca ticaret yapılıyordu çünkü burada durumlar II. Dünya Savaşı gibi tamamen bir savaş değildi. Savaşlar coğrafi olarak gerçekleşiyordu, iki ordu bir yerde çarpışırken, sadece birkaç kilometre ötede iş yaşamı her zaman olduğu gibi gayet iyi devam edebiliyordu. Haçlılardan kalma bir şekilde, ayrışmanın kuşkusuz ideolojik bir yönü vardı –Hristiyanlığa karşı İslamiyet– ama pratik açıdan savaşlar, hükümdarların arasında yeni alanlar için elde etmek için gösterilen profesyonel şiddetten ibaretti. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan birçok Hristiyan ve Yahudi vardı ve sonuçta onlar Osmanlı ordusunda, bu taraf için çalışıyorlardı. Ayrıca bu, Osmanlı'ının evine duyulan vatanperverlik ateşinden dolayı değil, paraya ihtiyaçları olduğu ve bu bir iş olduğu içindi. Bu çeşit bir savaş, diğer insanların da savaşa gidip alım satım yapıp geri dönmelerine imkân sağlamıştır.

17. yüzyıl sırasında, sadece Venedikler değil, aynı zamanda Fransızlar, İngilizler, Almanlar, Hollandalılar ve diğer Avrupalı tüccarlar, İslam dünyasına kolları yükleri altınla değil, silahla dolu olarak gidiyorlardı.

Bu iş adamları, yavaşça ve insafsızca güçlü Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupalıların bazı zamanlarda adlandırdıkları gibi Avrupa'nın "Hasta Adamı"nın ya da daha kibar ama hor gören biçimde –"Doğu Sorunu"nun–, hantal bir ucubeye dönüşme sürecine katkıda bulundular. Bu süreç öyle yavaş, yine de öyle güçlü ve karmaşıktı ki, onun tarihine günbegün bakıp da Avrupa'nın verdiği zarar ve çürüme tomurcuklarının oluşmaya başlaması arasındaki ilişkiyi kurmak herkes için çok zordu.

Bu süreçle ilgili olarak dikkat edilmesi gereken ilk şey, neyin *olmadığıdır*. Osmanlı fetih orduları üzerine gitmedi. İmparatorluk tamamen can çekişmeye başladıktan, akbabaların didikleyebileceği bir leş haline geldikten çok sonraları bile, zarar verici askerî gücü bir araya getirmeye devam etti.

Tarihçiler, Osmanlı'nın sonunu telaffuz ederken çok önemli olan iki askerî yenilgiden bahsederler ve bu yenilgilerin ikisinin de o dönemde Türkler tarafından pek önemsenmediğini söylerler. Bunlardan biri 1571'de gerçekleşen İnebahtı Savaşı'ydı. Bu deniz savaşında Venedikliler ve müttefikleri, Osmanlının tüm Akdeniz filosunu yerle bir etti. Avrupa'da savaş, Türklerin geri çekildiklerinin tedirgin edici bir işareti olarak karşılandı.

Ancak İstanbul'da veziriazam, filoya verilen zararı, bir adamın sakalının kesilmesiyle kıyaslıyordu: Sakalın kesilmesi ancak onun daha güçlü çıkmasına neden olur. Aslında bir yıl içinde, eski filonun yerini, Akdeniz'i bile katedebilecek çok büyük sekiz gemiden oluşan daha da güçlü ve daha modern bir filo aldı. Bundan sonraki altı ay içinde Osmanlılar Akdeniz'in doğusunu geri aldılar, Kıbrıs'ı fethettiler ve Sicilya'yı taciz etmeye başladılar. Çağdaş Osmanlı analizcilerinin İnebahtı Savaşı'nı neden zamanının bir dönüm noktası olarak görmedikleri merak konusudur. Avrupalıların deniz filosu konusunda baskınlığının kanıtlanması ve bu baskınlığın öneminin bir yanlış anlama olmadığının kavranması en az bir yüzyıl sonra olacaktı.

Diğer askerî dönüm noktası ise, bu dönemden bir süre önce gerçekleşmişti. Bu, Muhteşem Süleyman'ın Viyana'yı alma konusunda yaptığı yanlıştı. Osmanlı kuvvetleri batıya akın etmekten hiç vazgeçmedi ve sonunda Viyana kapılarına ulaştı. Fakat Sultan bu ünlü Avusturya şehrinin kuşatmasını çok soğuk bir mevsimde gerçekleştirdi. Kışın gelmesiyle

birlikte, Viyana'yı bu seferlik serbest bırakmaya ve bir sonraki sefer almaya karar verdi. Ancak Sultan Süleyman için bir dahaki sefer hiç olmadı, başka olaylar baş gösterdi. Sultan rahatsızlık içindeydi; imparatorluk çok büyüktü ve sınırları çok genişti, bu yüzden bu sınırların herhangi bir yerinde durmaksızın sıkıntılar çıkıyordu. Sultan, Viyana'yı almaya tekrar kalkışmadı ve çağdaşları bu durumda hiçbir zayıflık belirtisi görmediler. "Viyana'yı fethet" hedefi her zaman onun yapılacaklar listesinde oldu ama öyle çok meşguldü ki... Savaşıyor ve başka savaşları da kazanıyordu ve onun yönetimi öyle başarılıydı ki ancak saçma sapan konuşan bir ahmak sadece Viyana'yı alamadılar diye bu günlerde Osmanlıların gerilemede olduğunu söyleyebilirdi. O aslında askerî bir yenilgi değil, sadece zaferlere eklenemeyen bir puandı.

Geriye bakan tarihçiler, Kanuni Sultan Süleyman'ın Viyana'yı almama konusundaki hatasının açıkça bir dönüm noktası olduğunu görebilirler. O sırada imparatorluk en geniş sınırlarına ulaşmıştı. O noktadan sonra, daha fazla genişleme olmadı. Bu, o dönemde açıkça görülebilecek bir şey değildi çünkü imparatorluk her zaman bir yerlerde birileriyle savaşıyor ve savaş alanından genelde iyi haberler geliyordu. Belki Osmanlılar orada burada savaş kaybediyor ama aynı zamanda, başka yerlerde de kazanıyorlardı. Kazandıklarından daha mı fazla kaybediyorlardı? Büyük olanları kaybedip sadece küçükleri mi kazanıyorlardı? Asıl soru bu ve cevabı da evet ama tarihin akıntısına kapılmış insanlar için bunu ölçmek zor bir şey. Bir savaşın önemini herhangi biri nasıl ölçebilir? Bazı insanlar alarmlar çalıyor olabilir ama bu bazıları bunu her zaman yapar zaten. Her neyse, 1600 yılında imparatorluk kesinlikle sallantıda değildi.

Ama ne yazık ki, sallantıda olmamak Osmanlı İmparatorluğu için yeterince iyi değildi. Gerçekte, bu imparatorluk sürekli genişleme üzerine kurulmuştu. Tüm iç mekanizmalarının sağlıklı çalışması için her sınırda sürekli ve genel olarak başarılı savaşlara ihtiyacı vardı.

Her şeyden önce, genişleme imparatorluğun kaybetmek istemeyeceği bir gelir kaynağıydı. İkincisi, savaş bir emniyet sibobu olarak iş görüyor, içerideki tüm baskıyı dışarı çıkarıyordu. Örneğin, bir sebeple topraksız kalan köylüler, açlık ve umutsuzlukla ezilen haline geliyorlardı. Her za-

man için orduya katılabilir, akınlar yapabilir, biraz ganimet kazanıp eve döndükten sonra iş yapmaya başlayabilirlerdi...

Genişleme durduğu anda, bütün bu sıkıntılar içeriye doğru yönelmeye başladı. Topraktan ekmeğini bir sebeple çıkaramayanlar, şehirlere sürüklenmeye başladı. Eğer bir yetenekleri varsa bile bunu işleyemeyeceklerdi. Loncalar tüm üretim sürecini takip ediyorlardı ve ancak belirli sayıda yeni üyeyi kabul edebilirlerdi. Sürüklenenlerin birçoğu sonunda işsiz ve mutsuz oluyordu. Ve duraklamanın buna benzeyen başka birçok küçük sonucu vardı.

Üçüncü olarak, devşirme, imparatorluğun elitlerini oluşturacak "kölelerin" kurumlar için yetiştirilmek üzere ele geçirileceği yeni toprakların devamlı fethine dayanıyordu. Yeniçeriler aslında önemli bir kısıtlama altında çalışıyorlardı: Evlenmeleri ve geriye vâris bırakmaları yönetime taze kan sağlayacak bir araç olmaları açısından yasaktı. Ancak genişleme durduğunda, devşirme sistemi de durgunlaşmaya başladı. Ve Yeniçeriler evlenmeye, sonra onlar da başkalarının yaptığı şeyleri kendi çocukları için yapmaya başladılar. Çocuklarına mümkün olan en iyi eğitim ve iş olanaklarını yaratmak için nüfuzlarını kullandılar. Bu tamamen doğaldı ama Yeniçerilerin imparatorluğun gücünün azalmasına neden olan sabit, babadan oğla geçen elitler olarak kabuk bağlaması anlamına geliyordu. Çünkü artık uzmanlar ve ihtisas sahipleri, baştan bu konumlara getirilecekleri sözü verilerek dışarıdan seçilmiyordu ve aynı zamanda, bu pozisyonlar zengin ve önemli ailelere sahip olan ahmaklarla dolduruluyordu.

Kimse bu durgunlaşmayı, on yıllar önce Sultan Süleyman'ın Viyana'yı fethetme konusunda düştüğü hataya bağlamıyordu. Nasıl bağlayabilirlerdi ki? Sonuçlar, halk için nedenlerinden çok uzakta ve dolaylıydı. Bu sonuçlar, açıklaması zor, tanımlanamaz sosyal rahatsızlıklar olarak kaydedildi ve bu tip şeyler, dinî muhafazakârların toplumun ahlaki yapısını idare etmeye, disiplin ve yaşlılara saygı gibi eski usül değerlerin öneminin vurgulanmasına yol açtı.

1683'te Osmanlılar, 154 yıl önce yaptıkları gibi tekrar Viyana'yı almaya çalıştılar ama başaramadılar. Bu sefer yol haritaları Avrupalı bir komisyon tarafından çıkarılmıştı. Teknik olarak, Viyana için bu ikinci

Viyana Seferi de sadece zaferlere eklenmeyen bir puandı ama Osmanlı eliti hezimete uğradıklarını ve bir şeylerin çok yanlış gittiğini biliyordu.

Bu, onları inatla askerî güçlerini geliştirmeye itti. Çok basitçe, imparatorluğun gücünün ve nüfuzunun silahlara ve ordulara bağlı olduğunu düşünüyorlardı. İmparatorluğa zarar veren biçimsiz ordulara karşı, askerî bir siper oluşturmaya giriştiler. Fakat kaynakları askeriyeye aktarmak, zaten fazlaca yükü olan bir hükümete daha fazla harcama yükü getirdi.

Bir anlamda yükü fazlaydı çünkü ekonomiye katılan Avrupalılar, Osmanlı sisteminin kırılgan kontrol dengesini bozdu. İnebahtı Savaşı'nı unutun. Viyana Kuşatması'ndaki hatayı da unutun. Sonuçta, Osmanlı İmparatorluğu'nu çökerten askerler değil, tüccarlardı.

Biraz daha detaylı anlatayım. Osmanlı İmparatorluğu'nda, loncalar (Sufi tarikatlarıyla iç içe geçmiş biçimde) tüm üretimi kontrol ediyor ve üyelerini rekabetin dışında kalmaktan koruyorlardı. Bir lonca, sabun üretimi konusunda bir tekelken, bir diğeri ayakkabı yapımı konusunda öyleydi... Bu loncalar fiyatları yükseltmek için monopol pozisyonlarından istifade etmiyorlardı çünkü ne kadar fiyat belirleyecekleri konusunda devlet limitler koyuyordu. Devlet halkını, loncalar üyelerini koruyordu; her şey dengede, her şey işler haldeydi.

Batılılar bu sisteme dâhil oldu. Sabun ya da ayakkabı satmak için loncalarla yarışmıyorlardı; devlet buna izin vermiyordu. Hayır, onlar alınacak mallara bakmak için gelmişlerdi; genel olarak yün, et, deri, ahşap, yağ, metal ve bunun gibi hammaddelere. Ellerine ne geçirebilirlerse... Üreticiler onlara satış yapmaktan memnundu, hatta devlet bile bu ticarete seviniyordu çünkü imparatorluğa altın getiriyordu, bu nasıl kötü bir şey olabilirdi ki? Maalesef Avrupalılar, loncaların üretimi için ihtiyaç duydukları mallarla aynı olanların peşindeydiler. Ve Avrupalılar loncalardan daha fazla fiyat teklif ediyorlardı çünkü loncaların ceplerinde sadece devlet tarafından sınırlandırılmış kârları varken, onların cepleri Amerika'dan getirdikleri altınlarla doluydu. Hacim ile farklılık yaratamıyorlardı –daha fazla üretip daha fazla mal satarak– çünkü üretimi artırmak için yeterince hammadde bulamıyorlardı. Osmanlı topraklarını emip bunları gemilerle Avrupa'ya

götüren yabancılar, Osmanlı dünyasındaki zanaatkârları kıvrandırıyordu: Kısacası, yerel üretim düşmeye başlamıştı.

Osmanlı idarecileri problemin kaynağını kavradı ve yerel endüstri için ihtiyaç duyulan stratejik hammaddelerin ihracını yasakladı. Fakat bu çeşit yasalar sadece kaçakçılara fırsat yaratır. Yün ihracı yasaklanırsa sadece kaçakçılar yün ihraç eder. Bir karaborsa ekonomisi gelişmeye başladı; yeni moda, zengin karaborsa girişimcileri ortaya çıktı ve onlar para kazanmak için yasalara karşı geldiklerinden, çok çeşitli memurların bakışlarını başka yöne çevirmeleri için onlara rüşvet vermek zorundaydılar, bu da yozlaşmaya ve yeni bir "girişimci" sınıfının oluşmasına neden oldu: rüşvete dayalı bürokratlar.

Böylece halkın birçoğunun harcamak için, üretim fazlasından gelmeyen, yasa dışı yollarla elden edilen parası vardı. Bu Osmanlı ekonomisine, Amerika'nın altınını ele geçirip savurganca harcayan Avrupalıların aktardığı nakitti. Peki, yeni zengin Osmanlı vatandaşları neye para harcıyorlardı? Dürüstçe işleyen endüstrilere yatırım yapmanın modası geçmişti: devlet tarafından hoş karşılanmıyordu. Bu yüzden onlar da, modern Amerikan toplumundaki uyuşturucu satıcılarının yaptığını yaptılar. Paralarını abartılı bir lüks için savurdular. Osmanlı dünyasındaki bu lüks, tüketim parası masa altından nakit ödenmek zorunda olan, batıdan gelen tüketici ürünlerini içeriyordu. Bu yeni trendler Osmanlının üretim malları konusundaki becerisini küçümseyip Avrupa endüstrisi için bir pazar oluşturuyordu ve gelen altınları bilmeden Avrupa'ya geri gönderiyordu.

Üretim düşerken, dışarıdan Osmanlı sistemine giren para enflasyona neden oldu: Daha çok paranız varken daha az alım gücünüz olduğunda olan şey budur. Aynı durumu, insanların *marihuana* üretiminden inanılmaz biçimde zengin oldukları Kuzey Kaliforniya'nın bazı kırsal kesimlerinde de gözlemledim. Görünür bir ekonominin olmadığı alanlarda, insanların *BMW* ile gezdiğini, normal evlerin bir milyon dolara satıldığını ve hatta birdenbire nezihleşen marketlerde ekmeğin çok daha pahalıya satıldığını görürsünüz.

Enflasyon kimin canını yakar? Sabit geliri olanların. Bu günlerde, "sabit gelir"i, "az gelir"le eşitlemeye eğilimimiz var, sosyal güvenlik ya

da sosyal devlete bağlı yaşayan muhtaç durumdaki insanları düşünüyoruz. Osmanlı toplumunda sosyal güvenlik denilen bir şey yoktu. Aileler ve topluluklar kendi yaşlılarına ve hastalarına kendileri bakıyorlardı. Hayır, Osmanlı toplumunda "sabit gelirli"ler, maaşlı bürokratlar ve daha çok maaşlı mahkeme memurlarıydı; üretici olmayan ve böbürlenen üst sınıf. Bu sabit gelirli halk Kroesus'un* hayal edebileceğinin de ötesinde zengindi ama zenginlerin en zengini bile alım gücü azaldığında kendini tehlikede hisseder. 1929'da ABD borsası çöktüğünde, yüksek pencerelerden atlayan bankerlerin çoğunun, yere çakıldıkları anda hâlâ milyon dolarları vardı. Ne kadar paraları olduğu mühim değil, önemli olan ne kadar kaybettikleriydi. Aynı şekilde enflasyon, Osmanlı ekonomisindeki sabit gelirli saray mensuplarına kemerlerini sıkmak zorundaymış gibi hissettirdi ve onlar bu hissi hiç sevmediler. Kontrol ettikleri tek araç sayesinde gelirlerine takviye yaptılar.

Saray mensupları (ve bürokratlar) neyi kontrol ediyordu? İnsanların devletin yönetsel ve yasal organlarına erişimini. Eğer memurlar ve bürokratların, erişimi hizmet sağlamak dışında başka bir görevleri yoksa, o zaman hizmete erişimi engellemek dışında başka bir güçleri de yoktur. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki saray çalışanları ve bürokratlar hizmet sağlamak yerine, hizmeti engellemeye başladılar – tabii eğer rüşvet almıyorlarsa. Hal böyleyken, durum büroksasi kâbusuna dönüşmeye başladı. Bu yolla biriyle anlaşmak için, bir insanın rüşvet yiyen tanıdıkları olması ve rüşvet yiyen birine rüşvet vermesi gerekiyordu.

Bu aksatıcı işlerle savaşmak için devlet maaşlara zam yaptı, böylece saray çalışanları ve bürokratların rüşvet almaya ihtiyaçları olmayacaktı. Ama devletin fazladan ayıracak, reel üretime dayalı başka bir kaynağı yoktu; özellikle de imparatorluğun genişlemesinin durmasından beri, fetihlerden elde edilen gelirlerin devletin hazinesine akıtılması gibi önemli bir geliri durmuştu. Sonuç olarak, maaşları artırmak, yardımları ve askerlerin ücretlerini artırmak için imparatorluk para basmaya başladı.

---

* Lidya kralı. Yunan şehir devletlerini istila ederek devletinin sınırlarını şimdiki Kızılırmak sınırına kadar genişletmişti. Lidya, Kroesus'un tahtta kaldığı dönemde (MÖ 560-546) ticaret ve altın madenciliği alanında çok zenginleşmişti. (ed.n.)

Para basmak enflasyonu körükler; bu da bizi başladığımız yere geri götürür! Osmanlı hükümetindeki her şey karmaşıklığa sebep oluyor ve çözmeye çalıştığı problemi daha da kötü hale getiriyordu. Sonuç olarak hükümet görevlileri pes etti ve her şeyi yoluna koymakta onlara yardım edecek danışmanlar kiraladı. Kiraladıkları danışmanlar, neyin nasıl yapılacağını bilen, yönetim danışmanları ve teknik uzmanlardı: Batı Avrupalılar.

Belki bazı zeki uzmanlar, Osmanlı elitini bu sıkıntılı sürece sokan şeyi ortaya çıkarabilirlerdi; ama imparatorluğun bu başarısı ve yönetim ailesinin gücü kendi imparatorluk kültürünü ve soylu ailesinin yaşamını, Fatih Sultan Mehmet ya da Sultan Süleyman'ın oluşmasını başından beri engellemeye çalıştığı yollarla değiştiriyordu. Özellikle mahkemeler, toplumun sırtında taşıdığı dev bir çarpıklık oluncaya kadar büyümüş, ağırlaşmış ve daha da az üretici olmuştu.

Bu çarpıklığın ilk örneği belki de, "Büyük Harem" denilen yer, Sultan'ın İstanbul'daki haremiydi. İslam dünyasının önceki hanedanlarının da haremi vardı ama Osmanlı toplumunda bu kurum, Ming Hanedanlığı yönetimindeki Çin'dekinin dışında, daha önce görülmemiş oranlarda büyümüştü.

Fethedilen her nüfustan binlerce kadın, Büyük Harem'in labirentlerinde yaşıyordu. Zenginliğin ve lüksün atmosferine adım atmış olsalar da, bu kadınların çoğu şaşkınlık verici biçimde hücrelerde yaşıyordu. Haremin kadınlarına kozmetik ürünler ve süslenmeleri için gerekli şeyler sunuluyordu ve onların da kendilerini süslemekten başka işleri yoktu: işe yarayan herhangi bir şey, çalışmak için herhangi bir fırsat, anlamsız can sıkıntısıyla dolu hayatlarından onları kurtarabilecek herhangi bir şey. Sanki görünürde mücevherlerle kaplanmış hücrelerdeki mahkûm gibi.

Kadınları himaye altına almak, İslam dünyasında yüzyıllardır var olan bir şeydi ama bu noktada bile, bütün bir toplumda yaygın değildi, sadece üst sınıflara özgüydü. Kırsal kesimlerde sıradan bir yolcu, tarlada çalışan ya da yolda hayvanlarını güden bir kadın görebilirdi. Kentsel kesimlerde ise, alt sınıfların kadınları halk pazarlarında iş yapar, evin ihtiyacı için alışveriş yapar veya seyyar olarak kendi el işlerini satarlardı. Orta sınıfta, bazı kadınların kendine ait mülkleri vardı, işyerleri yönetiyor ve işçileri idare ediyorlardı. Ama mal sahibi olan bu kadınların kamusal görünürlüğü, kocalarının statüsünün mütevazılığına bağlıydı.

Ayrıcalıklı adamlar, statülerini, kadınlarını kamusal yaşamdan ayrı tutarak özel yaşamda kendi en ev halkına saklayarak gösteriyorlardı. Bu geleneğin altında yatan psikoloji, himayesi altında olan kadınların, diğer erkeklerin cinsel fantezilerinin nesnesi olmasını engellemekti. Bu, bir tür onurunu koruma davranışıydı. Sonunda kadınları himaye altına alma durumu kızıştı ve böyle bir kültürel çevrede, alt sınıftan erkekler de kadınlarını gözden uzak tutarak diğer erkeklerin onlara kötü gözle bakmasını engellemek zorunda hissettiler kendilerini.

Bu sendrom sultanın harеminde abartılı bir biçimde sarsıcı bir düzeye gelmişti. Sıradan bir ifadeyle, özellikle Batılı Oryantalistlere göre, sanki haremin günlük yaşantısı sabahtan akşama kadar yapılan eğlencelerden ibaretti. Peki, bu nasıl mümkün olabilirdi ki? "Harem" kavramının şehvetli yan anlamları vardı ama bu nasıl mümkün olabilirdi? Sultan sadece tek bir adamdı ve sultanın haremine ondan başka erkek giremezdi, harem ağaları hariç. Harem ağalarının hepsi de hadım edilmişlerdi. Ve Sultan, bazıları bunu öğrendiklerine şaşıracaklar belki ama tüm boş zamanlarını haremde kadınlarla geçirmiyordu. Harem ağalarından birinin tek görevi, her gece sultanın birlikte uyuyacağı kadını seçmekti ve bu harem ağası seçilen kadına refakat eder, onu uygun şekilde örter ve gecenin karanlığında sultanın huzuruna götürürdü. Cinsel ehliyet ve cinsel baskı bu kurumla tuhaf bir biçimde iç içe geçmişti.[2]

Harem ağaları, rahatça harem ve dış dünya arasında gidip gelebilirlerdi, böylece kadınların gözleri, kulakları ve elleri, onların dış dünyayı öğrenmek için ve oradaki değişiklikleri etkilemek için gerekli araçları olmuşlardı. Sultanın çocukları, oğulları da dâhil olmak üzere, on iki yaşına gelene kadar haremde yaşıyorlardı; asla yabancılarla karışmıyor ya da yetişkinliğe kadar dış dünyanın kaba ve alt edici günlük hayatında yer almıyorlardı.

Harem oldukça çok entrikalarla doluydu çünkü sadece bir oğlan çocuğunun tahta geçecek vâris olmasına rağmen, diğer şehzadelerin anneleri, bir gün kendi oğullarının da tahta geçme başarısını yakalayacakları umudunu koruyordu (bu da anneyi hükümdarlıkta bir güç sembolü yapıyordu). Böylece, kadınlar ve onların sülaleleri komplolar düzenliyor ve baştaki sultanın ölümünün ertesinde, güç mücadeleleri arka odadaki entrikalar olmaktan çıkıp ön odada yumrukların konuştuğu bir kavgaya

dönüştüğünde, potansiyel rakiplerine karşı suikast girişimlerinde bulunuyorlardı (bazen başarılı da oluyorlardı). Tahtı zaferle kazanan şehzade, onu sadece kendisi için değil, bir kısım kadın ve haremdeki bazı harem ağaları için de kazanmış oluyordu. Osmanlının küçük bir şehzadesi böyle bir ortamda büyüyor, bir gün evrenin en güçlü hâkimi olması için çok az şansı olduğunu ve daha olgunluğa erişmeden öldürülmesinin çok büyük olasılık olduğunu biliyordu.

Bu sistem, zincirleme olarak zayıf ve tecrübesiz sultanların uzun süre başa geçmesine neden oldu. Fakat bu gerçeğin kendisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması ve çökmesi için bir neden olarak sayılamazdı çünkü o sırada imparatorluk sorunlu yetişkinliğine erişmişti ve sultan artık devleti idare edemiyordu. Sultan makamının yürütme gücü Muhteşem Süleyman'ın ölümünden hemen sonra azalmaya başladı. Osmanlı sisteminde, veziriazam güç sembolü olarak ortaya çıktı.

Ancak hantal divan ve onun devasa haremi Osmanlı İmparatorluğu'nu engelliyordu çünkü fazla maliyetliydi ve çok az şey üretiyordu; aslında hiçbir şey üretmiyordu, hatta kararları bile. Vezir ve diğer devlet görevlileri bu divanı omuzlarında taşıyıp bu düzenin gidişatını korurken, aynı zamanda imparatorluğu yönetmeye çalışıyorlardı. Bu da seferlerin hantal ve yavaş sonuçlanmasına neden oluyordu.

1600 ile 1800 yılları arasında Safevî İran da oldukça hantaldı. Avrupalılar olanlardan istifade etmeye hazırdılar ama buna yol açan daha çok imparatorluğun iç çelişkileriydi. Her şeyden önce, her zamanki hanedanlık çürümeleri oluşmuştu. Şehzadeler çok fazla lüks içinde yetişiyor ve tahta çıktıklarında, birer sefahat düşkünü oluyorlardı. Her bir kusurlu hükümdarın ölümünde, arkasında kalanlar arasında bir güç savaşını ortaya çıkarıyordu; kim tahtı kazanırsa, savaştan dermansız kalmış ve başıboş ya da hasarı tamir edemeyecek durumda bir konumu devralıyordu. Böylece altın çağ gümüşe döndü, gümüş bronza ve bronz da çamura...

Safevîler ilk iktidara geldiklerinde, Şiiliği devletin dini haline getirerek ayrık bir Pers İslamı yarattılar. Bu ilk başlarda devlet için iyi bir şeydi çünkü İran'ı boyutuna göre güçlü hale getirecek ulusal uyumun

oluşmasına destek oluyordu. Ama bu Sünnileri sınırların dışına itti ve taht zayıflamaya başladıkça, Sünniler isyan etmeye ve sınırların içine doğru baskı yapmaya başladılar.

Şiiliği devletin resmî dini haline getirmenin, başka bir tarafı daha vardı. Şii din adamlarında, kendi önemlerine ilişkin tehlikeli hisler oluşturuyordu, özellikle de mücahitlerde. Bu küçük unvan, "Öyle birikimli düşünürler ki kendilerine özgü orijinal yargılara varmaya hakları var" anlamına geliyordu (daha sonra ayetullah olarak adlandırıldılar). Bu Şii uleması, eğer İran gerçek bir Şii devletiyse hükümdarların ancak onların rızasını alarak yönetebileceklerini çünkü sadece onların Saklı İmam adına konuşabileceklerini iddia ettiler. Hayra yorulamayacak bir biçimde, ulemanın köylülerle, tüccarlarla ve kentli orta sınıfla sağlam bağları vardı. Safevî hükümdarlıklarının tek seçeneği kaldı. Eğer ulemanın rızasını kabul ederlerse tüm otoriteyi ayetullahlara devretmiş olacaklardı; eğer ulemanın rızasını boş verip kendi otoritelerini mutlak olarak ortaya koyarlarsa bu durumda meşruiyet oluşturamadan yönetimde kalacaklardı.

İkincisini tercih ettiler ama meşruiyeti olmayan kralların onlara otorite sağlayacak başka güç kaynaklarına ihtiyaçları vardı. Peki, Safevîler bu gücü nereden temin edebilirlerdi? Ordularına dönmekten başka yapacak bir şeyleri yoktu ve bu sefer orduları, silahlanmış, eğitilmiş ve Avrupalı askerî uzmanlardan "tavsiye" alır durumdaydı. Kısaca İran, Safevî hükümdarların, kitlelerle çok yakın bağları olan Müslüman din düşünürleriyle başa çıkmak için Avrupalı Hristiyanlardan yardım alır bir duruma geldi: karmaşa için yeterli bir formül...

18. yüzyıl sonuna doğru yaklaşırken, taht üzerine miras kavgaları daha da gaddar bir hal aldı. Birbirleriyle yarışan kanatlar, rakiplerini yenmek için daha çok Avrupalı askerî danışman istihdam etmeye ve daha çok Avrupa silahı ihraç etmeye başladılar. Güç mücadelelerinin tek bir kazanan ortaya çıkarmadığı zamanlar geldi çattı. Farklı rakipler farklı alanlara sahip oluyorlardı. Ve İran dağılmaya başladıkça, Sünni yerleşim yerleri krallıktan daha uzakta kalıyor ve Özbekler, Afganlar gibi Sünni komşuları, korkunç katliamın intikamını almak için topraklarına saldırıyorlardı.

Sis perdesi aralandığında Safevîler ortada yoktu. Onların yerinde, başka bir aile monarşisi duruyordu. İsmen, bu Kaçar Hanedanlığı, sal-

lantıdaki İran'ı 131 yıl boyunca yönetti. (Avrupalılar için hâlâ "Pers"ti ama kelimenin herhangi bir zamanla bir şekilde çakışmıyor olmasına rağmen, yereller genelde bu noktadan sonra ülkeye "İran" diyorlardı: İki isim de antik dönemlere dayanıyordu.) Kaçarların yönetiminde, Safevîler döneminin rahatsız edici tavırları, sıradan bir şey olarak görülmeye başlandı. Ulusal ordular, Avrupalı uzmanlar ve görevliler tarafından idare ediliyordu. Ulema, tarihsel olarak tahtla anlaşmazlık içindeydi. Divanda dışsal etkiler tarafından dışlanan ulema, kendine alt ve orta sınıfların bağlı olduğu geleneksel İslam kültürünün koruyucusu görevini atfetti. Krallar genellikle tembel, aç gözlü, dar görüşlü ve zayıftı. Avrupalılar, bu ahmak kuklaların iplerini hayattalarmışçasına oynatıyorlardı.

Avrupalılar hiçbir zaman İran'ı istila etmedi ya da üzerinde savaş naraları atmadı. Sadece satmak, almak, çalışmak "yardım etmek" için gelmişlerdi. Ve işler bozulmaya başladığında da oradaydılar. Vücudun içinde gizlenip, hastalık zamanında bağışıklık sistemi göçtüğünde birden çiçek açan fırsatçı virüsler gibi, bölünen toplumun içindeki uyuşmazlıların açtığı kısımları doldurdular. Uyuşmazlıklar büyüdükçe daha da güçlendiler ta ki komuta edenler onlar olana kadar.

Avrupalılar İran'ı ele geçirmekte olduklarının ayırdına varamadılar; bunun bir nedeni "onlar" diye bir şeyin olmamasıydı. Batılılar çok çeşitli Avrupa ülkelerinden İran'a gelmişlerdi ve Persler onlara düşman değil, sadece arka fonu oluşturuyorlardı. Her bir grup Avrupalı için düşman diğer bir grup Avrupalıydı. İngilizler, Fransızlar, Ruslar, Hollandalılar İran'ı hortumlamaya devam ediyorlardı ama İran'ı fethetmek için değil, diğer Avrupalıların İran'ı fethetmesine engel olmak için. Sonunda rekabet, Rusya'ya karşı Büyük Britanya arasında özetlendi. Bu yarışmayı anlamak için, daha uzak doğuda hangi önemli olayların yaşandığına dikkat etmek gerekiyor; İslamiyetin üç büyük imparatorluğunun sonuncusunda, Babürlerin topraklarında.

Babür İmparatorluğu'nda temel çelişki, her zaman Hintler ile Müslümanlar arasında yaşandı. Büyük Ekber, bir çeşit bağdaştırma için uğraşmıştı ama onun torununun torunu Alemgir Şah ise, katı bir biçimde ortodoks İslam'ı

yaymaya çalışarak, Hintlere karşı ayrımcılığı ortaya koyarak, Sihler gibi küçük din gruplarını ezerek ve genel olarak hoşgörünün yerini baskıya bırakarak onun tüm politikalarını tersine çevirdi. Ve yine de bir adamın bağnazlığı hakkında söylenebilecek şeyler gibi, Alemgir Şah titanlık eğilimindeydi, böylece sadece imparatorluğunu bir arada tutmadı, sınırlarını da genişletti. Tüm bu zaman boyunca, daha az becerikli bir yönetici başa geçtiğinde imparatorluğu bir harabe haline getirecek olan anlaşmazlığın ve agresifliğin tohumlarını ekti.

Bu daha az becerikli yönetici, Alemgir Şah'tan hemen sonra başa geçecek olan kişiydi ve bu böyle sürüp gidiyor. İlk 200 yıl boyunca imparatorluk sadece altı imparatora sahipken, sonraki 50 yıl boyunca sekiz tanesine sahip oldu. Altı taneden beşi, dünyanın tarihî dehalarıydı, sonraki sekiz tanesinin hepsi beceriksizdi.

50 yılı boyunca, Maratha* olarak adlandırılan Hint kralları güneye doğru tekrar arayış içine girdiler. Sihler askerî bir güç haline geldiler. Müslüman yerel yöneticiler, Nevvablar**, başkentten gelen emirleri görmezden gelmeye ve ülkeyi bağımsız prensler gibi yönetmeye başladılar. Aslında Hindistan küçük devletlere bölünmüştü ve Müslümanlarla Hintler ve diğerleri arasındaki çarpışmalar boyunca, hayatı herkes için belirsiz hale getirecek karmaşıklıklar içinde çözülmüşlerdi.

Bu ayrışmalar boyunca, Portekizliler, Hollandalılar, Fransızlar ve İngilizler kıyı boyunca kurdukları ticaret şubelerinde işlerini yaparak sınırlardan içeri süzüldüler. İlk önce Portekizliler bu ticaretin hâkimleriydi. Sonra bayrağı, Güneydoğu Asya'da ve İran'da kaleler ve ticaret şubeleri inşa ederek ve denizlerde daha büyük gemiler ve daha iyi silahlarla Portekizlileri yenerek Hollandalılar devraldı. Ardından Fransızlar gelip kendilerininkini kurdular ve İngilizler de aynı şekilde, 1639'da Madras'ta kale inşa ettiler ve kralları Portekizli bir prensesle evlendikten hemen sonra Bombay'ı

---

* Maratha Konfederasyonu, 1674-1820 yılları arasında Hindistan'da hüküm sürmüş ve monarşiyle yönetilmiş bir konfederasyondu. Maratha yöneticileri Hint prensler ve krallardı. (ed.n.)

** Babür İmparatorluğu'nun bir bölgesini ya da eyaletini vekâleten yöneten idarecilere verilen unvan. (ed.n.)

(şimdiki adı Mumbai), aldılar (Bombay, kızın çeyizinin bir parçasıydı). Ve daha sonra Bengal'den Kalküta'ya doğru büyüyen bir koloni inşa ettiler.

Avrupalılar dünya tarihinde yeni ve beklenmeyen bir şeyi temsil ederek bu dönemde Doğu Asya'ya geldiler. Generaller, askerler, kralın delegeleri olarak gelmediler, hükümeti temsil etmiyorlardı. Onlar özel şirketlerin çalışanlarıydı ama bu şirketler yeni bir çeşitti: anonim holdingler ya da bugün söylediğimiz gibi kuruluşlardı.

İlk şirket 1553'te, kırk İngiliz tüccarı, Hindistan'a giden bir deniz rotası arayışını finanse etmek için 25'er pound ödediğinde oluştu. Finanse ettikleri keşif gezisi, Hindistan yerine Moskova'yı buldu ama yüklü bir kârla geri döndü ve haberler yayıldığında diğer insanlar "Rusya Şirketi"nden pay almak için yaygara kopardılar. Üyelik aidatını ödeyenler, şirketin ilerideki keşif gezilerinden elde edeceği kârın bir kısmını almalarına hak tanıyan ve eğer dilerlerse spekülatörlere satabilecekleri birkaç kâğıt parçası alıyorlardı (ve böylece borsa kurumu doğdu).

1600'lü yıllarda, devasa ulusal şirketlerin ilk üçü Avrupa'da kuruldu: İngiliz, Fransız ve Hollandalıların olduğu "Doğu Hindistan Kumpanyası". Her biri özel ortaklı, kısıtlı sorumluluk şirketleriydi. Hepsi de, ortaklarının zenginliğini artırmak için sadece Doğu Asya'dan kâr sağlamak amacıyla kurulmuştu. Her biri bir yöneticiler dairesi tarafından idare ediliyordu. Ve kendi ulusal hükümeti tarafından kiralanmıştı ve her durumda, ilgili hükümet şirkete, İslami doğuda işlerini yürüteceği ulusal bir monopol veriyordu. Mevcut durumda İran'dan, Hindistan'dan ve Güneydoğu Asya'dan fayda sağlamaya çalışan varlıklar bu şirketlerdi.

İki yüzyıl boyunca Hindistan'da bu Avrupalı şirketler Hint ekonomisinin dokusunu Osmanlı dünyasında olduğu gibi değiştirdi. İngilizlerin diğer Avrupalılar için yol açtığı Bengal'de, Doğu Hindistan Kumpanyası, Bengalli el sanatları endüstrisine fazlaca zarar verdi ama kendisinin ne yaptığına hiç dikkat etmedi. Yaptığı şey basitçe, çok fazla hammaddeyi çok uygun fiyata almaktı. İnsanlar, hammaddeleri kendi işleri için kullanmaktansa, onları İngilizlere satmayı daha kârlı buldular. Yerel ekonomi göçtükçe, yerli Bengalliler İngilizlere daha da bağımlı hale geldiler ve sonunda onlara itaat etmeye başladılar.

Şirketler Hindistan'a ilk ulaştıklarında, Babür İmparatoru'na yaranmak için birbirleriyle yarışıyorlardı ama imparatorluk dağılmaya başladığında, merkezi imparatorluk gittikçe daha da az umurlarında olmaya başladı. Avrupalılar, yükselişte olan yerel yöneticilerle ittifak kurmanın onlar için daha iyi olduğunu idrak ettiler. Fakat bunların içinden doğru olanları seçmek zorundaydılar çünkü bazıları kaybedecek ve ayaklar altında ezileceklerdi. Kıtanın iç politikası hakkında yanlış tahminlerde bulunmak, şirkete pahalıya mâl olurdu. Sonuçta yapılması gereken, işleyişi tahmin etmek ve yerel güç mücadelelerinin sonuçlarını kontrol etmeye çalışmaktı. Bunun sonucunda, şirket, müttefiklerine yardım eden özel ordular haline geldi. İran'da olduğu gibi burada da, her bir grup Avrupalının düşmanı yerel halk değil, diğer Avrupalılardı. Avrupalı şirketler, Hint müttefiklerini destekleyerek birbirlerine karşı temsili bir savaş gerçekleştiriyorlardı. Portekizliler erkenden kaybetti, arkasından Hollandalılar elendi (Hindistan'da elendi, Güneydoğu Asya'da baskın kaldılar) ve sonunda Hindistan'daki çekişme İngilizler ile Fransızlar arasında kaldı.

Fransızlar ve İngilizler, dünyanın diğer yarısında, Kuzey Amerika'daki çekişmenin de finalistleriydi. Orada, bir düzine Avrupalı arasındaki müsademe, Hindistan'ın bir İngiliz kolonisi olmasıyla sonuçlanan bir olaylar zincirinin halkasını kırdı. Bu zincir, 1754 baharında, İngiliz ordusunda binbaşı olan George Washington'ın bir bölüğünü Ohio Nehri'nin yukarısına keşfe gönderdiğinde, Fransız iz sürücü bölüğüne çelme çakmasıyla başladı. Silahlar ateşlendi, bir Virjinyalı ve on Fransız öldü ve böylelikle, Büyük Britanya ile Fransa arasında, diğer Avrupalı güçlerin de dâhil olduğu uluslararası bir çatışma başladı. Kuzey Amerika'daki çatışma, Fransızlar ile Hintler arasında bir savaş olarak adlandırıldı. Avrupa'da Yedi Yıl Savaşları ve Hindistan'da Üçüncü Karnatik Savaşları olarak tesmiye edildi.[3]

İsminden de anlaşılacağı üzere, Hindistan'daki rakipler Karnataka Bölgesi'nde*, müttefiklerini küçük tahtlara oturtmaya çalışırken çoktan iki temsili savaş yapmıştı. Her defasında savaş, İngiltere ve Fransa'nın Doğu Hindistan Kumpanyası tarafından yönetiliyordu. 1756'da Bengalin Nevvabı Siraj al-Dawlah, Kalküta'daki İngiliz Kalesi'ni ele geçirdi. Aşırı

* Güney Hindistan bölgesi. (ed.n)

sıcak bir haziran akşamında birisi (Nevvab değil; onun hiçbir şeyden haberi yoktu), 64 İngiliz vatandaşını yeraltındaki havasız bir hücreye kilitledi. "Birisi" onları bütün gece orada tutmayı ve sonra evlerine göndermeyi ummuştu ama işler karıştı ve mahkûmlar bütün gece zindanda kaldılar. Sabahleyin 43 tanesi ölmüştü.

Rapor hemen İngiltere'ye ulaştı. Basın çılgına döndü. Nevvab'ın zindanına "Kalküta'nın Kara Deliği" dediler. Hikâyenin her anlatılışında, hücrenin boyutları küçüldü, mahkûmların sayısı sonunda 146'ya kadar ulaştı ve ölülerin sayısı 123 oldu. Hikâye, İngiliz halkını çileden çıkarttı. Hindistan'da bir zamanların şirket çalışanı, daha sonra da şirketin özel ordusunun kaptanı Robert Clive intikam almak için Kalküta'ya gitti. Nevvab'ı yerinden etti ve yerine amcasını geçirdi (Clive'ın, Nevvab'ın korumalarına rüşvet verip eve göndermesini ve yalnız bırakılmış Nevvab'ı tutuklaması ve idam etmesini de içeren sözde Plassey Savaşı).

Bu olayların sonucunda bile, İngilizler kendilerini hükümdar olarak adlandırmadılar, Hindistan'ın en küçük yerleşim parçasında bile. Resmî olarak Bengal, bir Babür toprağı olmaya ve hükümeti Bengallilerden yönetilmeye devam etti. Clive, kendisini yıllık ücretini otuz sterlin olarak belirleyerek, bu hükümetin sadece bir çalışanı olarak atadı. Doğu Hindistan Kumpanyası kendini Bengal hükümetinin "danışmanı" olarak kutsallaştırdı. Şirket, devletin bekası için Babür hükümeti adına vergi toplamaya başladı. Ve yine devletin bekası için devam etmeye ve parayı doğrudan yerel olarak kendileri için harcamaya karar verdi: Başkente daha fazla para göndermenin ve aynı parayı tekrar geri almanın ne anlamı vardı? Neyse ki, şirketin özel ordusu güvenlikle ilgilenecek, yasayı koruyacak ve düzeni sağlayacaktı. Ama şirket Bengal'i yönetmediği konusunda ısrarcıydı: Sadece ücreti karşılığında ihtiyaç duyulan hizmetleri sağlıyordu.

İngiliz yönetiminin ilk birkaç yılı, Bengalliler için kötü geçti. Şirket günden güne yönetimi yerel ellere bıraktı ve sadece işletme kârıyla ilgili olan işlere odaklandı. Pratikte bu, şirketin tüm faydaları sağlamaya yetkisi varken ve insanların refahı için olan tüm sorumlulukları reddederken, (güçsüz) hükümetin tüm problemleri çözmekle sorumlu olduğu anlamına geliyordu: Her şeyden önce o "hükümet" değildi. Yerleşim yerlerini yağ-

malamak, sadece iki yıl içinde nüfusun üçte birinin ölümüyle sonuçlanan bir kıtlığa yol açtı; burada yaklaşık on milyon insandan bahsediyoruz.[4] Kıtlık, Şirket'in kârına da zarar verdi.

Bu noktada, İngiliz Hükümeti bir adım atmaya karar verdi. Parlamento, Hindistan için bir hükümet generali atadı, Doğu Hindistan Kumpanyası'nı kontrol altına aldı ve kıtaya askerlerini gönderdi. Sonraki yüzyıl boyunca, Hindistan'da iki İngiliz ordusu vardı; kuruluş için çalışan ordu, sözde "John Şirketi" ve İngiliz Kralı için çalışan ise "Kraliçe'nin Şirketi". Yine de dikkat edilmesi gereken nokta, görevlilerin sadece İngilizler olmasıdır. Hırıltılar, tüfekleri taşıyan ve yerel erlere mermi taşıyan sipahilerden geliyordu.

Clive, Bengal'de daha sonra başka devletlerce çok kez tekrarlanacak olan bir ilk gerçekleştirdi. Doğu Hindistan Kumpanyası'nın kâr sağladığı her yerde, Britanya'nın, yöneticileri atamaya ve görevi geri almaya gücü ve hakkı olduğunu ortaya koydu. 1763'ten sonra, Hindistan'ın her tarafında bu oldu çünkü Fransızlar Yedi Yıl Savaşları'nı kaybetmiş ve kıtayı terk etmişlerdi.

En sonunda Britanya, erkek bir mirasçısı olmayan her bir Hint hükümdarın ölümünde, arta kalan toprakları bir İngiliz hükümdarın miras almasına karar verdi. Büyük Britanya bu yolla birçok devletin kontrolünü ele geçirdi. Diğerlerinde ise, İngilizlerin istekleri ve kârına göre hareket eden temsili liderleri başa getirdi. Hindistan doğrudan ya da dolaylı olarak İngilizlerin yönetiminde olan birçok devletten oluşan bir yamalı bohça haline geldi. Doğu Hindistan Kumpanyası kıtadaki tek güç merkezi ve Babürlerin gerçek mirasçısı oldu.

Büyük Britanya, Hindistan'ın kontrolünü kazanmasıyla yaklaşık aynı zamanlarda, Kuzey Amerika'daki kolonilerini kaybetti. Amerika tarihinin sarı sayfalarında George Washington'a Yorktown'da yenilmesiyle bilinen General Cornwallis, Hindistan'ın ikinci hükümet generali oldu ve burada tamamen İngiliz kontrolünü sağladı. Sadece Amerika tarihinde görülen geçen Cornwallis tam bir ezikti ama şans eseri hayatının başarısının gururuyla öldü çünkü Hindistan "İngiliz tacında bir mücevher" haline gelmişti; ülkenin en prestijli koloni varlığı ve dünyadaki egemenliğin anahtarı.

Büyük Britanya, kıtanın geniş kaynakları başta olmak üzere, Afrika'da ve dünya üzerindeki başka yerlerde yeni koloni maceralarını finanse etti. Doğal olarak, mücevherine yöneltilen tehditlere karşı çok sertti. Ve tam da böyle bir tehdit, 18. ve 19. yüzyıla yol verirken ortaya çıktı: genişleyen Rusya'nın ortaya koyduğu bir tehdit.

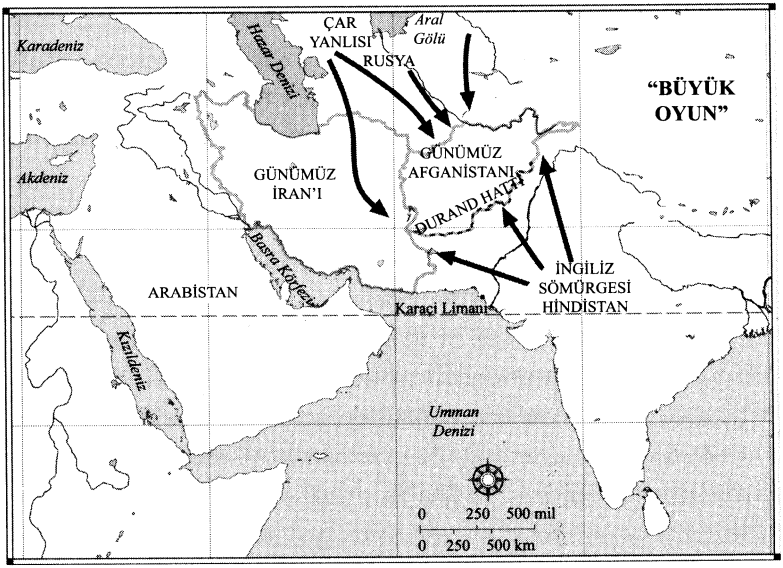
Türkler Konstantinopolis'i ele geçirdiklerinde, Ortodoks Hristiyanlığı bir krize soktular. Konstantinopolis (Ortodoks) Hristiyanlık dünyasının kalbindeki "Yeni Roma"ydı. Kalbi olmadan bir kader nasıl varlığını devam ettirebilirdi? Moskova'nın başdükü yasayı bozmak için bir adım attı. Bu adam, başkentinin "Üçüncü Roma" olduğunu ve Ortodoks Hristiyanlığın yeni kalbi olduğunu iddia eden III. Ivan'dı. Torunu, Korkunç İvan, Sezar'ın unvanını (Rusçada bu unvan "çar" olarak ifade edilir) aldı, böylece bir bakıma Antik Roma'nın imparatorluk geleneğini de. Bu çarlardan biri olan Muhteşem Peter, 1682 ila 1725 yılları arasında ürkütücü bir ordu kurdu ve imparatorluğu Moskova'nın doğusuna doğru genişletmeye başladı. 1762'de Romanoff Hanedanlığı'ndan Muhteşem Katerina başa geçti ve bu imparatorluğu Hazar Denizi'nin ötesine, Ural Dağları'na kadar; Sibirya'nın içlerinden Hindistan'ın, İran'ın, Mezopotamya'nın ve Anadolu'nun kuzeyine uzanacak şekilde genişletti.

Katerina sonradan, Rusya'nın sadece doğuya doğru baskı yapamayacağını anladı: Aynı şekilde güneye de gitmeliydi. Katerina'nın orduları, Karadeniz'i almak ve Türkleri Avrupa'nın dışına sürmek için plan yapmaya başladılar. Osmanlılarla savaşmakta problem yoktu ama İngilizler, Rusların İran'a ya da Afgan kabilelerin yaşadığı dağlara inmelerine izin vermezdi. Bu da Rusları, İngiliz tacındaki bir mücevherden olmaktan oldukça uzak bir mesafeye koyuyordu. Yüzyıllar boyunca Hindikuş Dağları ve İran yaylaları, Hindistan'ın fethine karşı bir siper işlevi görmüştü. İngiliz liderler, bu sınır boyunca her yerde Rusya'nın elde edeceği fırsatları engellemeleri gerektiğini düşündüler. Böylece "Büyük Oyun" başladı.

"Büyük Oyun", kuzeydeki Rus İmparatorluğu ile güneydeki İngiliz İmparatorluğu arasında uzanan topraklar için, Büyük Birtanya ile Rusya arasındaki mücadeleyi anlatmak üzere İngiliz yazar Rudyard Kipling tarafından bulunan bir terimdi. Bir zamanlar Safevî İran olan her yer, bugün

Afganistan olan her yer, bugünkü Pakistan'ın büyük bir bölümü ve daha önceki Sovyet Cumhuriyetlerinin kapsadığı Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan; bunların hepsi Büyük Oyun'un "oynandığı" bölgelerdi.

Kuşkusuz bu bir oyun değildi, oynamak da yanlış bir terim. Ancak aynı zamanda, bu bir savaş da değildi. Sıradan savaşlar çıkıyor, orada burada az sayıda katliam ve vahşet yaşanıyordu ama bahsedilen bölgede ise Büyük Britanya düzenlemeler yapıyor, komplolar kuruyor, idare ediyor, rüşvet veriyor, yönlendiriyor, politize ediyor ve insanları ayartıyordu. Muhalifler iki büyük Avrupalı güçtü ve buralarda yaşayan ve genellikle Müslüman olan insanlar, sadece oyunun oynandığı sahadaki satranç piyonlarıydı.

Büyük Oyun

İran'daki, Kaçar Hanedanı kralları, Avrupa teknolojisini ve çalışma biçimini ithal ederek kendi ülkelerinin hâkimiyeti yeniden kazanma umudunu beslediler. Ama bunu kimden alacaklardı? Tek seçenekleri,

Avrupalılardı! Rus delegeler açgözlülükle buraya baskı yapıyorlardı, İngiliz delegeler oraya. Fransızlar, Almanlar, İsveçliler ve diğerleri de vardı. Kaçarların, onlara tamamen sahip olmuş olan Avrupalılara karşı çok az güçleri vardı. Avrupalıları birbirine düşüren bir oyun oynayarak bağımsızlık oluşturabilirlerdi ama İran'ın Kaçar Hanedanı kralları burada başka fırsatlar gördüler; Avrupalılara monopol anlaşmaları satarak ve komisyonları ceplerine doldurarak zenginleşme fırsatını. İşin aslı, kendi ekonomilerini yabancılara açık artırmayla sattılar.

Özel bir açık artırma, Almanya doğumlu İngiliz vatandaşı Baron Julius de Reuters'a tüm İran'ın araba ve demiryollarını yapma hakkı, maden çıkarma, ormanlarından faydalanma ve ülkenin ulusal bankasını yönetme hakkı verdi. Bunların hepsini Şah'a nakit ödeme yapmak ve gelecekte ulusal hazineye ödenecek ayrıcalıkların sözünü vermek karşılığında elde etti. Rusya'nın bu muhalefete dâhil olmak için kendince sebepleri vardı. Bu baskı altında kıvranan Şah anlaşmayı iptal etti. Ancak imzaladığı anlaşmanın koşullarına göre, şimdi İran ceza parası olarak Baron'a kırk bin pound ödemek zorundaydı. Neyse ki (Şah için) bu para kendi cebinden değil, İran hazinesinden çıkıyordu. Sonuçta, ülke (ve vergi ödeyenler) bir İngiliz lorduna hiçbir şey inşa etmemesi için çok büyük bir meblağ ödemek zorunda kaldı ve anlaşma yeni İran ulusal bankasının kârını kontrol etme imkânı tanıdı.[5]

Bu tür olaylar, her seferinde bir kralın ve akrabalarının cebine nakit para koyarak ve İran ekonomisinin bir bölümünün kontrolünü Avrupalı bir şirkete ya da hükümete bırakarak tekrar tekrar yaşandı. Bazı zamanlarda olduğu gibi anlaşma iptal edilirse, bu durum İranlı vergi mükelleflerine yüklü miktarlarda para cezalarına mâl oluyordu. İran vatandaşları neler olduğunu çok iyi biliyor ama buna karşı hiçbir şey yapamıyorlardı. Onlar zayıf davrandıkça, Kaçar Hanedanı kralları kendi insanları üzerinde daha fazla güç kullanıyordu: hâlâ ona tabi olanları hücreye atıyor, onlara işkence ediyor ve idam edebiliyordu.

Avrupalılara göre, ülke küçük parçalara ayrılıyordu ve tüketilen sadece artıklardı: Asıl soru hangi Avrupa ülkesinin tüketeceği ve hangisinin daha fazla sömürü için stratejik avantajlar sağlayabileceğiydi. Sonunda

iki asıl karşı güç çakıştığında, Britanya ve Rusya, İran'ı etki alanlarına böldü; Rusya'nın kuzey kısmını yönetmeye ve talan etmeye hakkı vardı, Britanya'nın da aynı şekilde güneyi. Bu anlaşma, ülkenin kuzey ve güney sınırlarını az çok katılaştırdı ve tüm iddialara son vererek doğu sınırını belirledi; İran'ın Afganistan'la olan sınırını.

Bu sırada, Büyük Oyun vahşi bölgenin doğusunda da, Hindikuş Dağları ve onun kuzeyindeki yüksek düzlüklerinde de oynanıyordu. Burada, 18. yüzyılın erken dönemlerinde, bir kabile reisi olan Ahmet Şah Baba, asi Afgan kabilelerini birleştirmiş ve bunlardan, Hindistan'a doğru genişleyen imparatorluklar oluşturmuştu. Ahmet Şah'ın imparatorluğu bunların sonuncusuydu ancak onun mirasçıları yeni gerçekleri kabul etmek zorundaydılar: İki büyük Avrupalı emperyalist güç hem kuzey hem de güneyden baskı yapıyordu. Ruslar Afganistan'a devamlı olarak, kralla ya da onu tahtan indirecek olan karşı güçlerle ittifak kurabilmek için ajanlar ve casuslar gönderiyorlardı. İngilizler de aynısını yapıyorlardı.

İkincisi, Büyük Britanya, Rusları durdurabilmek için Afganistan'ı istila ediyor ve oraya hâkim olmaya çalışıyordu ve her seferinde Afganlar, İngilizleri dışarı atıyorlardı. İlk İngiliz-Afgan Savaşı 1841'de, Afganların tüm İngiliz askerlerini kılıçtan geçirmesiyle ve kaçmaya çalışan orduya da aynı şeyi yapmasıyla sonuçlandı. (Ancak, kısa zaman içinde bir İngiliz ordusu Büyük Pazar'da bir yangın çıkarmak için geri geldi ve oradaki herkesi yaktı).

Hindistan'da büyük bir felaket gerçekleştiğinde, İngilizler hâlâ Afganistan'a yaptıkları ilk istilada aldıkları yaraları sarmakla uğraşıyorlardı. Yangın, sipahi olarak bilinen yaya askerler arasında çıkan bir ayaklanmayla 1857'de başladı. İngiliz görevliler bu adamlara tüfeklerini sığır ve domuz içyağından oluşan bir karışımla yağlamalarını emretti ve bu emir pek uygun bir fikir değildi. Sipahilerin büyük çoğunluğu, Hint ya da Müslüman'dı. Hintler için inek kutsaldı ve onların içyağıyla tüfekleri yağlamak kutsal bir şeylere hürmetsizlik ediliyor hissi veriyordu. Müslümanlar için domuzlar pis yaratıklardı ve içyağıyla tüfekleri yağlamak onlara tiksinti hissi veriyordu.

Bir gün tüm bir sipahi alayı silahlarını doldurmayı reddetti. Görev başındaki asker/memur kararlı bir tavırla, ayaklanmalar tüm şehre yayılmadan hepsini hapse tıktırdı. Açıkça göründüğü gibi, silah yağının sığır ve domuz yağıyla yapılması konusunun sipahilerini rahatsız edeceği İngilizlerin hiç aklına gelmemişti. Bu bilgi eksikliği, İngiliz komutanlar ile onların yaya askerleri arasındaki kültürel uçurumu yansıtıyordu; Hint ordularının çok farklı etnik ve dinî grupların bir araya getirilmesinden oluşmasına rağmen, Avrupalılar gelmeden önce ortaya çıkmamış bir kültürel uçurumu. Müslüman Türkler, Müslüman İranlılarla, Hintçe konuşan Hintlerle ve diğerleriyle aynı safta savaşıyorlardı. Bu birlikler birbirlerine öfkeleniyor ve kavga ediyorlardı ama hepsi diğerlerinin kim olduğunu biliyordu: Karşılıklı etkileşim içindeydiler. Babür askerî kamplarında, dilleri Urdu diline dönüştü; Hintçe, Farsça ve Türkçe'nin bir araya getirilmesiyle oluşmuş yeni bir dil (Urdu kelimesinin terminolojik olarak Türkçede "ordu" kelimesinden geldiği söylenir). İngilizlerin yönettiği Hint ordusunda, yeni bir dil oluşmamıştı. İngilizler yerel dilleri birbirine karıştırmamıştı çünkü İngiliz idarecileri ile onların subayları farklı saflarda ilerliyordu.

İngilizler, kırdıkları silah yağı potuyla, Büyük Ekber'in aklına gelmeyen bir şeyi başarmış oldular: Müslümanlar ile Hintleri bir araya getirdiler. Sipahi ayaklanması, 1857-1858 yıllarında Müslümanlar ile Hintlerin, Hindistan'daki tüm İngiliz yerleşimlerine saldırdıkları Büyük Hint Ayaklanması'na yol açtı. Müslüman eylemciler ayaklanmaya cihat dediler. İyi organize olmuş taarruzları, silah yağı konusunun sadece bir kıvılcım olduğunu işaret ediyordu; ayaklanmaya dönüşen büyük bir hazırlık.

Büyük hazırlık tam olarak yeterli değildi çünkü İngiliz orduları isyanı çabucak ezmiş, kendi intikamlarını almaya çalışmış, bir ay içinde Hindistan şehirlerini yağmalamış, ürkmüş yerelleri evlerinden etmiş ve onları sokaklarda öldürmüşlerdi. Son bir olayda, yerli mahkûmları bir çukurun önünde sıraya dizmiş ve onarlı gruplar halinde öldürmüşlerdi, onlar ölüp çukura düştükçe de gömülmeleri kolay olmuştu.[6] İngiliz Tarihçi Sör Charles Crostwaithe, zafer saldırılarını bir İngiliz İlyada Destanı olarak betimlemiş ve ona "ırkın destanı" demişti.

Ayaklanma tamamen bastırıldığında, İngilizler bahanelerini bir kenara bıraktı ve son zavallı Babür Kralı'nı sürgüne gönderdiler, Doğu Hindistan Kumpanyası'nı tekrar özel statüsüne atadılar. Hükümdar, Hindistan'ın kontrolünü çabucak ele geçirdi. İngilizlerin doğrudan yönetimde oldukları doksan yıllık süreç "Raj" (Britanya Hindistanı) olarak adlandırıldı.

İngiliz liderler Hindistan'ı "Kraliçe Victoria'nın tacında bir mücevher" olarak algıladı ve eskisinden daha büyük bir hırsla onu korudular. 1878'de, Rusya'nın Afganistan'daki çıkarını araştırırken Kâbil'i tekrar aldılar.

Yine de, çok sayıda düşman ve zıtlaşan kabilenin yerleşim yeri olan dağlık araziye sahip olmanın zorluklarını bir kez daha yanlış hesapladılar. Bu, bölgenin fethinin zor olduğu anlamına gelmiyor, Avrupalıların anladığı şekilde bir "fethin" zor olduğu anlamına geliyordu.

Büyük Britanya kolayca başkente girdi, kendi itaatkâr adayını tahta yerleştirdi ve ona emir vermek üzere bir "delege" atadı. Birçok açıdan bu bir fetih olabilirdi. Ama İngilizler, Afgan liderleri kendi isteklerine boyun eğer hale getirmenin onlar için faydalı olmadığını gördüler. Kabile üyeleri, kendilerinden beklendiği gibi, liderleri olmayan gerillaların dağlardaki liderleri oluyorken, söz geçirilen liderler İngilizlerin ellerinde patlıyor, sonunda araçları değil onlara bağımlı olanlar haline geliyordu. İngiliz delege Cavagnari öldürüldüğünde ve harap edici şehir savaşları ortaya çıktığında, ikinci İngiliz-Afgan Savaşı baş gösterdi: Sonunda İngilizler tekrar kıtadan geri çekilmeye zorlandılar.

İkinci İngiliz-Afgan Savaşı sırasında, Ruslar ve İngilizler, Afgan kabileler tarafından yönetilen alanların çok pahalıya mâl olduğuna karar verip tüm bu alanı kendi imparatorlukları arasında bir tampon bölge yapma konusunda anlaştılar: Eğer İngilizler, İngiliz Diplomat Mortimer Durand tarafından çölün rastgele bir noktasından çizilen sınırın kuzeyine doğru baskı yapmazlarsa Ruslar da Ceyhun Nehri'nin güneyine gelmeyeceklerdi. Bu sınırların arasında kalan alan Afganistan olacaktı. Geçmişte geniş alanları boyunca fethedilen Afgan kralları, şimdi derinden fethetmeye odaklanmışlardı; kimsenin olmayan bu topraklar Kâbil'deki yönetimin kontrolü altına girene kadar her kabile ve her küçük vadiyi fethetti.

Ancak tabii ki, Rusların Hint Okyanusu'nun ılık sularında bir liman buluncaya kadar güneye inme umudu sönmemişti ve İngilizler, Rusların niyetleri hakkındaki şüphelerinden hiç vazgeçmemişlerdi; böylece Büyük Oyun devam etti.

Büyük Oyun'un batı tarafı, 19. yüzyıl boyunca katlanarak artan başka bir dramdı ama İslam dünyasında oynanan, Avrupa politikasının başka bir uzantısıydı. Burada asıl oyuncular Büyük Britanya ve Fransa'ydı ve üzerine savaştıkları oyun kartları parçalanmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yerleşim yerleriydi. Avrupalılara göre, temel hikâye, Avrupa'nın gelişmiş ulus devletleri arasındaki güç mücadelesiydi. Mezopotamya'da, Levant'ta, Mısır'da ve Kuzey Afrika'nın geri kalanında olanlar sadece büyük dramın görece önemsiz doğu kısımlarıydı; sadece... "Doğu Sorunu".

Doğu Sorunu, Fransız Devrimi'nin eşiğinde çok büyük bir ciddiyet kazanmıştı ki; bu devrimden tüm Avrupalı soylu aileler korkuyordu çünkü ortaya çıkan fikirler, onların meşruiyetlerini tehlikeye atıyordu. Monarşiler, devrimcileri ezmek için bir araya geldi. Bunun kolay olacağı düşünülüyordu çünkü devrim Fransa'yı bir kaosun içine sürüklemişti ama asıl şok, Fransa'nın fethedilmesinin, kızgın yabanarılarının yuvalanması kadar kolay olduğu kanıtlandığında gerçekleşti.

Devrimin dışında, olayları daha da kötüleştirmek için Fransa'nın gücünü dünyayı fetheden bir güce taşıyan Napolyon Bonaparte geldi. Büyük Britanya kuvvetlerini Fransa'nın karşısına dizdi ve bu iki taraf arasındaki çekişmenin bir bölümü Mısır'da yer aldı.

Batılı tarihçiler, Napolyon'un 1798'de Mısır'a 34.000 kişilik bir orduyla gittiğini belirtiyor, onu orada Lord Nelson'un takip ettiğini, Fransızların Nil Nehri'nde bir deniz savaşında İngilizlere yenildiğini, Napolyon'un askerî bir darbe yapmak için ordusunu bırakıp gizlice eve döndüğünü, böylece Fransa'nın şimdiye kadarki en güçlü lideri olduğunu ve savaşın devam ettiğini söylüyorlar.

Peki ya, Mısırlılar... Kimdi onlar? Oyunda onların olduğu kısım neydi? Napolyon'u hoş karşıladılar mı? Onları fethetmek zorunda mıydı? Fransa

ile İngiltere arasındaki savaşta bir rolleri var mıydı? Hangi taraftaydılar? Avrupalılar gittikten sonra ne oldu? Batılı tarihçiler, bu sorulara pek parmak basmıyor, daha çok Britanya ile Fransa'nın çarpışmasına odaklanıyorlar. Sanki Mısırlılar orada yoklarmış gibi.

Ama tabii ki oradaydılar. Napolyon oraya ulaştığında, Mısır resmî olarak hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçasıydı. Yine de, Napolyon piramitlerin gölgesinde önemli Mısır ordularıyla meşgul oldu ve onları bir günden daha kısa bir zamanda yok etti! Geri kalanların hepsi, İngilizler gelene kadar süpürülmüştü ve sonra asıl savaş, Avrupalılar arasında başladı. İngiliz filosu, Napolyon'un gemilerini Nil'de batırdı. Bir yıl kadar Mısır'ın "hükümdarı" olmuştu ama bela, bölüklerini yıktı ve isyankârlar Fransız bölüklerine yerel otoriteler kadar saldırmazken bile yönettiği ülkede düzen bozuldu. İngilizler daha çok keşif gezisine çıktı ve Mısır'a saldırma konusunda Türkleri de ikna etti. Napolyon, Suriye'ye doğru ilerleyerek ve Yafa şehrinde binlerce insanı kıyımdan geçirerek cevap verdi. Sonunda Avrupa'ya döndü ama Mısır darmadağın bir haldeydi. Osmanlı ordusu komutanlarından biri, gücü ele geçirmek için bu karmaşadan yararlandı. Bu adam Kavalalı Mehmet Ali'ydi; Arnavutluk doğumlu bir Türk, İstanbul'daki Sultan'ın emrinde hareket ettiği sırada kendini Mısır'ın "hükümdarı" ilan etti. Yine de herkes, hükümdar değil bağımsız bir güç olduğunu, kimsenin inkâr edemeyeceği yeni bir kral olduğunu biliyordu.

Mehmet Ali Paşa, Napolyon'un kendi yolunu Mısır'a doğru nasıl kolayca kestiğini gördü ve bundan etkilendi. İngilizler ya da Fransızlar ne yapmaktaysalar, o da Mısır'ı aynı şekilde daha iyi bir duruma getirmeye karar verdi; böylece ne yeni bir Napolyon ne de yeni bir Lord Nelson topluca yürüyüp bir okul bahçesinde oynayan bir avuç çete üyesi gibi Mısır'ı tehdit edemeyecekti.

Peki, Napolyon'un sırrı neydi? Aslında Mehmet Ali Paşa, Napolyon'un Fransız ruhban sınıfının gücünü boşalttığını, tüm kilise okullarını kapadığını ve onun yerine seküler bir eğitim sistemi kurduğunu biliyordu. Mehmet Ali Paşa da Mısır'da aynı şeyi yapmaya karar verdi. Devletin ulemaya verdiği maddi desteği kesti. Yardım kurumlarına, dinî okullara

ve camilere gönderilen destekleri kesti. Sahip oldukları topraklara isim vermeleri için tüm dinî kurumları düzene koymak istedi ve tabii ki bunu beceremediler çünkü ortaklıkları neredeyse ortaçağa, üç ya da dört imparatorluk öncesine dayanıyordu. Böylece Mehmet Ali Paşa'nın devleti onların topraklarını sahiplendi. Mısır hâlâ, ülkenin köklü vergi toplayıcıları olan "Memlûklerden" oluşan bir elitler sınıfına sahipti ama Ali gördü ki, Avrupa'da vergiyi doğrudan devlet topluyor. Böylece Ali vergi toplayan Memlûkleri bir akşam yemeğine davet etti ve orada hepsini katletti. Sonra, modern yollar, modern okullar ve benzeri şeyleri inşa etmek için hızlı bir programı yürürlüğe koydu. Bunlar, bir sonraki yüzyılda defalarca tekrar edilecek olan şeylerin ilkleriydi.

Bütün bu ani gelişmeler Mısır'ı çökertti ve Mehmet Ali Paşa, hükümetinin devamlılığı için borç almak zorunda kaldı. Tabii ki bu parayı, sadece işlerin nasıl gittiğini kontrol etmek ve paranın yanlış kullanılmadığını görmek için hükümetin çeşitli kollarını Avrupalı danışmanların izlemesi konusunda ısrarcı olan Avrupalılardan aldı.

Bu sırada Osmanlılar, Suriye üzerinde hak iddia eden Mehmet Ali'ye kızmaya başladılar. Kendi başlarına onu dizginlemek için çok zayıftılar, bu yüzden yardım için İngilizlere başvurdular. İngilizler, eğer Osmanlılar Türk topraklarında Avrupalılara bazı imtiyazlar verileceğine dair anlaşma imzalarsa onlara el uzatacaklarını söylediler. Avrupalı ulusların bu anlaşmada yer almaları için bir konsorsiyum oluşturdular; lafın gelişi bir istekliler koalisyonu. Ancak anlaşma ortaya konduğunda, Mehmet Ali Paşa güvenli bir şekilde Mısır'ı çevrelemişti ama Avrupalılar Levant boyunda güçlü oyunculardı. Şimdi çözülmesi gereken tek "Doğu Sorunu", varlık sorunsalı şuydu: Hangi Avrupa ulusu, Doğu Akdeniz'in hangi kısmını "korumakla" yükümlü olacaktı?

Mısır en büyük ödüldü, bu yüzden hem Fransa hem de İngiltere, buradaki yöneticilerin gözünü boyamaya çalıştılar. Mehmet Ali kendi ailesini yasal olarak Mısır'ın hâkim hanedanlığı olarak belirledi; gücü oğullarına, torunlarına ve sonrakilere geçecekti ve birkaç on yıl sonra, hidiv* olarak

* Osmanlı Devleti'nde, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan sonraki Mısır valilerine verilen unvan. (ç.n.)

adlandırılan Mısır'ın bu yönetici-kralları, İngiltere'ye, Mısır'da bir tren yolu inşa etmeleri için izin vereceklerdi: Sonra Fransa'ya karşı yumuşayıp Süveyş Kanalı'nı inşa etmeleri konusunda bir anlaşma imzaladılar. Ancak daha sonra kırgın İngilizleri yumuşatmak için her banka işleminden kendileri için komisyon almaları kaydıyla, Mısır ulusal bankasını inşa etmelerine ve sahip olmalarına hak tanıdılar; yanlışın nerede olduğunu anlıyorsunuzdur!..

Bu sırada, Mehmet Ali Paşa'dan sonra gelenler, geleceğe yönelik pamuğa yatırım yapmaya karar verdiler. Tekstil üretimi Avrupa'da endüstrileşecek ilk yatırımdı, bu yüzden piyasa pamuğa doymak bilmiyordu ve Nil Vadisi'nde harika pamuklar yetişiyordu. 1860'lı yıllarında, dünya piyasasında pamuk fiyatları tırmanışa geçti. O dönemin hidivi, doğunun hovarda çapkını İsmail'in gözleri, kendisi ve ülkesinin zenginliğinin hayaliyle parlıyordu. Mısır'ın pamuk üretimini bir gecede endüstrileştirmek için Avrupalı bankerlerden çok yüksek miktarda borç aldı: Pahalıya mâl olan pamuk çırçırı ve diğer makineler aldı, Mısır için harcadıklarının maliyetini kolayca çıkaracak ve böylece sonsuza kadar pamuk satabilecekti.

Ancak pamuk fiyatlarındaki artış, güney ülkelerinden pamuk ihracını durduran ve İngiltere'nin tekstil fabrikalarını iş yapmak için başka yerlere akmaya zorlayan ABD Sivil Savaşı'ndan kaynaklanan bir parlamaydı sadece. ABD Sivil Savaşı biter bitmez pamuk fiyatları düştü ve Mısır çöktü. Şimdi, bankerler ve finans danışmanları, iştahla ülkeye akıyorlardı. Her Mısır hükümeti, kendine ait bir Avrupalı danışmanla çalışıyordu. Doğu Sorunu bakiydi; Fransa ve Britanya'nın ikisi de Mısır'da tamamen hâkimiyet kurmak için harekete hazır bekliyorlardı.

Britanya daha kıyıda duruyor gibi görünüyordu ancak bu, Fransa'yı daha batıda sahip olduğu kıyıları kaybetmemek için kararlı davranmaya itti. Fransa'nın devrimci karmaşa dönemi boyunca, Cezayirli iki Yahudi ailesi, askerlerini beslemesi için Fransa'ya 8 milyon frank tutarında tahıl sattı. Napolyon düştüğünde ve Fransa tekrar monarşiye döndüğünde, Fransa borcunu inkâr etti. Bu bölgenin Osmanlı yöneticisi, Fransız Konsolos Pierre Duval ile görüştü ve bir açıklama talep etti. Duval ona, Fransızların Araplarla para meselelerini konuşmayacağını söyledi. Yönetici Duval'ın yüzüne bir tokat attı... bir sineklikle vurur gibi... Fransız onuruna karşı

bu nasıl bir hareket? Söylendiği şekliyle Sineklik Meselesi (*L'Affaire de Mouche-Swatter*), Fransa basınına yansıdı ve bu habere kimse gülmedi. Çift taraflı aşağılamalar ara ara meydana geldi ve tansiyon yükselmeye devam etti. Bu sırada, Fransa'da yer altında monarşistler ile liberaller arasında bir mücadele vardı. Gücü elinde tutan monarşistler, kısa zamanda iç siyasetten ve başarılı askerî maceradan faydalandılar. Napolyon Mısır'da Arapların nasıl kolayca yenildiğini kanıtlamıştı ve bu nedenle, 1830'da Fransa, Cezayir'i işgal etti.[7]

Bu girişim Fransızların umduğu gibi çabuk ve başarılı olarak kanıtlandı. İdareci Napoli'ye kaçtı. Napoli'nin hükümdarı varlığını geride ve ülkesini lidersiz bıraktı. Fransa, Cezayir'den 100 milyon frank tutarında haksız bir kazanç elde etti ve bunun yarısını da Fransa hazinesine gönderdi. Geriye kalan ise, ülkeyi işgal eden askerlerin ve memurların ceplerinde ortadan kayboldu.

Hükümetinin yok olmasıyla, Cezayir bir güç çekim merkezi haline geldi ve böyle şeyleri hor görmenin doğasının nasıl olduğunu bilirsiniz. Temsili bir şey ya da bir kukla ortaya koymaktansa, Fransa, Cezayir'i üç yeni yönetim yeriyle birlikte, kendi ulusal yapısıyla korumaya karar verdi. Başka bir deyişle Fransa, Cezayir'e bir koloni gibi değil, Fransa'nın bir parçası gibi davrandı. Bu yeni yönetim birimlerine göç eden Fransız vatandaşlarına toprak satmak, onlara yardım etmek ve "geliştirmek" için "anonim" bir şirket kuruldu.

Fransa'nın gidip gelip işgal ettiği Cezayir'de bile yabancılar, göçmenler gibi geliyor ve yerlilerle savaşmıyorlardı. Sadece toprakların yüzde 80'ini almış ve dürüst bir şekilde, yerli ekonomiyle onu görmezden gelir gibi rekabet etmeyen yeni bir ekonomi kurmuşlardı. Cezayir Arapları, onlara kalan topraklara ne isterlerse ekmek, eğer gümrük vergilerinin hakkından gelebilirlerse, ürettiklerini Cezayir limanlarına getirip –ve eğer alıcı bulabilirlerse ki bulamıyorlardı– dünya piyasasında satma konusunda serbestlerdi. Ya da eğer tercih ederlerse, topraklarını bırakıp şehre taşınabilir ve işe başlayabilirlerdi –tabii sermayeleri varsa ki yoktu–, ve eğer Fransız görevlilerinden çeşitli mallar ve yasal nedenler için bir iş lisansı alabilirlerse –ki çoğu zaman alamıyorlardı.

Sonuçta Cezayirli Araplar, ülkenin hacmi, işlerin süper-üretici modern yollarla, düzgün bir biçimde aktığı Avrupa ve dünya piyasaları tarafında emilirken, eski geleneksel yöntemleriyle birbirleriyle alış veriş yapmaya devam ettiler.

Eğer bir Cezayirliye, ülkenin yüzde 80'ini Fransız alıcılara satma fikrinin arkasında mı karşısında mı olduğunu sorsalar, tabii ki karşı olduğunu söylerdi. Eğer biri bu kararla yüzleşmek zorunda kalsaydı, kesinlikle aksi yönde karar verirdi. Ama kimsenin, ülkenin yüzde 80'ini satıp satmamaya karar verme yetkisi yoktu. Mal varlığını "Fransız"a satan her toprak sahibi, sadece kendine ait bir parça toprağı bu alıcıya satıp satmamaya karar veriyordu. Küçük bir parça toprağı tek bir yabancıya satmak için geçerli nedenler varken, ülkenin yüzde 80'ini yabancılara satmak bu karara aykırıydı.

Bir sonraki yüzyıl boyunca Cezayir'deki nüfus, 700 bin Fransız vatandaşına yükseldi. Toprakların çoğuna sahip oldu ve kendilerini yerli Cezayirliler gibi düşündüler çünkü Cezayir topraklarında doğmuşlardı ve çoğunun ailesi de burada doğmuştu. Sıkıntılı bir şekilde, aynı zamanda burada beş milyon Arap da yaşıyordu ve kimse nereden geldiklerini ya da orada ne işleri olduğunu açıkça anlatamazdı. İşlevleri yok gibi görünüyordu ve neyle geçiniyorlarsa, o Fransız Cezayirlilerin içinde bulunduğundan tamamen ayrı bir ekonomiydi.

Avrupalılar 1850'de, daha önce kendisine Darülislam denilen dünyanın her kısmını kontrol ediyorlardı. Bu ülkelerde üst sınıf gibi yaşıyor, doğrudan yönetiyor ya da kimin yöneteceğine karar veriyorlardı; kaynakları kontrol ediyor, siyaseti dikte ediyor ve kendi insanlarının günlük hayatını kısıtlıyorlardı. Mısır, İran ve Hindistan gibi yerlerde, yerli insanların Mısırlı, İranlı ya da Hint olduğu için giremediği kulüpler vardı. Avrupalılar bu hâkimiyete büyük bir savaş ya da geniş çaplı bir saldırı başlatmadan ulaştılar. Avrupalılar nadir olarak, ortada bir mücadele olduğunun ve onların, kazanan taraf olduğunun farkına varıyorlardı. Ama Müslümanların dikkati bu yöndeydi çünkü bir kayanın altındayken o kayayı görmezden gelmek zordur.

Notlar:

1) Büyük Britanya, İskoçya Kralı IV. James, İngiltere tacını miras aldıktan sonra doğdu. O ve mirasçıları 1707'deki Birleşme Yasası'na kadar tacı ayrı ayrı taşıdılar. Ancak o günden itibaren "Britanyalı" ifadesini kullanmak doğru olur.
2) Osmanlı hareminin daha detaylı bir incelemesi için bkz. Alev Aksoy Croutier, *Harem: Gizemli Dünya* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009).
3) James Gelvin bu küresel etkileşimlere *The Modern Middle East*'te parmak basıyor. Bkz. s. 55-60.
4) Nick Robbin, Loot: In Search of the East India Company makalesi, 2001'de *opendemocracy.net* için yazılmıştır.
5) Gelvin, a.g.e., s. 84-86.
6) Amritsar'ın yardımcı vekili Frederick Cooper tarafından, Reza Aslan'ın *Tanrı Yoktur Allah'tan Başka* kitabından seçilmiş bir alıntı.
7) Cemil Ebu Nasır, A History the Maghrib in the Islamic Period. (Cambridge: University Press, 1988), s. 249-257.

13

Reform Hareketleri

HS 1150 - 1336
MS 1737 - 1918

Bu siyasi gelişmelerle aynı sırada, düşünsel alanda da önemli bir hikâye oluşuyordu. Bu hikâye 1800'den önce başlıyor ve her günü dünyayı sarsan sonuçlarla çok uzun zaman devam ediyordu: Yeniden canlanmayı ve Avrupalıların bu topraklarda bulunmalarıyla aynı zamanda İslam dünyasında da ortaya çıkan reform hareketlerini de kapsıyordu.

Bu iki hikâye birbiriyle ilişkili olsa da özdeş değildi. Avrupalılar olsa da olmasa da, Müslümanların statükosuna yöneltilen kapsamlı zorluklar bu dönemde yer alıyordu. Neden? Çünkü İslam dünyasında 1700'lerde ve devamında dinî kurumlar, Hristiyan Kilisesi'nin geç Ortaçağ Avrupası'nda Hristiyanlığı bürokratikleştirmek gibi bir bürokrasi ruhuyla dolmuştu. Müslüman hukukunun bütün sistemi öyle yüklü işliyordu ki, yeni hevesliler için yapılabilecek yaratıcı tek bir iş yoktu. Kişisel ve sosyal hayatın her durumunda Şeriat Hukuku'na başvurmak önceden yapılmış bir anlaşmaydı. Ulemanın gücü etrafı kaplayacak kadar büyümüştü. Sufi tarikatları kurumsallaşmıştı ve her seviyede otorite "içtihat kapılarının kapalı" olduğunu kabul ediyordu.

Hatırlayın, içtihadın anlamı akla dayalı özgür ve bağımsız düşünmeydi. Kutsal yazılardan bağımsız düşünülemezdi ama içtihat yaratıcı bir şekilde kutsal yazıların işaret ettikleri yoluyla düşünmeyi de kapsıyordu. Müslüman düşünürler, ilk başta içtihatın, Kur'an'da ve hadiste, Kur'an tarafından açıkça belirtilmemiş şeyler üzerinde ve daha önceki otoriter düşünürlerin eserleri üzerine çalışmasına izin vermişlerdi... Ve böylece, 18. yüzyıl civarında, önemli düşünürler genelde açıkça anlatılmayan konular olduğuna ilişkin uzlaşmaya vardılar. Her şeyin üzerinden geçilmiş, her şey çalışılmıştı, sıradan insanlar artık daha fazla özgür ve bağımsız düşünceye ihtiyaç duymuyorlardı. Onlara kalan tek şey kurallara uymaktı.

Yine de, kurallara uymak insanların dinden edinecekleri ruhani doyumu sağlamıyordu. İslam'ın bürokratikleşmesi, Protestan Reformu'nu kışkırtan Hristiyanlıktaki gibi bir afallama ve durgunlaşma yaratmıştı. Ve aslında 18. yüzyılın ortalarına doğru, reform hareketleri İslam dünyasına da yayılmaya başlamıştı.

Fakat hiçbir zaman Avrupa'nın Protestan Reformu'nun Müslüman bir versiyonu olmadı, sonuçta reformu takip eden sonuçların hiçbiri gerçekleşmedi: Burada bir bireysellik öğretisi oluşmadı, milliyetçilik ile din bir araya gelmedi, devlet ve kilise birbirinden ayrılmadı, laik ve dinî alanlar arasında kavramsal bir ayrım olmadı, aydınlanma tarzı ani gelişmeler olmadı ve bu nedenle demokratik, bilimsel ya da endüstriyel devrimler de olmadı.

Neden olmadı?

En başta reforma olanak sağlayan bazı konular, İslam'da baş göstermedi. Protestan Reformcular, Kilise'ye karşı isyan başlattı; İslam'da kilise gibi bir kurum yoktu. Protestan Reformcular papanın otoritesine saldırdılar; İslam'da bir papa da yoktu. Protestanlar, rahiplerin Tanrı ile insanlar arasına giremeyeceğini söylediler; İslam'da hiçbir zaman rahiplik olmadı (ulema rahiplerden çok hukukçulara benziyordu). Protestan Reformcular, Tanrı ile ibadet eden insanlar arasında doğrudan ve kişisel bir etkileşim olduğu konusunda ısrarcıydılar. Müslüman inananların ibadetleri her zaman böyle olmuştu zaten.

Kuşkusuz Avrupalılar da bir etkendi. Resimde onlar olmadan Müslüman reform hareketleri bambaşka bir hal alabilirdi. Avrupalı dinî reformlar tamamen Avrupa koşullarında biçimlendi. Bu demektir ki, Protestan Reformcular Katolik pratiklerini ve öğretilerini engellerken, kendi toplumlarındaki içsel konulara değiniyorlardı, dışarıdan bir kültürel engele karşı Hristiyanlığı soymuyorlardı. 1517'de, az sayıdaki Hristiyan, Müslümanların Hristiyanlıktan daha ikna edici bir mesaj taşıdığından ya da Hristiyan gençliğinin İslamiyete dönemeye başlamasından endişe ediyordu. Türkler kapıdaydı, bu doğru ama onlar ne oturma odasında ne de yatak odasındaydı. Türkler, Hristiyanların fiziksel varlığına karşı tehdit oluşturuyorlardı ama Hristiyanlığın ruhsal varlığına karşı değil.

Müslümanlar başka bir boyuttaydı. Bahsettiğim gibi, İslam her zaman kendi siyasi ve askerî başarılarını kendi öğretilerinin ve alametlerinin birer kanıtı olarak savunmuştu. Bu süreç, Bedir ve Uhud gibi ikonik savaşlarla, savaşın sonuçları teolojik anlamları işaret ettiğinde başladı. Genişleme mucizesi ve zafer ile gerçek arasındaki bağlantı yüzyıllar boyunca sürdü.

Sonra, Müslüman teologların kendi öngörülerini tekrar gözden geçirmeye zorlayacak olan Moğol Katliamı ortaya çıktı. Bu süreç, Moğollara karşı, İbni Teymiye gibi reformcuları ortaya çıkardı. Yine de, Müslümanların zayıflığı somut ve kolay anlaşılırdı. Moğollar öldürme konusunda daha güçlüydü ama bir ideolojileri olmadan gelmişlerdi. Katliamın yaraları sarıldığında, insanların anlam bulma açlığı patlama noktasına geldi, her zaman olduğu gibi Moğolların, bu konuda önerecekleri bir şey yoktu. Gerçekte, onların kendileri yön değiştirmişti. Sonunda, daha önce Türkleri ve ondan da önce Persleri içine aldığı gibi Moğolları da içine alarak İslam kazandı.

İslamiyeti kabul etmeleri Moğolları daha az kana susamış yapmadı (Timurlenk'in kanıtladığı gibi) ama en azından din değiştirmiş yöneticilerinin koruması altında eski arayışları, molozlarından duman tüten harabe bir dünyada da olsa tekrar başladı; Allah'ın toplumunu inşa etmek ve evrenselleştirmek için bir arayış.

Aynı şey yeni derebeyleri için de söylenebilirdi. Avrupalılar kendi yaşam tarzlarının gerçekliğine inanmış ve mutlak doğru hakkında kendi fikirle-

rine sarılmışlardı. Basitçe Müslümanları Hristiyanlığa döndürmeye çalışan misyonerler değillerse, İslamiyeti görmezden geldikleri kadar zorlamadılar (misyonerler ise tartışmaya girmiyorlardı) ama çocukların oyuncaklarına ya da ilkel insanların garip kutsal eşyalarına bakan biri gibi sadece ona gülümsüyorlardı. Müslüman ehiller için ne kadar çıldırtıcı! Peki, bununla ilgili olarak Müslümanlar ne yaptı?

Müslüman ve Hristiyan düşünürler, fikirlerini tartışabilecekleri ortamlar buldularsa da, bu durum, Müslümanların karşı karşıya kaldığı muammayla ilgili değildi. Çünkü 19. yüzyıl boyunca, İslamiyetin karşılaştığı zorluklar –bu sorunlar sonradan reforma ve şimdi "modernite" dediğimiz şeye evrilecek–, seküler ve hümanist bir dünya görüşü olan Hristiyanlıktan gelmiyordu.

Müslümanlığın zayıflığının ve Avrupa'nın gücünün kaynağı açık değildi. Bu askerî avantaj için zorunlu olarak cevaplandırılması gereken bir soru da değildi. Birçok yerde yabancılar işkence etmiyor ve öldürmüyorlardı. Birçok yerde yeni derebeylerin kendileri yöneticiler olarak kurulmamışlardı. Resmî olarak Müslümanlar hâlâ kendi yerel hükümdarlarına sahiplerdi hâlâ Müslüman memurların belgeleri topladığı yerlerde kendi hükümet binalarını inşa ediyorlardı ve her Müslüman devletinin bir yerinde antik zamanların modası geçmiş görkemine dayanan bir başkent, onun içinde bir başkent sarayı, onun içinde bir taht ve o tahtta oturan bir şah, sultan, nevvab, han, hidiv ya da ne derseniz, zenginliği geçmişin hükümdarlarından ayırt edilemeyen yerel bir yönetici vardı.

İran'da yabancılar, gücün koridorlarında sadece danışmanlar olarak dolaşıyorlardı. Türkiye'de, danışmanlar olarak ücretleri topluyorlardı. Mısır ve Levant'ta "koruyucular" olarak bulunuyorlardı. Britanya Parlamentosu tarafından atanmış bir hükümet generali olan Hindistan'da bile, "düzeni sağlayan" asker ve emniyet güçleri genelde Müslümanlardan, Hintlerden, Sihlerden, Parsilerden ve diğer yerellerden oluşuyordu. Müslümanlar nasıl hâlâ kendilerinin yönetimde olmadığını iddia edebilirdi?

Ve 18. yüzyılın sonuna doğru, Müslümanlar etrafa baktılar ve fethedilmiş olmaktan gelen korkuyu gördüler: Bengal'den İstanbul'a kadar, hayatlarındaki her konuda, kendi şehirlerinde, kendi kasabalarında, kendi

komşularında ve hatta evlerinde bile yabancılara itaat eder hale gelmişlerdi. Ve sadece yan kapıdaki yabacılar değil, farklı dilleri konuşan, farklı dinî törenleri olan, farklı giysiler ya da başlıklar giyen (ya da şaşırtıcı biçimde bunların hiçbirini giymeyen) insanlar farklı evler inşa ediyor, farklı topluluklar kuruyorlardı. Domuz eti yiyor, içki içiyorlardı; kadınları yüzlerini göstererek ortalıkta dolaşıyor, komik olmayan şakalara gülüyor ve asıl komik şeylerdeki mizahı kaçırıyorlardı; garip lezzette yemekler yiyor, gürültüye benzeyen müzikler dinliyor, boş zamanlarını bulmaca çözerek ya da kriket ve kadril oynamak gibi anlamsız şeylerle geçiriyorlardı.

Böylece sorular arttı. Moğol Katliamı sırasında olduğu gibi: Eğer zaferler Müslümanların alametlerin doğruluğu konusundaki projelerini kanıtlıyorsa, kaderi bu kadar önemseyen yabancılarla karşı karşıya kalan Müslümanların zayıflığının ne işi vardı?

İslam dünyasını ele geçiren bu soruyla, İslam'ı yeniden canlandırmak için yapılan hareketler, Müslüman gücünü toparlamaya duyulan ihtiyaçtan ayrı tutulamazdı. Reformcular otantik dinî deneyime ulaşmak için öneriler getiremiyorlardı. Önerdikleri otantikliğin tarihin akışını nasıl yoluna koyacağını, önerilerinin ümmetin haysiyetini ve görkemini nasıl yerine getireceğini, Müslümanları, tarihin en uygun sonuna doğru nasıl harekete geçireceğini açıklamaları gerekiyordu: orijinal altın çağda, Medine'de gelişen adil toplumu ve tutkuyu mükemmelleştirerek ve onu tüm dünyayı kapsayana kadar genişleterek.

Çok sayıda reformcu ortaya çıktı ve çok sayıda hareket baş gösterdi ama tümü karmaşık soruya verilen üç genel cevap içinde sınıflandırılabilir.

Cevaplardan biri, değişmesi gereken şeyin İslam değil, Müslümanlar olduğunu söylemekti. Yenilikler, değişiklikler ve yapılan ilaveler inancı bozuyordu, bu nedenle İslam artık deneyimlenemiyordu. Müslümanların yapması gereken, Batı'dan gelen etkilerin önünü kesmek ve İslam'ı kendi aslına, orijinal biçimine döndürmekti.

Diğer bir cevap, Batı'nın haklı olduğunu söylemekti. Müslümanlar kullanılamaz haldeki dinî düşüncelerde çamura batmışlardı; İslamiyetin kontrolünü, zamanın değişimine ayak uyduramayan cahil din adamlarına

devretmişlerdi. İnancı Batı'nın izlediği yolla, doğa üstü şeylerden arındırarak modernleştirmeli, büyülü düşüncelerden feragat ederek bilim ve laik aktivitelerle uyumlu bir ahlak sistemi olarak tekrar düşünmeliydiler.

Üçüncü cevap, İslam'ın doğru din olduğunu ama Müslümanların bazı şeyleri Batı'dan öğrenmesi gerektiğini belirtmekti. Bu bakış açısında, Müslümanların ihtiyaç duydukları şey, kendi inançlarının, tarihlerinin ve geleneklerinin özünü tekrar keşfedip güçlendirmek ama aynı zamanda, Batı'dan bilim ve teknoloji alanlarını öğrenmekti. Bu reform dalgasına göre, Müslümanların modernleşmeye ihtiyacı vardı ama bunu farklı bir yöntemle yapmalıydılar: Bilim Müslüman inancıyla uyumluydu ve modernleşme, Batılılaşma anlamına gelmiyordu.

Modernitenin yarattığı zorluklara karşı verilen bu üç cevap, 18. ve 19. yüzyılın yeni ufuklar açan üç reformcusu tarafından benimsendi: Abdul Vahhab, Aligarh'lı Seyyid Ahmed ve Seyyid Cemalettin Afgani. Onlar sadece birer reformistti. Fikirleri her zaman birbiriyle zıt düşmüyordu. Bazen, reformizmin iki farklı akımı arasında kalıyorlardı. Çağdaşları ve öğrencileri sık sık birbirlerinden fikir alışverişi yapıyorlardı. Fakat yine de bu üç adam, İslam'ı yeniden canlandırmak ve onu değiştirmek için birbirinden tamamen ayrı, üç farklı yaklaşımı temsil ediyordu.

Vahhabilik

Muhammed b. Abdül Vahhab 1703'te, Arabistan'ı düşündüğümüzde kafamızda oluşan resimdeki gibi, sarı kumlarla dolu Necd Çölü'nde doğdu. Küçük bir vaha kasabasında bir kadının oğlu olarak büyüdü. Kur'an öğrencisi olacağı anlaşıldığı zaman, daha fazla eğitim alması için Medine'ye gönderildi. Oradaki öğretmenlerinden biri, onu İbni Teymiye'nin eserleriyle tanıştırdı. Moğol Katliamı'ndan sonra, Allah'ın Müslümanları yalnız bıraktığını ve eğer Allah'ın selametini tekrar kazanmak istiyorlarsa, Müslümanların İlk İnananlar'ın yoluna dönmesi gerektiğini düşünen hoşgörüsüz Suriyeli teologla. Bu öğretiler genç Vahhab'ın kulaklarında çınlıyordu.

Delikanlı, Medine'den, kozmopolit bir şehir olan İran Körfezi'ndeki Basra'ya doğru yola çıktı ve gördüğü bu mutlak ülke –çok çeşitli fikir-

ler, birçok düşünce akımı, Kutsal Kitap'ın çok sayıdaki yorumu, ışıklar, gürültü– onu derinden sarstı. Bu fazlalıkların İslamiyeti zayıflattığına karar verdi.

Sonra, çöldeki kendi kasabasına sade hayatına geri döndü ve İslam'ın kendi orijinal biçimine dönüştürülmesi konusunda dinî vaazlar vermeye başladı. Sadece Allah'ın var olduğunu gürleyerek haykırdı ve *Kitab-ı Mukaddes*'te anlatıldığı gibi herkes sadece Allah'a ibadet etmeliydi. Herkes, vahiyler yoluyla inen kurallara uymalıydı. Herkes tam olarak Hz. Muhammed'in zamanında Medine'deki İlk İnananlar gibi yaşamalı, orijinal ve kutsal topluluğun kurulmasına engel olan herkes yok edilmeliydi.

Osmanlılar tüm Arabistan'ı kendi malları olarak düşünüyorlardı ama bu kurak bölgede yaşayan, dağınık vahalarda yolcular ve sürücüler gibi güçlükle geçinen Bedevi kabileler üzerinde gerçek bir otoriteleri yoktu. Vahhab, Bedevilerin bazılarını etkiledi ve kendi grubunun ülke boyunca putları yıkmalarına izin verdi çünkü onlar uygun olmayan hürmet göstergeleriydi. Abdül Vahhab, Allah dışında başka şeye ya da başka birine bir hürmet etmenin putperestlik olduğunu vaaz etti. Sonunda Vahhab, yargıç pozisyonuna yükseldi ve uslanmaz bir fanatizm olarak gördüğü Hanbeli mezhebinin yasalarını uygulamaya başladı. Bir gün, kasabanın tanınan kadınlarından birini zina yaptığı için taşlattı. Yereller yeterince olay görmüşlerdi. Halkın bir kesimi, Abdül Vahhab'ın görevinden alınmasını talep etti, hatta linç edilmesi bile konuşuldu. Ardından Vahhab kasabadan kaçtı ve başka bir vaha olan Deriyye'ye yol aldı.

Oradaki yerel yönetici Muhammed İbn Suud onu sıcak karşıladı. İbni Suud, büyük hevesleri olan küçük bir kabile reisiydi: Arabistan Yarımadası'nı "birleştirmek" istiyordu. "Birleştirmek"ten kasıt tabii ki "fethetmek"ti. Dar görüşlü vaiz Abdül Vahhab, onda tam da aradığı müttefiki gördü; İbni Suud'a göre de tam olarak aradığı kişi Vahhab'dı. İki adam aralarında bir anlaşma yaptılar. Reis, Vahhab'ı Müslüman Toplumu'nun en tepedeki dinî otoritesi olarak kabul edecek ve onun vizyonunu uygulamaya koyacaktı; vaiz de, Müslüman Toplumu'nun siyasi lideri, emiri olarak İbni Suud'u tanıyacak, bu uğurda savaşmaları için destekçilerini eğitecekti.

Antlaşma meyvelerini verdi. Sonraki birkaç on yıl boyunca, bu iki adam Arap Yarımadası'nın Bedevi kabilelerini Suud/Vahhab yönetimi altında "birleştirdi". Söz dinlemez bir kabile ile her karşı karşıya gelişlerinde, onlara din değiştirmelerini söylemeye başladılar. "Dönün! Dönün! Dönün!" diye üç kere bağırıyorlardı. Eğer uyarı üç kere görmezden gelinirse, (genelde olduğu gibi) Vahhab askerlerine gidip karşılaştıkları insanları öldürmelerini emrediyordu; onlara göre Allah buna izin veriyordu çünkü onlar kâfirlerdi.

Dönmeleri için yapılan uyarı, saldırılan kabilelerin bu noktada aklının karışmasına sebep oldu çünkü bütün bu kabileler zaten kendilerini içten Müslümanlar olarak düşünüyorlardı. Ama Abdül Vahhab onlara "Dönün!" dediğinde, kendi vaaz ettiği İslam modelinden bahsediyordu. Buna "Vahhabilik" demedi çünkü kendisinden önceki İbni Teymiye gibi o da, Müslümanların asıl, hakiki İslamiyete dönmelerini, tüm eklentilerden kurtulmalarını ve bozuklukları temizlemelerini söylüyordu. Yenilikçi birisi değildi, hatta anti-yenilikçiydi.

İnsanlar onun düşünceleri konusunda ikna olmamışlardı ama yine de onun görüşünü, İslamiyetin farklı bir yorumu olarak görüyorlardı, İslamiyetin kendisi olarak değil. Ve onun ideolojisine Vahhabilik demekten çekinmediler, bu onun görüşlerini uygun bulanlar arasında bile kullanılan bir terim oldu.

İbni Suud, 1766'da bir suikaste kurban gitti ancak oğlu Abdül Aziz onun yerini aldı ve Abdül Vahhab'ın teolojisinin sınırları içinde Arabistan'ı birleştirme davasına devam etti. 1792'de Vahhab arkasında 20 dul ve sayısız çocuk bırakarak öldü. Hayatı 18. yüzyılı olduğu gibi etkiledi. O, Arabistan'da kendisinin ilk İslam görüşünü empoze ederken, İngiltere ve İskoçya, Büyük Britanya tarafından kapsanmış, Amerika Birleşik Devletleri doğmuş, Fransız Devrimi İnsan Hakları Bildirgesi'ni yayınlamış, Mozart müziğin gövdesini oluşturmuş ve James Watt buhar makinesini icat etmişti.

Vahhab'ın ölümü üzerine, Abdül Aziz kendisini onun halefi ilan etti. Aynı zamanda, Emir, yani yeni İbni Suud, çoktan kendisinin dinî otoritenin lideri olduğunu iddia etmişti. İbni Suud 1802'de, Hz. Muhammed'in torunu Hüseyin'in şehit edildiği Kerbela şehrine saldırdı. Bu şehir, Şii inancının

merkeziydi ve Hüseyin'in şehit edilişinin anısına orayı ele geçirmişlerdi. Fakat asıl orijinal İslam'ı değiştiren ve bozan Şiilik, Vahhab'ın listesinin baş sırasındaydı, bu nedenle şehri fetheden Abdül Aziz, orada yaşayan binlerce Şii'yi öldürdü.

1804'te Abdül Aziz İbn Suud, Medine'yi fethetti; orduları Hz. Muhammed'in sahabelerinin mezarlarını yerle bir etti. Suud/Vahhab orduları Medine'den Mekke'ye gittiler, sonra Hz. Muhammed'in doğumunu simgeleyen bir mabedi harap ettiler (böylece kimse Hz. Muhammed için putperestliğe düşmeyecekti). Şehirde bulunduğu süre boyunca da, Kâbe'de hac ibadetinde bulundu.

1811'de, Suud-Vahhab iş birliği bu sefer Osmanlının kalbine, Anadolu'ya yeni bir saldırı düzenlemeye başladı. Sonunda sultan, Vahhabi hareketine dikkatini yöneltmişti. Bu Bedeviler'le boğuşmak için Mehmet Ali'yi, Mısır'ın hidivini yardıma çağırdı. Mehmet Ali disiplinli modern ordusunu Arabistan'a gönderdi ve 1815'te –Napolyon'un kariyerinin Waterloo'da son bulmasıyla aynı yılda– İbni Suud'la çarpıştı; Mekke ve Medine'de Osmanlı kontrolünü yeniden kurdu ve Kutsal Şehir'in kapılarını her mezhepten Müslüman hacılara açtırdı. Sonra, Aziz İbn Suud'un oğlunu ve halefini, alaycı kalabalıkların önüne bir törenle çıksın ve kellesi uçurulsun diye İstanbul'a gönderdi.

Suud-Vahhab müttefikliği bir yüzyıl boyunca daha duyuldu ama sonrasında da müttefiklik bozulmadı. İdam edilen reisin, Suud konfederasyonunun yıkık kalıntılarını devralan bir oğlu vardı. Şimdi o tekrar küçük bir kabile reisiydi ama hâlâ bir reisti ve hâlâ Vahhabiydi. Otoritesini empoze edebildiği her yerde Vahhabi ulemasını yerleştirdi ve refaha ermelerini sağladı. Vahhab ölmüştü ama Vahhabilik yaşamaya devam etti.

Vahhabiliğin ilkeleri neredeydi?

Abdül Vahhab'ın gerçek yazılarına derinlemesine bakabilirsiniz, orada bugün tarif edilen gibi bir Vahhabilik bulamazsınız. Bunun en büyük nedeni, Vahhab'ın siyaset diliyle yazmamış olmasıdır; Kur'an açıklamaları yazmıştı ve onları sadece kendi öğretisinin dil haznesini kullanarak ifade etmişti. Onun Müslümanlık öğretisi, hukuku ve pratikleri üzerin-

deki dinin dar görüşlü odağı, dışarıda kalanları takıntılı yapıyordu. En önemli eseri, *Kitabu't Tevhid* (Birliğin Kitabı), her biri Kur'an'dan bir ya da iki alıntı içeren 66 bölümden oluşuyor; alıntılardan çıkarılması gereken öğretileri listeliyor, sonra da bu alıntıların Vahhab'ın öğretileriyle nasıl ilişkili olduğunu açıklıyordu. Burada Batı ya da Doğu diye bir şeyden bahsedilmiyordu; Batı'nın etkisi ya da Müslümanların zayıflığı gibi bir şey, siyasi olarak tanımlanabilecek hiçbir şey yoktu. Vahhab'ın yazılarını okumak, onun dünyaya tamamen dinî bir çerçeveden baktığını anlamak demekti. Kendi bakış açısına göre, bütün teoloji iki ilkeden oluşuyordu; ilki tevhidin ya da "birlik"in önemi, yani Tanrı'nın tekliği ve birliğiydi; ikincisi de hilenin yanlışlığıydı. Tanrı'nın kutsallığını küçücük bir parça da olsa paylaşan herkes için bu ilkeler geçerliydi.

Marx bir keresinde "Ben Marxist değilim," demişti ve eğer Abdül Vahhab bugün yaşıyor olsaydı, pekâlâ "Ben Vahhabi değilim," diyebilirdi. Ancak yine de Vahhabilik vardı ve şimdi Vahhab'ın vaazlarından etkilenmiş de olsa ya da tarihsel olarak onların Suud reisleri tarafından uyarlanmış şekillerinden gelişmiş de olsa, onlardan daha fazla ilkeyi kapsıyordu. Genişletilmiş Vahhabilik, Müslümanlara, hukukun İslam olduğunu ve İslam'ın hukuk olduğunu söylüyordu: Onu düzene koymak, tamamen bilmek ve onu takip etmek, tam olarak inancın kendisiydi.

Hukuk tam da Kur'an'ın içindeydi. Sünnet –hadiste anlatıldığı gibi Peygamber'in hayatı– Şeriat'ın açıklaması anlamına geliyordu.

Kur'an, insanların davranışlarını yönetmek için olan ilkeleri tarif etmiyordu ama asıl davranışlar ilk Müslümanların sergiledikleriydi. İnsan hayatının sadece biçimini değil, içeriğini de belirliyordu. Hz. Muhammed'in hayatında, her Müslüman'ın takip etmesi gereken bir şablon vardı.

Hz. Muhammed ve ilk üç halife döneminde Medine ideal toplumu yansıtıyordu; herkesin yasayı bildiği, anladığı ve tamamen uyduğu tek zaman dilimi. İlk İnananlar'ın mucizevi bir şekilde gelişmesinin nedeni buydu. O dönemdeki Medine, her Müslüman toplumunun onu yeniden yaratmak için kendine şablon olarak alması gereken şeydi.

Yaşamın anlamı Şeriat'a uymaktı. Sosyal ve siyasi yaşamın amacı, Şeriat'ın uygulanabileceği bir toplumu inşa etmekti. İdeal toplumun inşa edilmesini engelleyen her kimse onlar İslam'ın düşmanıydı. Bir Müslüman'ın görevleri, cihada katılmak ve İslam'ın düşmanlarını yok etmek için mücadele etmekten oluşuyordu. Cihat tam orada, inançla birlikteydi oruçla, zekâtla, hac ziyaretiyle ve dinî bir görev olarak Allah'ın birliğine şahadet getirmekle birlikteydi.

Peki, kimdi İslamiyetin düşmanları?

Vahhab'ın öğretilerine göre, İslam'a inanmayanlar, tabii ki potansiyel düşmanlardı ama en önemli olanlar saldıranlardı. Eğer, Müslüman yönetimi altında barış içinde yaşamayı kabul ederlerse hoş görülebilirlerdi. Asıl dikkate alınması gereken düşmanlar, miskinler, dönekler, münafıklar ve yenilikçilerdi.

Miskinler ile Müslümanlar konuşuyor ama beraber iş yapmıyorlardı. Onlar inancı benimsiyorlardı ama iş ibadet etmeye gelince, onları kâğıt oynarken ya da kestirirken buluyordunuz. Bu yasaklanmalıydı, böylece onlar diğer Müslümanları da yoldan çıkaramazlardı.

Dönekler, İslamiyetin içine doğan ya da onu sonradan kabul edenler ve sonra da bunu inkâr edenlerdi. Öldürülmeliydiler.

Münafıklar, Müslüman olduklarını söyleyen ama aslında olmayanlardı. Ağızlarıyla söylüyorlardı ama kalpleri başka bir inanışa bağlıydı. Onlar topluluğa karşı içeriden savaşanlardı ve bir kriz esnasında çok ciddi zararlar verebilirlerdi. Münafıklar, tespit edildikleri anda öldürülmeliydi.

Ve sonuncusu, saldırganların belki de en kötüsü yenilikçilerdi: İlaveler yaparak ya da orijinal Hukuk'un ilkelerini değiştirerek İslam'a zarar veren Müslümanlar. İlk İnananlar'dan farklı şekillerde ritüeller sergileyen veya halifenin ya da onun arkadaşlarının asla yapmadığı ritüelleri gerçekleştirenler ya da Kur'an'da olmayan fikirleri savunanlar yenilikçilerdi. Hem Şiiler hem de Sufiler bu gruba dahildi. Onlara karşı yapılan şey, Vahhabiliğe göre, sadece meşru değil, aynı zamanda tarihsel olarak zorunluydu da.

Vahhabi davranışları ve tutkunluğu, Arabistan'ın çok daha ötesine yayılmıştı. Vahhabilik İslam dünyasının diğer tarafında, Hindistan'ın ol-

duğu kıtada, verimli bir zemin buldu. Pratikte kendilerine Vahhabi diyen birçok insan, Suud kabilesinin vaaz ettiği çeşitli noktaları vurguluyordu. Örneğin buradaki sözde Vahhabiler, bir zorunluluk olarak cihadı reddettiler. Diğerleri, münafıklarla savaşarak değil, tartışmayla başa çıkabileceklerini söyledi. Bazıları miskinlerin cezalandırılmaları yerine tekrar eğitilmesi gerektiğini düşünüyordu ya da münafıkların öldürülmesi veya benzer bir şey yapılmasındansa, ıslah edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Ama kendine Vahhabi diyen herkes, İslam'a bakar gibi İslam'ın temeli olan hukuka bakıyordu. Hepsi geçmişe, Müslüman hayatı için bir şablon sunan altın çağa bakıyor ve Hz. Muhammed'in Medine'sinin ilk topluluğunu tekrar oluşturmanın Allah'ın nezdinde iyi olacağına, böylece ümmetin gücünün ve haşmetinin ilk dört halife dönemindeki gibi olacağına inanmaya meylediyordu.

İslam dünyasının dışında, Suud/Vahhab müttefikliği, parlayıp sönen kısa bir anomali gibi görünebilirdi; fakat bu ittifak, Arabistan'ın çöllerinde sönüp gitmişti. Dünya, 20. yüzyılın başlarında kurulan bir başka birliğin, "Arabistanlı Lawrence" olarak bilinen İngiliz ajanının aynı çölde yola koyulduktan sonra kurduğu ittifakın sesini duyacaktı.

Aligarh Hareketi: Seküler Modernizm

Seyyid Ahmed ya da hayatında sonradan isimlendirildiği gibi Aligarhlı Sör Seyyid Ahmed, 19. yüzyılda İslam dünyasının büyük bölümünde bağımsız olarak ortaya çıkan bir düşünce biçimini temsil ediyordu. O ve diğerleri, İslam'ın bir ahlak sistemi olarak tekrar düşünülmesi, geleneklerine ve ruhuna uygun hareket edilmesi ama Avrupalılar tarafından hâkim olunan seküler dünyayla uyumlu olması gerektiğini açıklamaya başlamışlardı.

Seyyid Ahmed 1817'de Delhi'de bir Müslüman ailesinde doğdu. Ataları, Babür hâkimiyeti altındaki dünyanın bu kısmında önemli görevlerde bulunmuşlardı. Şimdi kıtadaki İngiliz salgını, nesiller geçtikçe daha da derinleşiyordu ve Seyyid Ahmed'in ailesi bu yeni düzene uyum sağlamıştı. Büyükbabası Doğu Hindistan Şirketi'nde sorumluluk gerektiren bir görevdeydi, bazen onları okula götürüyordu bazen de bir İngiliz delegesi

olarak İran'a seyahat ediyordu. İki kere Babür İmparatoru'nun başbakanı olarak çalışmıştı ama "imparator" bu noktada yine de sadece başka bir İngiliz emeklisiydi ve başbakanın en önemli görevi emeklilik maaşının devamı için gerekli formları doldurmaktı. Seyyid Ahmed'in babası da aynı şirket için çalışıyordu ve kardeşi de Hindistan'ın ilk Urdu dilindeki gazetesinde işe başlamıştı. Kısaca, Seyyid Ahmed yüksek kademeden modernist, Batı'ya uyum sağlamış bir aileden geliyordu ve İngiliz hayatı hakkında çok şey biliyordu.

Ancak annesi inançlı bir Müslüman'dı ve bilgeliğiyle saygı görüyordu. Oğlunun medreseye gitmesini sağladı. Büyükbabasını kendi hayatını etkileyen bir emsal olarak görüyordu. Böylece Seyyid Ahmed, kendi kişiliği içinde çatışan bu iki akım arasında büyüdü: Kendi Müslüman topluluğuna gönülden bağlılık ve İngiliz kültürüne gösterilen yüksek bir hürmet ve onun kolonilerine gösterilen saygıya duyulan hasretle.

Maalesef, babasının ani ölümünden sonra finansal bir yıkıma uğradı. Seyyid Ahmed okulu bırakmak ve işe başlamak zorunda kaldı. Doğu Hindistan Şirketi'ne bir işçi olarak girdi ve sonunda küçük dosyalarla uğraşan bir yargıç yardımcılığına terfi etti ama Şirket'in yasal sisteminde bu küçük bir pozisyondu: Aslında neredeyse yüceltilmiş bir işçiden fazlası değildi. Daha fazla yükselemedi çünkü hiçbir zaman resmî eğitimini tamamlayamadı; daha çok, kendini yetiştirmiş biriydi.

Hırsla eline geçirebildiği, tüm bilimsel literatürü ve İngiliz Dili ve Edebiyatı literatürünü okuyordu. Hint Müslüman arkadaşlarıyla okuma grupları ve tartışma kulüpleri kurdu ve bilimsel konularda ders dizileri oluşturdu. 1857'deki Hint Ayaklanması sırasında, İngilizlerin tarafını seçti ama sonradan, İngiliz yönetiminin hatalarına ve önemsiz bulduklarına başka bir bakış açısıyla yaklaştığı "Hint Direnişinin Nedenleri" adında bir risale yazdı, bu risaleyi, Kalküta ve Londra'daki hükümet görevlilerine gönderdi. Daha sonra bunu, "Hindistan'ın Sadık Müslümanları" adlı bir el kitabı takip etti. İngilizceye, İngiliz bir albay tarafından çevrildi. Bu küçük kitapta, Hint Müslümanları Kraliçe'nin en saygın tebaası olarak tasvir ederek, dindaşlarını İngilizlerin gözünde yeniden diriltmeye çalıştı. Aynı zamanda, Müslümanların İngilizlere karşı hiçbir cihat eğilimi ta-

şımadıklarını ve taşımamaları gerektiğini de iddia etti. Bunu söylerken, akademik din kitaplarından alıntılar yaparak İngilizlere karşı yapılacak bir cihadın –İngilizlerin Müslümanların inanışlarını kısıtlamaya çalışmamaları veya onlara karışmamaları nedeniyle–, izin verilebilir bir şey olmadığını kanıtlamaya çalıştı.

Sonunda 1874'te, İngiltere'yi görmeye karar verdi. Bu, Seyyid Ahmet'in Hindistan sınırları dışına ilk çıkışıydı. Yazılarının ilgi gördüğü Londra'da, ortalamanın üstünde bir yaşam sürdü; entelektüellerle, sanatçılarla ve aristokratlarla sıkı ilişkiler kurdu. Bu çevrede, kararlı bir şekilde yöresel elbiselerini giyerek, dürüstçe geniş bir sakal bırakarak, asker kepi biçimli küçük takkesini giyerek ve Babür'ün yüksek sınıflarının eski moda bir beyefendisi olarak gördüğü her şeye santim santim bakarak dikkat çeken bir figür oldu. Kraliçe'nin kendisi de onu "Hindistan'ın Yıldızı" nişanıyla ödüllendirdi, bu da, bundan sonra kendisine *Sör* Seyyid Ahmed Han denmesine yol açtı.

Daha sonra bir gün Londra'dayken, bir İngiliz tarafından yazılan Hz. Muhammed'in aşağılayıcı bir biyografisine rastladı. Yıkıldı. Düşündüğü diğer her şeyi bırakıp o İngiliz'i çürütmek için Peygamber'in kendi biyografisini yazmaya başladı. Kitabı Urdu dilinde yazdı çünkü bu onun anadiliydi ama eserin amacı Avrupa halkına seslenmekti; bu nedenle bölüm bölüm yazdıkça, İngilizce, Fransızca, Almanca ve Latince çevirisini yaptırmak için para ödedi. Eser çok derin olduğunu kanıtladı: eğilimlerini sıralamış, sonunda Hz. Muhammed hakkındaki makalelerin tümünü vererek bitirmişti. Tamamlanmasına rağmen parasız kalmıştı ve Hindistan'dan ayrıldıktan 17 ay sonra bile, kendini meteliksiz ve yorgun bir biçimde tekrar eve kapatmıştı.

Eleştirmenler İngiltere'nin onu derinden etkiledini söylerler. İngiltere'ye kıyasla, kendi vatanını acı verici bir şekilde geri kalmış buldu. "İngilizleri pohpohlamaktan uzak bir şekilde" diye yazıyordu. "Dürüstçe söyleyebilirim ki, İngilizlerin eğitimi, tavırları ve istikametiyle karşılaştırıldığında, Hindistan'ın yerlileri, yüksek ya da alt kademeden, tüccar ya da küçük esnaf, eğitimli ya da cahillerinin tümü, yakışıklı bir adama dönüşebilecek kirli hayvanlar gibiydiler."

Peki, onun yandaşları olan Müslümanları bu kadar geri kalmış yapan şey neydi? Bu topluluğu daha yükseklere taşıyabilmek için ne yapabilirdi? Seyyid Ahmed, asıl problemin Müslümanların İslamiyeti yorumlayış biçimlerinden kaynaklandığına karar verdi. Batı düşüncesinin batağındaydılar, doğa üstü şeylere sımsıkı tutunmuşlardı ve buna İslam diyorlardı. Sör Seyyid Ahmet Han, Hindistan Uleması arasında kendi çağdaşlarını kızdıran bir öğreti oluşturmaya başladı. Diyordu ki; din, insan arayışı ve başarısının doğal bir alanıdır. İnsan hayatına entegre olmuştur. Doğa döngüsü içinde, insan toplumlarıyla birlikte, sanat, tarım ve teknoloji gibi evrim geçirir ve insanlar daha uygar oldukça daha da karmaşıklaşarak büyür.

İlk insanların, ahlaki ve etik konuları açıklamak için sınırlı bir kapasiteleri vardı, diyor Seyyid Ahmed. Tutkularının üstesinden gelebilmek ve ahlaki yargılara ve ilişkilere varmak konusunda onlara yön gösterebilmesi için dini yaymaya ihtiyaçları vardı: Yukarıdan gelen ve açıklaması olmadan uyulması için Peygamber tarafından iletilen kurallara. Ama en mükemmelin ahlaki ve etik emirleri, yani gerçek din, tamamen irrasyonel temellere sahip değildi. Onlar mantıklıydı ve mantık onları keşfedebilirdi, tabii insanlar entelektüel kapasitelerini bunu yapabilmek için geliştirirlerse.

Hz. Muhammed'in, kendisinin peygamberlerin sonuncusu olduğunu duyurmasının amacı buydu; kendi zamanının Mekke ve Medine'sindeki konularda kendi kurallarının, yüzyıllar boyunca insan ilişkilerini düzenleyen son sözler olduğunu iddia etmemişti. Allah'ın açıklanmamış emirleri olmadan, kendi ahlak toplumları arayışına devam etmek için ihtiyaç duydukları son araçları getirdiğini söylemişti. İslam yaygınlaştırılan dinlerin en sonuncusuydu, çünkü o akla-dayalı-dinlerin çağının başlangıcıydı. Rasyonel insanlar, ahlaki mükemmelliğe doğrudan mantıklı temel ilkeleri akıl ederek ulaşabilirlerdi. İslam'ın getirdiği mantıklı temel ilkelerdi. Onlar, Hristiyanlıktakilerle aynıydı ve İslamiyetteki uyarıyla birlikte, yaygınlaştırılmış diğer dinler de aynı rasyonelliği paylaşıyorlardı. Bu uyarı, insanları körü körüne doğa üstü güçlere itaat etmekten kurtaracaktı ve Müslümanların Kur'an'daki ayetleri yanlış yorumlamalarından kaynaklanan dogmalar da son bulacaktı.

Seyyid Ahmed alttan alta, Müslümanların cennet ve cehennem hakkındaki takıntılarını ve Tanrı'nın tarih boyunca gerçekleştirdiği mucizevi işlerle ilgili bağlarını koparmaları ve inanışlarını bir ahlak sistemi olarak yeniden gözden geçirmeleri gerektiğini ima ediyordu. Bu bakış açısına göre, iyi Müslümanlar illaki Kur'an'ı her gün saatlerce Arapça okuyanlar ya da belirli bir kalıpta giyinenler ya da sürekli ibadet edenler olmayabilirdi. İyi Müslümanlar, yalan söylemeyenler, dedikodu yapmayanlar ya da çalmayanlar ve öldürmeyenler olarak tarif edilmişti. Onlar, kendi kapasitelerini başkalarının yararına sürekli geliştirmeye çalışanlar, kendi toplumunun faydasına göre davrananlar, toplumda adaleti sağlamaya çalışanlar, toplumlarına karşı sorumlulukla hareket edenler ve ellerinden geldiğince iyiliği, yardımı ve birliği pratik edenlerdi.

Seyyid Ahmed İngiltere'ye gitmeden önce, Hindistan'ın kuzeyindeki Aligarh kasabasında Bilimsel Topluluk olarak bilinen bir cemiyet kurmuştu. Bu cemiyet, dersler icra ediyor ve Batı kültürünün önemli kitaplarını, Urdu diline ve Farsçaya çevirerek Hint Müslümanların ulaşabilecekleri gelişmiş bir Avrupa eğitimi veriyordu. Sör olarak İngiltere'den döndükten sonra, Sör Seyyid Ahmed Bilimsel Topluluk'u, İslam dünyasının Cambridge'i yapma umuduyla, bir üniversiteye çevirdi. Geleneksel "dinî bilimler"e ve İslam eğitiminin diğer geleneksel konularına ek olarak, Aligarh Üniversitesi'nin müfredatı fizik, kimya, biyoloji ve diğer "modern" bilimleri de kapsıyordu.

Hindistan Uleması'nın çoğunluğunun Seyyid Ahmed'in görüşlerine saldırmasına rağmen, üniversite gelişti ve öğrencilerini etkiledi. Aligarh Üniversitesi öğrencileri ve fakülte 20. yüzyılda Müslümanların Hindistan'dan ayrılmasını ve kendi ulus devletlerini kurmasını ve Pakistan'ın doğumuyla sonuçlanan, laik bir hareketin tohumlarını ekti.

Seyyid Ahmed'in özellikli fikirleri kendi ismiyle özdeşleştirilmiş geniş bir hareket yaratamadı ama diğer Müslüman topraklarındaki modernist entelektüeller benzer sonuçlara varan benzer fikirler yayıyorlardı. İran'da Kaçar Hanedanı Şahları, Darül Fünun olarak bilenen, Batı'nın tüm bilimlerine, sanatına, edebiyatına ve felsefesine giriş dersleri öneren bir okul kurdular. Bu okulun mezunları, İran'a, kendi toplumlarını Batı biçiminde şekillendirmeyi amaç edinmiş ilk modernist tohumları ekmeye başladılar.

Aynı modernistler Osmanlı İmparatorluğu'nun kalbinde de çok aktiftiler. 19. yüzyılın son döneminde Osmanlı hükümetindeki modernist akım, Avrupa tarzında okullar kurmayı, hükümet bürokrasisinde Avrupa tekniğinde bir yönetimi, Avrupa tarzında bir orduyu, Avrupa tarzında giyinen askerleri, hükümet görevlilerinin Avrupa tarzı giysiler giymesini desteklemeyi ve benzerlerini de kapsayan, Tanzimat ya da "reform" denilen politikaları hayata geçirdiler.

İslami Modernleşme

19. yüzyılın egemen Müslüman reformcusu Seyyid Cemaleddin Afgani olarak adlandırılan bir volkanik güce geldik. Afganlar onun 1836'da Afganistan'da, Kâbil'in yaklaşık 80 km doğusundaki Kunar Vilayeti'nin başkenti Esadabad kentinde doğduğuna inanıyor.

Ailesi, Afganistan'ın yönetici aşiretine evlilik yoluyla bağlıydı. Fakat Seyyid Cemaleddin Afgani daha küçük bir çocukken, bu soylularla bozuşmuşlar ve aceleyle İran'a taşınmak zorunda kalmışlardı.

Yeterince kafa karıştırıcı bir şekilde, aile İran'da aynı ada sahip bir şehre, yani Esadabad'a taşındı. Bu, Seyyid Cemaleddin Afgani'nin nerede doğmuş olduğuna dair uzun süreli bir tartışmaya yol açtı; Afganistan'ın mı yoksa İran'ın mı yerlisiydi?

Afganlar, onun kendisini her zaman Cemaleddin Afgani –"Afganistanlı Cemalettin"– olarak tanıttığına dikkat çekiyor. İranlı tarihçiler, onun sadece İranlı olduğu gerçeğini saklamak için kendisine "Afganistanlı" dediğini ve belgesel kanıtlarda üstü kapalı bir şekilde belirtilene göre, sorunun hâlâ açık bir şekilde ortada olduğunu söylüyorlar. Diğer yandan, ben Afganistan'da büyürken, Kâbil'deki birçok insan, onun o sırada hâlâ Kunar'da kalan ailesini ve akrabalarını biliyor görünüyordu. Bana kalırsa bu, konuyu sonuca vardırmış görünüyor; ama belki de sadece Afgan olduğum içindir.

Kesin olan tek bir şey var: Bugün çok sayıda Müslüman hükümet Seyyid Cemaleddin'i üzerinde hak iddia edilecek iyi bir ödül olarak görüyor. Ancak onun zamanındaki her Müslüman hükümet, bu din kardeşini, karışıklık

çıkaran bir bela olarak görmüş ve sonunda onu dışarı atmıştı. Size onun heyecan verici, gezginci kariyerinin kısa bir özetini sunmama izin verin.

Nerede büyümüş olursa olsun, kimse onun 18 yaşındayken Hindistan'a gidişini tartışmıyor. Tam o sırada, Hindistan'da anti-İngiliz bir algı kıvılcımlanmıştı ve Cemaleddin anti-İngiliz emeller peşinde koşan bazı Müslümanlarla tanışacaktı. Büyük Hint Ayaklanması patlak verdiğinde, Mekke'ye seyahat etmişti ama Müslüman doğuyu derinden etkileyen İngiliz misillemelerine tanıklık edeceği bir zamanda geri dönmüştü. Cemaleddin, İngilizlere hayatı boyunca sürecek olan nefretini ve genel olarak Avrupa sömürgeciliğine duyduğu antipatiyi büyük olasılıkla Hindistan'a yaptığı ilk seyahatinde edinmişti. Hindistan'dan sonra ise rotası şu şeklindeydi:

- **Afganistan**. Orada, İngilizlerin yerinden etmeye çalıştıkları ama başarılı olamadıkları kralın güvenini kazandı. Kral, Cemaleddin'i, en büyük oğlu Azam'ı eğitmesi için görevlendirdi. Cemaleddin, Müslüman gücünün ve gururunun yeniden kazanılması amacıyla İslam'ı modernize etmek ve reform için gerekli olan fikirlerini çoktan formüle etmişti. Ülkenin vârisinin kendi bakış açısıyla şekillendirmesi için eğitim işini iyi bir fırsat olarak görmüştü. Prens Azam Han'ı kendi reformcu fikirleriyle demlemiş ve onu modern bir çağda Afganistan'a liderlik etmesi için eğitmişti. Maalesef Azam, sadece babasının başardıklarıyla yapabildi. Kuzenlerinden biri onu, İngiliz desteğiyle çabucak saf dışı kaldı. İngilizler, büyük olasılıkla Azam'ı bir nedenle yerinden ettiler çünkü Cemaleddin'in tahttaki hâkimiyetini istememişlerdi. Onun ne yapmak üzere olduğunu hissetmişlerdi. Sonuçta, Azam sürgün edildiği İran'a gitti. Aynı şekilde Cemaleddin de kaçmaya zorlandı ve...
- **Anadolu**'ya gitti. Orada İstanbul (Darülfünûn-ı Şahane) Üniversitesi'nde söyleşiler yapmaya başladı. Müslümanların modern bilimler hakkındaki her şeyi öğrenmeleri ama aynı zamanda çocuklarını İslami değerler, gelenek ve tarihle daha ılımlı bir şekilde büyütmeleri gerektiğini iddia etti. Diyordu ki; modernleşme, Batılılaşma anlamına gelmek zorunda değil: Müslümanlar pekâlâ İslam'ın kendi içinde, ayrık bir İslami modernleşmenin içeriğini arayabilirler. Bu mesaj hem kitleler hem de üst

sınıflar arasında popüler olduğunu kanıtladı. Seyyid Cemaleddin şimdi, Osmanlı Türkiyesi'nde iyi bir yeri hak ediyordu ve hayatını, İslam için konuşan onurlu ve oldukça iyi mükâfatlandırılmış biri olarak yaşayabilirdi. Bunun yerine o, İslam medeniyetindeki bilimsel öğrenmeyi kısıtlamakla suçladığı ulemanın baskıcı "yol göstericiliği" olmadan, Kur'an'ı kendileri için yorumlama özgürlüğünü öğretmeyi tercih etti. Doğal olarak bu, güçlü din adamları kurumunun oklarını üzerine çevirmelerine yol açtı ve sürüldü; böylece 1871'de...

- **Mısır**'a gitti. Ünlü El-Ezher Üniversitesi'nde öğretmen olduğu ve ders verdiği yer. İslami terimlerle kendi bakış açısını açıklamaya devam etti. (Bu dönemde aynı zamanda Afganistan'ın tarihini de yazdı, bu belki de insanların onun İran'dan değil de Afganistan'dan olduğuna inanmaları için başka bir ipucuydu). Yine de Mısır'da da, Muhammed Ali'nin kurduğu hanedanlık İngiliz ve Fransız çıkarlarıyla flört eden despot bir yönetici sınıfa dönüştüğünde, zenginin ve güçlünün yozlaşmasını eleştirmeye başladı. Ülkenin yöneticilerinin mütevazı bir yaşam biçimi edinmeleri ve ilk Müslüman toplumunun liderlerinin yaptığı gibi insanların arasında yaşamaları gerektiğini söyledi. Aynı zamanda parlamenter demokrasi için çağrılarda bulundu. Ancak, demokratikleşmenin Batılılaşma anlamına gelmediği üzerinde ısrarla durdu. İki İslam kavramında İslami bir demokrasi modeli için gereken temelleri buldu: şura ve icma.

Şura "danışma meclisi" gibi bir anlama geliyordu. İlk Müslüman liderlerin toplumun önerilerini ve rızasını aldıkları bir mekanizmaydı. İlk şura Halife Ömer'in vârisini belirlemek için seçtiği küçük bir gruptu. O şura, kendi adayını Medine'nin Müslümanlarına sunmak ve onların onayını almak zorundaydı. Tabii ki o topluluk sadece birkaç bin kişiydi ve lider üyelerinin hepsi ana camide ve onu çevreleyen avluda bir araya gelebiliyorlardı, böylece şuranın toplandığı yer doğrudan demokrasi salonu haline gelirdi. Bu model Mısır gibi kocaman bir ülkeye nasıl uyarlanabilirdi?

İcma "oy birliği" demektir. Bu kavram, Peygamber'e atfedilen bir konuşmadan doğmuştu: "Benim insanlarım asla bir yanlış üzerinde oy birliğine varmazlar." Ulema bu konuşmayı, onların hepsinin

üzerinde uzlaştığı bir öğreti konusunun, daha sonra tartışılabilir ya da sorgulanabilir olmadığını kanıtlamak için kullandı. Kısaca, icmayı kendi aralarındaki bir oy birliği anlamına gelecek şekilde kullandılar. Ancak, Cemaleddin, bu iki kavramı yeniden yorumladı ve anlamlarını genişletti. İslam'daki şura ve icmadan, insanların desteği olmadan yöneticilerin meşruiyetlerini kazanamayacağı anlamının çıkarılması gerektiğini iddia etti.

Demokrasi hakkındaki fikirleri Mısır kralını sinirlendirdi ve üst sınıfların yozlaşması hakkındaki nutukları belirli bir gelir seviyesinin üzerindeki herkesi rahatsız etti. 1879'da Cemaleddin Mısır'dan kovuldu ve geri döndüğü yer...

- **Hindistan** oldu: Orada Sör Seyyid Ahmed tarafından kurulmuş ve yönetilmiş olan "liberal" Aligarh hareketi, defterinin dürülmesi gereken bir güç haline evrilmişti. Ama Cemaleddin, Sör Seyyid Ahmed'i soytarılık yapan bir şarlatan olarak gördü ve bunu tam kapsamlı tek kitabı olan "*Er-Red-aled-Dehriyyin*"de (Tabiatçılığa Reddiye-Materyalistlerin Çürütülmesi) söyledi. Ancak, İngilizler Seyyid Ahmed Han'ın fikirlerini seviyorlardı. Mısır'da bir isyan çıktığında, İngiliz otoriteler bunun Cemaleddin'in destekçileri tarafından onun yönlendirmesiyle oluştuğunu iddia ettiler ve onu birkaç aylığına hapse attılar. İsyan bastırıldığında, onu salıverdiler ama Hindistan dışına sürdüler ve böylece 1882'de bu sefer de...
- **Paris**'e geçti; İngilizce, Farsça, Arapça, Urdu dilinde ve Fransızca yayımlanması için çok çeşitli makaleleri yazdığı yere (bu dillerin tümünde tamamen akıcı değildi ama etkili olmayı başarmıştı). Makalelerinde, İslam'ın rasyonel bir dinin tam merkezinde olduğunu ve İslamiyetin bilimsel devrime öncülük ettiği fikrini geliştirdi. Müslüman ulemanın ve despotların İslam dünyasında bilimsel gelişmenin önünü kestiğini ama din adamlarının ve despotların Hristiyanlığı da kapsayacak şekilde diğer dinlerde de aynı şeyi yaptığı fikrini ısrarla sürdürdü. O dönemde Fransa'da, Ernest Renan adlı bir filozof, Müslümanların içsel olarak bilimsel düşünme yeteneğinden yoksun olduklarını yazıyordu. (Renan, aynı zamanda Çinlilerin de "muhteşem bir el becerisine sahip bir ırk olduklarını olduğunu ama hiçbir onur duygusu taşımadıklarını" söy-

lüyordu. Yahudiler "tamamlanmamış"tı, "Zenciler" en mutlu toprak sürücüleriydi, Avrupalılar doğal lider ve askerlerdi.Ona göre, eğer herkes "yapmak için" yaratıldığı şeyi yaparsa dünyayla tamamen uyumlu olacaktı.[1]) Cemaleddin, Renan'la Sorbonne'da (en azından Müslümanlar arasında ünlüydü), İslamiyetin, Hristiyanlıktan sadece biraz daha az "bilimsel" göründüğünü çünkü daha sonra kurulduğunu ve sonuç olarak gelişmesinin daha erken evrelerinde olduğunu iddia ettiği ünlü bir tartışmanın içine girdi.

Paris'te, Cemaleddin ve onun himayesindeki Mısırlı bir adam, yeni ufuklar açan "Kuvvetli Bağ" adında bir gazete çıkarmaya başladılar. Parasız kalmadan ve diğer zorluklarla karşılaşmadan önce sadece 18 baskı yapabildiler ve daha sonra gazeteyi kapatmak zorunda kaldılar. Bu 18 sayıda, Cemaleddin, bugün Pan islamizm olarak adlandırılan şeyin temellerini attı. Belirli konular üzerinde Müslüman ve Avrupalı güçler arasında yaşanan görünürdeki tüm yerel mücadelelerin –Azerbaycan üzerine İranlılar ve Ruslar arasındaki, Kırım üzerine Osmanlılar ve Ruslar arasındaki, banka borçları üzerine İngilizler ve Mısırlılar arasındaki, tahıl satışı üzerine Fransızlar ve Cezayirliler arasındaki ve sınırlar üzerine İngilizler ile Hindistan ve Afganistan Halkı arasındaki ve benzerleri– çok farklı konular üzerine farklı savaşlar olmadıklarını ama aslında iki küresel güç arasındaki tek bir büyük konuda savaş olduğunu iddia etti: İslam ve Batı. Bu iki kelimeyi ardışık ve tabii ki tarihsel olarak çatışan kategoriler olarak kullanan ilk insan oydu. Öyle görünüyor ki bu süre boyunca Cemaleddin'in zaman zaman ziyaret ettiği yer...

- **ABD**'ydi ama oradaki aktiviteleri hakkında çok az şey biliniyor ve oraya daldıktan sonra çıktığı yer kesinlikle...
- **Londra**'ydı; birkaç kere Winston Churchill'in babası olan Randolph Churchill ve diğer İngiliz liderlerle İngilizlerin Mısır politikaları konusunda tartıştığı yer. Aynı zamanda Almanya'ya ve Rusya'nın başkenti Saint Petersburg'a da gidip geliyordu. Bir kere gazetesi kapandıktan sonra, onu artık Avrupa'da tutacak başka bir şey kalmamıştı, böylece...
- **Özbekistan**'a gitti. Orada Çar yanlısı otoritelerle, onların Çarlık rejimi altındaki Müslümanlar için Kur'an'ın basımını ve dağıtımını yapmala-

rına ve on yıllardır Orta Asya'da bulunması mümkün olmayan diğer İslam literatürünü çevirip basıp dağıtması için izin vermeleri konusunda konuştu. Çabaları bu bölge boyunca İslam'ı yeniden canlandırabilmek içindi. Cemaleddin, aynı zamanda burada uzun zamandır onu dürten bir fikri somutlaştırdı. Müslüman ülkelerin, Avrupalı güçler arasındaki rekabeti kullanmaya ve Rusya ile İngilizlere karşı birlik olup, Ruslara karşı Almanlarla birlik olup, İngiliz ve Fransızlarla, Ruslara karşı birlik olup ve bunun gibi şeyler yapıp kendileri için bir bağımsızlık sınırı çizmeye ihtiyaçları vardı. Bu fikirler 20. yüzyılın küresel "müttefiksizlik" stratejilerinin temeli olarak ortaya çıktı. 1884'te gittiği yer...

- **İran**'dı. Yargıyı yeniden yapılandırmaya çalıştığı yer... Bu onun yerel ulemayla karşı karşıya kalmasına yol açtı. İşler kızıştı ve aceleyle Orta Asya'ya dönmesi gerekti. Ancak, 1888'de İran Kralı Nasıruddin onu ülkeye başbakanı olarak dönmeye davet etti. Nasıruddin kendi ülkesinin uleması arasında bir güç mücadelesi içinde sıkışmıştı ve Cemaleddin'in "modernleşmesinin" bu durumda ona yardım edeceğini düşündü. Cemaleddin İran'a hareket etti; başbakan olarak değil ama Kral'ın özel danışmanı olarak. Ancak bu defa ulemaya saldırmak yerine, Kral'ın kendisine ve onun sömürgeci güçlere sattığı "imtiyazlara" saldırdı. Cemaleddin'in İran'da kaldığı süre boyunca en çarpıcı örnek, İran'daki tüm tütün üretim ve satış faaliyetlerinin İngiliz şirketlerinin çıkarlarına izin veren ve pazarlıksız hediye edilen tütün imtiyazıydı.[2] Cemaleddin, daha sonra Hint anti-sömürgeci lider Mahatma Gandi'yi (Hintleri, İngiliz pamuğunu boykot etmeye ve kendilerininkini üretmeye çağıran kişi) içeren, başka siyasi eylemciler tarafından uygulanan bir strateji olan tütün boykotu için çağrıda bulundu. Cemaleddin'in hatipliği sayesinde, İran'ın sokakları, Şah'ı protesto eden ve gözlerini üzüntüyle bu Afgan (ya da İranlı?) reformcuya çeviren eylemcilerle doldu. Cemaleddin, tütün imtiyazının İslam'la ilişkili olmadığını açıklaması için nüfuzlu bir ayetullahla bile konuştu. Sonunda Şah'ın sabrını taşırdı. Ve Şah, Cemaleddin'i evinden alıp sınıra kadar götürmeleri için askerlerini gönderdi. Böylece 1891'de Afganistanlı Cemaleddin, daha önce gelip ayrılmak zorunda olduğu bir yere...

- **İstanbul**'a döndü; Osmanlı İmparatoru Sultan Abdülhamit'in ona bir ev verdiği ve maaş bağladığı yer. Sultan, Cemaleddin'in Panislamist fikirlerinin, siyasi olarak bölünmüşleri kendi yanına çekeceğini düşündü. Cemaleddin öğretmeye, yazmaya ve konuşmalar yapmaya devam etti. İslam dünyasının her köşesinden entelektüeller ve eylemciler onu ziyaret etmeye geldiler. Bu büyük reformcu onlara, içtihadın, özgür düşüncenin İslam'ın ilk ilkesi olduğunu anlattı. Dedi ki; özgür düşünce, Kur'an ve hadiste temelleri bulunan ilkelerden gelişmelidir. Her Müslümanın ayet ve kutsal yazıları kendisinin yorumlamaya hakkı vardı ama Müslümanlar bir toplum olarak bu ayetler içinde barınan ilk prensibe göre kendilerini eğitmeliydiler. "Müslümanların en büyük hatası, zayıflıklarının en büyük nedeni, Batılıların eğitimini ve sosyal düzenini benimserken, onların bilimine arkalarını dönmeleri olmuştur," diyordu Cemaleddin. Hâlbuki tam tersini yapmaları gerekirdi; Batı bilimini benimsemeleri ama Batı'nın sosyal düzenine ve eğitim sistemlerine kapılarını kapatmaları gerekirdi.

Maalesef 1895'te İran'lı bir öğrenci, Kral Nasıruddin'e suikast düzenledi. İran Hükümeti hemen bu konuda Cemaleddin'i suçladı ve cezalandırılması için İran'a teslim edilmesini talep etti. Sultan Abdülhamit bu talebi geri çevirdi ama büyük reformcuyu ev hapsine kapattı. O yıldan sonra, Cemaleddin ağız kanserine yakalandı ve tıbbi tedavi için Viyana'ya gönderilmeyi rica etti ama Sultan bu isteğini geri çevirdi. Onun yerine, kendi fizikçisini, onu tedavi etmesi için yanına gönderdi. Divan tabibi, alt çenesini alarak Cemaleddin'in kanserini tedavi etti. Afganistanlı Cemaleddin o sene öldü ve Anadolu'ya gömüldü. Daha sonra bedeni tekrar defnedilmek üzere Afganistan'a götürüldü. Her nerede başladıysa hikâyesi, sonunda Afganistan'da bitti: Mezarı hâlâ Kâbil Üniversitesi'nin merkezindedir.

Seyyid Cemaleddin Afgani'nin sıradan bir adam olduğunu hatırlamak oldukça ilginçtir. O bir ülkeyi yönetmedi. Bir ordusu yoktu. Herhangi bir hükümette resmî bir pozisyonda değildi.

Hiçbir zaman siyasi bir parti kurmadı ya da bir hareketi yönetmedi. İşçileri, tebaası, emir verecek kimsesi yoktu. Dahası, arkasında tutarlı bir

siyasi felsefeyi barındıran kitaplar yada sadece bir kitap bile bırakmadı. İslamcı bir *Kapital*'i yoktu. Bu adam tamamen isyankârdı; tam olarak buydu.

Ancak İslam dünyası üzerinde çok büyük bir etki yarattı. Nasıl mı? "Takipçileri" yoluyla. Seyyid Cemaleddin Afgani, bir bakıma bir peygamber gibi hareket etti. Karizmatik derinliği, gittiği her yerde kıvılcımlar çaktı. Himayesi altındaki Muhammed Abduh, El-Ezher Üniversitesi'nin başına geçti ve Mısır'da en tepedeki ilahiyat akademisyeni oldu. Cemaleddin'in modernist fikirlerini değerlendiren ve sistematikleştiren kitaplar yazdı.

Cemaleddin'in başka bir takipçisi Zaglul, Mısır'ın bağımsızlığı için milliyetçi bir harekete dönüşen, Vafd adında siyasi bir parti kurdu. Başka bir takipçisi de, İngilizlere karşı "Mehdi" gibi başkaldıran Sudan'ın dinî lideriydi. İran'da, ilham kaynağı olduğu Tütün Hareketi nesiller sonra 20. yüzyılda anayasacı hareketi zorlayan eylemcileri etkiledi.

Cemaleddin, Türkiye'de yaşayan, onun ayak izlerini takip ederek Afganistan tahtının vârisi Prens Emanullah'a özel ders vermek için Afganistan'a geri dönen, Afganistanlı bir entelektüel olan Tarzi'ye ilham vermişti. Tarzi, İngilizlerden Afganistan'ın tüm bağımsızlığını kazanan ve Cemaleddin'in ölümünden sadece 22 yıl sonra, Afganistan'ın egemen bir ulus olduğunu ilan eden prensi modernist bir kral olarak şekillendirdi.

Ve öğrencilerinin öğrencileri oldu. Elden ele geçtikçe inanç ve mesaj değişti. Bazı standartları daha radikal, bazıları daha milliyetçi, bazıları kalkınmacı –bu hangi yolla olursa olsun Müslüman ülkelerde endüstriyi ve teknolojiyi geliştirme konusunda takıntılı olmak anlamında– olarak gelişti. Muhammed Abduh'un öğrencisi Suriyeli Teolog Raşid Rida, İslam'ın bir devletin temelini oluşturması için yeni yollar oluşturdu. Cemaleddin'in arkasından gelen başka bir entelektüel, Müslüman Kardeşler'i kuran Hasan Benna'ydı. Kısaca, onun yarattığı derin etki ve etkilediği değişken fikirler, İslam dünyasının her köşesinde durup dinlenmeden dolanıyordu.

Notlar:

1) Renan Ernest, *La Reforme intellectuelle et morale* (Paris: Calmann-Levy, 1929).
2) Hamid Dabaşi, *Iran*: *A People Interrupted* (New York: New Press, 2007), s. 58-59.

14

Endüstri, Anayasalar ve Milliyetçilik

HS 1163 - 1336
MS 1750 - 1918

Abdulvahab, Afganistanlı Seyyid Cemaleddin ve Aligarhlı Seyyid Ahmed; bu adamların her biri, İslam dünyasında yanlış olanın ne olduğuna ve nasıl tamir edileceğine dair farklı düşünceler sunan fikir adamlarıydı. 19. yüzyıl boyunca, bu üç akımın sayısız permütasyonları ortaya çıktı ve yayıldı. Her biri, seküler modernist Aligarhlı Seyyid Ahmed'in zaferinin yönünde ilerledi ve genel olarak siyasi güç kazandılar. Bu, Seyyid Ahmed'in kendisinin güçlü bir harekete liderlik ettiği anlamına gelmiyor. O sadece, İslam dünyası boyunca aynı fikirlerle gelen birçok modernisten biriydi. Bu fikirleri bu kadar ikna edici kılan şey, Avrupa'da İslamiyetin kalbine saçılan fenomenler üçlemesiydi: Endüstrileşme, Anayasacılık ve Milliyetçilik.

Bu üçü arasında en önemli sonuçları doğuran, büyük olasılıkla dünyanın her parçasını etkileyen endüstrileşmeydi. Avrupa'da "Sanayi Devrimi" 1800 yılının buhar makinesiyle başlayan buluşların desteklediği bir patlama olarak geldi. Genellikle büyük buluşlardan, kendi hallerinde var olmuşlar gibi bahsederiz ama aslında insanlar aletleri icat etmeye ve kullanmaya sadece zeki oldukları için başlamazlar. Teknolojik kırılma

bir başarının içindeki öz tarafından temsil edilir. Sosyal içerik, onun ne "yapacağını" belirleyen şeydir.

Buhar makinesi bir noktada bir durumu sağlar. Ne daha faydalı olabilir? Dünyayı daha açıkça ne değiştirebilir? Ancak, buhar makinesi Müslüman dünyada, Batı'da patlama yaratmasından üç yüzyıl daha önce keşfedildi ve İslam dünyasında o kadar da çok şeyi değiştirmedi. Orada buhar makinesi bir dişliyi güçlendirmek, böylece bir koyunun zengin bir adamın bahçesinde daha verimli kullanılabilmesi için geliştirildi. (Bu aletin bir tasviri Türk Mühendis Muhammed el-Cevab'ın 1551'deki kitabında mevcuttur.) Dişliden sonra, hiç kimse aleti başka bir şeye uygulamadı, böylece unutulup gitti.

Başka bir noktadaki durum ise; antik Çinliler 10. yüzyılda üretimi ticarileştirmek ve seri üretim yapmak için gereken tüm teknolojiye sahiplerdi ama bunu bu yolda kullanmadılar. Dişli makineleri oyuncak yapmak için kullandılar. Su değirmenini büyük bir saati döndürmek için kullandılar. Eğer bu teknolojileri, Avrupa'da 19. yüzyılda fabrikaları dolduran, emekten tasarruf eden makinelerin yaptığını yapmak için kullansalardı, Sanayi Devrimi muhtemelen Çin'de başlardı.

Peki, neden başlamadı? Bu buluşlar Batı'da keşfedilene kadar neden "kullanılmadılar"? Cevabın buluşların kendisiyle pek ilgisi yok, daha çok bu buluşların hangi sosyal içerikte doğduğuna bağlı.

Çinliler dişli makineyi bulduklarında, onların devleti verimli, imparatorluk bürokrasisinin tüm toplumu yönettiği, oldukça merkezileşmiş bir yapıydı. Bu bürokrasinin, kayıt tutmak ve savunma yapmak dışında en önemli işlevi, kamu işlerini organize etmekti. Çin siyasi kültürünün zekâsı, kamu çıkarı için faydalı olan çok büyük yapı projelerine fazla iş gücünü kanalize etmekte yatıyordu. İlk imparator, Çin Seddi'ni inşa etmek için yaklaşık bir milyon kişiyi işe koştu. Daha sonraki bir imparator, daha fazla sayıda işçiye ülkenin iki akarsu sistemini birbirine bağlayan Büyük Kanal'ın kazısı için iş verdi. Evet, Çin emek gücü tasarrufu sağlayan makineleri inşa etmek için teknolojiye sahipti ama onu kim inşa edecekti? Sadece imparatorluk bürokrasisi bu kapasiteye sahipti ve zaten hazırda çok fazla iş gücü varken onun tasarrufuyla neden uğraşsındı ki? Çin çok kalabalıktı ve iş gücü ucuzdu. Eğer çok sayıdaki işçi işsiz kalırsa,

bunun sonucunda ortaya çıkacak olan sosyal zararlarla uğraşmak kimin işi olacaktı? Bürokrasinin. Çin'i sanayileştirebilecek olan tek kurumun bunu yapmak için hiçbir motivasyonu yoktu.

Bunun gibi, Müslüman mucitler de tüketim mallarının seri üretimini yapan makineleri yapmak için buhar gücünü kullanmayı düşünmediler çünkü zaten milyonlarca zanaatkârın el işi ürettiği ve verimli ticaret ağlarıyla dağıtılan tüketim mallarının bolluğu içindeki bir toplumda yaşıyorlardı. Ayrıca, mucitler tüketebilecekleri tüm mallara sahip olan seçkin bir elit sınıf için çalışıyorlardı ve şansları sayesinde onları seri üretmek zorunda kalmıyorlardı –daha az seri üretim–; hayatlarının herhangi bir bölümünde kimse onlara seri üretmelerini söylememişti.

Bu toplumların potansiyel olarak dünyayı değiştiren teknolojilere uzak kalmalarının nedeni, o toplumlardaki işlevsizlik değildi; tam tersiydi. Onları "yüksek bir denge tuzağı"na taşıyan şey, çok iyi işliyor olmasıydı" (Tarihçi Mark Elvin'den bir alıntı yaptım[1]). Gereklilik her zaman buluşların anası değildir, o bir buluşu bir ürüne dönüştüren gelişmenin anasıdır ve 18. yüzyıl Avrupası'nda ortam hazırdı.

Buhar makineleri, özel maden yatağı sahiplerinin maden şaftlarını sudan korumasına olanak sağlayan buhar gücüyle çalışan pompalara dönüştü. Aynı maden yatağı sahiplerinin, çözmeyi büyük bir iştahla bekledikleri başka bir problemleri daha vardı: Cevherlerini bir nehir ya da deniz limanına ulaştırmak için maden yatağından oldukça çabuk çıkarmak; böylece piyasada rakiplerini yenebilirlerdi. Geleneksel olarak, cevheri atların sürdüğü el arabalarında, tramvay denilen ve birbirine paralel olarak ilerleyen tahtadan araçların üzerinde taşıyorlardı. Bir gün, okuma yazması olmayan bir İngiliz madenci George Stephenson, buhar pompasının uygun dişlilerle taşımaya adapte edilip tekerleri döndürebileceğini ortaya koydu.

Ve lokomotif doğdu.

Bu noktada İngiltere, ürünlerini bir pazardan diğerine taşımak için birbirleriyle rekabet eden özel iş sahipleriyle doldu. Bir demiryoluna erişim sağlayan herkes, eğer onlar da trene yüklenmemişse diğerlerinin kenarında

yerini alıyordu; böylece herkes demiryolunu kullanmaya başladı, tabii bir demiryolu inşa edilebilen yerlerdeki herkes.

Bu şekilde, 18. yüzyılda James Watt buhar makinesini mükemmelleştirdikten sonra, akıllı Avrupalı mucitler, dokuma tezgâhlarının nasıl mekanikleştirilebileceğini ortaya koydular. Bir elektrikli dokuma tezgâhına sahip olan herkes, şimdi giysi üreten rakiplerinden daha fazla üretebilir ve onları yatırıma dönüştürebilirdi; tabii eğer rakibinin bir mekanik dokuma tezgâhı varsa... böylece hepsi makineli üretime geçmiş oldu.

Fakat iki mekanik dokuma tezgâhı, on elektrikli dokuma tezgâhı, yüz mekanik dokuma tezgâhı almaya yetecek kadar sermayesi olan her kimse, çok fazla sayıdaki rakibini eleyebilir ve çok daha fazla zengin olabilirdi. Bütün para, yakıtla çalışan dişli makinelerle başka neler üretilebileceğini bulmaları için akıllı tamircilere akıtıldı. Ayakkabılar: Evet. Mobilya: Evet. Kaşık: Tabii ki. Aslında, insanlar bir kere başladılar mı, neredeyse günlük kullanımdaki tüm eşyaların yakıtla çalışan makinelerle, elle üretilenden daha hızlı, daha ucuza ve çok daha fazla sayıda üretilebildiğini keşfettiler. Ve kim bir ayakkabı kralı olmak istemezdi ki? Ya da bir kaşık kralı ya da başka bir şeyin kralı?..

Bu süreç tabii ki çok sayıda zanaatkâr ve esnafın işsiz kalmasına yol açtı ama bu 19. yüzyıl Avrupası, 10. yüzyıl Çin'inden farklıydı. Avrupa'da sanayi makineleri kurmaya gücü yetenlerin, yaşamları birdenbire gelen ucuz, makine üretimi malların bolluğuyla yaşamları alt üst olan insanlara karşı özel bir sorumlulukları yoktu. Akıntı yönünde sürüklediklerı ne akrabaları ne de kabile arkadaşlarıydı; sadece hiç karşılaşmadıkları, adını bile bilmedikleri yabancılardı. Dahası, büyük çaplı işsizliğin yarattığı sosyal hasarlarla uğraşmak onların değil, başkalarının işiydi. Sanayileşmedeki gelişme aynı şekilde ahlaklarında da gelişmeye neden olmuyordu; bu, sadece bu ayrık toplumun nasıl farklı kutuplara ayrıldığını yansıtıyordu.

Sanayi Devrimi sadece sosyal önkoşulların var olduğu yerde gerçekleşebilirdi ve o sırada Avrupa'da bu koşullar oluşmak üzereydi. Sanayi Devrimi, aynı zamanda kaçınılmaz sosyal sonuçlara neden oldu ve Avrupa'da o noktada, üretimin makineleşmesi toplumları, günlük hayatı ve Avrupalıların kendilerini de değiştirdi. Bazılarını şöyle sıralayalım:

- Kırsal alanlar, yeni patlayan şehirlere göçle boşaldı.
- Çoğu insan için hayvanlar günlük hayattan çıkarıldı.
- Üreticiler için saat ve takvim uygulaması, güneş ve ay gibi doğal zaman belirleyicilerden daha önemli hale geldi.
- Büyük aile bağları çözüldü ve çekirdek aile –bir adam, bir kadın ve onların çocukları– kendiliğinden endüstriyel çağın toplum birimi olarak evrensel biçimde kabul edilir hale geldi.
- Ekonomik gerçekler hareketliliği talep ettikçe, insanlar ile mekanlar arasındaki bağlantı zayıfladı: İnsanlar iş neredeyse oraya gitmek zorunda kaldılar ve birdenbire iş herhangi bir yerde olmaya başladı.
- Nesiller arasındaki bağ zayıfladı, birçok birey için artık ailelerinden öğrenecekleri, işe yarar bir iş becerisi yoktu ve çocuklarına aktarabilecekleri çok az değer vardı. Ailelerin çocukları için yapabilecekleri en iyi şey, esnek olmak, öğrenmek ve uyum sağlamak için gerekli olan temel yetenekleri edindiklerinden emin olmaktı. Sonuç olarak, okumak, yazmak ve matematik, işlevsel insanların yeteneklerinden her zamankinden daha çok ayrıştırılamaz hale geldi.
- Ve son olarak, psikolojik uyumluluk –sürekli olarak eski değerlerden ve fikirlerden vazgeçmek ve yenilerini benimsemek– rekabetçi bir değer haline geldi.

Bütün bu değişimler gerginlik yarattı ama bu kaos yaratıcı bir sinirlilik değildi çünkü Avrupalılar (ve onlardan daha fazla Amerikalılar daha bile fazla) çoktan onunla baş edebilmelerini sağlayan karmaşık davranış biçimlerine evrimleşmişlerdi ve bu karmaşıklığın temeli bireycilikti; Batı'da gelişmesi yüzyıllar alan bir uyumluluk. Avrupalılar, İslam dünyasına geldiklerinde, Sanayi Devrimi'nin son ürünleri olan malları da getirdiler ama bunları mümkün kılan evrimsel süreç değildi. Müslümanlar malları istedi, tabii ki, kim istemez ki: Ucuz giysi, makine üretimi ayakkabılar, paketlenmiş kuru gıdalar ve daha neler neler... ve onlara sahip olmamaları için bir neden yoktu. Batı'daki yapılan herhangi bir makineyi alabilir ve işleyebilirlerdi. Makineleri bir kenara bıraktılar, nasıl yapıldıklarını anlamaya çalıştılar ve aynı makineleri kendileri için yaptılar. Üretim sürecinin hiçbir parçası onların algısının dışında kalmazdı.

Fakat sosyal altyapı başka bir konudur. Sanayileşmenin ön koşulları içsel olarak ithal edilemezdi. Sosyal sonuçlar, Batı Avrupa'dan çok farklı bir yapıya sahip olan toplumlarda kolayca emilemezdi.

Mesela, Osmanlı dünyasında, üretim, çok uzun süredir Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun çarkıyla iç içe geçmiş olan Sufi tarikatlarıyla iç içe geçmiş olan loncaların elindeydi. Osmanlı Devleti ve toplumu da her insanın çok sayıda kabile bağlarıyla bağlı olduğu gerçeğiyle eşlenmişti. Bu da kamu yaşamının münhasıran erkeklere ait olduğu ve kadınların yalıtılmış bir özel hayat dünyasında tutulmaya, siyaset ve üretimden dışlanmaya eğilimli oldukları varsayımıyla iç içe geçmişti.

Yine de tüm dünyada, İslam dünyasında olduğu kadar Avrupa'da da, sanayileşmeden önce, üretimin çok büyük bir kısmı kadınların elindeydi çünkü üretilen her değer ya evin içinde ya da yanındaydı. Kadınlar giysiler örüyor ve elbiseler dikiyorlardı. Kadınların hayvan besiciliğinde de büyük rolleri vardı. Kadınlar, tarlaların ve bahçelerin hammaddelerini, işe yarar ürünlere dönüştürüyor ve çok çeşitli el işleri yapıyorlardı. Bu süreç mekanikleştirildiğinde "kulübe sanayisi" son buldu ve sayısız kadını işin dışında bıraktı.

Bu durumda Avrupa'da kadınların çoğu fabrikalarda, dükkânlarda ve sonunda ofislerde çalışmaya başladı. Avrupa'nın sosyal yapısı dikkate alındığında, bunu yapabilirlerdi: Bu durum bazı sosyal ve psikolojik hasarlara yol açtı ama kadınlar çoktan kamusal alana erişimi başarmışlardı ve evin dışında çalışmaya gidebilirlerdi ve bunu da yaptılar. Diğer taraftan, bu muhteşem hareketin dışında olmak üzere olan şey yoldaydı; derin siyasi düşünce, siyaset teorisi ve bugün feminizm olarak bilinen sosyal aktivizm, bireysel hakların varlığı ve kutsallığı üzerine kurulu bir hareket. (Sadece "bireycilik" diye bir kavram var olduktan sonra herhangi biri, "Her bireyin hakları vardı" diyebilir ve bir kere bu varsayım kabul edildiğinde, birisi kadınların ve erkeklerin, her ikisinin de birey olmasından hareketle aynı haklara sahip olması gerektiği nosyonundan faydalanabilir.)

İslam dünyasında, kulübe sanayisinden endüstriyel üretime geçişi daha problemli olan ve çok daha fazla bozulan sosyal bölünmeleri üreten, erkeksi kamusal alan ve kadınsı özel hayat olarak dünyanın ikiye bölündüğü

her zaman hissedilir biçimde içselleştirilmişti. Her şeyden önce gerekli olan, her aile için aile düzeninin temeline tutunmuş olan ve hem kadın hem de erkek için bilincin en derin yerinde ve hatta bilinçdışı yaşamda cevaplanmamış kimlik sorularına yol açan (20. yüzyılda açıkça görüldüğü gibi), tamamen bölünmüş sosyal düzeni değiştirmekti.

Loncaların yerini fabrikaların alması, aynı zamanda üretim ile Sufi tarikatları arasındaki bağlantıya zarar vermek demekti ve bu da, bazı seviyelerde ruhanilik ile iş arasındaki bağlantıya zarar verildiğine işaret ediyordu.

Dahası, üretimi fabrikalara taşımak, hayatlarının saatler tarafından düzenlendiği insanlar gerektiriyordu ancak Müslüman hayatının önemli bir temeli olan ibadet, doğal zaman belirleyişleri çerçevesinde günde beş kere yapılmalıydı: İbadetin zamanını belirleyen güneşin pozisyonuydu. Demek ki burada, sanayileşmenin ruhani pratiğin üzerinde çukur açtığı başka bir nokta daha vardı. (Avrupa, sanayileşme sırasında feodal dönemde ilk ortaya çıktığında da insanların düzenini sabah ibadeti ve akşam duası gibi olayların şekillendirdiği dönemde, aynı çelişkiyle karşılaşmıştı.)

Sanayileşme, bütün bunların yanında; evrensel olarak birbiriyle bağlı, diğer bütün ilişkileri yürürlükten kaldırarak kendini atomize olmuş bireylerin bir evreni olarak sunan kabile soylulukları olan, her biri kendi rasyonel çıkarlarına bağlı, bağımsız ekonomik kararlar veren ve sadece çekirdek aileye karşı sorumlu olan, geniş bağlantılara sahip klanlar gibi organize olmuş bir topluma ihtiyaç duyuyordu.

Bu olmayacaktı; kolay değildi. Ve birdenbire olmadı: 700'lü yıllardan beridir süregelen, İslam medeniyetinin akıntısına ters düşen bir ilerleyiş ortaya koydu. Müslüman toplumların, sanayileşmenin sosyal önkoşullarının kendi dünyalarına doğru evrilmesi için zamana ihtiyaçları vardı. Fakat bu olmayacaktı; çok az miktarda olsa bile. İlk önce, kimse "sosyal önkoşulları" geliştirmek üzerine düşünmüyordu. Ürünlere, teknolojiye ve onun altında yatan bilimsel prensiplere sahip olmak üzerine düşünüyorlardı.

Yani kimse makine üretimi tüketici mallarına bakıp da, "Evet, biz de bir Reform süreci geçirmeli, bir bireycilik kültürü geliştirmeli ve sonra da

özgür araştırmayı destekleyen siyasi kurumlar geliştirerek aklın, inancın otoritesini yıkmasına izin vermeliyiz. Böylece, özel işletmeler arasındaki rekabet üzerine dayalı bir ekonomik sisteme evrilirken, aynı zamanda modern bilimler fikri üzerine düşünmeliyiz ve bilimimiz yeni teknolojilere yol açarken onlar üzerinden ileriye atılabiliriz. Sonuçta birkaç yüzyıl içinde, Avrupa'dan oldukça bağımsız biçimde, aynı ürünleri kendimiz için yapabiliriz," demiyordu.

Hayır, insanlar "Ne güzel eşyalar, bunları nereden alabiliriz?" diyorlardı. Çünkü tekerlek hâlihazırda rafta, harekete hazır dururken, tekerleği tekrar icat etmenin anlamı yoktu.

Diğerlerinin arasında Marx ve Engels, sanayileşmenin Batı'da istenmeyen yan etkileri olduğunu ama bu etkilerin İslam dünyasında çok daha büyük sosyal ve psikolojik hasarlara yol açtığını belirtmişlerdi. Ama sadece endüstriyel olarak üretilen tüketim mallarının varlığı hiçbir risalenin çürütemeyeceği ve hiçbir dinî vaazın önünü kesemeyeceği bir argüman oluşturdu. "Bunlar güzel eşyalar, siz de biraz almalısınız," diye fısıldıyor, bir şeylerin değişeceğine dair yaygın bir inancı tetikliyorlardı. İran'da ya da Afganistan'da ya da Anadolu'da ya da Mısır'da ya da Fas'ta yaşayan insanların bir anlamda olacakları şey, daha Batılı olmaktı. Sonuç olarak, Sanayi Devrimi'nin farkındalığı İslam dünyasına sızdı, laik reform fikirleri İslam'da kendine bir yer buldu.

İran'da 1840'lardan sonra, Mirza Taki adındaki olağanüstü enerjik başbakan diğer adıyla Emir-i Kebir, ("Büyük Lider"), ülkeyi modernleştirmek için etkili bir program ortaya koydu. "Modenleştirmek"ten kastettiği "sanayileşmek"ti ama bunun karmaşık bir süreç olacağını anladı. İran'ın sadece endüstriyel ürünleri elde etmeyeceğini biliyordu. Ülkelerini yiyip bitiren Batılı güçlere biraz olsun yetişmek için, İranlıların Batı kültürünün bazı öğelerini de elde etmeleri gerekiyordu. Ama hangi öğelerini? Emir, bu anahtarın eğitim olduğuna karar verdi.

Ülke boyunca, seküler kamu okulları ağı inşa etti. Tahran'ın hemen dışında, daha önce değinilen bir üniversite kurdu. Darül Fünun ya da "Bilgeler Evi", öğrencilerin yabancı dilleri, bilimi, teknik konuları ve Batı kültürünün tarihini öğrenebileceği bir yerdi. İran, öğrencileri yurt dışına

göndermeye başladı; Almanya ve Fransa gibi ülkelere. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, bu öğrenciler daha çok yasa ve hükümet bürokrasisiyle ilişkili, şehirli ailelerden seçilmişti; köylülerden, tüccar ailelerden ya da yüksek statülü dindar ailelerden değil. Ve böylece, yeni eğitim programı zaten toplumda var olan sosyal ayrılıkları iyice genişletti.

Seküler eğitim sisteminin mezunları, "modernleştirilmiş" hükümet bürokrasisinin ve ordunun çalışanlarına kılavuzluk ettiler (bu anlamda "modern", "Avrupa'da gördüklerinize daha çok benzeyen" anlamına geliyordu). Sonuçta İran'ın sanayileşmeye yanıtı, İran'da eğitimli memurlardan, ordu mensuplarından, üniversite öğrencilerinden, öğretmenlerden, teknikerlerden, profesyonellerden, Darül Fünun'dan mezun olanlardan, Avrupa'da okumuş herkesten oluşan yeni bir sosyal sınıf oluşturdu... Gelişmeye başlayan bu sınıf, daha laik bir bakış açısı ve rasyonel, –cennete gitmek için ayet üzerine kurulu olmaktan çok etik değerler üzerine kurulu– bir sistem olarak İslam düşüncesine daha çok duyarlı hale dönüştü.

Anayasacılık, Avrupa'da doğan ikinci bir olguydu ve şimdi de İran üzerinde bir etkisi vardı çünkü bu yeni sınıf ona daha çok açıktı. Anayasacılık demokratik idealizmle aynı şey olduğunu pek söyleyemeyiz çünkü totaliter diktatörlüklerde bile anayasalar vardır ama bir anayasa oluşturmak kesinlikle demokrasinin önkoşuludur. Bu, yönetilenler kadar yöneticiyi de bağlayan, yerleşmiş yasaların oluşturduğu istikrarlı bir çerçevede işleyen bir toplum ortaya koyar. Mutlak monarşiler, İslam dünyası boyunca uzun süre yer edinmiş olan bu sistem, yöneticilere kendiliğinden, ne zaman nasıl isterlerse o şekilde kuralları belirleme gücü verir. Mutlak monarşilerde bu özelliğin sadece en tepedeki yöneticiye uygulanmadığını kavramak önemli bir noktadır. Bu durum, tüm toplumda cisimleşir, her adamın kendinden alttakiler üzerinde kontrolsüz gücü vardır ve o da kendisinin üstündekilerin kontrolsüz gücü altındadır. (Aynı şekilde, demokrasi de sadece seçim yoluyla başa gelen en tepedeki yönetici demek değildir; her aşamada etkileşimli, katılımcı bir süreci ifade eder: Seçimler demokrasiye denk değildir, onlar sadece demokrasinin var olduğunun işaretleridir.)

Anayasacılık, bir anlamda İran'da da etkili oldu çünkü eğitimli seküler modernistlerin dışında, yeni bir entelijensiya doğdu. Modernliklerinin sadece fikirlerinde değil, kendi fikirlerini ifade ederken kullandıkları dilde de olduğunu duyurdular. Yeni yazarlar, klasik Fars Edebiyatı'nın retorik amaçlı çok süslenmiş kelime dağarcığını kullanmaktan kaçındılar ve onun yerine yazmaya alışık oldukları basit, kuvvetli bir düzyazı geliştirdiler; destansı şiirler ve mistik sözler değil, hicivli romanlar, siyasi tiradlar ve benzerlerini yazdılar.

Edebiyat profesörü Hamid Dabaşi, İngilizce yazılmış olan *İsfahan'dan İstanbul'a Hacı Baba'nın Maceraları* romanındaki ilginç durumunu ortaya koyar, eser Farsça orijinalinden tercüme ettiğini iddia eden James Morrier adlı bir seyyah tarafından yazılmıştır. Morier, romanında Farsça konuşmayı taşlamak ve İranlıları dürüst olmayan aşağılıklar ve soytarılar olarak tarif etmek için komik bir kelime dağarcığı kullanır.

Ardından 1800'lerde, hayret verici bir şey oldu. İranlı dil bilimci Mirza Habib, *İsfahan'dan İstanbul'a Hacı Baba'nın Maceraları*'nı İngilizce'den Farsça'ya tercüme etti. Dikkat çekici bir biçimde, İngilizce'de rahatsız edici biçimde ırkçı olan şey, tercümede Modernist İranlı sesinin altyapısında yatan edebî bir şaheser ve "anayasacı hareketin içinde yer alan yeni ufuklar açan bir metin" haline geldi. Morrier'in oryantalist bir tavırla İranlılara yönelttiği istihzayı, tercüman aynı şekilde İran toplumundaki ruhban sınıfına ve yasal yozlaşmaya yöneltti, bu yolla Hacı Baba'yı tahrik edici bir siyasi eleştiriye dönüştürdü.[2]

Seküler modernist entelijansiyanın ortaya çıkmasıyla, okuyucular sadece İran yazarlarını değil, Charles Montesquieu ve Auguste Comte gibi Avrupalı düşünürlerin, toplumların daha yüksek seviyelere doğru evrildiğini teorize eden filozofların yazılarını da yutarcasına okudu. Fars Edebiyatı'nın klasikleri, Mevlana ve Sa'di ve Hafız gibi benzer yazarların şiirleri ve yazıları raflarda tozlanmaya bırakıldı. Montesquieu siyasi sistemleri sınıflandırmış ve derecelendirmişti, cumhuriyetlerin monarşi ve despotluktan bir derecede daha yüksek olduğunu iddia etmişti. Comte insanların daha fazla medenileştikçe, dinden, metafiziğe ve bilimsel bilince evrildiklerini söylüyordu.[3]

İranlı modernist entelektüeller, ülkelerinin evrimleşmeye ihtiyacı olduğuna karar verdi. Memnuniyetsizlikleri iki yüzyıldır yönetimde olan Kaçar hükümdarları üzerinde odaklandı. Bu krallar, ülkeye sanki özel bir mülkmüş gibi davranıyorlardı. Bir Kaçar kralından sonra bir başkası Avrupa'ya pahalı seyahatleri de içeren, kendi lüks ve eğlencelerine kaynak sağlamak için ülkenin ulusal ekonomisini parça parça yabancılara sattı.

Seküler modernistler içindeki kırgınlık, Afganistanlı Cemaleddin tarafından tutkuyla desteklenen Tütün Boykotu ile baş göstermişti. Bu olduğu sırada, Cemaleddin aynı zamanda Şiilerin dinî kurumunu da Tütün Boykotu'nun içine çekti ve bu müttefiklik, Şah'ı geri çekilmeye zorladı. Fakat Şah, bir kere İran'daki tütün satışları üzerindeki İngiliz monopolünü geçersiz kıldığında, ruhbanlar kazandıklarını hissettiler ve arenadan çekildiler.

Geride kalan eylemciler birlikte kalmaya devam ettiler ancak yeni talepleri vardı. Kralın haklarını sınırlayacak ve ülke yönetiminde insanların sesine kulak verecek bir anayasa istiyorlardı. Uzaklardan Cemaleddin'in alkışlarını duyan seküler modernistler (Cemaleddin o sırada Anadolu'ya gönderilmişti), bir parlamenter demokrasi inşa etmek üzerine kafa yormaya başladı. Ruhbanlar tamamen onlara karşıydı. Bir anayasa için İslami olamaz diyorlardı, çünkü İran zaten bir anayasaya sahipti: Ona şeriat deniyordu. Demokrasi fikriyle de alay ediyorlardı. İslam tarafından sadece hanedanlık yönetimine izin verildiğini iddia ediyorlardı. 20. yüzyılın başlarında, İran'da ruhbanlar ile krallık arasındaki uzun süreli mücadele, ruhbanlar, krallık ve seküler modernistler arasında üçayaklı karmaşık bir mücadeleye dönüştü; herhangi iki tarafın, diğer üçüncü tarafa karşı birleştiği bir mücadele. Anayasa konusunda, ruhbanlar ve krallık, modernistlere karşı duruyorlardı.

Ancak modernist taraf yükselişteydi. 1906'da, Kaçar Hanedanı Kralı Muzaffereddin Şah sonunda boyun eğdi. Kendi gücünü etkin biçimde kısıtlayan bir anayasayı kabul etti ve parlamentonun kurulmasına izin verdi, Meclis'in. İlk Meclis toplandıktan bir hafta sonra kral öldü ve oğlu Muhammed Ali Şah başa geçti. Parlamentonun tam olarak hangi yetkilere sahip olduğu açık değildi –bir ordusu yoktu ve emniyet güçlerine başkanlık

etmiyordu– ama iki yıl içinde, özgür ifadeye, özgür basına ve İran'da tam takım sivil haklara temel oluşturan birçok geçici yasayı geçirdi.

Ancak üç yıl dolmadan önce, Kral Mahmud parlamento binasında kutsal kitaplara işaret etti ve onları masaya yatırdı; söylediği şey, "Eski usullere bir şans daha verelim," ifadesiydi. Ulema ve diğer geleneksel gruplar onu alkışladılar ve bu, işlerin İran'da I. Dünya Savaşı'na yaklaştığı noktaydı.

Bu sırada, üçüncü bir Avrupalı olgu, akılları ve kalpleri tüm İslam dünyası boyunca cezbediyordu: Nasyonalizm. İran, bu ideoloji için en az verimli toprakları sunuyordu; belki de neredeyse bir ulus devlet olduğu için ya da en azından ona İslamiyetin kalbindeki herhangi bir yerden daha yakın olduğu için. Hindistan'da nasyonalizm, sonunda Pakistan'ın doğumuna yol açan Aligarh modernizmine dönüşmüştü. Ama nasyonalizme gerçekten yakalanan topraklar, Osmanlı İmparatorluğu ve bir kere onun bir parçasına haline gelmiş olan diğer topraklardı.

Nasyonalizm dediğimde, bizatihi ulus devleti kastetmiyorum. Bir ulus devlet, somut bir coğrafi gerçektir: Kesin sınırlarla belirlenmiş bir alan, tek bir merkezi hükümet, tek bir para birimi, bir ordu, emniyet kuvvetleri ve benzerleri vb. Fransa ve İngiltere gibi ulus devletler tarihî koşullar sonucu kendiliğinden gelişmişlerdir, Nasyonalistlerin öyle tasarlayıp öyle inşa etmiş olması nedeniyle değil. Bahsettiğim şekilde, nasyonalizm bir fikirdi(r). O, ulus devletlerin oluştuğu yerde gelişmedi ama onların olmadığı yerde gelişti. Ne olduğunu değil, ne olması gerektiğini (umulduğunu) betimliyordu. Almanca konuşanlar, 19. yüzyıla fazlaca yönetim birimi ve krallıkla birlikte geldiler. İtalya da aynı şekilde bölünmüştü ve Almanya'nın doğusundan itibaren bütün Avrupa da nasyonalizm bu bölgelerde filizlendi.

Bu fikrin tohumları, "aydınlanmayı" Immanuel Kant gibi eleştiren Alman Filozof Johann Herder'e dayanıyor. Aydınlanma filozofları insanın özü itibarıyla rasyonel bir varlık olduğunu ve ahlaki değerlerin kesinlikle akla dayandırılması gerektiğini düşünüyorlardı. Aklın kuralları herkes için aynı olduğundan, tutkularının üstesinden gelebilen ve kendilerinin tama-

men akıl tarafından yönetilmesine izin veren medeni insanlar, en sonunda evrensel bir kurallar ve değer yargıları kümesine doğru gelişeceklerdi.

Ancak Herder, değerler, etik ahlak ya da estetik gibi şeylerin evrensel olamayacağını düşünüyordu: Daha çok dünyanın çok çeşitli kültürel varlıkların bir araya gelmesinden, *volks*'dan* oluştuğunu iddia ediyordu. Bu varlıkların tümü *volksgeist*'a**, bir takım insanlar arasında, tümünün sahip olduğu ruhani bir "öz"'e sahipti. Ortak dil, gelenekler, âdetler, tarih; bir grubu *volk* olarak birbirine bağlayan şeyler. Gerçek bir *volk*'un tamamen sosyal bir varlık olmasına rağmen, onun "grupluğu" sadece bir toplumsal sözleşme ya da bir takım olmak için üyelerinin arasındaki bir çeşit anlaşma değildi, artık bir araya gelmek ve bir organizma oluşturmak için uzlaşmaya varan çok sayıdaki hücreden fazlasıydı. Uluslar, onları kelebekler ya da dağlar kadar gerçek yapan bütünlüklü bir tekliğe sahipti. Herder *volk* derken ve *volkgeist*'tan bahsederken, dindar insanların ruh ya da psikologların "benlik" dedikleri şey gibi bir şeyden bahsediyordu. Herder'e göre her ulus böyle bütünlüklü ruhani bir öze sahipti.

Herder'in argümanı, hiçbir ahlaki ya da estetik yargının evrensel olarak geçerli ya da nesnel olarak doğru olmayacağını söylüyordu. Eğer insanlık, akıl uğruna sahip olunan bir kapasiteye indirgenemezse, değerler de tüm insanlar için her daim aynı olmayacaktı. Örneğin, estetikte bir Hint ve bir Alman neyin güzel olduğuna ilişkin bir anlaşmazlık yaşayabilirlerdi ama bu bir tarafın doğru, diğer tarafın yanlış olduğu anlamına gelmezdi. Her bir yargı, bir *volkgeist*'ın yansımasıydı ve ancak *volkgeist*'ta doğru bir şekilde ifade edildiğinde doğrulanacaktı. Bir değer yargısı hiçbir zaman ulusun üstüne çıkamazdı.

Herder, bir ulusun diğerinden üstün olduğunu söylemiyordu, sadece birbirlerinden farklı olduklarını ve birinin, diğerinin yargılarıyla değerlendirilemeyeceğini söylüyordu. Ama biraz daha genç olan filozof J. G. Fichte, Herder'in fikirlerini alıp bir adım daha ileriye götürdü ve onların anlamlarını değiştirdi. Fichte, insanlığın ayrık uluslar olarak hep birlikte

---

* (Alm.) halk, ulus. (ed.n)

** (Alm.) millî ruh, halkın ruhu; Herder'in insanların özü, kültürlerine ve dillerine yansıyan kimlikleri anlamında kullanılan terim. (ed.n)

ilerleyeceği, her birinin bir ortak ruhla birbirine bağlandığı konusunda hemfikirdi ama bazı *volk*'ların gerçekte diğerlerinden daha üstün olduklarını söylüyordu. Özel olarak Almanların, özgürlük için içsel olarak muhteşem bir kapasiteleri olduğunu, onlarınkinin, ölmüş olan Fransız diliyle karşılaştırıldığında, hareketli ve yaşayan bir dili olduğunu iddia ediyordu (Fransızların aynı fikirde olmadığına hiç kuşku yok).

Fichte 1814'te öldü: Böylece kariyerinin zirvede olduğu dönem, muhtemelen Fichte'nin yarattığı etkinin kilit noktası olarak, Napolyon'un Avrupa'yı fethettiği ve Almanlar üzerinde hâkimiyet kurduğu bir dönemdi. Fransız yönetimi altında yaralı birçok Alman şöyle hissetti: Fransızlar ve Almanlar gerçekten çok farklı ruhlara sahipler ve onlar, Fransızların hâkimiyet kurmuş olmasına rağmen, Almanların bir şekilde daha "üstün" olduklarını duymaktan hoşlanıyorlardı...

Napolyon Bonapart'ın devrilmesinden sonra, 1870 yılına kadar elli yıl hızla geçti. Prusya Şansölyesi Otto von Bismarck, çok sayıdaki küçük Alman devletlerinden tek bir ulus meydana getiriyordu. Bütün bunlar olurken, Fransa Napolyon'un, ondan iki kat daha kendini beğenmiş ve onun yarısı kadar becerikli, büyük yeğeni III. Napolyon tarafından yönetiliyordu. Bismarck, bu Napolyon'a savaş açarak onu rahatsız etti, sonra Fransa'yı bir yıldırım gibi alt üst etti; aylar içinde Paris'i fethetti ve Fransızlara aşağılayıcı sıfatlar taktı, tabii aynı zamanda Fransa'nın kaynak açısından zengin iki sınır yerleşimini gasbetti.

Alman Milliyetçiliği, bir yenilgi ve içerlemeden doğdu, şimdi gerekli olan şey bir zaferdi. Alman ulusunun zaferci yaklaşımı mitik bir kaderle rüzgârı yakaladı. Sanatçılar, Alman *volkgeist*'ının kaynaklarını Cermenlere ait antik mitlerde aramaya başladılar. Wagner, Alman Milliyetçiliği tutkusunu gösterişli operalarda ifade etti. Tarihçiler, Alman kökenlerinin ilkel Hint-Avrupalılara, Kafkas Dağları'nın Aryan kabilelerine kadar gittiğini anlatan mitolojik hikâyeler anlatmaya başladılar.

Alman Milliyetçiliği, o sırada Almanya'nın en prestijli yüksek öğretim kurumlarındaki –özellikle Gymnasium'lardaki*–, profesörleri etkisi altına aldı. Buradaki Heinrich von Treitschke gibi filozoflar, ulusların dünyadaki en otantik sosyal varlıklar ve insan hayatının en yüksek seviyedeki ifadeleri olduğunu öğrettiler. Almanca konuşanların yaşadığı her toprağı yönetecek olan pan-Cermenliğini öve öve bitiremediler. "Muhteşem" uluslarının, barbarlara kendi istediklerini yaptırmayı temellendiren kahramanlık kaderiyle ilgili konuştular. (Başka bir ifadeyle, sömürgecilik asildi). Bu tutkularla doldurulmuş olarak öğrenciler, topluma mühendisler, bankacılar, öğretmenler olan ve başka her şekillerde girdiler ve Alman kitlelerine pan-Cermen milliyetçilik virüsünü bulaştırdılar.

O sırada, İtalya'da, Joseph Mazzini adındaki bir devrimci, milliyetçiliğe siyasi bir ideoloji olarak daha fazla şey ve belki de son parçalarını ekliyordu. Mazzini en çok İtalya'yı, Avusturyalılar gibi yabancıların yönetiminden kurtarmakla ilgileniyor ve birlikteliği, bu hedefe ulaşmak için tek araç olarak görüyordu. Siyaseti, bireylerin ancak birlik olmuş kümeler olarak hareket etmesi gerektiğini ve ulusları adına bireysel kimliklerinden vazgeçmeleri gerektiğini anlatıyordu. *On The Duties of Man* (İnsanın Görevleri) kitabında devrimci arkadaşlarına, "Ben demeyin biz deyin," diye nutuk çekiyordu. "Bırakın etrafınızdaki her bir adam, kendi içinde ülkesini yeniden canlandırmaya çalışsın."[4] Mazzini, milliyetçilik üzerine kurulu bir toplumsal haklar teorisi oluşturarak devam ediyor. Her ulusun kendi toprağına sahip olmaya "hakkı" vardı, kendi içinden liderlerini seçmeye "hakkı" vardı, kendi sınırlarını belirlemeye "hakkı" vardı, sınırlarını, ulusun kapsadığı her insanı içerecek kadar genişletmeye "hakkı" vardı, bu sınırlar içinde tamamen egemen olmaya "hakkı" vardı. Bunun, coğrafi olarak süreklilik arz eden bir devlet içinde yaşayan insanlar için sadece doğal ve asil olan bir "hak" olduğunu ve böylece, o insanların hiçbirinin yabancıların arasında yaşamak zorunda kalmayacağını söylüyordu.

---

* Almanya'da öğrencilerin üniversite öncesi eğitim aldığı okuldur. Almanya'da var olan dört okullu eğitim sisteminin en yüksek dereceli lisesidir. (ç.n.)

19. yüzyılın ikinci yarısında, milliyetçilikle alev almış hareketler, ilk önce Almanya'yı, sonra İtalya'yı sardı. Fakat virüs bu ülkelerin ötesine, birbirinden tamamen ayrı toplulukların olduğu Doğu Avrupa'ya kısa sürede yayıldı: Yıkılmak üzere olan iki imparatorlukta (Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda), farklı dilleri konuşan, farklı etnik kökenlerden geldiklerini iddia eden, kökenleri hakkında hazmedilemeyen farklı hikâyelerin fısıltılarla anlatıldığı, birbirinden tamamen ayrı toplulukların olduğu yerlere de sıçramıştı.

Bu iki imparatorluğun da hükümetleri kendi sınırları içinde milliyetçi sesleri bastırmaya çalıştı ancak onları, gizlilik içinde faaliyetlerini sürdürdükleri yeraltına itmekte başarılı olabildi sadece. Avrupalı çizgi romancılar, bu devrimcileri kısa sakallı, şişman, hantal, pardesülerinin altında bovling topuna benzer şekilli bombalar taşıyan adamlar olarak hayal ettiler: eğlenceli bir imaj. Avrupalı milliyetçilikten türeyen anarşist ve terörist hareketler ise o kadar eğlenceli değildi. Ve milliyetçilik bu noktada Doğu'ya, İslam'ın kalbine doğru ilerlemeye başladı.

Avrupa kısmını sonlandırmadan önce, Batı'da olgunlaşan diğer iki milliyetçi hareketin sonuçlarından bahsetmeme izin verin. Bunlardan biri, Osmanlı İmparatorluğu ile çok yakından ilgili; diğeri ikincisi ise, daha sonra önemini gösterecek. İkincisi, Kuzey Amerika'da, yeni bir ülkenin kurulduğu yerde biçimlenmeye başladı. Teknik olarak bu ülke, Britanyalı yerleşimcilerin 13 küçük sömürgesi, kendi hükümetlerine karşı isyan başlattığında ve bağımsız kaderlerini ortaya koyduğunda kuruldu. Fakat birçok yönden, birlikte ortaya çıkardıkları konfederasyon 1860'tan 1864'e kadar süren Amerikan İç Savaşı'na kadar bir ulus devlet olmamıştı. Bu savaştan önce, Birleşik Devletler kendi ülkesinden "birleşmiş devletler" olarak bahsediyordu. Savaştan sonra ona "Birleşik Devletler" demeye başladılar.[5] Kölelik konusu savaşın tetiğini çekmişti ama Başkan Lincoln sendikayı adalet ve savaşın gerekliliği konusundaki argümanlarının merkezine oturttu. Gettysburg Hitabesi'nde* savaşın, bir ulusun "özgürlükle

* Başkan Lincoln'ün Gettysburg Milli Mezarlığı'nda İç Savaş'la ilgili yaptığı ünlü konuşması. (ç.n.)

tasarlanmış" olup olmadığını ve hükümetin insanlığın devamı için, insanlar tarafından ve onlar arasından kurulup kurulmadığını anlamak için bir mücadele olduğunu söylüyordu. Birleşik Devletler'i kuran o ve diğerleri –politikacılar, tarihçiler, yazarlar, düşünürler ve genel olarak vatandaşlar– Avrupa'da parlayan ideolojilerden çok ayrık bir milliyetçilik fikri ortaya koydular. Ortak din, tarih, gelenek, âdetler, ırk ya da etnik kimlik üzerine bir millîlik arayışındansa çok çeşitli birey topluluklarının, ortak ilkelerin ve gelişime karşı duyulan ortak sadakatin erdemiyle "halk" olabileceğini savunuyorlardı. Bu, herkesin benimseyebileceği fikirler üzerine kurulu bir milliyetçilikti çünkü teoride sadece onun içine doğanların değil, herhangi birinin de üyesi olabileceği bir ulusun milliyetçiliğiydi.

Aynı İç Savaş boyunca, oluşmaya başlayan ülke, kendi potansiyel gücüne dikkatini yoğunlaştırdı. Amerikan İç Savaşı, tek bir adamın bir noktadan milyonlarca kişiden oluşan bir orduyu yönettiği, tek bir savaş alanında yaklaşık çeyrek milyon askerin savaştığı, demiryollarından deniz altılara ve ilk makineli silahlara kadar endüstriyel teknolojinin belirleyici rol oynadığı ilk savaştı. Bu savaşın, birleş(me)miş devletlerin kendi aralarında savaştığı ve sonuçta hiç kimseyi tehdit etmeyen ama iki tarafın aynı devlet içinde eridiğinde kimsenin nasıl bir güç oluşacağını hayal edemeyeceği bir savaş olduğu doğrudur.

Dünya tarihi sonucunu doğuran ve İslam dünyasıyla çok yakından ilişkili olan diğer Avrupalı milliyetçilik hareketi Siyonizmdi. Diğer 19. yüzyıl Avrupa milliyetçilikleri gibi bu tutkular ve fikirler demeti de bu argümanlarda ve görüntülerde yer alıyordu. Herder'le hemfikir olarak, ortak bir dili, kültürü ve tarihi paylaşan insanların bir ulus olduklarını savunuyordu. Mazzini ile hemfikir olarak, bir ulusun, kendi topraklarında güvenle kurulmuş devletini kendisinin yönetmeye hakkı olduğunu düşünüyordu. Trieschke ile hemfikir olarak, bir ulus devletin tüm insanlarını kapsayacak sınırlara sahip olmaya hakkı (hatta kaderi) olduğunu ve gerekirse diğerlerini dışlamaya hakkı olduğunu söylüyordu. Siyasi Siyonizmin kurucuları, eğer Almanlar bir ulussa ve bu tür hakları varsa, eğer İtalyanlar

ve Fransızlar bir ulussa o zaman Tanrı'ya şükürler olsun ki, Yahudilerin de bir ulus olduğunu söylüyorlardı.

Ancak Siyonizm ile Avrupa'nın 19. yüzyıl milliyetçi hareketleri arasında önemli bir fark vardı. İtalyanlar, Almanlar, Sırplar ve diğerleri, içinde yaşadıkları topraklar üzerinde millî bir hak iddia ediyorlardı. Yahudilerin bir toprağı yoktu. İki bin yıldır, yeryüzünün her yerine dağılmışlardı ve şimdi diğer insanların devletlerinde topraksız azınlıklar olarak yaşıyorlardı. Diasporaları içinde, iki bin yıl boyunca Yahudiler, dinî olduğu kadar kültürel ve tarihsel de olan Musevilik etrafında bir halk hissi yaratarak birliktelik sağladılar: 19. yüzyıl Avrupası'nda, Yahudiliğin pratiği içinde olmadan, hatta ona "inanmadan" Yahudi olmak mümkündü. Yine de, Yahudiliğin dinî/tarihî hikâyesinin temel öğesi, Tanrı'nın İbrani kökenlilere –İbrahim ve onun kabilesinin soyundan olanlara–, sadece O'nun emirlerine ibadet etmeleri karşılığında Kenan Diyarı'nın sözünü verdiğini iddia ediyordu. Bu hikâyeye göre, Yahudiler sözlerini tutmuş ve böylece "kendi" topraklarını, Filistin dedikleri, Araplar tarafından yerleşilen ve Osmanlı Türkleri tarafından yönetilen yeri kazanmayı hak etmişlerdi. 19. yüzyılda birçok Avrupalı Siyonist sekülerdi ama Vadedilmiş Topraklar hakkındaki bu öğe yine de Doğu Akdeniz kıyısında bir Yahudi ulus devleti kurma yanlısı bir eğilime yol açıyordu.

1897'de Avusturyalı Gazeteci Theodore Herzl, siyasi Siyonizmin ilk resmî organını, Dünya Siyonistler Kongresi'ni kurdu ama Siyonizm zaten var olan bir şeydi ve onunla ilgili fikirler 1800'lerin ilk dönemlerine kadar uzanıyordu. O dönemin diğer milliyetçi söylentilerinin ortasında, Avrupa'daki Yahudi entelektüeller Filistin'e göç etmekten bahsetmeye başladılar. Bazı Alman Milliyetçileri bu tipik Siyonistlerle aynı fikirdeydiler ama dostça düşüncelerle değil. Örneğin Fichte, Yahudilerin, doğuştan Almanca konuşsalar bile hiçbir zaman Alman kültüründe asimile olmadıklarını söylüyordu. Eğer Almanya'da kalırlarsa her zaman devlet içinde devlet olacaklarını ve böylece kendi millî kaderlerini Filistin'de aramaya devam edeceklerini söylüyordu.

Filistin'in, yerli bir Yahudi nüfusuna sahip olmadığı hiçbir dönem olmadı ama 1800'de o nüfus toplamın ancak önemsiz bir kısmını oluşturuyordu –yüzde 97 Arap nüfusuna karşın yüzde 2,5 Yahudi. 1880'den sonra, Avrupa'dan Filistin'e büyük bir iştahla Yahudi göçü başladığında, Araplar içindeki Yahudilerin oranı yüzde 6'ya yükseldi. "Filistin'e göç eden Yahudi dalgalarının adlandırıldığı gibi, ilki sonucunda "Aliyah"ta otuz bin kişi Filistin'e yerleşti ve oran yine değişti. İlk göçmenler, çapayla kürümeyi bile bilmeyen, yine de kendilerini Filistinli çiftçiler olarak gösteren, idealist şehirli entelektüellerdi. Çoğu Avrupa'ya geri döndü ve ilk Aliyah'ın benzini tükendi. İlerleyen sayfalarda değineceğim bu nokta, I. Dünya Savaşı'nın konusuydu.

Avrupa'dan bu üç olgu –anayasacılık, nasyonalizm ve sanayi– Osmanlı dünyasına sızdığında özellikle zarar verici bir etkiye sahipti çünkü bir anlamda, Osmanlı "Dünyası", bir tür gerginliğe sebebiyet verecek şekilde, 19. yüzyıl boyunca durmaksızın sarsılmıştı. Cezayir, Fransa tarafından alınmıştı. Büyük Britanya, Mısır'ı tamamen almıştı ama adını bırakmıştı. Teknik olarak, Irak ve Mısır'ın Kuzey Akdeniz kıyısı, Osmanlı İmparatorluğu'na aitti –tıpkı tüm Arap Yarımadası'nın ve şimdiki Irak'ın büyük kısmının olduğu gibi–, ama buralarda bile Osmanlılar kendilerini Avrupalıların ellerinde buluyorlardı. Bu sırada Osmanlıların Avrupa'ya dayanan sınırları da zayıflıyordu. Bu antik imparatorluk, son zamana kadar dünyanın en büyüğü iken, zenginlikleri tükenen ve bedeni çürüyen bir yaratık haline gelmişti ama her nasılsa, hâlâ nefes alıyordu.

Hayattaydı ama Avrupa onların hükümetlerin üzerinde otorite kurmuştu, burada özgürce iş görüyordu. 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca, onların Osmanlılarla olan etkileşimleri tek bir kelimede özetlenebilir: "kapitülasyonlar".

Kapitülasyonlar, "aşağılayıcı imtiyazlar"ın başka bir ifadesiymiş gibi duruyor. Ancak bu kelime, ilk bakışta anlaşılan şeyi ifade etmiyor.

Kapitülasyonlar, imparatorluk zirvesindeyken verilmeye başladı ve bu kavram basitçe, güçlü Osmanlı sultanlarının Avrupa'dan imparatorluğa iş yapmak için gelen küçük tüccarlara verdikleri imtiyazları ifade ediyordu. Kapitülasyonlar sadece bu insanların Osmanlı topraklarında neyi yapmaya izinli olduklarını listeliyordu. Listede olmayan her şey yasaktı. Neden onlara "kapitülasyonlar" demişlerdi? Çünkü Latince'de bu kelime basitçe "yöneticiler tarafından yapılan sınıflandırma" anlamına geliyordu. Böylece kapitülasyonlar, Avrupalılar için izin verilen iş aktivitelerinin kategorilerle düzenlenmiş listeleriydi.

Osmanlılar ile Avrupalılar arasındaki güç dengesini tek bir büyük savaş değiştiremeyeceğinden, "kapitülasyonlar"ın artık "güçlü Osmanlı hükümdarları tarafından kibirlilikle verilmiş olan izinler" anlamına gelmeyi kesmesi ve "Osmanlı idarecilerden başarıyla koparılmış aşağılayıcı imtiyazlar" (kibirli Avrupalı patronlar tarafından) anlamına gelmesi de tek bir anda olmamıştı. Fakat Osmanlılar 1838'de Avrupalı güçlerle (Mehmet Ali Paşa'ya karşı olanların yardımını garantilemek için) Osmanlı topraklarında bir eşitsizlik kuran Balta Limanı Antlaşması'nı imzaladıklarında kesinlikle bu anlama geliyordu. Örneğin Antlaşma, imparatorluğa getirilen Avrupalı ürünler üzerinde düşük vergi uygulamasını getiriyordu ama dışarıya gönderilen Osmanlı ürünlerine yüksek vergiler koyuyordu. Osmanlı tebaasının monopol kurmasını yasaklıyor ama Avrupalıların bunu yapması için izin veriyor ve yollarını açıyordu. Bu kapitülasyonların tek bir amacı vardı: Osmanlıların kendi topraklarında Avrupalı iş adamlarıyla rekabet edemeyeceklerini garantilemek.

Balta Limanı Antlaşması'ndan on yıllar sonra, Osmanlı hükümeti yaşlanmış uzuvlarının şokuyla Osmanlı toplumunu tamir etmek üzere yeni bir yasalar dizisi yürürlüğe koydu, böylece Avrupalıları yakalayabileceklerdi; aynı sıralarda İran'da yaşanan da tam olarak buydu. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu modernizm hareketleri tanzimat ya da "yeniden düzenleme" (Tanzimat Fermanı) olarak adlandırıldı. 1839'da "Gülhane Hatt-ı Hümayunu" olarak adlandırılan muazzam bildirgeyle başladı. 1856'da

başka bir doküman, "Islahat Fermanı" yayımlandı. Ve sonra 1860'da üçüncü bir sert reform bildirgesi oluşturuldu.

Aşağıdakiler, Tanzimat'ın getirdiği bazı yeniliklerdir:

- Fransa model alınarak oluşturulmuş, yeni bir millî hükümet bürokrasisi.
- Geleneksel şerî mahkemelerinin üstünde yer alan laik devlet mahkemeleri.
- Fransa'nın "Napolyon" dönemindeki ceza hukukununkini temel alan yeni bir ceza hukuku.
- Asıl olarak, Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğu'nda iş kurallarını serbestçe belirlemelerine izin veren, "serbest ticaret"i destekleyen yeni ticaret yasaları.
- Devşirmenin yerini almak üzere, Prusya modeli üzerine kurulu, askere çağırmaya dayalı yeni bir ordu.
- Müslüman din adamları tarafından yönlendirilen, geleneksel okul sistemini dışarıda bırakan, İngiliz okullarında öğretilenlere benzer şekilde seküler bir müfredata sahip kamu okulları.
- Geleneksel Osmanlı vergisi toplayan çiftçilerin (asıl olarak komisyonlarda serbest zamanlı çalışarak vergi toplayanların) yerine geçen, İmparatorluk topraklarında devlet vergilerini toplayan tek bir vergi idaresi (daha çok günümüzde Birleşik Devletler'deki IRS'e benzer bir biçimde).
- Din ve ırka bakmadan, Osmanlı'da yaşayan herkesin "onur, yaşam ve malının" çiğnenemez olduğunu, korunacağını belirten garantiler.

Bu reformlar kâğıt üzerinde güzel gibi görünebilir, özellikle de etnik kökene bakılmaksızın tüm vatandaşların yaşamını ve güvenliğini garanti edenler: Ayrımcılığın bitmesine kim karşı olabilir? Pratik olarak Avrupalılar.

Fakat kendinizi bir de 19. yüzyılda imparatorlukta yaşayan ortalama bir Müslüman Türk vatandaşın yerine koyun ve böylece, bu reformların

içsel katmanlarının gerçekte Osmanlı memurlarına Avrupalılar tarafından dikte edildiğini görebilirsiniz. Tarihçi James Gelvin'nin yazdığına göre: Islahat Fermanı açıkça, kelimesi kelimesine İngiliz Büyükelçi Stratford Canning tarafından yazılmış ve gerekli olan talimatlarla birlikte çevrilip kamu önünde okunması için Osmanlı görevlilerine verilmişti.[6] Üstelik Gülhane Hatt-ı Hümayunu da! Birçok Müslüman Osmanlı'ya göre, bunlar reformdan çok, kendi hayatları üzerindeki yabancı gücünün kanıtları gibi kokuyordu.

Tüm Osmanlı Müslümanları aynı şekilde hissetmiyorlardı: Anadolu'daki reformcuların büyümekte olan hareketi, Hindistan, Afganistan ve İran'daki hareketin bir Türk versiyonu, tanzimatı benimsemiş ve desteklemişti. Avrupa Sömürgeciliğini yenmenin tek yolunun, her şeyden önce Avrupalıların gücünün nedeni olarak görülen, Avrupalı ne kadar düşünce varsa hepsini benimsemeyi gerektiren bir şey olarak, Avrupalılarla kendi tezgâhlarında dövüşmek olduğunu düşünüyorlardı.

Ancak ulema hâlâ ortalıkta dolaşıyordu. Tanzimat doğrudan onların çıkarının aksine çalışmıştı. Eğitimi din adamlarının elinden almış, şeriat mahkemelerinin yerini laik mahkemelere bırakmış, İslam hukukunun üstüne Fransız hukukunu oturtmuştu. Bu reformlar sadece ulemanın gücünü elinden almadı, aynı zamanda onların var oluş sebeplerini de ellerinden aldı. Elbette direneceklerdi; ulema sıradan insanlar arasında hâlâ ahlak egemenliğine sahipti. Mahkemelerdeki nüfuzlarını hâlâ kullanıyorlardı.

Sonuçta, sultan ve danışmanları kendilerini seküler modernistlerin haykırışları ile İslamcı gelenekçilerin şikâyetleri ortasında buldu. İki taraftan birden darbe alan ve çekiştirilen mahkemeler bir o yönde, bir bu yönde karar veriyorlardı. Seküler modernistler, Avrupai reformlar için ısrar ediyorken, gelenekselci taraf inatçı bir şekilde geriye dönüş darbesi istiyordu. Modernistler devlet destekli mekanikleştirilmiş fabrikalar talep ettiklerinde, ulema Osmanlı görevlilerine daktiloyu göstererek karşı çıkıyordu; Hz. Muhammed'in hiçbir zaman bunun gibi bir şey kullanmadığını iddia ediyorlardı.

Bir süre için, modernistler güçlü taraf oldu. 1876'da Sultan'ı bir anayasa oluşturmaya zorladılar. "Doğu'nun Fransız Devrimi" olarak geniş kesimlerce kutlanan, unutulmaz bir andı. Oradaki birkaç yıl için, sallantıda olan İmparatorluk, Büyük Britanya'ya benzer şekilde bir anayasal monarşiydi (biçimsel olarak). Bu kısa dönem içinde, her etnik ve dinî gruptan modernist eylemciler, kafa tutan bir atmosfer içinde ve gelişen bir tutkuyla bir araya geldiler: Türk Müslümanlar, Arap Müslümanlar, Yahudiler, Ortodoks Hristiyanlar, Ermeniler, her biri yeni bir dünya inşa etmek için yola çıkan tek bir büyük hareketin üyeleri olarak omuz omuza verdiler.

Fakat geçmiş sayısı azalanları koruyordu. Modernistleri yoldan çıkardı ve Sultan'ı anayasayı kaldırmaya ve tekrar mutlak monarşi yönetimini kurmaya yeterli oluncaya kadar yeniden güçlendirdi. Sarkaç bir bakıma geriye doğru sallandı çünkü reformlar işe yaramıyordu. Anadolu'nun Müslüman Türkleri yaşam standartlarının sallantıda olduğunu, bağımsızlıklarının sallantıda olduğunu gördüler. Kendilerini dışarıdan baskı yapan Avrupa'nın devasa gücüne karşı daha da güçsüz hissettiler.

Ama kendi sınırları içinde ve tamamen kendi ellerinde, başka bir dünyanın bir parçası olarak gördükleri bir şeye sahiptiler. Bu parça, Ermeni topluluğuydu. Tabii ki gerçekte Ermeniler, Türklerden daha çok Avrupalı değillerdi. Onlar tam olarak, hatırlanamayacak kadar uzun süredir buldukları yerlerde yaşıyorlardı. Avrupalı olmayan kendi dilleri, gelenekleri ve tarihleri vardı. Başka herhangi bir yerden gelmiyorlardı ve gelmemişlerdi, aslında Türklerden daha çok yerlilerdi.

Ancak onlar Müslüman bir toplum tarafından sarmalanmış Hristiyan bir azınlıktı ve dahası, aşağılayıcı kapitülasyonlar döneminde, Batı Avrupa'nın çıkarları Osmanlı İmparatorluğu'nda daha fazla güç elde ettiğinde ve yerellerin karşısında kârlı işletme düzenlemeleri kurduklarında, Ermeniler kendilerini paradoksal bir konumda buldular. Osmanlı vatandaşları için bu noktada zenginleşmenin tek yolu, bunun için çalışmak, onlarla iş yapmak ya da en iyisi, Avrupalı işletmelerle ortaklık kurmaktı. Ama Avrupalılar imparatorlukta kendilerine iş ortakları arıyorlardı ve doğal olarak akrabalık bağı olduğunu hissettikleri kişiler onları cezbediyordu.

Eğer seçme şansları varsa Müslüman Türkler yerine Ermenileri seçeceklerdi. Bu yüzden, yabancılar tarafından ortaya koyulan faydalı anlaşmalar imparatorluk içindeki Ermenilerin işine yaradı ya da en azından yoksulluğa doğru kayan kırgın Müslümanların gözünde durum böyleydi.

Bu zamana kadar Ermeniler, Osmanlı dünyasında barış içinde yaşamışlardı; Türk olmayan diğerleri gibi, ancak asker-aristokrat yönetici sınıftan dışarı atılmışlardı. Aynı zamanda bir anlamda, uzun süreli toprak sahibi olmak ve "vergi toplayan köylü" olmaktan da. Bu sayede, çoğu yaşamak için işletme ve finans işi yapmaya başladı.

Finans "faizcilik" olarak kullanılıyordu. Erken zamanlardan beri geniş kitlelerce onaylanmıyordu. Ödünç verilen paradan kâr etmek, Kur'an'da açıkça yasaklanmıştı, aynı ortaçağ Hristiyan Avrupası'nda hukuktaki "yüksek faiz" kavramının "aşırı kâr etmek" anlamına değil de "herhangi bir kâr elde etmek" anlamına gelmesi gibi. Faizcilik neden bu kadar kötü? Sanıyorum bunun nedeni, sıradan halkın para ödünç almayı, iş anlamında değil, bağış anlamında düşünmesiydi: Bu bir komşuya, dara düştüğünde ve ihtiyacı olduğunda yapılacak olan şeydir. Bu çerçeveden bakarak ödünç verilen paradan kâr elde etmek, birinin muhtaçlığını zengin olmak için kullanmaya teşebbüs etmekti. Ama insanlar sürekli ödünç paraya ihtiyaç duyuyordu; en ilkel ekonomilerde bile, genellikle kriz zamanlarında: Bir nalbantın iş yeri yandığında; ünlü bir din adamı öldüğünde ve ailesini pahalı cenaze giderlerini karşılamak üzere umulmadık biçimde bıraktığında, başlık parası için yeterince birikimi olmayan biri evlenmek istediğinde, birisi umutsuz biçimde hasta olduğunda... İnsanlar, özellikle kendilerini kırılgan ve tecrübesiz hissettikleri anlarda para verenlere gidiyorlardı ama kültürel olarak onlara aşılanan, muhtaç bir insana karşılıksız para verecekleri hissiyle birlikte gidiyorlardı. Onları bankacıların koşullarını kabul etmeye iten çaresizlik, sadece biraz daha fazla kırgın olmalarına neden oluyordu. Para ödünç veren ile ödünç alan aynı toplumdan olduğunda, akrabalık ya da bağlılık gibi diğer etkenler kırgınlığın dozunu artırıyordu ama insanlar "öteki" olarak gördükleri kreditörlere gittiklerinde, etkileşimin dinamikleri var olan toplumsal düşmanlığı daha da

ileriye götürmeye meylediyordu. Faizcilik için en kötü olasılık, büyük bir çoğunluk tarafından sarılmış, kültürel olarak ayrık bir azınlığın dışlanmış yerleşiminde mensubu olmaktı. Avrupa'da bu dinamik Yahudi kurbanları yarattı. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu duruma düşen Ermeniler oldu.

Aradaki gerginlik baş gösterdiğinde, Türklerin ve Ermenilerin barış içinde birlikte yaşadıklarını unutmak kolay oldu, üç nesil öncesinde bile yokken, düşmanlık bu toplulukların ilişkisinde çağlar öncesinden beri var olan bir öğe haline geldi. Osmanlıların toplumu kendini yöneten topluluklara bölme konusundaki siyaseti, kökeninde, kültürel egemenliğin her bir ölçütünü sunmanın bir yoluydu. Hoşgörüyü temsil ediyordu. Harmoninin bir aracı gibi iş görüyordu. Şimdi, aynı politika bir eksiklik, karmaşa için önemli bir anahtar haline geldi çünkü talihsiz Ermenileri ayrıştırmaya, izole etmeye ve tepkileri üzerlerine çekmeye yaramıştı. Aslında, bu sistem, Osmanlı toplumunun içindeki hataları daha da artırmanın bir yolu haline geldi.

1894 ila 1896 yılları arasında, Doğu Anadolu'da Ermenilere karşı bir şiddet eğilimi baş gösterdi. Türk köylüleri, Doğu Avrupa ve Rusya'da Yahudilere yapıldığı gibi, Ermenileri katletmeye başladı ama daha geniş bir alanda. Otuz bin kadar Ermeni çılgınlık bitmeden ölmüştü ve bu ancak Avrupalılar Osmanlı hükümeti üzerinde bir şey yapmaları için baskı kurduğunda sona erdi. Avrupalıların Osmanlı görevlilerine emir verme gücünün Ermenilere karşı duyulan kırgınlığın bir nedeni olmasından ötürü, şiddete son veren bu otorite, şiddete neden olan psiko-sosyal etmenleri daha da artırmaktan başka bir işe yaramadı. Bu, ailelerin çocuklarını haydut komşulardan korumak için bir adım atması ve sonra da işlerine devam etmesi gibi bir durumdu: Küçük çocuk haydutlarla tekrar yalnız kaldığında, başı bir öncekinden daha çok belaya girmiş olacaktı.

Bu sırada Sultan'ın anayasayı hızla kaldırmasına rağmen, güç, geçmişin korumacılarıyla yeni züppeler arasında bölünmeye devam etti. Siyasi mücadele devam etti ve denge burada yeni züppelerden yana oldu; İran'da da modernistlerden yana. 1900'de, yeni bir eylemci nesil, anayasanın yeniden kurulmasını talep etti. Ailelerinin Fransız Devrimi'ni tekrar istiyorlardı.

Siyasi olarak süreç, coşkunluk verici ama kafa karıştırıcıydı. Burada, bir tarafta kışkırtıcı milliyetçiler, diğer tarafta seküler modernistler, başka bir tarafta ise liberal anayasacılar yoktu. Birçok ideoloji ve hareket birbiriyle iç içe geçmiş ve etkileşim halindeydi. Tek bir kişi biraz onu, biraz bunu destekleyebilirdi. Hangi fikirlerin birlikte olabileceklerini, hangilerinin tamamen uyumsuz olduklarını ayırabilecek kadar vakit yoktu. Kendini geçmişin koruyucularının karşısına koyan herkes, imparatorluğu yeniden şekillendirmek isteyen Osmanlı vatandaşı olarak sayıyordu. Herkes kendini bilgisiz yaşlılara karşı ittifak kurmuş bilgili gençler gibi görüyordu, sadece tutkuyla destekledikleri "modernizm" için omuz omuza vermişlerdi.

Eylemcilerin bu yeni nesli kendine Jön Türkler diyordu. Bu ismi bir bakıma gerçekten genç oldukları için kullanıyorlardı; çoğu yirmilerindeydi ama aynı zamanda geçmişin koruyucularına karşı burun kıvırmak için yapıyorlardı. Geleneksel Müslümanlar arasında yaşlılar her zaman daha iyi olarak algılanırdı –"Şeyh" ya da "Pir" gibi saygıdeğer unvanlar edebî olarak "yaşlı adam" anlamına gelir. Eski kafalılarla bir hata işlemişler gibi alay eden Jön Türkler, gururla gösteriş yapıyorlardı: Onlar gençlerdi!

Başlangıç aşamasında uzlaşmazlıkları olmasına rağmen, Jön Türkler zayıf bir adam olan son Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid'in üstesinden gelmeye yetecek kadar bir arada kalmayı başardılar. II. Abdülhamid'i, 1908'de anayasayı tekrar yürürlüğe koymaya zorladılar ve sadece temsili bir yöneticiye indirgediler.

Sultan'ı yere sermelerinin üzerinden zaman geçmeden, Jön Türkler bir grup içinde birçok grup olduklarının farkına vardılar. Bir grup, imparatorluğun bir merkezden yönetilmemesini destekliyordu, azınlıkların haklarının korunmasını ve insanlara yönetimde daha çok söz hakkı tanınmasını istiyordu. Çabucak hükümetten topluca dışarı atıldılar. Başka bir grup, Türk Milliyetçiliğini benimsemişti. 1902'de altı tıp öğrencisi tarafından kurulmuş, iyi organize olmuş, askerî bir partide birleşmiş bu grup İttihat ve Terakki Cemiyeti'ydi.

İttihat ve Terakki, kendi görüşlerine giderek artan sayılarda destekçi buldu. Birçok antiemperyalist Türk, birçok genç Türk, birçok eğitimli devlet memuru, öğrenci, entelijensiya ve onların çocukları, Avrupalı filozofların milliyetçilikle ilgili yazdıklarını okuyan, Alman ve İtalyan Milliyetçileri-

nin başarıyla sonuçlanan mücadelelerini bilen edebiyatçılar, milliyetçiliği emperyalizmden kurtulmanın bir yolu olarak görmeye başladılar. Hantal, eski moda, çok kültürlü Osmanlı İmparatorluğu fikrinden kurtulmak ve onun yerine zarif, canlı, anlamlı bir Türk devlet mekanizmasını koymak; düşünülen buydu. Arap yerleşimleri zayıf yerlerinden koparılmalıydı, artık uyumlu değillerdi ama bu yeni Türk Milliyetçileri Anadolu'yu Orta Asya topraklarıyla birleştirip Türklerin atalarının topraklarını oluşturmayı hayal ediyorlardı. Boğaziçi'nden Kazakistan'a uzanan bir Türk ulus devletinin hayalini kuruyorlardı.

Türk Milliyetçisi entelektüeller, Hristiyan azınlıkların, özellikle Ermenilerin Türkiye'de imtiyazlı bir konumda olmalarını tartışmaya başladılar. Devletin özünde içeriden gelen düşmanları, Doğu Avrupa'nın Slav topraklarını ele geçirmek için Batı Avrupalılarla ittifak kuran Ruslarla birlik kurmuşlardı.

Türk Milliyetçilerinin bu yeni nesli, ulusun, tüm küçük kimliklerin üstünde olduğunu ve ulusal "ruhun" tek bir kimlikte muazzam bir biçimde yoğrulması gerektiğini savunuyordu. Bu düşünce, Alman Milliyetçi filozoflardan alınmıştı. Yazar Ziya Gökalp, kahramanlar ve dâhiler dışında bireylerin kifayetsiz olduğunu iddia etmişti. Türk soydaşlarına da "haklar"dan bahsetmemeleri konusunda teşvik etmişti. Ona göre, hak diye bir şey yoktu, sadece vazifeler vardı: Ulusun sesini duymak ve istediklerini yerine getirme görevi.[7]

İmparatorlukta yaşanan karmaşa, militarist milliyetçilere cazibe bahşetmeye meyilliydi. Ve karmaşa yaklaşmaya devam ediyordu: Çok uzun süredir yaklaşmaktaydı. Bulgaristan özgür bırakılmıştı. Bosna Hersek Osmanlılardan ayrılmış ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki Habsburg'a eklenmişti. Yaklaşık bir milyon Müslüman bu değişimler sonucunda, ölüm döşeğindeki, işlevsiz ve şimdiden çok kalabalık olan imparatorlukta yeni bir ev arayışı içinde Anadolu'ya sürgüne gönderildi. Ardından, Osmanlılar Girit'i kaybettiler. Adanın nüfusunun yaklaşık yarısı Müslüman'dı ve hemen hemen hepsi doğuya göç etti. Bütün bu sosyal yerleşimsizlik, serbestçe dolaşan bir sinirlilik halinin baskıcı atmosferini yarattı.

Kargaşanın ortasında, milliyetçilik başka gruplara da yol göstermeye başladı. Arap Milliyetçiliği bir bakıma şişmeye başladı. Türk arkadaşlarının ellerinden çektikleri acıların korkusundan sonra, Ermeni aktivistler de Ermenistan ulus devletini kurmaya hakları olduğunu iddia ettiler. Bunlar aynı dönemde, Doğu Avrupa'da kendini milliyetçi olarak tanımlayanlar arasındaki kımıldanmanın tamı tamına aynısıydı.

1912'de Balkanlar Savaşı imparatorluktan Arnavutluğu, Macaristan'ı ve İstanbul'daki son Avrupalı şirketleri aldı. Bu askerî yenilgi Anadolu'daki öfke halini, kırgınlığı ve akıl karışıklığını daha da tetikledi. Bu çeşit bir karmaşa, en sıkı organize olmuş grupların yararına oldu; Bolşevikler beş yıl sonra Rusya'da bunu kanıtladılar. İstanbul'da en sıkı örgütlenmiş grup, aşırı milliyetçi İttihat ve Terakki Cemiyeti'ydi. 23 Şubat 1913'te İTC askerî bir darbeyle kontrolü ele geçirdi, görevdeki vezire suikast düzenledi, son Osmanlı Sultanı'nı görevden aldı, hükümeti oluşturan diğer tüm liderleri yerinden etti, tüm partilerin yasa dışı olduğunu ilan etti ve Osmanlı Türkiyesi tek partili bir yönetime döndü. Üçlü otorite bu tek partinin baş yöneticisi olarak ortaya çıktı: Talat Paşa, Enver Paşa ve Cemal Paşa. Bu "Üç Paşa" 1914'te, imparatorluktan arta kalanların yöneticisi oldular. Tüm bunlar, uzun süren Avrupa İç Savaşı'nın patlak vermesiyle aynı dönemdeydi.

Bu, Avrupa'da "Büyük Savaş" olarak adlandırıldı. Bugün evrensel olarak bilindiği gibi I. Dünya Savaşı; Orta Dünya içinse başladığında olduğu gibi Avrupa İç Savaşı: Almanya ve Avusturya, Fransa'ya karşı birleşti ve Rusya ile diğer Avrupalı ülkelerin çoğu istekli veya isteksiz biçimde birleşmek zorunda kaldılar.

Müslümanların bu kavgayla bir ilgileri yoktu ama İttihak ve Terakki liderleri savaş bitmeden kazanan tarafla ittifak kurarlarsa, bunun onlara büyük fayda sağlayacağını düşündüler. Birçok insan gibi, onlar da savaşın birkaç aydan fazla sürmeyeceğini düşünüyorlardı çünkü Avrupa'nın büyük güçleri yıllardır "gelişmiş" teknolojik silahları stokluyorlardı. Bunlar kimsenin ve hiçbir şeyin karşısında uzun sure süre dayanamayacağı korkutucu silahlardı, böylece savaşın ilk ateş edenin ve cephanesi en son tükenenin kazanan taraf olacağı kısa ve kanlı bir kapışma olacağı düşünülüyordu.

İTC stratejistleri kazananın Almanya olacağını düşündüler. Her şeyden önce, Almanya kıtanın en büyük endüstriyel gücüydü, şimdiden Fransa'yı çarpmıştı ve Orta Avrupa'ya el atmıştı, bu da kendi topraklarında daha fazla sayıda asker ve savaş silahının ortaya çıkarılması ve bunları demiryolu ağıyla her savaş alanına dağıtılabilmesi demekti. Bununla birlikte, Türkler Almanya'nın yanında yer alarak uzun sureli iki rakibine, Rusya ve Büyük Britanya'ya karşı da savaşmış olacaktı.

Savaşta sekiz ay boyunca, Rus askerleri çoktan imparatorluğun kuzey sınırlarını tehdit etmeye başlamışlardı. İTC liderleri gizli tutulan Tehcir Yasası'nı yürürlüğe koydular. Resmî olarak bu emrin, Rusya'ya yakın yerlerde yaşayan Ermenileri imparatorluğun daha derin kesimlerine, Ruslarla bağlantı kuramayacakları bir yere "yeniden yerleştirme" emri olduğu düşünülüyordu. Bugüne kadar, Türk Hükümeti, Tehcir Yasası'nın savaş nedeniyle ihtiyaç duyulan, tamamen bir güvenlik önlemi olduğu konusunda ısrarcıydı. Bazı ölümlerin olduğunu kabul ediyordu ama sürüp giden bir iç savaştan başka ne bekleyebilirsiniz ki ve dahası şiddet çift taraflıydı; bu şimdiye kadar hiçbir Türk hükümetinin aksini söylemediği resmî duruştu.

Gerçekte ise, sürüp giden bir savaş *vardı*, Rusya gelmek *üzereydi*, bazı Amerikalılar Ruslarla birlik olmuş, bazı Ermeniler Ruslarla birlik *olmuş*, bazı Ermeniler bazı Türkleri *öldürmüş* ve öyle görünüyor ki, 1915'te yaşanan şiddettin erken dönemlerinde, 1890'da baş gösteren soykırım ve etnik temizliğin bastırılamamış hıncı devam ediyordu. (Birleşmiş Milletler, "etnik temizliği" belirli bir alanda, istenmeyen grupları sürerek ya da öldürerek, genellikle onları korkutarak kaçırmak için gerçekleştirilen gaddarca davranışlarla, etnik homojenliği sağlamaya çalışmak olarak tanımlıyor.)

Yine de 1915'te Türkiye'nin dışında birkaç düşünür, etnik temizlikten daha kötü şeyler olduğu ve bunun kınanması gerekliliği konusunda şüphe ediyordu. Tehcir Yasası, Talat Paşa tarafından organize edilen teşebbüslerin başlangıcıydı ve belki Enver Paşa'nın ya da belki İTC'nin gizli anonim çekirdeğini oluşturan diğer isimsiz liderlerin de Ermenileri bir halk olarak –sadece Anadolu'dan ya da Türklerin yönettiği alanlardan değil, yeryüzünden– silmek için giriştiği teşebbüslerin başlangıcıydı. "Yerinden edilen" bu insanlar asıl olarak cebri yürüyüşe ve gaddarca ölüme zorlandılar; kısaca bu bir soykırım girişimiydi (Birleşmiş Milletler tarafından belirli bir alanda bir etnik grubun tamamını yeryüzünden silmeyi hedefleyen

girişimlerin tümü bu şekilde tanımlanır). Çalınan cenaze marşlarının sayısı bir tartışma konusu ancak bir milyonu geçiyor. Talat Paşa bu drama İçişleri Bakanı ve daha sonra da ülkenin başbakanı olarak başkanlık etti, bu mevkisini I. Dünya Savaşı'nın bitimine kadar korudu.

Revizyonist Türk Tarihçi Taner Akçam, İttihak ve Terakki ile katliam döneminde ilişkisi olan bir doktordan alıntı yaparak konuyu şöyle açıklıyor: "Uyruğunuz her şeyden önce geliyordu... Doğu'nun Ermenileri bize karşı çok hırslanmışlardı, eğer kendi topraklarında bırakılsalardı tek bir Türk, tek bir Müslüman bile canlı kalmayacaktı... Sonuçta kendi kendime konuştuğumda: Eh Doktor Reşit, sadece iki seçenek var, ya Türkleri yeryüzünden silecek ya da Türkler onları yeryüzünden silecek diyordum. Bu iki alternatif karşısında kararsız kalamazdım. Türklüğüm, doktorluğumun önüne geçiyordu. Kendi kendime, 'Onlar tarafından öldürülmektense onları öldürelim,' dedim."[8]

Ancak İttihak ve Terakki Cemiyeti tamamen yanlış hesaplamıştı. Bir kere savaş çabucak bitmedi. Batı Avrupa sahnesi, yıkıcı tek bir büyük patlama yerine, milyonlarca kişilik ordular arasında düzensiz saldırıların oynandığı, yüzlerce kilometrelik, terk edilmiş ölüm arenalarıyla ayrılmış alanlara uzanan, patlayıcılar ve dikenli tellerin döşeli olduğu bir yeraltı tiyatrosuydu. Savaşlar bu çizgi üzerinde patlamaya devam ediyordu ve bazen on binlerce insanı birkaç saatlik bir sürede öldürüyordu ama bu savaşlar sonucu kazanılan ya da kaybedilen topraklar santimetrelerle ölçülebilecek boyuttaydı. Bu Avrupa sahnesiydi.

İngilizler, bu kördüğümü açmak için İtilaf güçlerine arkadan, Anadolu üzerinden saldırmaya karar verdiler. Bunun için ilk önce Osmanlıların hakkından gelmeliydiler. İttifak güçleri askerlerini, oradan İstanbul'a geçmeyi umdukları Gelibolu Yarımadası'na yerleştirmişlerdi ama bu saldırı başarısız oldu ve İttifak kuvvetleri yok edildi.

Bu sırada, İngilizler çoktan başka bir Osmanlı zayıflığını istismar etmeye çalışmakla meşguldü: ayaklanma, birçok kaynaktan gelip Arap yerleşimlerine kadar sızmıştı. Milliyetçi hareketler, Arapların Türklerden bağımsızlaşmasını istiyorlardı. Tarihî kabile müttefikliği Osmanlı yönetim kurallarının ayaklarına dolaştı. Birçok güçlü Arap ailesi, kendilerini bağımsız yerel hanedanlıklar olarak yerleştirmek istiyorlardı. Bu uyumsuzluk içinde İngilizler bir fırsat kokusu aldılar.

Hanedanlık yarışındakiler arasında iki aile öne çıkıyordu: Vahhabi din adamları ile ittifak kurmuş olan İbni Suud'un ailesi ve Mekke'yi, İslam'ın ruhani merkezini yöneten Haşimoğulları ailesi.

Suud-Vahab birlikteliği Orta Arabistan'da bir Bedevi kabile devletine dönmüştü ama hâlâ doğrudan 18. yüzyılda radikal muhafazakâr din adamı İbni Vahhab ile bir anlaşma yapmış olan reisi Muhammed İbn Suud soyundan gelen vâris tarafından yönetiliyordu. On yıllar boyunca, bu iki adamın ailesi sürekli kendi aralarında evleniyorlardı. Suudi Şeyh, şimdi Vahhabiliğin dinî lideriydi ve İbni Vahhab'ın soyundan gelenler Suudilerin yönettikleri topraklarda hâlâ başı çeken ulemayı oluşturuyorlardı. Anglo-Hint yabancı ofisi tarafından sevk edilen İngiliz ajanları, anlaşma sağlamak için Suudi reisi ziyaret etti. Ortalığı kızıştırmak için ne gerekiyorsa yaptılar, Osmanlılara saldırmak için bir ordu ve para teklif ettiler. İbni Suud ihtiyatla cevap verdi ama bu ilişki ona, Türklere vereceği herhangi bir zarar nedeniyle savaştan sonra ödüllendirileceğine inanması için iyi bir sebep vermiş oldu.

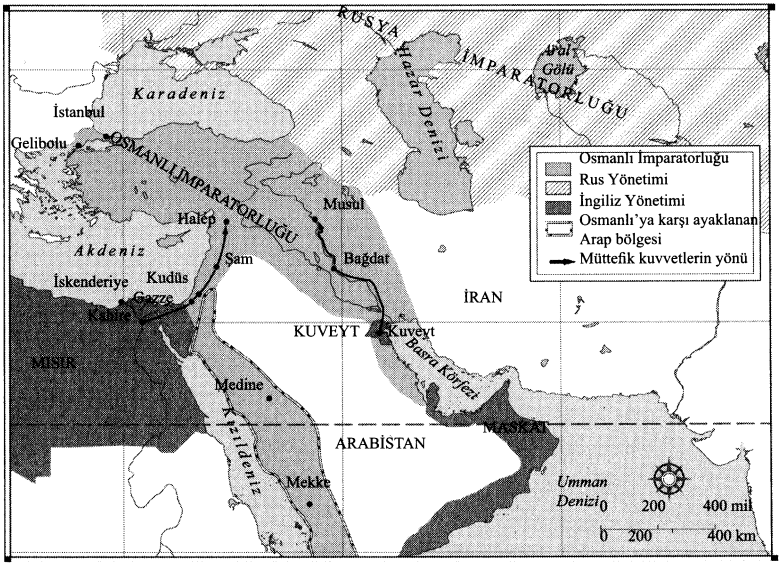
Haşimoğulları ailesinin reisi Hüseyin İbn Ali'ydi. Kâbe'ye, İslamiyetin kutsal mabedine göz kulak oluyordu ve Peygamber'in kendi soyundan, Haşimoğulları sülalesinden geldiği anlamına gelen şerif unvanıyla tanınıyordu. 9. yüzyıl devrimcilerinin Abbasileri başa getirdiklerini ve kendilerine Haşimoğulları dediklerini hatırlayın: Bu isim köklü ve saygıdeğer bir soy anlamına geliyor ve şimdi de bu isimde bir aile tekrar Mekke'yi yönetiyordu.

Fakat Hüseyin için sadece Mekke yeterli değildi. Mezopotamya'dan Arap Denizi'ne uzanan bir Arap krallığının hayalini kuruyor ve bunu başarmak için İngilizlerin ona yardım edebileceğini düşünüyordu. İngilizler onu bunu yapabileceklerine ve de yapacaklarına ikna ettiler. Onunla birlikte çalışması için askerî zekâsı göz alıcı olan bir memuru gönderdiler; bir zamanların arkeoloğu olan, Arapça konuşan ve Bedevi kabile elbiseleri giymekten hoşlanan Albay Thomas Edward Lawrence'ı. Bu deneyim ona sonunda "Arabistanlı Lawrence" lakabını kazandırdı.

Geriye bakıldığında, İngilizlerin burada ne işler karıştırdıklarını görmek kolay. Haşimoğulları ailesi ve Suudi kabileleri Arabistan Yarımadası'nın en güçlü iki kabilesiydi, ikisi de Arabistan'daki Osmanlı egemenliğini bitirmeyi umuyordu ve ikisi de birbirini daimî rakibi görüyordu. İngilizler

iki tarafa da ajanlar gönderdiler, iki aileye de sözler verdiler ve ikisini de aynı topraklarda kendi krallıklarını kurmalarına yardım edeceklerine inandırdılar; tabii eğer Osmanlılara karşı savaşırlarsa. İngilizler aslında, ikisinden hangisinin bu bölgeyi yöneteceğini umursamıyorlardı: Sadece Osmanlı gücünün üstesinden gelmek için acil yardım almak istiyorlardı, böylece Almanları yenerek tekrar evlerine gönderebilirlerdi.

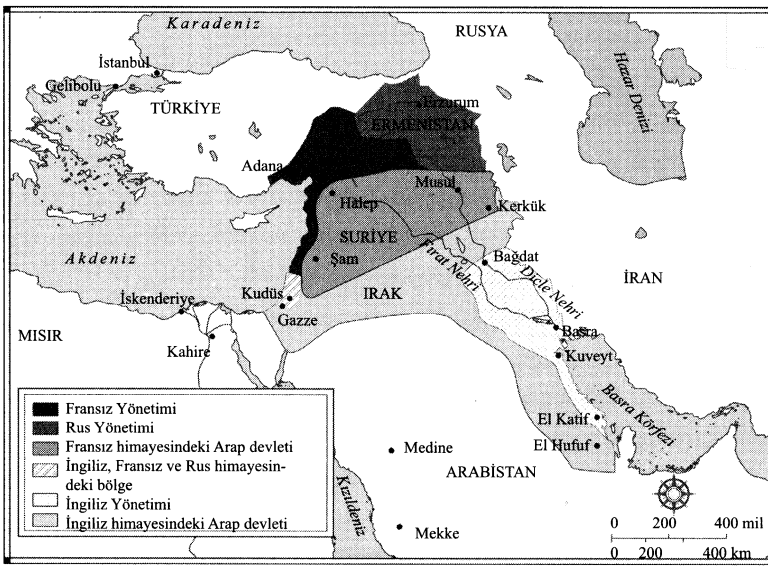
Bu sayede, Haşimoğulları İngilizlere yardım elini uzatmış oldu. Arap İsyanı'nı körüklediler. Hüseyin'in oğullarından ikisi Lawrence'la birlikte hareket ediyordu; Türkleri bölgeden çıkarmak, İngilizlerin Şam ve Bağdat'ı almaları için yollarını açmak. Bundan sonra, İngilizler Osmanlılar üzerinde baskı kurabilirlerdi.

I. Dünya Savaşı ve Arap İsyanı

İngiliz ajanların iki Arap ailesine sözler verdikleri sırada, iki Avrupalı diplomat Mark Sykes ve Francois George-Picot, gizlice buluşuyor ve ellerinde gösterişli çay fincanları, bir kalem ve bir haritayla savaştan sonra zafer kazanan Avrupa güçlerinin toprakları nasıl paylaşacakları üzerinde çalışıyorlardı. Hangi parçaların Sykes'ın Britanya'sının, hangilerinin Picot'un

Fransa'sının olacağı konusunda uzlaşmışlardı ve Rusya'nın çıkarlarına nerelerin uygun olduğu konusunda kafa sallıyorlardı. İlginç bir biçimde, Arapların hangi kısımları alacakları ise belirtilmemişti.

Sykes-Picot Antlaşması

Bütün bu malzemeler yeterince karmaşa yaratmıştı ama gece geç saatte televizyonda yayımlanan, reklamlarda da söylendiği gibi; devamı az sonra! Arap Milliyetçiliği Filistin'de ve Mısır'ı da kapsayan ardışık Arap yerleşimlerinde bir balon gibi şişmişti ve bunun Haşimoğulları ile Suudiler arasındaki hanedanlık emelleriyle hiçbir ilgisi yoktu. Bunlar, yeni milliyetçiliği benimsemiş olan seküler modernist tüm profesyoneller, hükümet çalışanları ve anayasacılık ve endüstrileşmeyi muhteşem bir emel olarak bakan, yeni oluşmuş kent burjuvazisi. Bu Arap Milliyetçileri, sadece Filistin ve Suriye'de, Osmanlılar ve Avrupalılardan bağımsız olmayı istemekle kalmadılar, aynı zamanda Haşimoğulları ve Suudilerden de bağımsız olmayı istediler.

Böylece, tek bir sorunlu mevzu kalmıştı; belki de en önemlisi: Avrupa'dan Filistin'e doğru gelen Yahudi göçüydü. Siyonizmin doğumuna neden olan Avrupa'daki Yahudi düşmanlığı, kıta savaşa doğru gittikçe, Avrupa boyunca hayatı Yahudilere zindan ederek yoğunlaşmaya devam etti. Sonuç olarak, Filistin'deki Yahudi nüfusu 1883'te yüzde 4'e, I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında yaklaşık yüzde 8'e, savaşın sonunda ise yüzde 13'e yükseldi.

1917'de İngiliz Dışişleri Bakanı David Balfour, bir İngiliz bankacı ve başı çeken bir Siyonist, Yahudilerin Levant'a göçünü kişisel maddi kaynaklarıyla destekleyen Lord Lionel Rothschild'a bir mektup yazdı. Balfour, Rothschild'a İngiliz Hükümeti'nin, Filistin'in Yahudiler için ulusal bir yuva olarak kurulmasına sıcak baktığını ve bu hedefe ulaşmak için ellerinden gelenin en iyisini yapacaklarını söyledi.

Balfour aynı zamanda, Filistin'de var olan Yahudi olmayan toplulukların sivil ve dinî haklarına zarar verecek hiçbir şeyin yapılmayacağı konusunda ısrarcıydı ama Balfour, İngilizlerin hem Arap hem Yahudi Milliyetçiliğini aynı topraklarda nasıl idare edeceğini söylemiyordu.

Tekrar özetlemek gerekirse, İngilizler özünde aynı topraklar için Haşimoğulları'na da söz vermişlerdi; Suudilere de, Avrupalı Siyonistlere de, topraklar ise hâlâ Arap halk tarafından, hızla yükselen milliyetçilik hisleriyle yönetiliyordu; aslında bu sırada Britanya ve Fransa çoktan gizlice söz verilen tüm toprakları kendi aralarında paylaşmışlardı. Kimin hangi konuda uzlaşacağı, kime ne sözler verildiği konusundaki tartışmacılara, niteleyicilere ve vazgeçenlere rağmen, bu durumun özüydü ve gelecekte bir patlama yaşanacağına işaret ediyordu.

Fakat gelecekle ilgili güzel olan şey, geleceğin içinde yatandı. Var olan savaş şiddetleniyordu ve İngilizler ile Fransızların yakın zaman için hazırladıkları plan mükemmel bir şekilde işliyordu: İTC Osmanlıların Anadolu dışında edindikleri her şeyi kaybetmişti. Filistin'den, Büyük Suriye'den ve Mezopotamya'dan feragat etmiş ve İngilizlere bırakmışlardı. Bundan sonra işler Avrupa'daki arkadaşları için de kötüleşti. 1918'de Almanya, İttifak Devletleri'ne teslim oldu ve Üç Paşalar büyük bir bela içinde olduklarını biliyorlardı. Üçü de (Talat, Enver ve Cemal), tutuklanma kararları kesinleşince İstanbul'dan kaçtılar. Talat Paşa Berlin'e; Ermenilerin ona 1921'de

suikast düzenledikleri yere kaçtı. Cemal Paşa, Gürcistan'a; Ermenilerin 1922'de ona suikast düzenledikleri yere gitti. Enver Paşa ise, Bolşeviklere karşı ayaklanma başlatmak üzere Orta Asya'ya gitti. Bir Bolşevik Ermeni tarafından komuta edilen Kızıl Ordu kolu onu 1922'de orada öldürdü.

Böylelikle İttihak ve Terakki Cemiyeti son buldu. Kuşkusuz bu kötü bir hükümetti ancak onun çöküşü, "Osmanlı İmparatorluğu"nun naaşını hükümetsiz bırakmıştı.

Notlar:

1) Mark Elvin bu ifadeyi, kullandığı *Pattern of the Chinese Past*'da (Londra: Eyre Methuen,1973), bir yandan da Çin'in 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar, bunu yapabilecek zenginliği varken neden yüksek seviyedeki teknolojiyi kullanamadığını analiz ediyor.
2) Dabaşi, s. 60-61.
3) James Gelvin, a.g.e., s. 129.
4) Joseph Mazzini, *On The Duties of Man*. Tamamı için bkz. Franklin, *Readings in Western Intellectual History* (Connecticut: Yale University Press, 1978), s. 561.
5) Garry Wills'in bu konuyu tartıştığı yer; *Lincoln at Gettysburg: The Words that Remade America* (New York: Simon and Schuster, 1993). Shelby Foote (duyduğum bir radyo röportajında), "İç Savaş, 'biz'i 'ben'e dönüştürdü," demişti.
6) James Gelvin, a.g.e., s. 82.
7) Hamit Bozarslan, Osmanlı İmparatorluğu hakkında *Online Encyclopedia of Mass Violence* için kaleme aldığı yazısında Ziya Gökalp'in *Yeni Hayat, Doğru Yol*'undan bu alıntıyı yapıyor.
8) Taner Akçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992) s. 175-176.

15

Seküler Modernizmin Yükselişi

HS 1336 - 1357
MS 1918 - 1939

Anadolu 1919 yılında, Fransız ve İtalyan askerleriyle kaynıyordu. Daha büyük bir Yunanistan hayaliyle yanıp tutuşan Yunan Milliyetçileri tarafından yönetilen Yunan orduları Osmanlı'nın kalbine doğru ilerlemeye başlamışlardı. İstanbul'un kendisi İngiliz askerleri tarafından alınmıştı. Anadolu boyunca direniş hareketleri başladı, keskin bakışlı bir generalin etrafında birleşiyorlardı. O, daha sonra Atatürk olarak tanınacak olan Mustafa Kemal'di. Kuvvetleri tüm yabancıları alt etti ve 1923'te yeni bir ulus devletin doğuşu ilan edildi: Türkiye'nin.

Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden keşfi olmayacaktı. Atatürk Osmanlı geçmişini, imparatorluğu sildi. Anadolu dışında hiçbir yerde hak iddia etmedi çünkü bir ülkeye anlam katacak uyumlu topraklar arayışındaydı. Sonuçta, Türkiye kesin ve bölünemez sınırlarla çizili, insanlarının çoğunun etnik olarak Türk olduğu ve dilinin Türkçe olacağı bir ülkeydi. Bu yeni ülkede İslam, kamu siyasetindeki tüm rollerinden arındırılmıştı ve taraftarları komşularını rahatsızlık vermediği sürece, başka herhangi bir dine davranıldığı gibi özel hayata hapsedilmişti.

Türkiye, Müslümanların çoğunlukta olduğu bir yerde, kendini laik ilan eden ve resmî bir politika olarak din ile devlet işlerini birbirinden ayıran ilk ülkeydi. Ancak İslam'ı rütbesinden eden Atatürk'ün, bu ülkeyi bir arada

tutabilmek için başka ilkelere ihtiyacı vardı, böylece altı ilkeden oluşan bir ideoloji ortaya koydu: Milliyetçilik, Laiklik, İnkılapçılık, Devletçilik, Halkçılık ve Cumhuriyetçilik. Türkler hâlâ buna Kemalizm diyorlar ve genel olarak bu ilkelerin ilk dört tanesini vurgulayan bazı versiyonları I. Dünya Savaşı'ndan sonra tüm İslam dünyasına yayıldı.

Atatürk'ün milliyetçiliği İttihak ve Terakki Cemiyeti'nin çok kuvvetli militarizmiyle karıştırılmamalıdır. İkisinin de kökeni Jön Türkler'e dayanıyordu ama "Jön Türklük" liberal anayasacılıktan faşizme kadar uzanan bir yelpazede geniş bir hareketti. Atatürk'ünki ise daha esnek, sonunda liberalliğe çıkan kültürel bir milliyetçilikti.

Atatürk'ün milliyetçiliği, Osmanlı'da konuşulan birçok dili, tek bir ulusal dil, Türkçe uğruna ortadan kaldırmasını sağlayan kültürel milliyetçilikti. Eski imparatorlukta konuşulan Türkçenin birçok çeşidi ve lehçesi, tek bir standart lehçede birleştirildi ve eski mahkemelerin mahkeme kâtiplerinin kullandığı değil, kitleler tarafından sokakta kullanılan, arındırılmış bir Türkçe haline getirildi. Bazı ateşli taraftarlar, Türkçeye diğer dillerden eklenmiş tüm kelimelerin kullanılmasının yasaklanmasını istediler ama Atatürk bunun olamayacağını kısa bir hikâyeyle anlattı: Türkçe diğer bütün dillerin anasıdır, yani diğer dillerden ödünç alınmış kelimeler aslında Türkçe olan kelimelerin tekrar yurduna dönmesidir. Sonunda, Türkçenin uzun zamandır yazıldığı şekliyle Arap alfabesinin yerini yeni Latin alfabesi aldı.

Kökten modernist olan Atatürk kendini bir kral ya da sultan olarak görmedi. Yazılı yeni bir anayasa ortaya koydu, bir parlamento kurdu ve kendisinin başkanı olduğu Cumhuriyet rejiminde bir hükümet kurdu. Kurduğu parlamenter demokrasi bugüne kadar ayakta kaldı, ama açık sözlü olmak gerekirse, yaşadığı sürece başka hiçbir lider sandıktaki oylar yoluyla onun yerini alamazdı... Şüphesiz, o, Türklerin Atası'ydı! Kimse kendi babasını yerinden etmek için oy vermez! Ve askerî bir diktatör olmamasına ve yönetim biriminin cunta olmamasına rağmen (hukukun üstünlüğünü kendisi kurdu ve ona sadık kaldı), Atatürk ordudan geliyordu ve disipline değer veriyordu; yani insanlarını kendi bakış açısından, askerî bir adam tarafından yönetilen ülkeye doğru güdüyordu, demir-el çözülüyordu.

Bakış açısı neydi? Türkiye'de ulemanın otoritesini yok etmek, İslamiyeti sosyal hayatın bir parçası haline getirmek ve toplumun yönetimini seküler bir yaklaşımla ele almak. Batı kapsamında, bu onu bir "ılımlı" yapar. İslami anlamda ise nefes kesen bir radikaldi.

Planladığı ilk şey, kamusal alanı kadınlara açmaktı. Bu uğurda, kadınlara seçme, seçilme ve kendi mülküne sahip olma hakkı veren yasalar yürürlüğe koydu. Çok eşliliği ortadan kaldırdı, geleneksel evlenme âdetlerine karşı çıktı, başlık parasını engellemeye çalıştı, boşanma konusunda Kur'an ve hadistekileri değil İsveç Medeni Kanunu'na dayanan yeni kuralları teşvik etti.

Yeni devletin bir parçası olarak, peçe ve başörtüsünü de yasakladı; kıyafet konusundaki yasaklamalar, kadınlar kadar erkeklere de uygulandı, örneğin fes de kaldırıldı. Türban ve sakal kuvvetli biçimde kınandı. Melon şapkalar iyiydi, yuvarlak şapkalar, beysbol şapkaları ve bereler de... Atatürk'ün kendisi de takım elbise giyiyor, kravat takıyor ve yanındakileri de aynısını yapmaya sevk ediyordu.

Dinî kurum, balo dansları devlet organlarının resmî eğlence etkinliği olarak tanıtıldığında şok geçirdi ama bu konuda yapabilecekleri hiçbir şey yoktu. Atatürk iş yaşamını tasarlıyordu ve bunu başarmak için gerekli gücü ve prestiji vardı. Kur'an'ın Arapça değil, Türkçe okunmasını gerektiren yeni bir yasa önerdiğinde, parlamentosu ona arka çıktı; bu dindarlar için küfür yerine geçiyordu. Tatil gününü cumadan pazara çektiğinde de parlamento ona arka çıktı. Atatürk'ün hükümeti, devlet destekli sosyal harcamaların yararına, dinî okulları kapatmaya, Sufi kardeşliklerine kilit vurmaya ve vakıfları –din temelli bağış kurumları– yıkmaya devam etti. 1925'te Atatürk, bu modernist devrimi, gerçekten sarsıcı bir bildiriyle taçlandırdı: Halifeliğin kaldırıldığını duyurdu.

Bu aslında çok şaşırtıcı bir haber değildi elbette. Pratikte, halifelik zaten yüzyıllardır ölüydü ama İstanbul ile Hint Adaları arasında kalan dünyada, halifelik, kamunun tahayyülünde, Roma'nın Batı'daki anlamına benzer biçimde özel bir yere sahipti: Evrensel bir toplumun uzun süreli hayalini içinde taşıyordu. Batı'da, Roma'nın hayaleti I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar varlığını korudu, gerçekten "Kutsal Roma İmparatorluğu"nun

son biçimi olan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda görülebilir izler taşıyordu ve I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce, son Alman ve Rus yöneticilerin unvanları "sezar"dı. Kayser ve Çar, ikisi de Sezar'ın değişik versiyonları gibidirler. Roma yüzyıllardır ölüydü ama Roma'nın evrensel bir devlet olarak düşüncesi I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar son bulmamıştı. Aynısı halifelik için de geçerliydi. Atatürk halifeliği kaldırdığında, aslında bir düşünceyi yok etmişti ve bu İslam dünyasını sarsmıştı.

Ya da en azından, gelenekselcileri sarstı ama onların ne düşündüğünün ne önemi vardı ki? Artık başta değillerdi. Atatürk yarım yüzyıl önce gelseydi, belki de bir Müslüman lider olabilirdi. İran bu tipin kendi versiyonlarını üretmişti. Savaştan sonra Kaçar Han Kralı "Jangali Hareketi" ile Seyyid Cemaleddin Afgani hayranları tarafından oluşturulmuş bir gerilla kuvvetiyle yüzleşmek zorunda kaldı. Kral'ın kuvvetleri iki ordudan oluşuyordu, biri İsveçli komutanlar, diğeri Rus tüccarlar tarafından yönetiliyordu.[1] Kral kendi idaresine yöneltilen tehdidin asıl olarak ormandan değil, kendisini sürekli dürtükleyen yabancılardan geldiğini anlamak için pek bir şey yapmadı. Bolşevikler orman gerillalarıyla birleşirken, İngilizler sinirlenmeye başladı. Lenin Rusya'da gücü yeni eline geçirmişti ve onlar bu tür bir şeyin yayılmasını istemiyorlardı. İngilizler, kralın Bolşeviklerin hakkından gelmek için yeterince kaba olmadığına karar verdiler, böylece İranlı albayın onu yerinden etmesine yardım ettiler.

Bu albay demokrasiyi reddetmek dışında (çok az laik lider demokrasiyi reddediyordu), Atatürk'ün düşünce yapısına benzer bir seküler modernizm yanlısı olan Rıza Pehlevi'ydi. 1925'te albay kendini kral ilan etti ve Şah Rıza Pehlevi oldu, yeni İran Hanedanlığı'nın kurucusu. Atatürk'ün yaptığı değişikliklerin aynılarını o da tahttan yaptı, özellikle kıyafet kuralları konusunda. Başörtüleri, peçeler, sakallar; bunlar sıradan insanlara yasaklanmıştı. Kayıt altındaki din adamları yeni İran'da hâlâ türban takabilirlerdi ama gerçekten din adamları olduklarını kanıtlayan sertifikalar almak zorundaydılar (Peki, bu bezdirici şartı nasıl karşılayacaklardı? İslam daha önce din adamlarına "sertifika veren" bir kuruma sahip olmamıştı.) Yine de, bir sertifikası olmadan örtü takan herkes caddelerde dayak yiyor ve hapishaneye atılıyordu.

1919'da Amenullah adındaki tez canlı genç bir adamın tahta geçtiği Afganistan'da da benzer şeyler yaşanıyordu. Coşkulu bir Jön Türkler hayranı olan bu ay yüzlü, Herkül bıyıklı adam Afganistan'a liberal bir anayasa getirdi, kadınların özgür olduğunu ilan etti, seküler okul sistemine içtenlikle maddi destekte bulundu ve evet, genel kıyafet yasasını ilan etti: Peçe, sakal, başörtüsü ve benzerleri olmayacaktı.

Bu kıyafet siyaseti konusunda ilginç bulduğum şey, kökten dinci İslamcıların aynı şeyi 50 yıl sonra İran'da ve Afganistan'da yeniden başa geçtiklerinde yapmış olmaları, tabii onların kıyafet politikasının öncekinin tam tersi olması dışında... Birdenbire kadınlar başörtüsü takmaya zorlandılar ve erkekler ortalıkta sakalsız göründükleri için dayak yediler. Ama insanlara kıyafetleri yüzünden dayak atma ve hapse gönderme ilkesini her iki taraf da benimsedi.

İstanbul ve Hindikuş Dağları arasındaki üç yönetici devlet gücünü seküler modernizm programı saf dışı bırakmak için kullandı. Darülislam'ın diğer kısımları hâlâ imparatorluk yönetimi altındaydı ama büyük bağımsızlık hareketleri de aynı zamanda modernizm yanlıları tarafından yönetiliyordu. Örneğin, Hindistan'da en önemli Müslüman lider, İngiliz eğitimi almış, tatlı dilli mümessil Muhammed Ali Cinnah'tı.

Kısaca, seküler modernizm 1920'lerde İslam dünyasında dalgalanıp taşıyordu, bir topluluğun arkasından başka biri bu yeni siyasi akımın tahakkümü altına giriyordu. Bu terimin uygun olmamasına rağmen ben buna seküler modernizm diyorum çünkü seküler-modernist-milliyetçi-devletçi-kalkınmacı da aynı şekilde kullanışsız ve onlar da bütün bir hareketi kapsamıyor. Şunu söylemek yeterli olacaktı; bu bir yüzyıldır Orta Dünya'da ortaya çıkan ve Aligarh'lı Seyyid Ahmed'in, İranlı Emir-i Kebir (Mirza Taki Han), İstanbul'daki Jön Türkler'in ve diğer sayısız entelektüelin, eğitimli çalışanların, profesyonellerin, yazarların ve orta sınıf eylemcilerin altını çizdiği fikirler üzerine kurulu, geniş bir fikir nehriydi. Birdenbire Müslüman toplumlar nereye doğru gittiklerini anladılar: Batı'nın gittiği yola doğru. Elbette daha gerideydiler, umutsuz kovalamacalar peşine düşmek zorundaydılar ama bunların tümü acele etmek için gerekli olan tüm şeylerdi; demokrasi gibi güzel ve incelikli şeyleri zorla elde etmek

ve Batı'yı yakalama programına yetişmek için tüm gerekli şeyler, –bu kapsamlı programın temeli– "kalkınma"ydı.

Afganistan'da ve İran'da, devlet vatandaşlarla kenetlenmişti ama bu "gelişme" programında da aynı şeyi yaptı. İki ülkede de hükümdarlar yollar, barajlar, elektrik santralleri, fabrikalar, hastaneler ve resmî binalar yapmaya başlamışlardı. İkisi de uçuş şirketleri kurdular, devlet destekli (ve devlet sansürlü) gazeteler kurdular ve ulusal radyo istasyonları inşa ettiler. İki ülke de kendi laik kamu okullarını geliştirmeye devam ettiler. İran çoktan ulusal bir üniversiteye sahipti ve Afganistan yeni bir tane kuruyordu. İki hükümet de kadınları özgürleştirmek ve onları kamusal hayata sokmak için politikalar yürürlüğe koydular. İkisi de kendi ülkelerini daha "Batılı" hale getirmek için iştahlıydı fakat bununla kendi vatandaşlarının özgürlüklerini genişletmek arasında bir bağlantı görmüyorlardı. Söz verdikleri şey özgürlük değil, zenginlik ve itibardı.

Bu noktada şunu söylemek anlamlı olacaktır; İslam toplumu bitmek üzere olan bir dünya tarihi hikâyesiydi. Yanlış belki ama anlamlı. Batı'nın karşılıklı saldırıları Müslüman toplumlara zarar vermişti, derin kızgınlıklara ve en acılı ahlaki şüphelere yol açmıştı. Seküler modernistler kendi toplumlarını Batı akımıyla barıştırarak, bu ruhani karışıklığı dindirmeye çabalıyorlardı. Bu liderlerin çoğu kendilerini hâlâ Müslüman olarak görüyorlardı; sadece yeni bir "Müslüman" idealine sahiplerdi. Çoğu hâlâ bazı belirli Avrupalı güçlerin, bazı kendi belirli insanları üzerindeki gücünü kırmak için çalışıyordu; bağnaz Müslümanların kendilerini Tanrı'nın verdiği bir görevle tek bir büyük cemaat kurmaya adaması yerine, sadece devrimci antisömürgecilerin yaptığını yapıyorlardı. Bu elitler, Batı'yı ve fikirlerini kendi standartlarında ele alarak ve bunu Batı'nın varsayımlarını gizlice kanıtlamaya çalışarak kazanç sağlamayı hedefliyorlardı.

Halk desteğinden yoksun değillerdi. Orta Dünya boyunca geleneksel İslam şimdi suskunlaşmıştı: Bastırılanlar tarafından yenilmişti. Eğitimli insanlar eski moda düşünürleri ve din adamlarını tuhaf bulmaya eğilimliydiler. Ulema, mistik edebiyatçılar, mucizevi tüccarlar, ortodoks "inançlılar"; hepsi yüzyıllardır Darülislam'ın hâkimiydi ve ortaya ne çıkarmışlardı? Bir araba yapamayan ya da uçağı keşfedemeyen, az çok Batı'nın gücüyle

ayakta duran, geri kalmış toplumlar. Yaptıkları hata bakış açılarını genişletememekti ve hatırı sayılır büyüklükte bir toplum başka birine yol açmak için hazırdı. Gelecek, seküler modernistlerindi.

Ya da öyle görünüyordu.

Ama bu sadece 19. yüzyılda İslam dünyasında ortaya çıkan reformcu bir akım değildi. Peki, diğer akımlar nelerdi? Vahhabiler kimdi mesela? Seyyid Cemaleddin'in ilkeleri nelerdi? Bu hareketlerin Ortodoks İslam'la ya da eski moda dinî muhafazakârlıkla karıştırılmaması gerekir. Onlar sadece statükoyu devirmeye niyetlenen seküler modernizm gibi yeni moda şeylerdi.

Vahhabiler bile, çok eski zamanlardaki mitik yaklaşımlarıyla, kan dondurucu bugünü ve bugüne kadar gelen on iki yüzyılı inkâr ediyordu. Ve onlar hâlâ Arap Yarımadası'nda nefes alıyordu. Aslında, Suudi Arabistan'ın kuruluşuyla oradaki devletin gücünü daha sonra ele geçirdiler. Arabistan'ın dışında, Vahhabiler eğitimli elitler ya da yeni orta sınıfın arasında daha fazla güçlenemezlerdi fakat eğitimsiz, kıt kanaat geçinen köylüler için kırsal camilere sızabilirlerdi. Bu dinleyiciler için onların mesajları bir şey ifade ediyordu, özellikle de Hindistan'da. İlk İnananlar'ın yaşam biçimiyle yeniden canlandırılabilecek olan haşmetli geçmişten bahsettiklerinde; sadece yoksullar ve yersizler onların ne hakkında konuştuklarını anlıyorlardı. Kendi elitlerinin Müslüman yaşam biçiminden saptıklarını görebiliyor ve bununla övünüyorlardı! Müslümanları zayıf olmakla suçluyorlardı. Aslında, Vahhab hikâyesi tutsaydı, kırsal yoksullar kentli elitlerin ayıpladıkları olacaklardı.

1867'de bir grup gerici Hint Vahhabi, Deoband adlı bir kasabada bir ilahiyat fakültesi kurdu. Elli yıl boyunca bu fakültenin dışında dolaşan misyonerler, Hint Vahhabiliği nutukları çekerek yarımadaya yayıldılar. 1920'lerin sonunda bu Deobandîler güçlerini Afganistan'a kadar taşıdılar.

Tahta geçen Kral Amenullah, İngilizlerden tam bağımsızlık elde ederek ve sınırlara askerler göndererek ülkeyi büyülemişti. Savaşlar sonuçsuzdu ama pazarlık masasında Afganistan'ın bağımsızlığını elde etmişti ve bu onu büyük bir Avrupalı güçle doğrudan karşı karşıya gelip kazanan ilk

Müslüman hükümdar yaptı. Hint Vahhabiler bir bayram havası içinde onu yeni halife ilan ettiler ama Amenullah bu unvanı kabul edecek cinsten bir adam değildi. Aslında, daha önce bahsedilen yenilikleri getirerek Deobandîleri "yenmişti". Hint Vahhabiler devranı döndürmeye yemin ettiler.

Ve yaptılar da ama kendi başlarına değil. Büyük Britanya'dan yardım aldılar. Bu saçma görünebilir çünkü Amenullah, Deobandîlerin olduğundan çok daha fazla İngiliz değerleriyle aynı çizgideydi.

Avrupalı idealler, idealdi. Ama belki de İngilizler birçok nedenden ötürü onu bir tehdit olarak görmüşlerdi. Antiemperyalist bir devrimcinin ne olduğunu biliyorlardı, Lenin'i görmüşlerdi. Deobond'ın kim olduğunu biliyorlardı. Sarık ile sarmalanmış sakallı hatipler, şüphesiz onları bir amaca hizmet eden canlı ilkeller gibi dövdüler. Böylece Britanyalılar, Amenullah'a karşı Deobond hareketini maddi kaynak ve silahla besledi, daha sonra yerel din adamlarından daha fazla destek geldi ve Deobandîler Afganistan'ı ateşe verdi. 1929'da Amenullah'ı trajik bir şekilde ölüme gönderdiler.

Bunların arasında neşeli bir şekilde Su Taşıyıcısının Oğlu lakabıyla anılan bir haydut, Afganistan'ın başkentini ele geçirdi. Haydut, sadece "saf" İslam yönetimini kurmakla kalmadı, aynı zamanda Amenullah'ın reformlarının hepsini yürürlükten kaldırdı, kargaşa içindeki dokuz ay boyunca şehri yönetti, harap etti ve hazinenin içini boşalttı. Taliban'ın yüzyılın sonunda Afganistan'da neler yaptığını bilen herhangi biri, onu Su Taşıyıcısının Oğlu'nun kariyerindeki katliamda ürkütücü bir şekilde öncelendiğini kavrayacaktır. Yönetimden çekildiğinde Afganlar bir kaos içine düşmüştü ve güçlü bir adamı başa getirmeyi dört gözle bekliyorlardı. İngilizlerin yardımlarıyla, Afgan tahtına daha önce sahip olmuş, asil bir ailenin daha uyumlu bir üyesini, korkunç bir despot olan Nadir Şah'ı başa getirmeye zorladılar.

Bu yeni kral da bir seküler modernistti ama yumuşatılmış biriydi. Ülkesini Atatürk'ün yolunda yönetti ama öylesine yavaştı ki, Afganistan'ı sosyal ve kültürel olarak baskı altına alırken, İngilizleri kızdırmamayı ve hemşerileri Deobandîlerin gönlünü almayı önemsemedi.

Vahhabilik için bu kadarı yeterliydi. Seyyid Cemaleddin tarafından benimsenen reformcu akımda neler vardı? Bu kısım ortadan yok mu olmuştu? Tam olarak değil. Düşünsel anlamda, Cemaleddin'in çalışmaları başmüridi tarafından geleceğe aktarılmıştı; Mısır'ın bin yıllık prestijli El-Ezher Üniversitesi'nde eğitim veren Muhammed Abduh tarafından geleceğe aktarılmıştı. Abduh, Usta'sının yamalı fikirlerini uyumlu bir İslam öğretisine dönüştürdü. Abduh'un müridi ve arkadaşı Reşit Rıza modern bir devletin İslam ilkeleriyle nasıl yönetilebileceğini açıkladı.

Sonra, belki de Cemaleddin'in en önemli entelektüel vârisi olan Hasan Benna geldi. Bu Mısırlı okul öğretmeni filozoftan çok bir eylemciydi. 1928'de Müslüman Kardeşler olarak bilinen bir grup kurdu, kökeninde ilk başta *Boy Scouts*'un bir versiyonu gibiydi. Bu İslamiyet için yeni ufuklar açan bir eylemdi ama zamanında pek dikkate alınmadı.

Benna, Batı'nın Doğu'ya karşı gerçekleştirdiği sürtünmenin gıcırtılarını her gün duyabileceği Süveyş Kanalı kenarlarında yaşadı ve eğitim verdi. Büyük olasılıkla, Avrupa ve Doğu sömürgeleri arasındaki tüm ticaret yolları bu kanaldan geçiyordu ve bu Mısır'da büyük bir patlama yapan modern bir yapıydı ve her kargo gemisi buradan geçmek için para ödüyordu. İngiliz ve Fransızların kârları tarafından sahip olunan bir Avrupa şirketi bu kanalı idare ediyor ve kazanılan yüksek gelirin yüzde 93'ünü alıyordu. Böylece, kanal boyunca yabancı teknikerler kaynıyordu ve bu, uzun toprak parçasını, iki dünyanın bir araya geldiği çıplak bir varlık haline getiriyordu. Tüm dükkânların, restoranların, kafelerin, dans salonlarının, barların ve Avrupalı topluluğa verilen diğer tüm hizmetlerin altyapısı tek bir bütün halindeydi. Başka bir altyapı düzeni pazarları, kahveleri ve alt sınıflardan Mısırlıların doldurduğu diğer tüm yerleri kapsıyordu: İki dünya bir araya gelmiş ama birbirlerinden tamamen ayrılardı.

Hasan Benna, Mısırlı arkadaşlarını, –sadece en alt tabakadaki işçiler olsalar bile– Batı dünyasına girebilmek için köle gibi çalışarak yeterince Batı kültürüne sahip olmak amacıyla, şevkle Avrupa dillerini ve davranış biçimlerini öğrenmeye sevk etti. Mısırlıların kıskançlığı ve yabaniliği, bu onurlu adamı kızdırıyordu. Müslüman çocuklarına birbirleriyle sağlıklı bir şekilde iletişime geçmeleri için yardım etmek amacıyla Müslüman

Kardeşler'i kurdu, onların kültürünü öğrendi ve bir parça kendine saygısını kazandı. Genç erkekler okuldan sonra spor yapmak için onların yanlarına gidiyor, burada Benna ve onun asistanlarından İslam tarihi hakkında dersler alıyorlardı.

Sonunda bu gençlerin babaları ve büyük kardeşleri de bu birliğe katılmaya başladılar. Böylece grup yetişkinler için akşam programları hazırlamaya başladı ve öyle popüler oldu ki ardından yeni merkezler açıldı. 1930'ların ortalarına doğru, örgüt kuruluş amacı olan erkek çocuklar için bir kulüp olmaktan çıkıp bir kardeşlik organizasyonu haline geldi.

Bu noktadan sonra, yavaş yavaş siyasi bir harekete dönüştü, seküler İslam'ın ve Mısır'ın kendi Batılılaşan elitlerinin ülkenin başdüşmanları ilan edildiği bir siyasi hareket. Müslüman Kardeşler; Suriye, Libya ya da Mısır gibi küçük ayrık devletler için bir dürtü olan milliyetçiliğe karşıydı. Bunun yerine Müslümanları, tek bir uluslararası ümmeti, Müslümanların birliğini kapsayan halifeliği yeniden canlandırmaya çağırdılar. Tıpkı Seyyid Cemaleddin'in Batılılaşma olmadan pan-İslamizmi teşvik etmesi gibi.

Müslüman Kardeşler, Birleşik Devletler'in Büyük Buhran'la mücadele ettiği dönemde biçimlenmişti. Aynı dönemde Naziler Almanya'yı ele geçirmiş ve Stalin Sovyetler üzerinde kendi egemenliğini kurmuştu. Mısır'ın dışında kimse bu birlik hakkında pek bir şey bilmiyordu; (ilk başta) gizli olduğundan değil ama Mısırlı elitler arasında az sayıda taraftarı olması ve yabancı gazetecilerin ilgisini pek çekmemesi nedeniyle. Mısır'ın gazeteleri bile onun aktiviteleri hakkında çok az hikâye yazıyordu, Batı basını ise hiç değinmiyordu. Peki neden? Bu, büyük çoğunlukla kentli yoksul işçilerin hareketiydi ve Mısır'a gelip giden yabancılar, ağır yükleme boşaltma işleriyle uğraşan, hizmet eden, bahşiş için "dilenen" ve caddelerde gölgeler gibi dolaşan bu kalabalığa çok az dikkat ediyorlardı (S. J. Perlman'ın Mısır hakkında nükteli bir şekilde söylediği gibi; "Bu sıcakkanlılık değil, açgözlülük"tü).

Batılılaşma ve endüstrileşme devam ettikçe, Mısır'ın kentli yoksul işçileri de çoğalmaya devam ediyordu. Bu sınıfın genişlemesiyle, Kardeşlik de, kendi kimliği siyasi bir hareketmiş gibi büyümeye ve alt sınıflarda ayaklanmaların bulaşıcı bir hastalık gibi yayılmaya başlamıştı; seküler

modernizm ve Batı karşıtlığıyla, kendi modernist elitlerine karşı duruşuyla, kendi hükümetlerine muhafetle, Müslüman ülkelerdeki milliyetçiliğe muhalefetle, hatta Batılı değerleri temsil ettiği sürece demokrasi karşıtlığıyla kaynıyorlardı. Otuzların sonuna doğru, İslam dünyası boyunca, yönetimde ya da bağımsızlık hareketlerinin başında olan laik liderler, kendilerini iki takım arasında sıkışmış halde buldular; hâlâ yukarıdan onlara baskı yapan Avrupalı sömürgeciler ve aşağıdan baskı yapan İslami ayaklanmalar yüzünden. Bir lider bu durumda ne yapmalıydı?

Bu şekilde baskı altındaki siyasetçiler, tipik olarak destek bulmak için kendilerini halkçı tutkularla ilişkilendirmeye çalıştılar ve kendilerini yamamaya çalıştıkları bu tutku genellikle dindi. Ama din, seküler modernistlerin kendileriyle ilişki kuramayacakları tek tutkuydu çünkü bu, toplumlarını ondan uzaklaştırmak istedikleri bir şeydi. Böylece bunun yerine iki başlığa ayrıldılar. Biri "kalkınmacı" kanattı ve maddesel refah getirecekti; diğeri ise onları temsil ettiğini söyleyen milliyetçi kanattı. Örneğin İran'da Pehlevi rejimi İslamiyet öncesi İran'la bir bağlantı kurmaya çalışıyordu. Afganistan'da Nadir Şah rejimi, ülkede sadece bir azınlık tarafından konuşulan Peştuca'yı ulusal dil ilan etme konusunda ısrarcıydı. Her yerde ulusların zaferleri, kültürlerinin zenginliği ve insanlarının gurur verici tarihleri pohpohlanıyordu.

Milliyetçi kanat, ihtiyacı olduğu şeylerden yoksun değildi; bu dönemde Orta Dünya'da ortalıkta fazlaca sulu çamur vardı. Sorun şuydu ki, ulus devletlerin çoğu genellikle yapaydı. Örneğin Afganistan, Ruslar ve İngilizler tarafından yaratıldı. Son zamanlara kadar İran, ayrık bölgelerin gevşek bir biçimde kaynaştırılmış haliydi, bir ülke değil, bir imparatorluktu. Türkiye bir ulus devletti çünkü Atatürk öyle olduğunu söylüyordu. Hindistan da aynı şekilde, hangisi ne zaman başlamıştı?

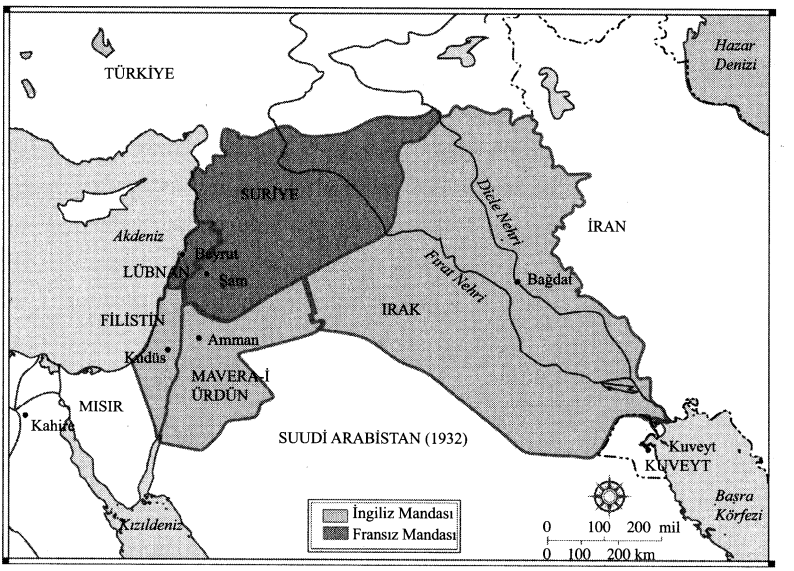
Fakat milliyetçilik için en problemli alan Arap dünyasıydı.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra, galipler Fransa'nın Versay kentinde dünyayı yeniden şekillendirmek için bir araya geldiler. Konferansın başlangıcında, ABD Başkanı Woodrow Wilson ABD Kongresi'ne, sömürge halklarına ilham kaynağı olan ve Yeni Dünya düzeninin yapılanmasının temeli olan "on dört madde"den oluşan bir konuşma yaptı. Araplar için Wilson'un

On Dört Maddesi'nin en heyecan verici kısmı, her halkın kendi kendini yönetme hakkına saygı duyulması ve bu hakkın tanzim edilmesi gerektiğinin ilanıydı. Wilson ayrıca, Arapların yaşadıkları ve daha önce Osmanlı yönetiminde olan bölgelerin kaderi gibi uluslararası konuları karara bağlamak üzere tarafsız bir "Milletler Cemiyeti"nin kurulmasını öneriyordu. Versay'da "barış yanlıları" böyle bir organ kurdular.

Ancak yeterince hayret verici bir şekilde Birleşik Devletler bu organa katılmayı reddetti! Ve Cemiyet bir kere işe koyulduğunda, I. Dünya Savaşı'nın Avrupalı galipleri onu çabucak çıkarları için kullanabilecekleri bir araca dönüştürdüler. Örneğin, Cemiyet prensipte Arap dünyasında kendi kendini yönetme fikrini teşvik ediyordu ama pratikte toprakları sınırlarla "manda" birimlerine ayırarak Britanya ve Fransa'nın işine gelen Sykes-Picot Antlaşması'nı uyguluyordu. Bu toprakları "manda" olarak belirleyen belge, "buralarda yaşayan insanların modern dünyanın zorlayıcı koşulları altında kendi başlarına ayakta durmak için yeterli olmadıklarını" belirtiyor ve "bu insanların velayetinin, deneyimlerinin... bu sorumluluğun altından başarıyla kalkmalarını sağlayacak olan gelişmiş milletlere teslim edilmesi..." gerektiğini söylüyordu. Kısaca Araplardan çocuklar, Avrupalılardan da yetişkinler olarak söz ediliyordu; kendi başlarına ayakta durabilecek ve kendilerini besleyecek kadar büyüyene kadar çocuklarına bakacak olan yetişkinler olarak söz ediliyordu; bu, eğer Müslüman senaryosu hâlâ oynanıyor olsaydı, medeniyetin kendisinin kurucuları olarak onurlandırılacak insanlara dikte edilen anlatım biçimiydi.[2]

Fransa mandası olarak Suriye'yi aldı ve Büyük Britanya da "Orta Doğu"da geri kalan ne varsa yaklaşık hepsini. Fransa kendi mandasını Suriye ve Lübnan olarak iki ülkeye böldü; bu sembolik ve yapay devletin sınırları, Fransa'nın bölgenin özel müşterileri olarak algıladığı Maruni Hristiyanlarının demografik çoğunluğunu oluşturacak şekilde çizmişti.

Arap Dünyasının Bölünüşü: Manda Planı

Büyük Britanya'nın da, ilk başta Arap İsyanı'na yardım eden Haşimoğulları olmak üzere, tatmin edeceği müşterileri vardı. Böylece İngilizler, önceki üç Osmanlı yerleşimini, Irak olarak adlandırılan yeni bir ülke yaratmak için bir araya getirdiler ve Haşimoğullarından bir müşterilerini oraya kral yaptılar. Bu şanslı adam, Mekke'nin şeyhinin ikinci oğlu Faysal'dı.

Ancak Faysal'ın Abdullah adında bir ağabeyi vardı ve küçük kardeşin, ağabeyi yönetimde değilken bir ülkeyi yönetiyor olması alışıldık bir şey değildi. Bu yüzden İngiliz mandasından yeni bir ülke türedi ve Abdullah'a verildi; bu ülke Ürdün'dü.

Maalesef oğlanın babasının eli boş kaldı çünkü 1924'te bölgedeki başka bir İngiliz müşterisi olan Aziz İbn Suud birtakım dinî silahlarla Mekke'ye saldırdı, kutsal şehri aldı ve Haşimoğulları hanedanlığını saf dışı bıraktı. İbni Suud, Arabistan Yarımadası'nın yüzde 80'ini fethetmek için yola koyuldu. Bu çabanın dışında ancak Yemen, Umman ve az sayıda küçük çaplı kıyı emirlikleri kalabildi. Avrupalı güçler onu durdurmak için hiçbir şey yapmadılar çünkü o da aynı şeyleri elinde tutuyordu. 1932'de

İbni Suud elindekilerin Suudi Arabistan olarak adlandırılan yeni bir ülke olduğunu ilan etti.

Bu sırada Mısır'da, Büyük Britanya kendi dindarlığına boyun eğdi ve ülkenin bağımsız, egemen ve özgür olduğunu ilan etti; birkaç uyarıyla birlikte. Bu uyarıların ilki, Mısırlıların hükümetin biçimini değiştirmemeleri, monarşi olarak kalmalarıydı. İkincisi, Mısırlılar hâlihazırdaki yöneticilerini değiştirmeyeceklerdi; var olan soylu ailelerini olduğu gibi bırakacaklardı. Üçüncüsü, Mısırlılar İngiliz askerî kuvvetlerinin kendi toprakları üzerinde sürekli varlığını kabul edeceklerdi. Dördüncüsü, Mısırlılar direniş göstermeden Süveyş Kanalı'nı Britanya ve Fransa'ya bırakacaklardı. Beşincisi, İngilizler ve Fransızlar tarafından yönetilen bir özel şirket deniz yollarındaki en işlek yerlerden tüm vergileri toplamaya ve topladıklarını Avrupa'ya geri göndermeye devam edecekti.

Mısır'ın seçimle başa gelen bir parlamentosu olacaktı ama bu parlamentonun kararları Kahire'deki İngiliz otoriteler tarafından onaylanmalıydı. Bu az sayıdaki noktanın dışında, Mısır kendini egemen, bağımsız ve özgür hissedebilirdi. Mısır çabucak (seküler modernist) bağımsızlık hareketine başladı. Elbette bu İngilizleri kızdırdı çünkü bağımsız bir ülke neden bağımsızlık hareketine ihtiyaç duysundu ki? Buradaki küçük uyarıyı almamışlar mıydı? Görünüşe göre hayır...

Fransızlar da Suriye'de direnişle karşılaştılar. Orada, Sorbonne'da eğitim almış Arap asıllı bir Hristiyan yazar olan Mişel Eflak, pan-Arap milliyetçi bir ideoloji kuruyordu. Ortak bir dil ve Arapça konuşan insanların büyük gövdesini bir bütünlükte birleştiren, paylaşılan tarihi bir deneyime dayalı mistik Arap ruhunun varlığını savunuyordu. 20. yüzyılın diğer milliyetçileri gibi o da 19. yüzyılın Avrupalı filozoflarından ilham alarak, "Arap ulusu"nun Araplar tarafından yönetilen ve devamlılığı olan bir devletle bütünleşik mümkün olduğunu iddia ediyordu.

Eflak Hristiyan olmasına rağmen, İslamiyeti Arap Milliyetçiliğinin merkezine koyuyordu ama sadece tarihsel bir kalıntı olarak. İslam tarihte belirli bir noktada Arap ruhunu uyandırdı ve onu evrensel bir adalet ve gelişim arayışına yönlendirdi, diyordu. Böylece her bölgeden Araplar, İslam'ı Arap ruhunun bir ürünü olarak onurlandırmalıydı. Ancak, Arap

ruhu olarak sayılan şey ve Araplar bu durumda kendi ruhlarının yeniden doğuşunu İslam'da değil "Arap Ulusu"nda aramalıydı. Eflak sıkı bir seküler modernist anlayışına sahipti ve 1940'ta o ve bir arkadaşı kendi vizyonlarını takip edecek bir siyasi parti kurdular. Buna Baas ya da "Yeniden Doğuş" partisi dediler.

Avrupa mandalarından dört yeni ülke kuruldu, beşincisi bağımsız olarak ortaya çıktı ve Mısır sahte bir bağımsızlık elde etti. Ancak bir soru cevapsız kaldı: Filistin ne olacaktı? Kendi kendini yönetme ilkesi oranın da kendini yöneten bir ülke olmasını dikte ediyordu ama bu "kendi" dediği kimdi? Doğal "ulus" burada, nüfusun yüzde 90'ını oluşturan ve yüzyıllardır burada yaşayan Araplar mıydı? Yoksa birçoğunun son yirmi yılda Avrupa'dan geldiği ama atalarının iki yüzyıldır burada yaşadığı Yahudiler miydi? Gerçekten zor bir soru.

Araplara göre cevap açıktı: Burası daha çok bir Arap ülkesi olmalıydı. Avrupa'dan göçen Yahudilere göre de cevap açıktı: Var olan yasal düzenlemeler ne olursa olsun, toprakların bu kısmı güvenli bir Yahudi yurdu olmalıydı çünkü Yahudiler dünyadaki her yerde buradakinden daha fazla tehlikedelerdi ve sadece Filistin kendilerinin olarak görebilecekleri bir yerdi. Bunun yanında, Britanya'nın Balfour'u bu sözü daha hatırlanır kılıyordu.

Britanya, Filistin hakkında kesin bir hüküm vermemeye karar verdi ama buradaki olaylarla baş edebilmek için gelip işlerin nasıl gittiğini göreceklerdi.

Dünyadaki laik liderler, nasıl olur da milliyetçiliği kendi şüpheli uluslarını bir arada tutmak için kullanırlardı; özellikle de kendilerininki var olan sınırları aşan bir Arap ulusu için çağrıda bulunurken ve aynı zamanda İslamcılar ve Vahhabiler, "kahrolsun uluslar, kahrolsun etnik kimlik siyaseti, hepimiz Müslüman'ız, halifeliği yeniden kuralım" derken?

Bu çevrede seküler modernizmin başarısı kesinlikle iki şeye dayanıyordu. Birincisi, modernistler, "kalkınma" bayrağını sallarken, bir şeyleri geliştirmek ve yarattıkları zenginliği dağıtmak zorundaydılar. İkincisi, milliyetçilik yoluyla meşruiyet aradıklarından, ulusları için gerçek bir bağımsızlık kazanmak zorundaydılar.

I. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda, bu hedeflerden ikisini de başaramadılar çünkü Wilson'un heyecan verici on dört madde retoriğine rağmen, Batılı güçlerin İslam dünyasının merkezindeki etkilerini kaybetmesi konusunda hiç şansları yoktu.

Bu konuda hiç ihtimal yoktu çünkü bu noktada tüm Batı güçleri bir diğerinden daha çok endüstrileşmiş olmak için yarışıyordu. Batılı güçler ideolojilerle donatılmış güç gösterilerine doğru ilerliyordu; komünizm, faşizm, nazizm, demokrasi gibi. Aşamalar açıktı. Zafer sanayi gücüne bağlıydı, şimdi sanayi de petrole... ve dünyanın petrol kaynaklarının çoğu Müslümanlar tarafından kullanılan topraklarda yatıyordu.

İlk büyük petrol yatağı 19. yüzyılın sonlarında Pensilvanya ve Kanada'da keşfedildi. Fakat o dönemde, bu buluşlar çok az heyecan yarattı çünkü petrolden yapılan tek ürün parafindi ve parafin sadece gaz lambalarını yakmak için kullanılıyordu, tüketiciler bu amaç için daha çok balina yağını tercih ediyordu.

1901'de, ilk büyük Orta Doğu petrol alanları İran'da İngiliz dedektif William Knox D'Arcy tarafından bulundu. Zamanın Kaçar Hanı hükümdarından, Şah'ın cebine alelacele sıkıştırılan bir miktar para ve daha sonra İran hazinesine verilmek üzere yüzde 16 telif ücreti karşılığında, İran'daki petrol üzerindeki tüm hakları çabucak aldı. Bu teklif ücreti, brüt kâr üzerinden değil, İran petrolünden elde edilen "net kâr" üzerinden hesaplanacaktı. Bu da D'Arcy'nin kiralamasında, İran'ın kendi petrolünden ne kadar kazanacağının hiçbir zaman garantisi olamayacağı anlamına geliyordu.

Ne tür bir kralın kendi ülkesinin herhangi bir mineralinin bilinen ve bilinmeyen tüm stoklarını para karşılığında etrafta dolaşan bir serseriye satacağını ve o ülkenin insanlarının nasıl hemen o kralı tahtından etmediğini merak edebilirsiniz. İlk cevap; gelenek. Kaçar Hanı kralları bunu yüzyıllardır yapıyorlardı. İkincisi, ülke daha yeni krallarının İngiliz kârını sattığı tütün boykotuyla güçlükle savaşmıştı, bu mücadele ülkenin eylemcilerini takatsiz bırakmıştı. Üçüncüsü, petrol çok da önemli gibi görünmüyordu: Tanrı'ya şükür, o tütün değildi (hatta neyse ki balina yağı bile değildi). Dördüncüsü, eylemciler petrolden daha önemli gibi

görünen tütün konusunda mücadele etmek için donanmışlardı: anayasa ve parlamento için bir mücadele. Böylece petrol konusunun üstü kapandı.

Tam o sırada, İran kendi petrollerine yol veriyordu ancak petrol konusunda önemli olan şey onun birdenbire patlamak üzere olmasıydı; yeni bir icat nedeniyle: içten yanmalı motor. Buhar makinesi gibi dıştan yanmalı motorlar, yanan her şeyle çalışabiliyorlardı; yani odunla, kömürle ama içten yanmalı motorlar sadece rafine edilmiş petrolle çalışıyordu.

1880'de Alman bir mucit bu tür bir motoru büyük bir üç tekerlekli bisiklette kullandı. Bu üç tekerlekli bisiklet bir arabaya evrildi. 1904'te, Avrupa ve Amerika'da arabalar, onlara uyum sağlayacak yolların yapılacağı kadar popüler bir hale geldi. Bundan sonra trenler de benzinle çalışmaya başladı. Sonra 1907'de uçak icat edildi. Arkasından okyanusu geçen gemiler ortalıkta dolanmaya başladı.

I. Dünya Savaşı tankların ilk kullanışını gördü, ilk benzinle çalışan donanmalar ve ilk uçaklar bombalar yağdırdı. Bu sırada savaş sona erdi, kimse petrol gücüyle çalışan savaş makinelerinin bu kadar karmaşa yaratabileceğini ve petrol gücüne sahip olanın bu dünyaya da sahip olacağını söyleyemezdi.

İran'ın bunu kavraması çok geç oldu. William D'Arcy çoktan İran petrolü üzerindeki imtiyazlarını İngiliz hükümetinin sahip olduğu bir şirkete satmıştı (Şu anda British Petroleum ya da BP olarak biliniyor). Winston Churchill'e göre, Büyük Britanya 1923'te İran petrolünden 40 milyon sterlin kazandı, İran ise bunun sadece iki milyonunu aldı.[3]

Bu sırada İngiliz şirketi Royal Dutch, belirli ABD çıkarlarıyla, İran Körfezi sınırlarındaki Osmanlı topraklarında petrol arama amacını taşıyan bir süper şirket kurmak için Shell ile birleşti. Süper şirket çalışmalar için hazır olduğunda, söz konusu alan İngiliz "mandasının" bir parçasıydı. Bundan sonra İngilizler Irak'ı yarattı ve kendi müşterileri olan Haşimoğullarını onun başına geçirdiler. Petrol ortaklığı hızlıca ülkenin petrol kaynakları üzerinde bir monopol kurmak için Kral Faysal'a yaklaştı ve o da bunu memnuniyetle kabul etti. Anlaşmaya doğru ilerlerken, Irak şirkette yüzde 20 ortaklık umuyordu ama sonra sadece her ton petrol için götürü ücreti

karşılığında yüzde sıfır konusunda uzlaştılar. Bu ücret petrolün fiyatına ya da şirketin kârına bağlanmamıştı, en azından anlaşmanın ilk yirmi yılı boyunca. Şirket içindeki ortaklık çeşitli Avrupalı güçler ile Amerika arasında paylaşılmıştı ve asıl kavga kimin hangi yüzdelere sahip olacağı konusundaydı. 1927'de, tüm bu konular kapandığında şirket Irak'ın ilk devasa petrol yatağını buldu.[4]

Dokuz yıl sonra Aziz İbn Suud da kendi topraklarında keşfedilen petrolü kutladı. Suudi Arabistan aslında önemli bir mineralin dünyadaki en büyük rezervlerine sahip olacaktı. Suudiler, II. Dünya Savaşı çıktığında ve petrolün stratejik önemi arttığında henüz petrol çıkarmaya başlamışlardı. Savaş süresince ABD Başkanı Franklin Delano Roosevelt, İbni Suud ile buluştu ve bu iki adam, kamusal bir anlaşmaya aktarılmamasına rağmen iki tarafın da adilce sadık kalacağı bir mutabakata vardılar. Anlaşma ABD'nin Suudi petrolüne sınırsız erişimini garantiliyordu, Suudi kraliyet ailesi de ABD askerî ekipmanlarını ve teknolojisini tüm rakiplerine karşı yönetimde kalmak için kullanabilecekti. Bu mutabakat dolaylı olarak, Birleşik Devletler ile Vahhabi din adamlarını takım yapıyor ve Amerikan askerî hünerini Vahhabi reform hareketinin garantörü haline getiriyordu. Ve II. Dünya Savaşı'nın ortaya çıktığı süre boyunca Vahhabiler ve İslamcılar, Darülislam'da seküler modernistlere tam olarak saldırmak için gereken gücü topluyorlardı.

Notlar:

1) Suruş İrfani, *Revolutionary Islam in Iran: Popular Liberation or Religious Dictatorship* (Londra: Zed Books, 1983), s. 50.
2) Milletler Cemiyeti Misakı, Makale 22.
3) Gelvin, a.g.e., s. 86.
4) Benjamin Shwadran, *The Middle East, Oil and the Great Powers* (New York: Frederick A. Praeger, 1955), s. 244-265.

16

Modernitenin Krizi

HS 1357 - 1385
MS 1939 - 1966

Tarihin en kanlı şiddet patlamalarından biri 1939 yılında başladı ve altı uzun yıl boyunca sürdü. Almanya, bir kez daha Fransa ve İngiltere'yle savaşıyordu. Bir kez daha Birleşik Devletler geç de olsa savaşa dâhil olmuş ve sonucu tayin etmişti. Bu dönemde bazı şeyler kesinlikle değişmişti: Rusya artık Sovyetler Birliği'ydi, Osmanlı yoktu, Japonya oldukça büyümüştü ancak sonunda, bu kan banyosu I. Dünya Savaşı'nın başladığı şekilde bitmişti. Eski sömürgeci imparatorluklar ağır darbeler almış ve eski ittifaklar miladını doldurmuştu. İngiltere savaştan açlık içinde çıktı, Fransa harabe halindeydi, Almanya yok edilmiş ve bölünmüştü. Savaş nedeniyle zayıf düşmekle birlikte, iki yeni süper güç gezegenin üzerine çökmüş ve her ikisi de kısa sürede insan ırkını yok edebilecek termonükleer silahlarla donanmıştı. Dünya tarihinin bir sonraki sahnesi bunların karşı karşıya gelmesiyle şekillenecekti.

İki kutuplu dünyada süren Soğuk Savaş'ın etkisi altında olmasına rağmen, aralarında İslamiyetin de bulunduğu öyküler yaşanmaya devam ediyordu. Savaş yılları boyunca neredeyse bütün kolonileştirilmiş hem Müslüman hem de Müslüman olmayan devletlerde bağımsızlığa olan açlık birikmişti ve şimdi kırılma noktasındaydı. İsyan Mısır'da ordu mensupları arasında

çıkmaya başlamıştı. Çin'de, Maocu komünist ayaklanma. Batı'nın kuklası olarak görülen Chiang Kai-Shek'e karşı başlamıştı. Vietnam'da Ho Chi Minh, otuz yıllık sürgünden Vietkongları örgütleyip Fransa'ya saldırmak için geri dönmüştü. Endonezya'da Sukarno, ülkesinin Hollanda'dan bağımsız olduğunu ilan etmişti. Dünyanın dört bir yanında ulusal özgürlük hareketleri yabani otlar gibi yayılıyordu ve Müslüman ülkelerde olanlar, Müslüman olmayan ülkelerde olanlarla oldukça benzeşiyordu: Başka ne olabilirdi ki, İslami hikâye Müslümanların başkasıyla paylaştığı bir başka hikâyeyle sarmalanıyordu.

Coğrafi olarak, özgürleşme yanlısı hareketlerin özgürleştirmeyi amaçladığı "ulusların" çoğu emperyalist güçlerin çizdiği sınırlarla tanımlanıyordu: Böylece özgürlük için verdikleri mücadelede bile Avrupalılar tarafından belirlenen bir oyunu canlandırıyorlardı. Sahra altı Afrika'da Belçika Kralı'nın fethetmeyi başardığı yer "Kongo" (sonradan Zaire adını aldı) olmuştu. Almanya'nın fethettiği yer Kamerun, İngiltere'nin ise Kenya'ydı. "Nijerya" 200'ün üzerinde etnik grubun yaşadığı, çoğu anlaşılmaz halde 500'den fazla dilin konuşulduğu bir bölgeye işaret ediyordu. Ancak dünya artık ülkeler haline geliyordu, böylece burası da "bir ülke" haline gelmişti; şekli ve büyüklüğü bir süre önce Avrupalı sömürgecilerin çekişmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı.

Kuzey Afrika'da, ulusal özgürleştiriciler Cezayir, Tunus ve Libya'nın kendi ulusal bağımsızlık hareketinin peşinde olan ülkeler olduğu gerçeğini kabul etmişti. Bu üç hareket de büyük bedeller ödeyerek başarıya ulaşmıştı. Cezayir'in Fransa'ya karşı verdiği bağımsızlık mücadelesinde bir milyondan fazla Cezayirli hayatını kaybetmişti; dokuz milyonluk nüfusu olan bir ülke için bu sarsıcı bir rakam.[1]

İslami hegemonya günlerinden miras kalan meseleler burada ve orada yankılanmaya devam etmişti. İslami hikâyenin sürekliliği en çarpıcı biçimde Hindistan'da, en büyük gerçek koloninin bağımsızlık savaşı sırasında kendini gösterdi. Savaştan önce bile, bu ülke kendini İngilizlerden kurtarmak için mücadele ederken, büyük ulusal mücadelenin içinden ulus altı bir mücadele gelişmişti: Müslüman azınlığın farklı bir ülke olma talebi. Hindistan'ın doğduğu tarihte (15 Ağustos 1947), Pakistan'la yeni bir çeşit

iki parçalı, (Doğu ve Batı Hindistan) heybe gibi iki farklı yanda salınıyordu. Yarımadanın bölünmesi, korkmuş göçmenleri medcezir dalgaları gibi sınırın iki yanına, kendi dindaşları tarafından korunma ümidiyle gönderiyordu. Haftalar süren kargaşada yüz binlerce kişi öldürüldü ve sayısız insan evsiz kaldı. Bu kargaşa bile "bölünme" sorununun ortadan kalkmasını sağlayamadı. Örneğin Keşmir, Hint bir hükümdar ve Müslüman nüfusla sahnede kalmaya devam etti. Hangisinin parçası olmalıydı: Hindistan mı, Pakistan mı? İngilizler bekleyip neler olacağını görmeyi tercih etmişlerdi. Keşmir bugün bile hâlâ çalkalanıyor.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra yükselen, yalnızca bağımsızlık hareketleri değildi; "ulus devlet" anlayışı da yükselmişti. Bir yüzyıldan daha kısa süre içinde, dünya ülkeler şeklinde düzenlenmişti ama aslında bu süreç, o döneme kadar tamamlanamamıştı. 1945 ile 1975 yılları arasında, 100 civarında yeni ülke ortaya çıktı ve dünyanın her santimi bir ulus devlete ait hale geldi.[2]

Ne yazık ki, "milliyetçilik" ideolojisi ve "ulus devlet" gerçeği mümkün olan en uygun şekilde eşleşebildi. Birçok ülkenin sınırları içinde boğulmuş altkültürler, ayrı ve "kendi kendini yöneten" bir yapıda olmayı isteyen etnik gruplar barınıyordu. Pek çok örnekte, sınırın iki tarafında kalan insanlar kendilerini aynı ulusun parçası gibi hissediyordu. Örneğin, Suriye, Irak ve Türkiye sınırlarının üçe böldüğü bölgede Arapça veya Türkçe konuşmayan ama Kürtçeyi konuşan insanlar yaşıyor ve bu Kürtler kendilerini doğal olarak "yukarıdakilerden farklı" bir ulusun mensupları olarak görüyorlardı.

Bazı yerlerde, ayrılmış ülkelerin varlığı bile problem haline geldi. Irak, Lübnan, Ürdün hâlâ ayakta. Sınırları ve farklı hükümetleri var ama acaba bu insanlar kendilerini gerçekten farklı bir ulus gibi hissediyorlar mı? Belli değil.

Arap dünyasında, Wilson İlkeleri'nden beri öz yönetim düstur edilmişti ama bu hileli kavram, bütün varsayılan üyelerin kabul ettiği kolektif bir "öz"den bahsediyordu. Arap nüfusun yaşadığı topraklarda milliyetçilerin farklı devletler kurması –Libya, Tunus, Suriye hatta Mısır bile– oldukça zor olmuştu. Soru her yerde aynıydı: Büyük kolektif öz kimdi? Hari-

talardaki Suriye, Avrupalılar tarafından oluşturulmuşken "gerçek" bir Suriye milleti var mıydı? Ürdün milliyetçiliği diye bir şey olabilir miydi? Irak'ta yaşayan insanlar, liderleri Arapça konuştuğu için kendi kendilerini yönetmiş oluyor muydu?

Milliyetçilik ile ulus devlet iddialarının karşı karşıya geldiği en problemli bölge Filistin'di, yakın tarihte İsrail olarak bilinen yer. II. Dünya Savaşı'ndan önce ve savaş boyunca Nazilerin, Avrupalı Yahudilerin kökünü soykırım yaparak kurutma girişimleri Siyonistlerin en büyük korkusunu haklı çıkarmış ve egemen bir Yahudi anavatanı argümanlarına ahlaki bir temel kazandırmıştı; özellikle Avrupa'daki tek antisemitistlerin Naziler olmadığı, onların sadece en radikalleri oldukları argümanı.

İtalyan Faşistler, İtalyan Yahudilerinin üzerine kâbus gibi çökmüştü. Almanlar tarafından kurulan kukla Fransız hükümeti, Nazi efendileri için Fransız Yahudilerini avlıyordu. Lehler ve diğer doğu Avrupalılar ölüm kamplarında hevesle işbirliği yapmışlardı. Büyük Britanya, antisemitizm de konusunda üzerine düşeni yapıyordu. Ve diğerleri; İspanya, Belçika –bu dönemde Avrupa'nın hiçbir parçası Yahudilere karşı işlenen suçlarda dürüst biçimde masum olduklarını iddia edemez. Milyonlarca Yahudi Avrupa'da tuzağa düşürülmüş ve can vermişti. Yahudiler, herhangi bir açıklık bulduklarında, neresi olduğuna bakmaksızın kaçıyorlardı. Yahudi göçmenlerle yüklü gemiler inebilecekleri bir liman arayarak sürüklenirken yok oluyordu. Çok azı Birleşik Devletler'e ulaşmayı başarabilmiş ve oraya yerleşebilmişti. Ancak Birleşik Devletler bile Yahudi göçmenlere katı kısıtlamalar getirmişti çünkü muhtemelen, herhangi bir gruptan olan bu kadar göçmeni tek bir ülke sindirebilirdi ama belki de kimi antisemitizm nüvelere sızmıştı.

Mültecilerin sığınabildikleri tek toprak parçası Filistin'di. Orada ilk göçmenler toprak satın almış, yerleşim alanları oluşturmuş ve destek altyapısı geliştirmişlerdi. Sahip oldukları cılız güvenlik umudu nedeniyle, mülteciler zorlukların üstesinden gelerek atalarının yerleştiği topraklarda yeni bir ulus inşa etmeye başladılar. Yahudiler tarafından bakınca hikâye böyleydi.

Araplar tarafından bakınca hikâye farklı görünüyordu. Araplar uzunca bir süredir iki taraflı bir baskının altında yaşıyorlardı; ilk tarafta Türkler, ikinci tarafta onların Avrupalı patronları. Ardından, I. Dünya Savaşı'ndan sonra "öz yönetim" hakkındaki bütün retoriğin ortasında ve Wilson İlkeleri'nin canlandırdığı tüm umutla, Avrupa'dan "insansız topraklar için topraksız insanlar"[3] sloganıyla yeni yerleşimciler akın etmişti. Bu "insansız topraklar"da yaşayanlar için dehşet verici bir slogandı.

Avrupalı göçmenler bu toprakları zor kullanarak ele geçirmemişti; yerleştikleri toprakları satın almışlardı. Fakat gaip toprak beylerinden satın alıyorlardı, böylece kendi içlerindeki kalabalık kitle tarafından iki kat mülksüzleştirildiklerini hisseden topraksız köylülerin içinde yaşamaya son vermişlerdi. II. Dünya Savaşı'ndan hemen önce gerçekleşenler, Cezayir'de toprakların çoğunu satın alarak paralel bir ekonomi oluşturup gerçek sakinleri saf dışı bırakan Fransa'nın yaptıklarına benziyordu. 1945'te Filistin'in Yahudi nüfusu Arap nüfusuna neredeyse yetişmişti. Eğer bu akının, Amerika düzleminde nasıl bir şey olduğunu göstermek gerekirse, 10 yıl içerisinde 150 milyon civarında göçmenin akını gibi olurdu. Böyle bir şey kargaşaya nasıl sebep olmazdı ki?

Hikâyenin Avrupa açısından görünüşü, Yahudilerin kurban olduğu yönündeydi. Arap hikâyesine göre ise, Yahudiler, Avrupa'daki kardeşlerine benzer tutum içindeki sömürgecilerdi. 1862 gibi erken bir tarihte, Alman Siyonist Moses Hess "Yahudilerin Orta Doğu'da kuracakları bir devlet, emperyal Batı politikalarına hizmet edecek ve aynı zamanda geri kalmış Doğu'ya Batı uygarlığını götürecektir,"[4] diyerek Siyonist politikalar için destek toplamaya çalışıyordu. Siyonist Theodore Herzl'e göre, Filistin'deki bir Yahudi Devleti "Asya'ya karşı Avrupa'nın bir nevi siperi, barbarlığa karşı bir ileri karakol olacaktı."[5] 1914'te Chaim Weitzman, Manchester'da basılan *Guardian* gazetesine gönderdiği mektupta eğer Filistin'de bir Yahudi yerleşimi sağlanabilecek olursa, "Yirmi veya otuz yıl içerisinde orada bir milyon Yahudi olabiliriz... Bölgeyi geliştirecek, medeniyeti tekrar oraya yerleştirecek ve Süveyş Kanalı için oldukça etkili bir koruma olacak,"[6] diyordu. Siyonist projeyi farklı bir kıyafet giymiş, zayıf bir Avrupa sö-

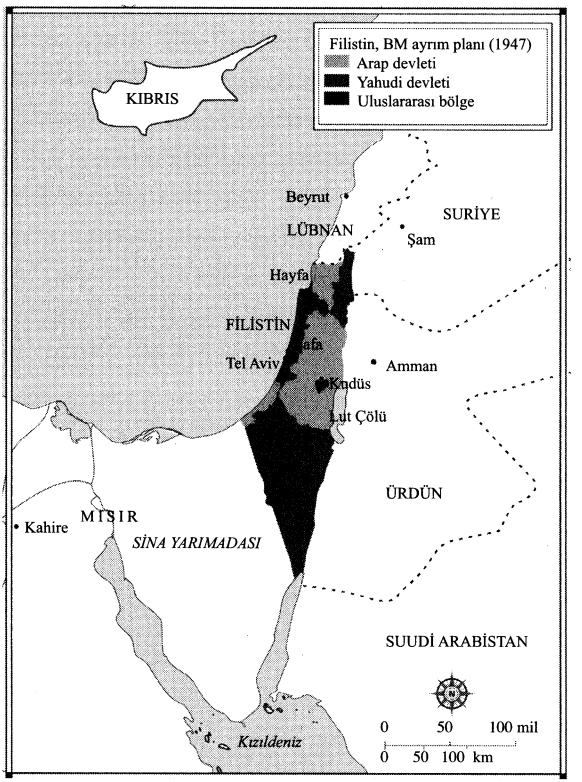
mürgeciliği olarak gören Araplar, kıyafetin altındaki düşü keşfedememişti: Siyonistler de projeyi bu şekilde görüyordu ya da en azından desteklerine ihtiyaç duydukları emperyal güçlere böyle sunuyorlardı.

1936'da Filistin'deki Araplar arasında grevler ve isyanlar patlak vermiş ve durumun kontrol dışına çıkmasına neden olmuştu. Büyük Britanya, Arapları zayıf biçimde teskin etmek için, Yahudilerin Filistin'e göçünü kısıtlama emrini vermeyi görüşmüştü ama bu emir 1939'da, II. Dünya Savaşı patlamak üzereyken ve Nazi korkusu Avrupalı Yahudilerin üzerine sinmişken verilmişti: Bunu uygulamak intihar olurdu. Aksine, militan örgütler yerleşimci olacak Yahudilerin arasına dağılmıştı ve Britanya İmparatorluğu dünya üzerindeki tasarrufunu kaybetmekteydi. Bu militan Yahudi gruplarından bazıları dağılmış durumdaki zayıfın, güçlüye karşı uygulayacağı stratejilerin ilkini uygulamıştı: vur-kaç, sabotaj, rastgele adam öldürme, sivillerin yoğun olduğu yerlerin bombalanması; kısacası terörizm. 1946'da militan Yahudi yeraltı örgütü Haganah, Kudüs'teki King David Oteli'ni bombalamış ve 91 sivili öldürmüştü. Bu olay, 1988'de Libyalı teröristlerin sivil bir uçağı (103 sefer sayılı uçak), İskoçya üzerinde düşürüp 270 kişinin öldürdüğü olaya kadar gerçekleşen en büyük terörist saldırıydı.

Nazi korkusu, Yahudilerin mülteci olarak gidecekleri güvenli bir yere ihtiyaçları olduğunu göstermişti ama Yahudiler Filistin'e mülteci olma ricasıyla gelmiyorlardı. Bir iyilik için yalvarmadıkları konusunda ısrarcıydılar, aksine hakları sonucu kendilerinin olan topraklara, eve dönüyorlardı. İddialarını, atalarının 135 yılına kadar orada yaşadığı gerçeğine dayandırmış ve sürgündeyken bile geri dönme umudundan vazgeçmemişlerdi. "Gelecek yıl Kudüs'te", Yahudilikte önemli bir kültürel ve dinî ritüel olan Paskalya ayinin bir parçasıydı. Yahudiliğe göre, Tanrı, İbranilere vadedilmiş bu toprakları vermişti. Araplar elbetteki üzerinde yaşadıkları toprakların başkalarına vadedilmiş olduğuna kulak verip ikna olacak değillerdi, özellikle bu din kendi dinleri değilken.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Birleşik Devletler, barışı koruma yolunda yeni siyasi mekanizmalar yaratmak için yoğun çaba harcadı; bunlardan biri de Birleşmiş Milletler'di. Filistin, Birleşmiş Milletler'in çözmek için uğraştığı konulardan biriydi. Bu nedenle 1947'de, Birleşmiş Milletler tar-

tışma konusu olan bölgeyi bölüp iki farklı ulus yaratarak çekişmeyi sonladıracak bir öneri sundu. İki taraf da kenetlenmiş toprakların üç parçasını alacaktı ve Kudüs iki tarafa da ait olmayan, uluslararası bir kent olacaktı. İki ulusa; Filistin ve İsrail'e... önerilen alanların toplamı aşağı yukarı eşit olacaktı. İşin özü Birleşmiş Milletler, "Kimin haklı veya yanlış olduğu önemli değil, haydi şu toprakları pay edelim ve bitsin," diyordu. Bu tıpkı yetişkinlerin kavga eden çocuklara dayattıkları çözümler gibiydi.

İsrail ve Filistin

Ancak her iki tarafın da haklı olduğu ve bir orta yol bulunabileceği fikri pek kabul edilebilir değildi: Daha doğrusu, Avrupalıların neden olduğu bir probleme, Avrupalıların bulduğu bir çözüm dayatılıyordu. Avrupalıların

Avrupalıları öldürmesine karşılık, Arapların topraklarından fedakârlık etmesi isteniyordu. Bu toprakların çevresinde yaşayan Filistin'in komşu ülkeleri onların haklı olduğunu gördü ancak dünyanın çoğunluğu öyle düşünmüyordu. Konu Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda oylamaya sunulunca, gayrimüslim ülkelerin büyük çoğunluğu bölünmeye evet oyu verdi.

Çoğu Arap'ın gerçek mesele üzerinden kişisel menfaati yoktu: İsrail'in doğuşu Iraklı bir çiftçiyi toprağından etmeyecekti ya da Faslı bir bakkalın işinde ilerlemesini engellemeyecekti ancak çoğu Arap, hatta çoğu Müslüman, Filistin'i ele geçirenler konusunda kızgınlık besleyebilirdi. Neden peki? Çünkü İsrail'in doğuşunun onlara göre sembolik bir anlamı vardı. Onlara göre bunun, Arapların (genel olarak Müslümanların) hiç gücü yoktu, bu nedenle emperyalistler istedikleri bölgeleri işgal edebilirdi ve İslam dünyasının dışından hiç kimse bu aşikâr haksızlığa karşı onların yanında durmazdı. İsrail'in varlığı Avrupalıların, Arap olsun olmasın Müslümanlar ve Asya ile Afrika'nın genelindeki insanlar üzerinde hâkimiyeti olduğunu gösteriyordu. İndus ve İstanbul arasındaki herhangi bir yerden bakınca, durum böyle görünüyordu.

15 Mayıs 1948'de İsrail doğuşunu ilan etti. Arap orduları hemen üç farklı yönden saldırıya geçti; yeni ülkeye ilk nefesini almadan saldırmaya karar vermişlerdi. Ancak ilk önce saldıran İsrail oldu. Ordularını üç Arap rakibinin –Suriye, Ürdün ve Mısır– ülkelerine yönlendirmişti ve ölü doğan çocuk İsrail değil Filistin olmuştu. İsrail'in kendi Kurtuluş Savaşı olarak gördüğü, Arapların ise "Felaket" olarak adlandırdıkları savaş sona erdiğinde, yedi yüz bin Arap kendilerini evsiz ve devletsiz bir şekilde, Arap komşu devletlerinde mülteci olarak yaşar buldular. Filistin olması öngörülmüş topraklar ilhak edilmişti (çoğunlukla Ürdün tarafından). Arap mülteciler, Ürdün Nehri'nin batı kıyısında toplanmıştı. Burada iyiden iyiye bileylenmiş ve bir zamanlar kendilerinin olan topraklara küçük baskınlar düzenlemişti.

1948 Savaşı'ndan sonra Araplar, topraklarını kaybetmelerinden daha sert biçimde, halkın güvenini yitirmişlerdi. Öncelikle bazı seçkin Araplar, açık biçimde İsral'in "var olmaya hakkı olduğunu" açıkça ve sık sık iddia

ediyorlardı. Milliyetçi bir argüman üzerinden konuşuyorlardı: Siyonistler İsrail'in var olmasını istiyor, Filistinli Araplar Filistin'in var olmasını istiyor ve aynı topraklar üzerinde hak iddia ettikleri için ikisi birden var olamazdı: İki milletin de "var olma hakkı" iddiası doğal olarak diğer milletin "var olma hakkı"nı inkâr etmek oluyordu. Ancak, Nazilerin soykırım girişiminin gölgesindeyken, İsrail'in var olmaya hakkı olmadığını söylemek, kulağa "Yahudilerin var olmaya hakkı yok" gibi geliyordu.

İşleri daha kötüye götüren, bir Arap seçkininin, Nazilerin antisemitizmini onaylayan konuşmaları oldu. Bu kişi, savaş sırasında Nazi Almanyası'nda yaşamış olan ve şimdi ırkçı söylemleri kendi radyosu dâhil birçok yerde dile getiren Kudüs müftüsüydü. Dünyadaki görüşün ağırlığı, medyanın sunuş tarzı ve bu müftünün yaptığı gibi, Arapların atıp tutması batıdakiler başta olmak üzere, halkın gözünde Arapların amacını inceden Nazizmle bir hale getirmişti. Araplar yalnızca toprak üzerindeki çekişmeyi kaybetmekle kalmamış, aynı zamanda, süreç içinde kendi topraklarını kaybetmeyi hak eden Kötü Çocuklar haline gelmişlerdi. Bu haksızlığa uğramışlık ve iftiraya mağruz bırakılma duygusunun birleşimi Müslümanların antisemitizmle suçlandığı döngüsel bir kızgınlığı tetiklemişti.

1948'deki fiyaskoda yer alan kişilerden birisi Mısırlı Subay Cemal Abdülnasır'dı. Nasır, mütevazı bir postacının oğlu olarak Mısır'da doğmuştu. Küçük bir çocukken bile ülkesinin Avrupalılara boyun eğmesinden ciddi anlamda rahatsızdı. Birçok erkeğin kızların peşine düşmeye başladığı yaşlarda, Nasır ulusunun "onur"unu kafasına takmıştı. Bu konuda yapacağı her şey oldukça sönük kalıyordu ta ki alt sınıflardaki erkek çocuklar için ülkenin elit askerî okullarında acilen orduda subaylık yapmak üzere yer açılana kadar. Nasır, albay olabilme şansını kovalamak için elinden gelen her şeyi yaptı.

Arapların 1948'de yenilmesi ondaki mağduriyet hissini derinleştirmişti. Bundan ülkenin kralını sorumlu tutuyordu. Birkaç yüz subayla ("Hür Subaylar Örgütü"), monarşiyi devirip cumhuriyeti kurmak için birlik oluşturmuştu. 1952 yazında bir sabah, Hür Subaylar sert ve hızlı

bir darbe indirdiler, neredeyse kansız bir darbeydi; iki zayiat oldu ve monarşinin sonuna gelindi.

Ancak, kralı defetmek işin kolay kısmıydı. Esas iş, İngiltere'yi Mısır'ın dışına defetmekti. Bunun için Nasır'ın ciddi ateş gücüne ihtiyacı vardı. Bu dönemde Soğuk Savaş olanca hızıyla devam ediyordu. Neredeyse yeni kurulan bütün ulus devletler iki süper gücün birinden silah temin edebiliyordu ve Nasır da Amerikalılara yaklaştı. Ancak onlar Mısır'ı Komünizm'e karşı kilit bir pozisyonda görmemiş ve bu Arapların silahlarla ne yapacaklarına güvenmemişti, böylece Nasır'ı geri çevirdiler. Ardından Nasır, Sovyetler'e gitti ve onlardan yığınla silah edindi. Bu, Amerikalıların doğrulup onları dikkate almalarına neden oldu. Tipik bir Soğuk Savaş hamlesi olarak, Mısır'ın nihayet önemli olduğuna karar verdiler. Nasır'ı geri kazanmak için Asvan'da, Nil Nehri üzerine dünyanın en büyük barajını yapmayı teklif ettiler. Mısır'ın tarım potansiyelini katlayacak ve ülkeyi birdenbire endüstrileşmiş ülkelerin seviyesine çıkaracak kadar elektrik enerjisi üretme kapasitesinde bir baraj! Nefes kesici bir hayal... modernist seküler rüyanın tamamlanması!

Ancak Nasır, küçük harflere yazılmış belgeyi incelediğinde, yardım anlaşmasının ABD askerî üslerinin Mısır'da konumlanmasını ve ABD'nin Mısır'ın ekonomisini gözetim altına alacağını içerdiğini gördü: Emperyalist kamanın sivri ucu tekrar ülkesinin kalbine giriyordu. Nasır yardımı reddetmesine rağmen Avsan Barajı'nı hayal etmeye devam ediyordu. Ama ülkesini süper güçlerden birine satmadan bu barajı nasıl finanse edebilirdi?

Daha sonra bunun cevabını buldu: Tabii ki Süveyş Kanalı... Kanal yılda kabaca 90 milyon dolar kazanıyordu ve Mısır bunun yalnızca 6,3 milyonunu alabiliyordu. Mısır'ın gelişimi için ihtiyacı olan para buradaydı ve o da Avrupalıların cebine gidiyordu! Nasır, 1956'da birlikleri kanal bölgesine göndermiş ve orayı ele geçirmişti.

Avrupa'da gerginlik artmıştı. İngilizler Nasır'ı bir diğer Hitler olarak adlandırdılar. Fransız basını, Mısırlıların kanalı işletmek için fazla ilkel olduklarını, dünya ticaretini bozacaklarını ve dünya ekonomisini harabeye çevireceklerini yazdı. Bu iki Avrupa ülkesi, İsrail'le birlikte Kahire'yi

bombalamak, Nasır'ı öldürmek ve kanalı geri almak üzerine karmaşık bir dolap çevirmişti.

Ancak son anda plandan haberi olan ABD Başkanı Ike Eisenhower sinirden köpürmüştü. Avrupalılar Soğuk Savaş olduğunu bilmiyorlar mıydı? Bu küçük komplolarının Orta Doğu'yu Sovyetler'e teslim edebileceğini bilmiyorlar mıydı? Eisenhower Avrupalılara, Kanal'ı Mısır'a bırakmaları ve eve dönmeleri emrini verdi. ABD'nin üstünlüğü o kadar netti ki iki ülke (ve İsrail) buna uymak zorunda kaldı.

Araplar bunu Nasır'ın büyük zaferi olarak gördüler. Nasır, sonraki on bir yıl boyunca, antisömürgeci bir kahraman, Arap birliğinin lideri olmuştu. Ayrıca, Marksizm'deki gibi sınıf savaşımıyla değil, İslam'ın prensipleri çerçevesinde, sınıfların işbirliğiyle ulaşılan ve sınıfsız bir toplum tasarlayan "İslamcı Sosyalizm"in resmi olmuştu... laik ve modern, inançlı Müslümanlara ait "Sosyalizm"in canlı bir şekilde yeniden ifade edilmesiydi.

Nasır, barajı inşa edip ulusunu elektriğe kavuşturdu. Ayrıca, Hindistan'dan Nehru, Endonezya'dan Sukarno, Sri Lanka'dan Bandaranaike ve birkaç başka liderle birlikte Soğuk Savaş'ın iki süper gücünü dengelemek için tarafsız ülkelerin oluşturduğu bloğu, Bağlantısızlar Hareketi'ni kurmak için uğraştı.

Nasır'ın gerçekleştirdiği büyük işler ve küresel çapta sahip olduğu itibar ona –evinde, yalnızca Mısır'da değil–, yeni destekçiler kazandırdı. Tüm sınıflardan ve ülkelerden Araplar, onu oldukça karizmatik buluyordu. Bir hatip olarak kimse ona yaklaşamazdı bile. Konuştuğunda, Araplar (onu çoğunlukla radyodan dinlerlerdi), onun odanın içinde herkesle göz teması kurmuş gibi, sanki hepsi bu işlerde hep berabermiş ve hepsinin ortak sorunuymuş gibi nelerin yapılacağına dair sohbet ettiğini hissettiklerini söylüyorlardı.

Nasır'ın ünü, onu bağımsız bir Mısır'dan daha fazlasını hayal etmeye götürmüştü; bir pan-Arap ulusu! Bu tam olarak Suriye'deki Baas Partisi'nin telkin ettiği şeydi. Aslında, 1958'de Mısır ve Suriye tek ve büyük bir ülke, Birleşik Arap Cumhuriyeti oluşturmayı denemişti ancak üç yıl sonra Suriye çekilmişti; bu Nasır'ın itibarına vurulmuş bir darbeydi.

Bu esnada Müslüman Kardeşler hâlâ ayaktaydı. 1952'de Mısır Kralı'nın devrilmesine yardım etmişlerdi ancak Nasır'ın laik hükümeti icraata başlayınca ona karşı dönmüş hatta ona suikast düzenlemeye çalışmışlardı. Nasır, hareketin liderlerini işkence görecekleri hapishanelere attırıp intikam almıştı.

Müslüman Kardeşler'in kurucusu olan Hasan el-Benna, Nasır iktidara gelmeden önce öldürülmüştü. Onun yerine sinirli, zeki, değişken, bağnaz bir entelektüel olan Seyyid Kutub getirilmişti. Kutub'un görüşleri, Mısır Hükümeti'nin onu Amerikan eğitim tekniklerini öğrenmesi için gönderdikleri Greeley, Colorado'daki öğretmen kolejinde geçirdiği iki yıllık dönemde şekillenmişti. Kutub'un Amerika'dayken şahit olduğu materyalizm karşısında iğrenmiş, bireycilikten rahatsız olmuş, sosyal özgürlüklere sinirlenmiş, seksüel alışkanlıklardan dolayı da sarsılmıştı; örneğin kilisede genç erkek ve kadınların birlikte yaptığı *square* dansı gibi.

Kutub, eve döndüğünde Birleşik Devletler'in yok edilmesi gereken şeytani bir güç olduğuna ikna olmuştu. Siyasi broşürler dağıtmaya başlamıştı. İslamiyetin yalnızca Hristiyanlık ve Budizm gibi dinlere bir alternatif olmadığını, aynı zamanda komünizm ve demokrasi gibi siyasi sistemlere karşı da bir alternatif oluşturduğunu yazmış ve Müslümanları tek ve evrensel İslam toplumunu yeniden inşa etmeye çağırmıştı. Ve eğer söyledikleri kulağa Müslüman Kardeşler'in Mısır'da iktidarı ele geçirmesi olarak geliyorsa, öyle olsun.

Nasır bu adamı hapse attırmıştı: Büyük hata, geri tepti. Kutub, hapishanede mazlumluğun çekici elbisesini kuşanmış ve *Yoldaki İşaretler* isimli en kışkırtıcı kitabını yazmıştı. Burada, Cemaleddin Afgani'nin pan-İslamist modernizminin radikal bir yorumunu önermişti. Dünyayı Darülislam ve Darülharb, barışın (Müslümanların) ve şiddetin (kâfirlerin) hüküm sürdüğü topraklar olarak ikiye ayıran, eski teorik şemayı tekrar canlandırmıştı. Kutub, boş konuşan bir adam değildi. Yazdıkları sakin ve ölçülüydü; kelimelerini özenle seçerdi. Düzenli, açık ve yorucu olmayan anlatımıyla tüm Müslümanları, yalnızca gayrimüslimlere karşı değil, aynı zamanda İslamiyete onlar kadar bağlı olmayan veya düşmanla iş birliği yapan Müslümanlara karşı da cihada katılmaya çağırmıştı.[7] Kutub'un li-

derliğinde Müslüman Kardeşler, Mısır, Suriye, Irak, Ürdün ve Lübnan'la birlikte, desteklemiş oldukları tüm seküler modernistlere karşı savaş ilan etmişti.

Mısır'ın, Müslüman Kardeşler'in alt sınıflara tutunmalarını engelleyecek demokratik süreçleri yoktu. Bunun yerine Nasır, gösterileri bastırmak için polis gücünü ve komploları daha filizlenmeden engellemek için gizli polisi kullanmıştı.

Nasır'ı, Kutub ve Kardeşliği en fazla rahatsız edebilirdi çünkü onun gözünü korkutan birçok daha başka rakibi olduğunu düşünüyordu. Suriye, Ürdün ve Iraklı yöneticiler Nasır'ın popülaritesini kıskanıyor ve onu gözden düşürmek için ellerinden geleni yapıyordu. Baas aktivistleri gerçek pan-Arap milliyetçilerinin kendileri olduğunu iddia ederek onun Araplar içindeki konumunu yıpratıyorlardı. Ayrıca Mısırlı Komünistler vardı. Soğuk Savaş'ın zirvesinde, Sovyet desteğini arkasına almış bir grup, şüphesiz ki İslami yığınları örgütlemeye çalışan tarikattan daha tehlikeliydi. Ve son olarak Nasır'ın yaptığı hiçbir şeyi onaylamayan, açıkça devrim karşıtlığı içinde olan hükümdarlar ve kimi Arap devletlerini yöneten kabile hanedanları vardı.

1963'te Nasır, Yemen'e savaş açma hatasını yaptı. Bir jest olarak kabile hükümdarlığını defederek iktidara gelen sosyalist partiye destek olması için bir askerî birlik göndermişti; ancak Mısırlı askerlerin Yemen'e varmasıyla birlikte, Suudi Arabistan kral taraftarlarına para ve silah pompalamaya başladı. Nasır birdenbire kendini yıllarca sürecek bir savaş bataklığına saplanmış olarak buldu.

Bu esnada, Seyyid Kutub öğretilerini hapishaneden yaymaya başlamıştı. Diğer cephelerde hayal kırıklığına uğrayan Nasır, onunla daha fazla uğraşmaması gerektiğine karar verdi. Ağustos 1966'da, çok fazla gücü ve çok az engeli olan her adamın yapacağını yaptı: Kutub'u astırdı. Onu şehit olarak gören ve iyice yayılmış olan destekçilerini korkutmayı ummuştu.

Yalnızca üç ay sonra, Suriye ve İsrail, gittikçe daha kanlı hale gelen baskınlar ve sınırı geçme ihlallerinden oluşan, altı ayı aşkın süren bir döngüye girmişlerdi. Bu dönemde Suriye'yi Baasçılar yönetiyordu. Bunlar,

Nasır'ın seküler modernist kampta başrakibiydi ve İsrail'le göğüs göğüse çarpışıyor olmaları, Araplar ve özellikle mülteci kamplarında sefalet çeken Filistinliler arasında, Nasır'a nazaran itibar kazanıyorlardı.

Böylece Nasır, Arap dünyasının kahramanı, kendi Müslüman Arap kitleleri tarafından kuşatılmış, laik Arap modernistler tarafından kıstırılmış, diğer Araplarla çıkmaz bir savaşta batağa saplanmış haldeydi. Açıkça görülüyordu ki bir şeyler yapmalıydı! Ve açıkça bu yapacağı şey, başka bir Arap ülkesine, topluluğuna veya hareketine yönelik olmamalıydı.

1967 baharında, modern tarihin, en azından Müslümanlar açısından en mühim olaylardan birinden –İsrail'in Arap komşularına karşı başlattığı Altı Gün Savaşı– hemen önce durum buydu.

Notlar:

1) İstatistikler için bkz. http://countrystudies.us/algeria/48.htm
2) Frank Thackery & John Findling, *Events that Changed the World in Twentieth Century* (Londra: Green Press, 1995).
3) Bu ifade Amerikalı Yahudi tiyatro yazarı Israel Zangwill'e aittir. Onun tam sözleri (1901) şu şekildeydi: "Filistin, halksız bir ülke; Yahudiler, ülkesiz bir halktır. "Birilerinin bu ifadeyi etkin bir "slogan" olarak kullanıp kullanmadığı tartışmaya açıktır.
4) Benny Morris, *Righteous Victims*: *A History of the Zionist-Arab Conflict* (New York: Alfred A. Knopf, 1999)
5) Theodor Herzl, *The Jewish State: An Attempt at a Modern Solution to the Jewish Question* (New York: The Maccabean Publishing Company, 1904) s.29.
6) Haim Weizmann, *Trial and Error* (New York: Harper and Brothers, 1949), s. 93-208.
7) Seyyid Kutub, *Milestones* (Yoldaki İşaretler) kitabına http://web.youngmuslims.ca/online_library/books/milestones/ sitesinden ulaşılabilir.

17

Rüzgâr Tersine Dönünce

HS 1369 - 1421
MS 1950 - 2001

Mayıs 1967'de Nasır, İsrail'e karşı savaşçıl söylemlerde bulunmaya başlamıştı; ticari anlamda yapabileceklerini göstermek için İsrail'in Kızıldeniz'e ulaşımını engellemişti. Aslında, yetmiş bin kişilik en iyi birliği Yemen'de batağa saplandığı için, Nasır'ın gerçek bir askerî harekete girişmesi mümkün değildi ama bir adam pekâlâ konuşabilirdi. Eğer konuşma yeteri kadar sertse bazen işe yarar.

Fakat bazen de yaramaz. 5 Haziran'da İsrail herhangi bir uyarı olmaksızın Mısır, Ürdün ve Suriye'ye aynı anda saldırdı. "Uyarı olmaksızın"; buranın altını çizmeli: Arap-İsrail gerginliği aylardır sürüyordu. Ancak hiçbir Arap devleti o haziran sabahında bir saldırı beklemiyordu ve hiçbiri bu savaşa hazır değildi.

İlk 24 saat içinde, İsrail, Mısır'ın neredeyse bütün hava kuvvetlerini, daha havalanamadan yok etmişti. İsrail, sonraki beş gün içinde, Birleşmiş Milletler'de Filistin Devleti olarak belirlenen yerleri işgal etmişti. Buralar İsrail tarafından yönetilen ama nüfusun büyük çoğunluğunun Filistinli olduğu, İşgal Edilmiş Topraklar haline geldi. Yedinci günde savaş sona ermişti ve dünya bir daha asla aynı olmayacaktı.

İki bütüncül cephe arasındaki çekişmede, bu kadar kesin bir zafer olamayacağını düşünebilirsiniz. Belki de değildir. Ancak, İsrail 1967'de, modern savaş tarihinin en kesin zaferini kazanınca, bir bütünle çatışmaya girmemişti. Arap cephesi sürekli birinin diğeriyle çekişme halinde olduğu bir durumda takılıp kalmıştı.

Altı Gün Savaşı, Nasır'ı hayal kırıklığına uğratmış, kariyerini bitirmişti. Dört yıl içinde gerçekten öldü. Eğer Nasır gerçekten bütüncül bir Arap bloğunun lideri olabilseydi, yenilgisi "Arapların" İsraille kalıcı barış için temel sorunları çözmelerini sağlayabilirdi.

Ancak "Araplar" diye bir şey yoktu. Nasır, kendilerini Arap olarak görenler arasındaki tek bir akıma –seküler modernizm– liderlik yapmak için mücadele eden birçok kişiden biriydi. İsrail, Araplara saldırdığında, aslında yalnızca bu akıma saldırmıştı ve Nasır'ı yendiğinde, sadece bu Batılaşma yanlısı modernist, seküler, milliyetçi eğilimlere zarar vermişti. Nasır'ın düşüşüyle, seküler modernizm ve İslami sosyalizmin garip karışımı olan "Nasırizm" de sona erdi. Onun ölümüyle birlikte güç odaklarını daha tehlikeli güçler ele geçiriyordu ki bunların bazıları daha ilkel ve irrasyoneldi.

Savaşın ertesinde, İsrail sınırının ardında kümelenen Arap mülteciler, bundan sonra herhangi bir Arap devletinin onları kurtaracağına dair umutlarını yitirmiş ve yalnızca kendilerine bel bağlamaya karar vermişlerdi. Son karmaşayla birlikte, sayıları bir milyonu aşan bu mülteciler, bu noktada Filistinliler olarak adlandırılabilirdi; çünkü kendilerine ortak bir kimlik kazandıran yoğun biçimde ortak tarihsel deneyimleri vardı ve bu onları klasik anlamda bir "millet" yapıyordu. Onlar artık "topraksız bir halk"tı. Ve bu Filistinliler arasından birçok grup kendilerini Filistin'in kurulmasına adamıştı. En büyükleri 1964 yılında kurulan ve Arap hükümetlerinin bu Filistinlileri "yönetmesini" sağlayabilecek olan bir koalisyondu; Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ). Altı Gün Savaşı'ndan sonra bu örgütün kontrolünü Filistinliler kendi ellerine almıştı. Lideri, yarı zamanlı mühendis ve tam zamanlı devrimci Yaser Arafat'tı.[1] Filistinliler, hükümet işlevi gören FKÖ ile İsrail'e karşı uzun bir savaşa girdiler. Altı Gün Savaşı'nın ilk sonucu buydu.

İkincisi, Nasır'ın düşüşü Arap Milliyetçisi hareketlere zemin hazırlamıştı; bunlardan biri Ahmed Mişel Eflak tarafından kuruldu. Onun partisi Suriye Sosyalist Partisi'yle birlikte ideolojisi devlet sosyalizmi ve Arap Milliyetçiliği'nin bir kombinasyonu olan Sosyalist Baas Partisi'ni kurmuştu. Altı Gün Savaşı'ndan sonra hayal kırıklığına uğrayan ordu, yeni Baas'a akın etmeye başlamış ve zaten sağlıksız olan bu ulusalcı/sosyalist karışıma askerî bir içerik katmıştı. Açıkça liberal, modernist bir hareket, kadın haklarına önem atfeden, dinî azınlıklara eşitlik öngören, konuşma özgürlüğü sağlayan, sivil özgürlük, demokrasi, okuryazarlık ve benzeri idealleri olan bir akımdı. Artık totaliter nüveleri içinde barındıran, keskin, ulusal, gelişimci eğilim taşıyordu. Baasçıların söylemleri kısaca şu sloganla ifade edilebilir: "Bizim Ulusumuz! Ulusumuz fabrikalar, sanayi, bombalar geliştirmeli!" Baas Partisi, Altı Gün Savaşı'ndan önce bile Suriye'nin kontrolünü eline geçirmişti. Altı Gün Savaşı'ndan sonra partinin ikinci bir dalı Irak'ta iktidarı ele geçirdi ve kısa süre sonra diktatör Saddam Hüseyin tarafından yönetilecek olan bir polis devleti inşa etmeye başlamıştı. Her iki Baas Partisi'nin de başlangıçta halk desteği vardı çünkü ülkelerindeki Arap vatandaşlar İsrail'den korkuyordu ve 1967 fiyaskosundan incinmişlerdi; birinin gururlarını onaracağı konusunda umutsuzlardı. Ancak, Suriye ve Irak'ta orta sınıf kitleleri, özünde hiçbirşey değil, yalnızca güçten başka bir şey olmayan bir ideolojinin postalları altında bir yaşam sürdüler. Altı Gün Savaşı'nın ikinci sonucu buydu.

Üçüncü sonuç, en uğursuz olanıydı. Altı Gün Savaşı, İslam dünyasının seküler modernistleri ile 19. yüzyıldan gelen Vahhabilik ve çeşitli siyasal İslamcı akımların mirasçıları arasındaki çekişmede bir dönüm noktası olmuştu.

Vahhabilerin hâlihazırda Suudi Arabistan'da kendi devletleri vardı. Mısır'ın uzun zamandan beri Arap dünyasını kontrol ettiği yönünde bir iddiası olmasına rağmen, bunu Suudi Arabistan'da öne sürebilirdi çünkü kutsal şehirler Mekke ve Medine'yi kontrol ediyordu. Mısır'ın her zayıflayışı Suudi Arabistan'ın güçlenmesi anlamına geliyordu... ve ne güçtü bu! Petrol Vahhabilere zenginlik verirken, ABD ordusu onlara askerî güç sağlıyordu. Mısır'ın karışıklık içine girmesiyle birlikte Vahhabiler, İslam

dünyasının dört bir yanında, misyoner aktiviteleri kendi kaynaklarıyla finanse etmeye başlamışlardı. Güneyde Sahra altı Afrika'dan, doğuda Afganistan'a ait olan Güney Paştun'a ve Pakistan'a kadar, Vahhabi ideolojisinin hâlihazırda milyonlarca takipçisi olan yerlerde din okulları açmış, camiler inşa etmiş, imamlar atamış ve yardımlar düzenlemiş, bu sayede fakir insaların ve kırsalda yaşayan Müslümanların yaşamlarına ulaşmışlardı.

Tabii bir de Müslüman Kardeşler vardı. Nasır, Altı Gün Savaşı'nı kaybedince, Mısırlılar onu terk etmişti. Ülkelerinde geniş biçimde yayılmış olan Nasır karşıtı harekete yüzlerini dönmüşlerdi. Ve şimdi Müslüman Kardeşler nüfuz ediyordu. Örgütün kendisi Mısır'ın sınırlarının ötesine; Suriye'ye, Ürdün'e, Arap emirliklerine ve Arap dünyasının can damarlarına işlemeye başlamıştı. Dahası, hareket yeni sürgünler vermeye ve her biri bir öncekinden daha radikal hale gelmeye başlamıştı. Bu dallardan biri, şimdilerde adı terörle anılan Usame Bin Ladin'e akıl hocalığı yapan El Zevahiri'nin kurduğu Mısır İslami Cihadı'ydı.

Kutub'un etkisinde kalan bazı ideologlar, cihadın sadık Müslümanlar için yalnızca "yükümlülük" olmadığını; namaz, oruç, hac, zekât ve şehadet getirmeye eşit olarak İslam'ın "altıncı şartı" olduğunu yaymaya başlamışlardı. Afganistan'da, Sovyetler'e karşı savaşmış olan Filistinli Abdullah Azzam gibi bazı araştırmacılar daha ileriye gidip bir Müslüman'ı gayrimüslimden ayırmanın tek yolunun cihada katılım olduğunu söylemişti: Ona göre savaştan kaçan kişi meşru hedefti.[2] Bu kararlı devrimciler, "İslamcı"dan ziyade "Cihatçı" olarak adlandırılmalıdır.Açıkçası, ideolojileri Müslümanların çoğu için kabul edilebilir değildi, hatta çoğu için bunu İslamiyet olarak görmek bile zordur: Bu İslamcılığın bir koluydu ki oda İslamiyetin bir parçası olan siyasi İslam'ın bir koluydu.

Her şeyden öte, Altı Gün Savaşı sonrasında ne elde edilmişti? İsrail, işgal edilmiş toprakları elde etmişti. Ülkeyi gelecek saldırılara karşı korumayı düşünmüştü. Ancak İsrailli yetkililer, bunun yerine aynı bölgede daha gaddarca tedbirlerle karşılık verdikleri, gittikçe artan bir direnişle, intifadayla karşılaştılar. Yıllar yılları, on yıllar on yılları izledi. Bu saldırı ve karşı saldırı sendromu ulusun enerjisini tüketti ve dünyaya sunduğu ahlaki argümanları riske eder hale geldi.

Denklemin diğer tarafında; savaş sertleşmiş ve FKÖ'yü "Filistinleştirmiş", Baas Partisi'ni güçlendirmiş, Müslüman Kardeşler'i hareketlendirmişti. Yıllar içinde, yalnızca yollarındaki masum seyircilere karşı değil –neredeyse bütün savaşların trajik sonucu– yapılabilecek herkese karşı ki bu kurbanlar ne kadar masumsa o kadar iyi demekti, gittikçe artan biçimde korkunç saldırılar gerçekleştiren yeni aktivistler edinmişti; bugün bariz biçimde terörizm olarak görülen olgu. Kısaca, Altı Gün Savaşı dünya barışına vurulan sert bir darbe, İslam dünyası için bir felaket olmuş ve son tahlilde, İsrail için de çok da iyi sonuçları olmamıştı.

II. Dünya Savaşı'nın ertesinde Arap dünyasında yayılan hikâye böyleydi. Şimdi geri dönüp hikâyenin daha doğuda, Fars dünyasında nasıl ilerlediğine bakalım. Orada da, neredeyse Altı Gün Savaşı'nın dünyanın seyrine etkisi olduğu kadar –Altı Gün Savaşı İslam dünyasında Birleşik Devletler'in ne kadar çetin ceviz olduğu algısını yerleştirmişti– çığır açıcı olaylar gerçekleşiyordu.

Müslümanlar I. Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde ABD'yi ciddiye almaya başlamıştı ve ilk izlenimleri oldukça iyi niyetliydi. II. Dünya Savaşı süresince Amerika'nın parlak verimliliğinden, yağdırdığı muhteşem ürünlerden ve askerî gücünden; özellikle Birleşik Devletler'in sunduğu değerlere; özgürlük, adalet ve demokrasinin ışığından oldukça etkilenmişlerdi. Amerika'nın argümanlarına saygı duymuş ve bu devletin siyasi sisteminin bütün milletlerden insanları yoksulluk ve zulümden kurtarabileceğine inanmışlardı. Amerikan idealistleri, dinî hareketlerin yaptığı kadar ateşli biçimde demokrasiyi, komünizm, faşizm gibi dünya görüşü olan sosyal ideallere ya da İslam'a karşı savunmuşlardı. Dindar Müslümanlar, Amerika'nın ahlaki değerlerine karşı çıkmış olabilir ancak seküler modernist Müslümanlar bundan aşırı biçimde umutlanmış ve Amerikan idealleri ile kendi anladıkları İslamiyet arasında kalıtsal bir fark bulamamışlardı.

Wilson'ın on dört prensibi hiçbir işe yaramadığında, Müslümanlar bunun için ABD'yi suçlamadılar; Avrupa'nın eski muhafızlarını suçladılar. II. Dünya Savaşı'nda, ABD Başkanı Franklin Delano Roosevelt, tüm ülkelerin özgürleşmesi ve demokratikleşmesi için çağrıda bulunan Atlantik

Bildirisi'ni (Winston Churchill'le birlikte) imzalayarak Amerika'nın ahlaki liderleğini yenilemişti. Churchill sonradan bunu yapmak istemediğini söylemiş olsa da, Amerikan liderleri Bildiri'yi hiçbir zaman reddetmediler. Aslında ABD, savaştan hemen sonra, Birleşmiş Milletler tarafından görüşülen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin tanzimine liderlik etmiş ve dahası gerektiğinde, her yerde Amerika siyasi özgürlüğü ve demokrasiyi desteklemişti.

Bütün bunlar İranlılara oldukça iyi görünmüştü. II. Dünya Savaşı'nın ardından, aralarındaki seküler modernistlerin projelerine kavuşmaya hazırdılar; hanedan despotizmini kendi ürünleri olan demokrasiyle değiştirmek. Şah Rıza Pehlevi, bu projeyi yıllarca engellemişti ancak sonunda gitmişti: muhteşem müttefikler, savaş boyunca Nazilerle flört ettiği için onu indirmişlerdi. Sahne İranlılar için kurulmuştu; 1906 Anayasalarına kavuşmak, parlementoyu yeniden oluşturmak, gerçek seçimler yapmak. En sonunda uzun süredir rüyasını gördükleri laik demokrasiyi inşa edebileceklerdi.

Ardından, büyük umutlarla sandığa giden İranlılar, seküler modernist lider Muhammed Musaddık'ı başbakanları olarak seçtiler. Musaddık, ülkenin en önemli kaynağı olan petrolün kontrolünü ele geçirmeyi taahhüt etmişti. Göreve gelince *British Petroleum* (BP) ile olan sözleşmeyi iptal edip İran petrol sanayisini ulusallaştırdığını ilan etti.

Güzel deneme.

ABD Merkezi Haber Alma Teşkilatı (CIA), "bu çılgın Musaddık"ı durdurmak için hemen harekete geçti (onları ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles harekete geçirmişti). Ağustos 1953'ün sonlarında, İran ordusu içindeki bir hizipçi, CIA tarafından desteklenen kanlı bir ihtilal gerçekleştirdi. Sokakları binlerce cesetle dolduran ve bir daha hiç ortaya çıkamayacak olan İran'ın en meşhur politik figürünün ev hapsine tıkıldığı bir ihtilaldi. CIA, Musaddık'ın yerine, Şah Rıza Pehlevi'nin oğlunu (onun da adı Şah Rıza Pehlevi'ydi) ülkenin kralı olarak atadı. Genç Şah ABD'yle, İran'ın petrolünü "yönetme" işini uluslararası bir konsorsiyuma veren bir anlaşma imzaladı.

Bu darbenin İran'da yarattığı ihanet hissini veya İslam dünyası boyunca uyandırdığı kızgınlığı belirtmek abartmak olmayacaktır. Yalnızca üç yıl sonra, Eisenhower, Süveyş Kanalı'nı Mısır adına korumuştu ancak ABD bu hareketle Müslümanlar nezdinde hiçbir halk desteği görmemişti: Bütün primi Nasır toplamıştı. Neden? Çünkü CIA'in İran'daki darbede yarattığı hasar çok büyüktü. İslam dünyası boyunca ve hatta sömürgeleştirilmiş ülkeler arasında, emperyalist projenin hâlâ sürdüğü görüşü hâkim hale geldi ancak bu sefer dümende Büyük Britanya'nın yerine ABD oturuyordu.

İslami hikâyenin perspektifinden bakınca, İran'da yaşanan tarih hâlâ laik ve dinî güçler arasında devam eden çekişmenin etrafında şekilleniyordu. İslam en iyi nasıl tazelenir, Müslümanların gücü tekrar nasıl toparlanır, Batı'nın ağırlığına nasıl son verilir... Olayları sürükleyen konular bunlardı. Ancak İran artık dünya hikâyesinin bir parçası haline gelmişti ve bu hikâye gezegenin kontrolü için süregiden süper güç mücadelesiydi. Bu perspektiften olayları şekillendiren, Soğuk Savaş stratejileri ve petrol politikalarıydı. Aynı durum Orta Dünya genelinde de hâkimdi ve bu iki mesele yüzyılın sonuna kadar Darülislam'da birbiri etrafında dönmeye devam etti.

İran'da, Soğuk Savaş basitçe Büyük Oyun'un tekrar ortaya çıkması gibiydi. Farklılıklar yalnızca yüzeyseldi. Eskinin Çarlık Rusya'sı, şimdi Sovyetler Birliği olmuştu. Zamanında Büyük Britanya tarafından oynanan rolü şimdi ABD almıştı. Fakat dinamikler aynıydı: dalavereler, baskılar, şiddet tehdidi ve gerçek katliamlar.

Ancak ölçek daha büyüktü. Büyük Oyun'da Rus İmparatorluğu sadece İngilizlere karşı mücadele ediyordu. Soğuk Savaş, Sovyetler'in dünya çapında yayılmasını engellemeye yönelikti. Her yerde yeni ulus devletler ortaya çıkıyor ve bunların çoğu Sovyetler'in ya da ABD'nin müttefiki oluyor, böylece Soğuk Savaş'taki mücadele dünyanın her yerine yayılmış oluyordu. Tartışma konusu olan her ülke iki süper güçten de maddi destek ve silah edinebiliyor; biri yardımları devlete akıtırken, diğeri kendisine yönelen hükümet karşıtı direnişçilere yardım ediyordu.

Büyük Oyun'da ana savaş alanı İran, Afganistan ve Orta Asya'ydı ve bu bölgeler sahnede yer almaya devam etti. 19. yüzyıl Rusyası kendi donan-

ması ve ticaret filosu için sıcak denizlere ulaşmayı Afganistan üzerinden güneye, Basra Körfezi'ne ulaşarak gerçekleştirmek istemişti. Sovyetler'in de aynı isteği devam ediyordu ama bununla beraber başka çıkarları da vardı: Jeologlar dünya petrolünün kabaca yüzde 65'inin Basra Körfezi ve çevresi ile Kuzey Afrika'daki birkaç Müslüman ülkede bulunduğunu onaylamıştı (ve kalanının bir kısmı da, jeologların sonradan bulacaklarıyla birlikte, Afganistan'ın kuzeyindeki Orta Asya'nın Müslüman ülkelerinin yeraltında yatıyordu). Sanayileşmenin küresel bir boyut kazanmasıyla petrolün önemi yükselmeye devam ediyordu.

İslam dünyasında petrolün siyasi etkisinin muazzam boyutta olmasına rağmen, sosyal etkisi muhtemelen daha derindi. 1930'lardan beri petrol, bu ülkelerden ilk anlaşmaların sayesinde yavaş yavaş zorbalıkla alınıyordu. Her birkaç yılda bir, bu ülkelerden biri veya bir diğeri yabancı petrol şirketleriyle daha önce yapılmış olan anlaşmalarını tekrar gözden geçirebiliyor ve kademe kademe daha iyi şartlar elde edebiliyordu. 1950 yılı itibarıyla, "petrol ihraç eden" ülkeler genel olarak bu petrolden elde edilen gelirin yarısını alıyordu ve o zamandan sonra bölgeye hatırı sayılır bir zenginlik akmaya başladı.

Eğer petrol, petrol zengini ülkelerde demokratik politikalar ortaya çıktıktan sonra keşfedilmiş olsaydı, bu zenginlik patlamasının etkileri çok farklı olabilirdi. Erkin bu ülkelerde toplum nezdinde eşit biçimde dağılmasıyla ve süreçlere katılma yollarının toplumdaki bütün sınıflara açık olmasıyla, bu zenginlik milyonları yaratıcı bir enerjiyle güçlendirir ve kültürel bir rönesansın kıvılcımı olabilirdi.

Ancak zaman ve koşullar bu tarz kurumların ortaya çıkmasına olanak sağlamadı. Bu Müslüman toplumlar kaybedilmiş geçmişin muhteşemliğine takılı kalmışlardı. Yönetici elitler, kaybedilmiş muazzamlığın telafisi için vazgeçilmez farz edilen modern altyapılar geliştirmeye kafayı takmışlardı. Batı'yı yakalama konusunda umutsuzlardı ancak gücü elinde toplamış, merkezileşmiş devletlerin yapılması gerekenleri yapabileceklerine inanıyorlardı. Gerekli altyapının kendiliğinden ortaya çıkmasını ya da halklarının modernleşmeyi kendi yol ve yöntemleriyle bulmalarını beklemeyecekle-

rini düşünüyorlardı. İslam toplumları her an daha geri kalıyorlardı, oysa modernitenin tüm fiziksel altyapısına tam da şu anda ihtiyaçları var!

Petrolle, buna çok kısa sürede sahip olabilirlerdi. Petrolü satabilir ve gelen parayı istedikleri altyapıyı oluşturmak için kullanabilirlerdi. Petrol zengini ülkelerin yönetici elitlerinin biriktirdikleri zenginlik destanlara konu olacak ölçüdedir. Arap ve İranlı küçük azınlıkların zenginliklere sahip oldukları, dünyanın çeşitli yerlerindeki tatil yerleri ve kumarhanelerinde hovardalık ederek israf ettikleri doğru ancak bu ülkelerin yönetici elitleri paraları sadece cebe atmamıştı. Bu paranın büyük bir kısmını, seküler modernistlerin inançları doğrultusunda "gelişme"ye de harcadılar. Bu gerçekten oldukça uzun bir hikâye... Ülkeden ülkeye, hükümetler ulusal eğitim sistemleri oluşturmuş, elektrik santralleri ve gökdelen iş kuleleri inşa etmiş, ulusal havayolu şirketleri, televizyon kanalları, radyo istasyonları ve gazeteler kurmuştu.

Bir ülkeden diğerine, bu tarz büyük ölçekli gelişmeler devlet ve yetkilileri aracılığıyla gerçekleşiyordu; bu yeni modernleşen makinayı idare etmek üzere, eğitimli teknisyenler ve bürokratlardan oluşan bir sınıf doğuyordu. Bu "teknokrasi", bazıları böyle adlandırıyor, ücretli bir çalışanlar sınıfıydı. Paraları devletten geliyordu, devlet de parayı kendi ülkesinin petrolünü pompalayıp satan yabancı şirketlerden alıyordu. Devlet hâlâ çiftçilerden, çobanlardan, esnaftan, tüccarlardan ve diğer geleneksel ekonomilerdeki gibi çalışanlardan vergi alıyordu ama bu gelirler çok fazla tutmuyordu. Geleneksel ekonomi o kadar da verimli değildi. Kesin olan o ki, devletler hırslı büyüme programlarını finanse etmek için vergi sistemine güvenemezdi.

Yönetici elit, vergi gelirleri için geleneksel ekonomiye bağımlı olmaktan kurtulunca, bu diyarda müttefik edinme zorunluluğu ortadan kalkmış oldu. Totaliter diktatörlüklerde bile iktidarı elinde bulunduranlar, bazı yerel unsurları teskin etmek zorundadır. Ancak bu petrol zengini Müslüman ülkelerde, liderler kendi kitlelerinden kültürel bazda ayrılır hale gelmişlerdi. İhtiyaç duydukları insanlar, ülkelerine gelen ve giden dünya ekonomisinin ajanlarıydı. Böylece "modernleşme", bu "gelişmekte olan" toplumları "yönetenler kulübü" ve "geriye kalan herkes" olarak bölmüştü.

Yönetenler kulübü hiç de küçük değildi. Sadece bir grup değil, bütünüyle bir sosyal sınıfı kapsayan teknokrasiyi içeriyordu. Bu yönetenler kulübü, hanedanlık olan ülkelerde kraliyet ailesiyle birlikte uzak akrabalarını da kapsarken, "cumhuriyet"lerde idareci partiyi ve bürokrasi sınıfının içinde olduğu yönetici elitleri de içeriyordu. Ancak bu ülkelerin hepsinde yönetenler kulübü, tüm toplum arasında azınlık olarak kalıyordu ve yöneten sınıflar ile kitleler arasındaki uçurum git gide açılıyordu.

Kulüpteki insanlar heyecan verici bir projenin parçasıydılar; ülkelerini dönüştürmeye uğraşıyorlardı. Kulübün dışında kalanlar ise, modernleşmeden faydalanan pasif kitlelerdi ve modernleşme basitçe onlara vaki oluyordu. Birdenbire civarda bir hastane yükseliyordu. Güzel, artık daha iyi sağlık hizmeti alabileceklerdi! Birdenbire civarda bir otoban hattı oluşturuluyordu. Güzel, artık şehre daha çabuk ulaşabilirlerdi! Ancak, yönetici sınıfın dışındaki insanların modernleşmede iyi veya kötü bir rolleri, karar alma süreçlerinde payları, ülkelerine akan paranın nasıl kullanılacağına dair söz hakları ve ülkelerinin dönüşümünde herhangi bir siyasi katılımları yoktu.

Ayrıca, modernleşmenin bir yan ürünü olarak kendi kişisel hayallerini ve amaçlarını, her ne olursa olsun, gerçekleştirecek güce de ulaşımları yoktu. İşin özü, petrol ihraç eden ülkeler genel olarak zenginleşiyor olsa da, "yönetenler kulübünün" dışındaki hemen herkes gittikçe fakirleşiyordu.

Çoğu insan için, kendi ülkelerinde tek yükselme umudu devlet okuluna gitmek, başarılı olmak, yurt dışına gitmek (ideal olanı), tercihen teknik bir alanda diploma almak ve ardından teknokrasiye girmekten geçiyordu. Bu yolu izleyen birisi, muhtemelen çalışmak için takım elbise giyecek ve Batı'daki insanlarınkine benzer bir hayat sürecekti. Vakitleri programla düzenlenecek, aileler "çekirdekleşmeye" doğru eğilecek, eğlenceleri ve ilgi alanları alkol, gece kulüpleri ve opera olacaktı. Çocukları *rock'n roll* dinleyecek, karşı cinsle flört edecek ve kendi eşlerini seçeceklerdi.

Bu yolu izlemeyenler, muhtemelen geleneksel esvaplar giyecekti: türban, sarık, cübbe... bahsedilen ülkenin geleneksel kıyafeti her neyse onu. Günlük vardiyaları, dinî ritüeller tarafından belirlenecek ve ailelerinden bahsettiklerinde, akrabalarından oluşan ve onlara karşı girift sorumluluklarının olduğu büyük bir kitleyi kastediyor olacaklardı. Eşleri onlar

için, muhtemelen kendilerinin dışlandığı akrabalardan oluşan bir komite tarafından seçilecekti.

Batı dünyasından gelen diplomatlar, iş adamları ve diğer görevli kimseler bu halkın takım elbise giyenleriyle çalışırken, kendilerini oldukça konforlu hissedeceklerdi; kültürel olarak yakınlar çünkü. Başka bir kültürden birisiyle nadiren etkileşime gireceklerdi.

Çalışmak için takım elbise giyenlerin, elektrik ve su tesisatlı modern mutfağı ve banyosu olan evlerde yaşama şansları vardı. Takım elbiseyle çalışmayanların ise, ataları gibi, resmî olmayan tesisatları olan ve kanalizasyon sistemine bile dahil olmayan mutfak ve banyoları olan evlerde yaşayacaktı. Enerji kaynağı olarak elektriğin yerine; kömür, odun veya doğrudan ısı ve ışık için yakılabilen başka bir şeyler kullanacaklardı.

Ulusun yönetenler sınıfı içindeki insanlar, dünya ekonomisine denk düşen miktarlarda para sahibi oldular. Geri bırakılmış insanlar için yerel ekonominin sağladığı düşük gelirler, ancak köyde veya kırsal alanda yaşamalarına yetiyordu fakat bu fakirlikten kurtulmalarına yetecek kadar değildi.

Tüm bu devinim yalnızca petrol zengini ülkelere özgü bir durum değildi. Benzer süreç petrolün olmadığı, Soğuk Savaş içinde stratejik önemi olan ülkelerde de gerçekleşti, ancak hangi ülkenin önemi yoktu ki? Mısır, Afganistan, Pakistan ve diğer birçok ülke, süper güçlerin para verilen ülkeyi kendi tarafına çekmek için oluşturdukları ve "gelişim yardımı" olarak sunulan oluk oluk akan paraları alıyordu. Yollar ve hastaneler, okullar ve havaalanları, silahlanma ve ekipman edinme; ülkenin yönetici elitinin her neye ihtiyacı varsa, bu parayı bağış veya borç adı altında dışarıdan temin edebiliyordu. Petrol parası değildi ama ülkelerin kendi geleneksel ekonomileri tarafından yaratılan gelirler düşünüldüğünde, bu para oldukça fazlaydı. Bu tarz yardımlar, merkezi devletlerin yerel vergilere olan bağımlılığını iyice koparıyor ve yöneticilerini memnun ve teskin etmeye yetiyordu. Teknokrasiyi ortaya çıkarıp toplumları farklı dünyalara ayırmak için para yeterli bir sebepti.

Farklı dünyalara bölünme o kadar keskindi ki, bazı ülkelerde çıplak gözle bile görülebiliyordu. Kazablanka'dan Kâbil'e kadar, her büyük kentin iki şehir merkezi vardı. Biri eski kent merkeziydi; muhtemelen artık "kasaba" adı verilmiş, ekonomik olarak geri bırakılmış insanların yaşadığı yerlerdi. Buralarda yaşayan insanlar diğer kent merkezinde, modern olanında –ticaretin dünyayla geniş kapsamda işletildiği yerde–, yaşayan insanlardan oldukça farklı giyinirlerdi. İki kent merkezi farklı kokardı; farklı mimari stilleri vardı; farklı sosyal hayat algıları vardı. Avrupalılar tarafından bir kere kolonileştirilen bütün ülkelerde bu tarz bir ayrım olabilir ama en aşikâr biçimde Müslüman ülkelerde görülebilir.

Tabii ki endüstri devrimiyle gelen ani değişimlerin Avrupa'da da toplumu keskin biçimde sınıflara ayırdığı doğrudur. Londra'nın kendi parlak ticaret merkezi ve varoşları var, şatafatlı semtleri ve kenar mahalleleri var. Ancak bu, daha kesin biçimde aralarındaki ekonomik uçurumun sonucu olarak ortaya çıkmıştı: Zengin daha iyi yer, daha iyi giyinir, daha konforlu yaşar, daha iyi okullara gider, daha düzgün bir diksiyonla konuşur ancak bunlar yalnızca fakirlerin zengin versiyonudur.

İslam dünyasında, farklılık yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda kültüreldir. Bu yüzden, dünyalar arasındaki uçurum yabancılaşmayı beslemiş ve ulusun kendi elitine karşı daha tepkili bir antiemperyalist öz oluşturmuştu. Bu kızgınlık, kimi durumlarda sivil itaatsizliğe neden oldu. Kültürel olarak bölünmüş ülkelerde anlaşmazlıkları çözebilecek demokratik kurumlar olmadığından, hükümetler genellikle düzensizliği ortadan kaldırmak için baskıya başvurmuştu. Yerel seçkinler, bir zamanların yabancı sömürgecilerinin rollerini kapmışlardı. Fas'tan, Mısır üzerinden Pakistan'a ve daha ötesine kadar, hapishaneler siyasi muhaliflerle dolmuştu.

Kültürel ve siyasi tansiyonun İran'dan daha belirgin olduğu bir yer yoktu. Musaddık'ın ekarte edilmesinin meyvesini yiyen Şah Rıza Pehlevi, Atatürk gibi laik ve modernistti. Ancak Atatürk otokratik bir yol izlemekle birlikte, temelde demokratik bir adam olmasına rağmen, İran Şah'ı totaliter bir yol izleyen temelde otokratik bir adamdı. Pençesini ülkeye sımsıkı geçirmek için SAVAK isimli gizli bir polis teşkilatı kurmuş ve vatandaşlarının yaralarına tuz ekercesine ABD'yle, İran yasalarının Ame-

rikan vatandaşlarına dokunamayacağı üzerine bir anlaşma imzalamıştı. Egemenliği bağışlamanın müthiş bir yolu!

Şah'ın tiranlığı Cemaleddin Afgani'nin ruhuna kulak veren bir direnişe güç kazandırdı. Hareketin başı çeken teorisyeni Sorbonne'da eğitim görmüş, Müslüman sosyalist bir entelektüel olan Dr. Ali Şeriati'ydi. "Batılılaşma Hastalığı"na karşı çıkan, İslami bir modernleşme görüşü oluşturmuş ve İslami gelenek içinde gelişmeci bir sosyalizm için temel aramıştı. Şeriati'ye göre, İslamiyetin Tanrı'nın tekliği üzerindeki ısrarı, dünya üzerinde insanların birlikteliğini gerektiriyor. Modern çağda, İslamiyet tarafından yasaklanan "çok tanrıcılık" zenginlik ve ırksal bağlamda sınıflara bölünen bir toplumla temsil edilmekteydi. Şeriati'ye göre, Müslümanların hac ibadeti esnasında taşladığı üç saplantı; kapitalizmi, despotizmi ve dinî ikiyüzlülüğü temsil etmekteydi. Devrimci coşkuyu yaratmak için İslami hikâye ve gelenekleri kullanmıştı. Örneğin, Hüseyin'in Muaviye'ye karşı isyanını insanlığın özgürlük, adalet ve kurtuluş için yaptığı mücadelenin sembolü olarak gösteriyordu: Eğer Hüseyin, 70 civarında kişiden oluşan bir grupla devasa bir devlete ilham olabildiyse, yalnızca birkaç yüz üyesi olan devrimci bir yeraltı örgütünü İran Şahı'na ve onu destekleyen süper güce savaş ilan etmekten hiçbir neden alıkoyamazdı.[3]

İslami sosyalist direniş, Halkın Mücahitleri adında bir yeraltı örgütü olarak vücut bulmuştu. 1950'li yılların ortalarından, 1978 İran Devrimi'ne kadar Şah'a karşı mücadele etmiş ve SAVAK'a karşı gizli bir savaş yürütmüştü. Halkın Mücahitleri (bazen "İslamcı Marksistler" olarak adlandırılırdı) Şah'ın direnişi kıracağını umduğu idamlara, hapislere ve işkenceye dayanmıştı. Aslında, bu erkek ve kadınların çektiklerine işkence demek çok basit bir anlatım olur.

Aynı dönemdeki İran'da, zalim vaiz Ayetullah Humeyni tarafından kurulan, dinî ortodoks söyleme dayanan, farklı bir dinî direniş hareketi İran'da kuvvetlenmeye başlamıştı.

Sünni Vahhabiler gibi Humeyni de, Müslümanların Kur'an'ın harfi harfine okunması gerektiğini, Peygamber'in ve (bunlar Şii oldukları için) onun takipçisi olan imamların geleneklerinden, yani "gerçek" İslam'dan uzaklaştıklarını iddia ediyordu. Humeyni, Şah'a despotizmi yüzünden

değil, modernliği yüzünden saldırıyordu. Batılı giyim tarzını onaylayan kanunu desteklediği, kadın haklarını savunduğu, İran'da gece kulüplerinin kurulmasına izin verdiği için.

Humeyni, yeni bir siyasi öğreti inşa ederken Şii geleneğe de dayanmıştı. Buna göre, yürütmenin gücü, Mehdi'nin seçilmiş temsilcisinin ellerinde olmalıydı; bu seçilmiş kişi engin dinî bilgisi ve diğer bilgisi geniş âlimlerin ona duyduğu saygıyla ayırt edilebilirdi. Böyle bir yasama yetksini elinde bulunduran bir lider, bir fakih (fıkıh bilgini) olurdu ki modern dünyada Humeyni, kendisinin o adam olduğunu ileri sürüyordu.

Şah, 1964'te Humeyni'yi sürgün etti ancak yavuz vaiz bitişikteki Irak'taydı ve kendine sadık İranlı dinî bağnazlardan oluşan ve sürekli genişleyen bir orduyu idare ediyordu.

1967'deki Altı Gün Savaşı, Müslümanlar arasında, ABD'nin Müslüman uygarlığa yeni emperyalist saldırının başı ve İsrail'i de onun köprüsü olduğu inancını güçlendirmişti. Hepsinden öte, İsrail'in gücü, ABD'nin silahlarına ve desteğine bağımlıydı. Bu, 1973'te Nasır'ın halefi Enver Sedat'ın, Yahudilerin kutsal bayramı Yom Kippur esnasında İsrail'e saldırarak dördüncü Arap/İsrail Savaşı'nı başlatmasıyla tekrar vurgulanmış oldu. Bu kez, Mısırlı kuvvetler ve birlikler kapsamlı erken kazanımlar elde etmişti Ancak İsrail, ABD'den hızlı biçimde, muazzam boyutta silah temin ederek bu gidişatı değiştirmişti; böylece İsrail tekrar kazanmıştı.

Bu gerçekleşirken, Arap-İsrail Savaşı esnasında, Petrol İhraç Eden Ülkeler Birliği (OPEC) üretimi ve fiyatı koordine etmek için kendi rutin toplantılarından birini yapıyordu. OPEC 1960'ta kurulmuştu ve 12 üyesinin dokuzu Müslüman ülkelerden oluşuyordu. OPEC liderlerinin baş başa görüşmeler yaptığı esnada, ülkelerindeki kitleler sokağa dökülmüş ve İsrail ile ABD'nin, Arapları askerî yönden küçük düşürmelerine öfke gösteriyorlardı. OPEC bu noktaya kadar, özel olarak siyasi davranmamıştı ancak 1973 toplantısında üyeler petrolü silah olarak kullanmaya karar verdiler. İsrail'i destekleyen ülkelere ambargo uygulayacaklardı.

Bu hamle sanayileşmiş ülkelerde bir şok dalgası yaratmıştı. Oregon'da, –o zamanlar yaşadığım yer–, benzin sıraya bağlanmıştı. İnsanlar yalnızca belirli günlerde benzin alabiliyorlardı, o da plakalarının sonunun tek veya çift olmasına göre belirleniyordu. O kış, her iki günde bir olan yerel benzin istasyonundaki kıt benzinden alma şansını yakalamak için kuyruktaki yerimi alabileyim diye şafaktan çok önce kalktığımı hatırlıyorum. Bazen, benzin ben pompayı elime aldığımda bitmiş oluyordu. Uygarlığın sonunu gördüğümü düşünüyordum ve belki de bunun tadını çıkarıyordum; belki de hepimiz öyle yapıyorduk. OPEC ambargosu, petrolün varil fiyatını 3 dolardan 12 dolara fırlatmıştı. Ben bu kitabı yazarken, petrolün varili yaklaşık 130 dolardı.

Medya karşılık olarak, şimdilerde oldukça tanıdık olan, kalıplaşmış bir tiple Arapları zengin, yağlı, dünyayı yönetmeye çalışan, büyük burunlu, kötü adamlar olarak göstermeye başladı. Bu kalıp, yakın, hatta ürkütücü biçimde yaklaşık yüzyıl önce Avrupalı antisemitistler tarafından yapılan Yahudilerin tasviriyle çok benzer, hatta ürkütücü biçimde uyuşuyordu; "Zion'un Yaşlıları" adında hayal ürünü olan Yahudi bir tarikattı ve dünyayı yönetmeye çalışıyorlardı.

Petrol ambargaosu, OPEC ülkelerine sahip oldukları gücü görmelerini sağlamıştı. Yalnızca birkaç ay sürmüş olmasına rağmen, petrol üreten ülkelerin kendi kaynakları üzerindeki egemenliğini artırmıştı. Bunun üzerine, bu milletlerin elitleri daha fazla zenginleştiler. Daha önce de anlatıldığı üzere, Müslüman toplumlardaki ayrışmayı derinleştirmişti.

Bu süre zarfında, Darülislam'daki laik kuvvetler uluslararası güçlerle mücadele ederek ülkelerini "modernleştirmeye" çalışmışlardı. Ancak sönmüş, hatta bastırılmış "diğer" İslami canlanış akımları –siyasi İslamcılar, Selefiyyeciler, Vahhabiler, Cihatçılar ve diğerleri– geri bırakılmış olanların arasında yavaşça yayılmaya devam ettiler. Orada, dünyanın birbirini dışlayan iki farklı parçası olduğu vaazını veriyorlardı; barışın ve savaşın hâkim olduğu, Müslüman kardeşliğin hâkim olduğu ve pagan açgözlülüğün hükmettiği iki dünya.

Vaazda bulunduğu insanlar da, evet onlar bile, toplumun iki farklı dünyaya bölündüğünü görebilirlerdi; gayet aşikârdı, fark etmemek için

ancak kör olmak gerekirdi. Ve Cihatçılar, 7. yüzyılda Hz. Muhammed tarafından iletilen vahiylere harfiyen iman etmeye devam edenler ile Şeytan'ın insanları Tanrı'dan uzaklaştırdığı yolculukta ona katılanlar arasındaki mahşerî savaşın yaklaştığını öngörüyorlardı. Bu bölünmüş toplumda yaşayan insanlar bunun ne anlama geldiğini biliyorlardı: Televizyon ekranları onlara, yalnızca kentin diğer yakasında olmasına rağmen bambaşka bir dünyada, bütün hayallerin ötesinde bir zenginliğin içinde yaşayan insanları gösterirken, onlar her sabah büyüyen sefaletlerine uyanıyordu. Onlar, kendilerine dünyayı sahip olduklarını hak etmeyen, kibirli zenginlere hak ettiklerini cezayı verince cehenneme gitmelerini sağlayacak olan mahşer fikrinden heyecanlanıyorlardı.

1970'lere kadar, Batı alt tabakanın bu patlamaya hazır büyüyen öfkesine hâlâ çok az dikkat etmişti. Dünya tarihinin baskın Batı hikâyesi; bu geri bırakılmış halkları miadını doldurmuş çağların kalıntıları olarak görüyor ve gelişmiş milletler haline geldikçe, despotlar hatalarını fark edip demokratikleştikçe, her derde deva olan eğitim batıl inançları yıkıp yerine bilimi getirince, yansız mantık dar görüşlü coşkuları ortadan kaldırdıkça zamanla yok olacaklarını düşünüyorlardı. Egemen öğretilere göre, Müslüman dünyadaki (ve diğer bölgelerdeki) geri kalmışlığın nedeni içinde yaşadıkları sosyal koşullar değil, sahip oldukları yanlış fikirlerdi.

Ve sonunda olan oldu: İslam dünyasının seküler modernistleri düşmeye başlamıştı.

İlk giden Zülfikar Ali Butto oldu. Pakistan'ın nazik, Berkeley'de eğitim görmüş başbakanı ve laik Halk Partisi'nin lideriydi. 1977'de, İslamcı General Ziya el-Hak onu alaşağı edip hapse tıkmıştı. Kısa süre sonra, Pakistanlı Deobandîler onun kellesini istedi. Uydurma bir mahkeme onu muğlak suçlardan yargılayıp cezalandırdı. Butto asılmıştı. 13 yıl önce Mısır'da Seyyid Kutub aynı kaderle yüzleşmişti.

Sıradaki düşecek olan kişi İran Şahı'ydı. 1978'de laik solcular, İslami sosyalistler ve Humeyni taraftarı Şii devrimcilerin oluşturduğu koalisyon onu ülkenin dışına sürdü. Bir süreliğine İran'da, Halkın Mücahitleri'nin ve onun modernist müttefiklerinin İran'da kendi ideolojileri olan İslamcı sosyalizm temelinde ilerlemeci bir hükümet kuracakmış gibi görünmüştü.

Ancak Humeyni, İran Devrimi'nin diğer unsurlarını kurnazca devre dışı bıraktı. 4 Kasım 1979'da onun takipçisi olan bir grup öğrenci Amerikan Konsolosluğu'nu işgal edip 66 Amerikalıyı rehin aldı.Humeyni, bir yıl kadar Amerika'yla rakiplerini zayıflatıp kendi idaresini güçlendirmek için mücadele etti.[4] Belki Humeyni'nin başarısı yalnızca onun örümcek fikirli stratejileri ve siyasi oyunculuğuyla açıklanamayabilir. Belki de, o dönemde İranlı kitlelerin üzerinde en derin etkiyi bırakan konuşmaları yapan kişi olduğu için kazanmıştı. Belki de, bu etki seküler modernistlerin söylemlerini doğrulamamış, aksine bu doğrultudaki bütün akımları yok edip İslami Yol'a başka bir şans tanımıştır. Her durumda, 1980 yılı itibarıyla, Humeyni İran'ı Şii ulemanın en muhafazakârları tarafından yönetilen bir "İslam Cumhuriyeti"ne çevirmişti.

Sıradaki gidecek olanlar Afganistan'ın seküler modernistleriydi. Yıkımları, laik etkinin en sert versiyonlarından birinin sözde zaferiyle başladı. Afganistan Komunistleri'nin küçük bir grubu, 1920'de kurulan Nadir Şah Hanedanı'nı ortadan kaldırdı. Bu sülaleye mensup olup da kaçamayan herkes öldürüldü. Ardından, Sovyetler Birliği ülkeye girip kontrolü doğrudan eline aldı. Ancak, sarkacın solu göstermesi geçici ve anlamsızdı; bu yalnızca karşı konulması güç, kitlesel İslami bir ayaklanmayı tetikledi. Sovyetler'e karşı sürdürülen sekiz yıllık gerilla savaşı, ülkenin İslami teorisyenlerini yeterince güçlendirmişti. Yalnızca bu da değil; Afgan kırsalından yükselen direniş, tamamı Basra Körfezi'ndeki petrol zengini Vahhabi Arap devletleri tarafından finanse edilen, Arap dünyasının Cihatçılarını ve Pakistan'ın Deobandîlerini de kapsayan biçimde İslam dünyasından fundamentalistleri oldukça etkilemişti. Birçokları gibi, kanın tadına ilk defa Afganistan'daki savaş alanında bakanların arasında Usame Bin Ladin de bulunuyordu.

Aslında 20. yüzyılın son yirmi yılında, İslam'ın seküler modernistleri hemen her yerde güç kaybettiler. Cezayir'de laik hükümet İslami Kurtuluş Partisi tarafından ablukaya alınmıştı. Filistin'de FKÖ, Hamas'ın dinî ideolojisine boyun eğdi. Dinî ideoloji içindeki bir başka militan grup olan İslami cihat da bölgede kendisine bir basamak buldu. Lübnan'da, İsrail'in bir dizi yıkıcı istilası güney sınır hattınca uzanan Filistin mülteci kamp-

larını boşaltmış, Beyrut'u yok etmiş ve FKÖ'yü Libya'daki yeni genel merkeze sürmüştü. Ancak bu, sadece radikal Şii bir siyasi parti olan ve ülkenin güney yarısının bilfiil hâkimi olup tek amacı İsrail'i yok etmeye dayanan Hizbullah'ın oluşmasını sağladı.

Suriye ve Irak'ta Müslüman Kardeşler (ve onun kolları), Baas Partisi'yle çetin bir savaşa girmişti ki Batı'da bu genelde pek bilinmez. Baas hükümetler, aldıkları ürkütücü tedbirlere rağmen, bu İslamcı asileri durduramamıştı; bu tedbirlerden biri, Suriye Başkanı Hafız Esad'ın 1982 yılında Hama'daki hemen herkesi katletmesiydi.

Irak'ın yöneticisi Saddam Hüseyin, Sünni ve seküler bir modernistti; aynı zamanda radikal dinî İslamcılığın yeminli düşmanlarından birisiydi. 1980 yılında, Humeyni doğrudan iktidara gelince, Hüseyin İran'ı işgal etmişti. Belki ülkesinin iç karışıklıklarına rağmen savaşacak kadar ergin olduğunu düşünmüştü; belki gözü İran petrolündeydi; belki Humeyni'nin onun için bir tehdit olduğunu düşünüyordu ki olması için güçlü nedenleri vardı: Humeyni küstahça, amacının devrimini ihraç etmek olduğunu ilan etmişti ve geniş Şii nüfusuyla, laik Irak onun bariz ilk hedefiydi. Hüseyin'in amacı her ne olursa olsun, savaş her iki ülke için de felaket olmuştu. Her ikisi de genç erkek ve çocuklardan oluşan neredeyse bütün bir nesli kaybetmişti. I. Dünya Savaşı'ndan beri, bu büyüklükte ordular göğüs göğüse çarpışmamış ve bu kadar yaşam, önemsiz kazanımlar uğruna israf edilmemişti. Ve ABD bu savaş boyunca, Irak'a son Iraklı kalıncaya kadar savaşmasına destek olmak için cephane ve para yardımında bulundu; çünkü Birleşik Devletler İran'daki güvenli yerlerini kaybetmiş ve ABD, Sovyetler'in bu stratejik bölgede taban kazanmasından korkmuştu. Irak'a yardım etmek, İran'ı zayıf düşürmenin ve Sovyetler'i sınırda tutmanın bir yoluydu. Burada tekrar Müslüman ve Batı hikâyelerinin yıkım getiren çakışmaları söz konusuydu; bir hikâye hâlâ seküler modernistliğe karşı İslamiyetin kaynağına dönüş hakkındayken, bir diğeri, her ne kadar sözde demokrasi ve totalitarizm palavralarına dayansa da hâlâ süper güç rekabeti ve petrolün kontrolüyle ilgiliydi.

İran-Irak Savaşı, bir galibi olmadan 1988'de sona erdi, tabii İran'ın yalnızca varlığını sürdürerek kazandığı başarıyı saymazsak. Irak kesin biçimde harabeye dönmüştü; hazinesi yok yere katliamlarla tükenmişti.

Saddam Hüseyin iki yıl boyunca yaralarını sardı ve sonra, 1990'da kayıplarını telafi etmek için harekete geçti. Eğer öyle ise, Saddam ya hep ya hiç riskini göze alıp komşusu Kuveyt'i işgal etmiş ve bu ülkenin petrolünden faydalanma umuduyla "topraklarına katmıştı". Görünüşe göre, ABD Büyükelçisi April Gillespi ona, Birleşik Devletler'in bu girişiminde de arkasında olduğuna inanması için Saddam'ın eline bir neden vermemişti.

Bunun yerine, Birleşik Devletler 34 ülkeden oluşan bir koalisyona ön ayak olarak eski müttefiğine karşı kod adı Çöl Fırtınası olan saldırıyı başlatmıştı. Irak'ın bütün altyapısını yok eden kısa ve Ölüm Otobanı olarak bilinen yoldan gerisin geri Basra'ya kaçan Saddam'ın zavallı askerlerinin yangın bombasına maruz bırakılmasıyla zirveye çıkan bir savaştı. Bu sefer Irak, kesin olarak, bütünüyle yenilmişti ancak savaş, Saddam Hüseyin'in hâlâ iktidarda olmasıyla, askerî birlikleri, Cumhuriyet Muhafızları'nı, bir şekilde kontrol etmeye devam etmesiyle ve itişip kakışmaya müsait bir haldeyken bitmişti, isyancılar Batı tarafından mağlup edildikten sonra püskürtülmüştü.

Savaştan sonra, Birleşmiş Milletler Irak'a ağır bir ambargo uyguladı ve onu dünyanın geri kalanından ayırdı. Böylelikle Irak halkı, 1990'da Avrupalıların sahip olduğu yaşam standardından, dünyanın en sefillerinden birisi haline geldi. Gelirleri yüzde 95 azaldı. Hastalıklar yayılırken, tedavi için ilaç yoktu. İki yüz binin üzerinde çocuk –belki de yarım milyona ulaşmıştır– yaptırımların direk sonucu olarak öldü. Birleşmiş Milletler yetkilisi Denis Halliday bu yaptırımlar yüzünden, "Her ay beş bin çocuk ölüyor... Bu şekilde sonuçlanan bir programın yöneticiliğini yapmak istemiyorum," diyerek istifa etmişti.[5] Onlarca yıl boyunca, savaşın ve azgın polis devletinin baskısı altında artan bir korkuyla zulüm gören Iraklılar, şimdi de akıl almaz bir sefaletin pençesine düşmüştü. Irak toplumunda baskıların en az etkilediği kesim, Baas Partisi'nin elitleriydi; yani Saddam Hüseyin ve yandaşları, yaptırımlardan esas olarak etkilenmemesini bekledikleri insanlar.

Ve doğuda, Irak'ın İran'ı işgal etmesinden bir yıldan az süre önce Afganistan'ı işgal eden Sovyetler, Irak'ın bölgeyi terk etmesinden kısa bir süre sonra Afganistan'dan çekilmişti. Afgan Komünistleri, üç yıl daha

iktidarı ellerinde tuttular. Ancak, onlar en sonunda düşerken, tüm Sovyetler Birliği de dağılıyor, Doğu Avrupa'daki bütün imparatorluk çöküyor, ona bağlı olan devletler kendi bağımsızlıklarını ilan ediyorlardı.

Amerika'da muhafazakâr tarihçi Francis Fukuyama, Sovyet Rusya'nın yıkılışının yalnızca Soğuk Savaş'ın değil, tarihin de sonu olduğunu yazmıştı: Liberal kapitalist demokrasi kazanmıştı, artık hiçbir ideoloji ona meydan okuyamazdı ve bütün dünya tek doğruya yönelmiş olan bir gemiye binerken, kıyıda köşede temizlenmesi gereken ufak tefek şeylerin haricinde hiçbir şey kalmamıştı. Bu tezinden *Tarihin Sonu ve Son İnsan* adlı kitabında bahsetmişti.

Ancak diğer tarafta, Cihatçılar ve Vahhabiler bütün bu şiddetli olaylardan oldukça farklı bir sonuç çıkarıyordu. Onlara göre, İran'da İslam Şah'ı tahttan indirmiş ve Amerika'yı defetmişti. Afganistan'da, Müslümanlar yalnızca Kızıl Ordu'yu yenmekle kalmamış, Sovyetler Birliği'nin kendisini de devirmişti. Bütün bunlara bakınca, Cihatçılar bir şeyi fark ettiklerini düşündüler: İlk cemaat zamanının iki süper gücünü; Bizans ve Sasani imparatorluklarını yenmişti. Modern Müslümanlar da iki süper güce karşı koymuşlardı ve onlardan birini tamamen ortadan kaldırmışlardı. Cihatçılara ve Vahhabilere göre biri gitmiş ve biri kalmıştı. Tarih sonuna mı yaklaşıyordu? Zor! Bu radikallere göre, tarih yalnızca enteresan bir hale geliyordu.

Yıllarca, dünyayı Darülislam ve Darülharb arasında ikibaşlı bir yapı olarak tarif etmişlerdi. Yıllarca, iyi ve kötü, Tanrı ve Şeytan arasında gerçekleşecek bütün çelişkileri çözecek ve tüm farklılıkları tek bir dünyada, evrenselleşmiş Medine'de eritecek büyük küresel bir savaşın, mahşerî bir hesaplaşmanın gerçekleşeceğini öngörmüşlerdi.

Batı için Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Afganistan'ın terk edilebileceği anlamına geliyordu. Orada yapılacak hiçbir şey kalmamıştı. Birleşik Devletler ve Avrupalı müttefikleri bu ülkeye milyarlarca dolarlık cephane ve para akıtmışlardı ancak şimdi tamamen ilgilerini kesmişlerdi. Bazı kaynaklardan gelen destekleyicisi oldukları konferans önerilerini, barışın sağlanması için arabuluculuk önerilerini, ülkenin tekrar sivil düzene girmesi için kimi siyasi süreçleri birleştirmeye yardım etme önerilerini

geri çeviriyorlardı. CIA şefi Milton Beardon, bu ani ilgisizliğin nedenini kısaca açıkladı: "Afganistan hiç kimsenin umurunda değil." Sovyetler'e karşı savaşan kabile güçleri, başarı sağladıkları silahlarıyla birlikte, kazandıkları ülkeler üzerinde anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Sovyetler, Afganistan kırsalını hâlihazırda yok etmişti. Şimdi, farklı gerilla kuvvetleri arasındaki savaş kentlerini yok ediyorlardı. 1980'ler boyunca Afganistan'da savaşan yabancı Cihatçılar, bu enkazı Batı'ya karşı gerçekleştirecekleri operasyonlarda kendi düşüncelerinin temelleri olarak kullanıp kümeleniyorlardı.

İlk adım, tahayyül ettikleri cemaatin saf halini kurmaktı; her erkeğin, kadının ve çocuğun onların anladığı biçimde Tanrı'nın yasası uyarınca yaşadığı toplumu kurmaktı. Bunun için, Suudi kaynaklardan gelen Vahhabi parasıyla finanse edilen Cihatçılar, Afganistan ve Pakistan sınırını belli belirsiz oluşturan mülteci kamplarında doğan ilkel ideologların partisi olan Taliban'ın gelişmesine yardım etti.

Ve sonuç olarak, bu militan Cihatçıların alt kollarından biri, saklandıkları Afganistan'ın bir köşesinden çıkarak, kaçırdıkları uçaklarla, New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'ne ve Washington'daki Pentagon'a saldırma planını hayata geçirdiler.

O gün 11 Eylül 2001'de, iki dünya tarihi çarpıştı ve bundan kesin olan bir şey ortaya çıktı: Fukuyama yanılmıştı: Tarih sona ermemişti.

Notlar:

1) Yaser Arafat'ın ayrıntılı biyografisi için bkz. http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1994/arafat-bio.html

2) David Cook, *Understanding Jihad* (Kaliforniya: University of California Press, 2005), s.130

3) Irfani, *Revolutionary Islam in Iran*, s.98-100, 121,131.

4) Dabaşi, a.g.e., s.164-166.

5) Sabit Abdullah, *Dictatorship, Imperialism and Chaos: Iraq since 1989* (New York: Zeed Books, 2006), s. 76.

Sonsöz

Tarihin sonuna gelinmemiş olmasına rağmen, 11 Eylül'den sonraki süreç tarih sayfalarına girmek için yeterince üstü kapatılmış değil: Bu dönem hâlâ gazetecilere ait. Ancak bu dönemi, çakışan, senkronize olmamış iki muhteşem hikâyenin temsil ettiğini algılamak için çok da erken değil.

New York ve Washington'daki terörist saldırılardan hemen sonraki birkaç haftada, Başkan George W. Bush, Birleşik Devletler'in gücünü yeniden toparlaması için, Amerikan ve Batı tarihinin uzun soluklu temalarını harekete geçiren bir retorikle birlikte, askerî eylemleri kullandı. Dedi ki; "Teröristler özgürlük ve demokrasiye zarar verdiler ve bu değerler kanla ve değerini bilmekle savunulmalıdır." Aynı sözler, 30'larda Nazizim'e, 50'lerde ise komünizme karşı söylenmişti. Bu dönemden sonra, Birleşik Devletler ve büyük oranda isteksiz müttefiklerden oluşan bir koalisyon, aynı 20. yüzyılın Soğuk Savaş döneminde ve daha önceki bölümlerde anlatılan Batı tarihi hikâyesinde olduğu gibi, retorik yoluyla savaşmak için çok sayıda askeri Irak'a sevk ettiler.

Ama 11 Eylül'ün failleri, kendilerini gerçekten özgürlük ve demokrasiye karşıt mı görüyorlardı? Bugün, militan Radikal İslamcıları tutkuyla harekete geçiren şey, özgürlüğe duyulan nefret mi? Eğer böyleyse, özgürlüğe ve tam tersine ya da demokrasi ve onun aksine odaklanmayan, ama gerilemeye karşı disipline, ahlaki çöküntüye karşı ahlaki saflığa, İslam toplumlarında yüzyıllardır süren Batı hâkimiyetinden doğan kavramlara, oradaki topluluklar ve ailelerin bölünmesine, İslami sosyal değerlerin yıkıl-

masına, dinin eğlenceyle yer değiştirmesine ve zengin ile fakir arasındaki uçurumu daha da derinleştiren, zengin elitlerin laikleşmesine odaklanmış olan Cihatçı söylemde bunu bulamazsınız. Bir taraf suçlar: "Çökmektesiniz." Diğer taraf karşılık verir: "Biz özgürüz". Bunlar karşıt görüşler değil; aslında bunlar birbiriyle alakası olmayan görüşler. Her bir kimlik, diğerini hikâyesi içinde bir karakter olarak tanımlar. 1980'de Humeyni, Amerika'ya "Büyük İblis" diyordu ve diğer İslami devrimciler bu retoriği tekrarlıyordu. 2008'de Maryland Üniversitesi'nde bir tarih profesörü olan Jeffrey Herf, Radikal İslamcıların yeni doğan Naziler olduğunu, antisemitizmin temeliyle aynı motivasyona sahip olduklarını ve kadınlardan nefret ettiklerini ileri sürdü. Bu çok genel bir analizdi.

Herf ve diğerleri, İslam öğretisini kafa ve el kesmek, kadınların kafasına çuval geçirmek için yanıp tutuşan bir şey olarak görüyorlardı. İslamcıların bu tür şeyleri yaptıklarını inkâr etmenin bir anlamı yok. Ama Radikal İslamcıların kendileri, bugün dünyayı ikiye bölen ana çatışmayı, tek bir Tanrı mı yoksa birkaç Tanrı mı olduğu ya da hiçbir Tanrı olmadığı mı üzerine olan bir anlaşmazlık olarak görüyorlardı. Eğer dünya Tanrı'nın tekliğini (ve Hz. Muhammed'in vazifesinin onun dünyadaki elçisi olduğunu) tanırsa, o zaman insanlığın bütün problemlerinin çözüleceğini düşünüyorlardı. Batı'daki seküler entelektüeller, Tanrı'ların sayısı hakkında illaki anlaşmazlığa düşmüyorlardı. Sadece bu tartışmalı soruyu sormuyorlardı. Onlara göre –bize göre–, insanlığın temel problemi, tüm insanların ihtiyaçları ve isteklerini, kendi kaderlerine karar verme sürecinde herkesin katılımını sağlayacak şekilde gidermek için yeni yollar bulmaktı. Bir Tanrı, iki Tanrı, üç ya da daha fazlası –ne kadar olursa olsun–, insanlar farklı fikirlere sahip olacaklardı ve bunun üzerine kavga etmeye değmezdi çünkü bu soruyu ortaya koymak açlığı, fakirliği, savaşı, suçu, eşitsizliği, adaletsizliği, küresel ısınmayı, kaynak yetersizliğini ya da insanlığın başına bela olan başka şeyleri çözmeye yaramayacaktı. Bu, laik bir duruştu.

Ancak "seküler" ve "Batılı" kavramları, İslamcıların öyle düşünmesine rağmen, aynı anlamda değillerdir. New York Şehir Üniversitesi tarafından 2001 yılında yapılan bir araştırmaya göre, Amerikalıların yüzde 80'i

kendini örgütlü bir dinle, yüzde 77'si ise Hristiyanlıkla tarif ediyor. Geri kalanların çoğu kendilerine "ruhani" diyorlar. Kendilerine ateist diyenler öyle azınlıkta ki, tablolarda yer almıyorlar bile. Bugünün dünyasını böyle gerginleştiren her neyse, bu kesinlikle dindar olanlar ile olmayanlar arasında değil.

Aslında Batı, Tanrı'yı siyasetin merkezine koyan, genellikle 1970'lerden beri Birleşik Devletler'de nüfuzunu kullanan Protestan Hristiyan dindarlara sahip. Tarık Ali, 11 Eylül'den sonra *Fundamentalizmler* adında bir kitap yazdı. Bu kitapta İslam ile Batı arasındaki dinî çatışmanın, radikal fundamentalistler arasında bir argümana dönüştüğünü söyledi. Eğer böyleyse, bu iki taraf karşıt görüşleri temsil etmiyor. Hristiyan köktendinciler illaki kaç tane Tanrı olduğu üzerinde anlaşmazlığa düşmüyor, sadece bunun üzerinde düşünmüyorlardı. Onların söylemi Hz. İsa'nın kurtarıcı olduğu (Müslümanlar asla "Hz. Muhammed bizim kurtarıcımızdır," demezler) konusunda dönüp dolaşıyorlar. Böylece, Hristiyan fundamentalistler ile Müslüman fundamentalistler arasındaki argüman şuna dönüşüyor: Sadece tek bir Tanrı mı var ya da Hz. İsa bizim kurtarıcımız mı? Tekrar söylüyorum, bu duruş/karşı duruş meselesi değil, bu ayrı dünyalarda yaşayan iki insanın birbiriyle konuşmasıdır.

İslam dünyasının ve Batı'nın aynı olaylara farklı yollardan ulaşması somut sonuçlar doğurdu. 2001'den sonra, ABD stratejistleri, 2001'den sonra modern zamanların doruğa ulaşan terörist eylemlerini, ulus devletler arasındaki güç siyasetine uyduğu fikrinden hareket ediyorlar. Her şeyden önce, Avrupa'daki savaşlar yüzyıllardır bunun üzerine yapıldı. Hatta Soğuk Savaş bile ulusların oluşturdukları blokların, ideolojinin üzerinde durduğu bir fay hattı boyunca sıralanan muhalif varlıkların, yani sonuçta hükümetlerin karşı karşıya gelmesi haline dönüştü. Sonuç olarak, 11 Eylül'ün hemen sonrasında Bush Yönetimi etrafa baktı; ileriye, geriye, önüne, her yere ama özellikle doğrudan günün teröristlerine, onların arkasındaki hükümeti bulabilmeyi amaçladı. ABD stratejistleri refleksif olarak –ve Batı medyasındaki diğer stratejistler de– ülkenin daha önceki savaşlarda karşı karşıya geldiği gibi, aynı tarzda muhalif bir duruş aradılar; aynı sınıfta, aynı tipte.

Sonuçta, Afganistan'a yapılan kısa bir saldırıdan ve Usame Bin Ladin'le ilgili geçici bir takıntıdan sonra, Bush takımı ve ekibi, baş sorumlu olduğu gerekçesiyle Saddam Hüseyin'i ve Batı vatandaşlarına karşı gerçekleştirilen terörist eylemlerin sorumlu tutulduğu ülke olarak Irak'ı defterden sildi. Bu ülkenin fethi ve "demokratikleştirilmesi" ile bu duruma bir son verdi. Ama Saddam Hüseyin yakalandıktan, asıldıktan ve Irak tamamen ele geçirildiktan sonra, eğer bastırılmıyorsa yine de terörizmin azaldığına dair hiçbir belirti yoktu. Bu durumda, ABD hükümeti stratejistleri de gözlerini İran'a çevirdiler. Ve orada neler olduğuna bağlı olarak, Suriye, Libya, Suudi Arabistan, Pakistan ve diğer uluslar terörizmin "devlet sponsoru" olarak tanımlanmak için sıralarını beklediler.

Birleşik Devletler, Batı hikâyesinin derinlerinde kök salmış olan politikalarıyla, demokrasiyi tanımlıyor, Irak ve Afganistan'daki ve diğer belaya bulaşmış ülkelerdeki yerel hastalıkların tedavisi için seçimleri destekliyordu. Bu tür seçimlerin başarıyla yapılmasının sonucunda, söz konusu ülkelerin demokratikleştiği ya da en azından rahat birer ülke olmaya yaklaştıkları söyleniyordu.

Ama ben Taliban ülkeyi terk ettikten sonra, Afganistan'da düzenlenen seçimleri hatırlıyorum. Tüm ülke boyunca insanlar, Birleşik Devletler tarafından yeni bir demokratik, parlementoyla uyumlu, anayasal bir başkana ve kabineye sahip bir hükümet ortaya koymak için düzenlenen ulusal kongrede kendilerini temsil edecek delegeler seçtiler. O yaz Kâbil'e yakın bir kasabada, seçimlerde oy verdiğini söyleyen bir adamla tanıştım. Onun sandık başındaki halini aklımda canlandıramıyordum çünkü o gençliğimde tanıdığım, geleneksel, uzun gömlekli, bol pantolonlu, sarıklı ve sakallı köylülere benziyordu, bu yüzden ondan benim için oy verme sürecini tarif etmesini istedim.

"Bak beyim," dedi, "birkaç şehirli adam ellerinde kâğıtlarla geldiler ve etrafta dolandılar. Bizim nereyi işaretlememiz gerektiğini anlattılar. Biz de kibarca dinledik çünkü uzun bir yoldan gelmişlerdi ve biz de kaba davranmak istemiyorduk. Fakat onların bizim için en iyi adamın kim olduğunu söylemelerine ihtiyacımız yoktu. Onların istediği şekilde işaretledik ama her zaman bizi kimin temsil ettiğini biliyoruz; tabii ki Ağa Sayyaf."

"Peki, Sayyaf'a nasıl güveniyorsun?" diye sordum.

"Ona güvenmek?.. Beyim! Ne demek istiyorsun? Onun ailesi Dost Muhammed Han'ın zamanından, hatta daha öncesinden beri burada yaşıyor. Bu yoldan doğruca gidersen, onun vadideki evini görebilirsin, etraftaki en büyük ev. Her bayramda buraya gelir, çocuklara şeker dağıtır, problemlerimizle ilgilenir ve eğer birinin yardıma ihtiyacı varsa elini cebine atar ve ne kadar para varsa hepsini ona verir. O adam bir Müslüman! Biliyor musun, benim kız kardeşimin kocasının kuzeni, Sayyaf'ın baldızıyla evleniyor. O bizden biri."

Batılı stratejistlerin "demokrasi" dedikleri şeyin, bu adamların gerçek hayatlarında taşıdıklarına ek olarak sırtına dışarıdan gelen bir yük olması beni sarstı. O adamın içinde beceriksizce birbiriyle bağlantılı ama birbiriyle tamamen ilgisiz iki tarih akımı vardı. Ve eğer bu, Kâbil'e, bir saatlik uzaklıkta bir yerde olabiliyorsa tüm ülkede de olurdu.

Batı tarafından bakılacak olursa Pakistan, Ürdün, Afganistan ve Mısır gibi Batılı politikalara boyun eğen yerlerde, yöneticilere maddi ve askerî kaynak sağlamak (bir yere kadar) mantıklıydı; bu toplumlara demokrasiyi getiriyordu, tabii serbest piyasanın bereketinden bahsetmiyorum bile. Aynı zamanda, İslami sosyal değerlerin geri kalmışlığını ve bunun kalkınmacı insanlarla birlikte düzeltilmesi gerektiğini vurgulamak da (bir yere kadar) mantıklıydı, hatta bunu yapmak için güç kullanmak gerekse bile. Diğer taraftan, yine de, geçmiş zamanların ahlaki ve askerî mücadeleleri, Müslümanların kendi ülkelerinde uyguladıkları uzun soluklu, tanıdık ve güçsüzleştiren programlara benziyordu. Batı gelenekleri, yasal sistemleri ve demokrasi, toplumu bireysel çıkarlarına bağlı, bağımsız karar veren, bireysel ekonomik birimler olarak atomize eden programlara benziyordu. Sonuç olarak, mal uğruna gerçekleşen bir rekabet, her bireyin mezarını kazacak bir şeye benziyordu.

Bir taraftan görünen, cinsiyetten bağımsız olarak tüm vatandaşların haklarını korumaya yönelik bir mücadeleydi; diğer taraftan görünen ise, ailelerin özel hayatlarına karışan ve insanların kendilerini sosyal birer varlık olarak oluşturacakları, sülale ve kabile bağları kurmaya yarayan

yeteneklerini ellerinden alan güçlü yabancılardı; yani başka bir taraftan tüm topluluğun güçsüzleşmesiydi.

Modern dünyaya eziyet eden çatışma, "medeniyetler çatışması" olarak tanımlanacaksa ve eğer bu ifade bizim farklı olmamız nedeniyle, ancak bir taraf sağ kalana kadar savaşmamız gerektiği anlamına geliyorsa, bence en iyi tanım bu değildi. Bunu, birbirine uymayan dünya tarihlerinin çakışmasından kaynaklanan bir hizipleşme olarak anlamak daha mantıklıdır. Müslümanlar bir yöne doğru ilerleyen kalabalık bir insan grubuydu. Avrupalılar ve onların soyları ise başka bir yere ilerleyen kalabalık bir insan grubuydu. Bu iki kalabalık grubun yollarının kesişmesi daha çok patlama ve çatışmayla sonuçlandı ve çatışma hâlâ devam ediyor.

Bu iki kalabalık grubun vektörlerinin çöküşü, bugünün tartışma konularının söylemsel temellerinin ön koşuluydu. Çöküşün kendisi olumlu bir sonuç yaratmayacaktı çünkü burada sadece "yanlış anlaşılmalar" değil, somut uyumsuzluklar da vardı. Bu kitabı yazmaya başladığımda, tezimi yazarlardan oluşan bir arkadaş grubuna okudum. Onlardan iki tanesi İslam dünyası ile Batı arasındaki çatışmanın gizli güçler tarafından körüklendiğini çünkü "İnsanların hepsinin aynı olduğunu ve hepimizin aslında aynı şeyi istediğini" söyledi; eğer Batılılar İslam'ın tam olarak Hristiyanlığa benzediğini anlasalar bütün bu anlaşmazlıklar son bulacaktı. "Onlar da İbrahim peygambere inanıyorlardı," dedi başka bir tanesi.

Bu şekildeki iyi niyetli indirgemeler bizi daha ileriye taşıyamazdı.

Diğer bir taraftan, Birleşik Devletler'deki liberal Müslümanların, sadece Müslüman karşıtı bağnazların cihat kavramının şiddetle ilişkili olduğunu sandıkları gerekçesiyle, "Cihat sadece iyi bir insan olmaya çalışmak anlamına gelir," dediklerini sık sık duymuştum. Ama onlar, Hz. Muhammed'in doğumundan itibaren Müslümanlık tarihinde "cihat"ın nasıl bir anlama sahip olduğunu görmezden geliyorlardı. Cihadın şiddetle hiçbir ilgisi olmadığını savunan her kimse, Müslümanların geçmişte "cihat" adına gerçekleştirdikleri savaşları da hesaba katmalıdır. İlk Müslümanların belirli bir yolda olduklarını ama biz modern Müslümanların cihat için (ve İslam'ın diğer konularında da) yeni bir tanım üretebileceğini söylemek isteyen herkes, Müslümanların zaman içinde kemikleştirdikleri öğretiyle mücadele

etmeli: Kur'an, Hz. Muhammed'in peygamberlik yaşamı, davranışları ve ilk Müslümanlar topluluğundaki insanların Tanrı'nın bu dünyada görünür hale getirdikleriydi ve o zaman ile mekânda hiçbir ölümlü bu yasaları ve gelenekleri gerçekleştiremezdi. Öğreti, tüm Müslümanların yeni bir şey ortaya koymadıklarını, sadece orijinal olarak ne anlama geliyorlarsa onları yeniden yapılandırdıklarını söylemeye zorladı. İleriye doğru atıldıklarını inkâr etmeli ve bozulmamış öze döndükleri konusunda ısrar etmeliydiler. Bu, Müslüman düşünürlerin üstesinden gelmek zorunda oldukları bir tuzaktır.

Mısırlı teolog Şeyh Muhammed Abduh, Kur'an'ın, bilimi ve modern sosyal değerleri açıkça tarif ettiğini gösteren ünlü bir kitap yazdı. Kutsal Kitap'ta ifşa edilenlerden, Kur'an'da evlilikle ilgili, çok eşlilik yerine tek eşliliğin savunulduğunu anlatan alıntılara yer verdi. Alıntıları ikna ediciydi ama o Kur'an'da tek eşliliğe dair destekler bulmaya çalışma görevini üstlendi. Bu zaten çoktan ulaşılmış bir sonuçtu. Sorun, başka kaynaklardan başka hangi başka sonuçların çıkarılabileceğiydi. Bunu paylaşılan insan hayatının en derin ilkelerine uygulamaya çalışmak rasyonel değil miydi?

Toplumda kadının rolü, İslam dünyası ile Batı arasındaki uyumsuzluğun en çok göze çarpan örneğiydi. Bu konu çok daha fazla entelektüel açılımlara ve yapılanmalara ihtiyaç duyuyordu. Bütün bölgelerdeki bütün toplumlar, cinselliğin toplumsal harmoniye zarar verme potansiyelini anlamış ve her toplum bu potansiyeli kontrol etmek için toplumsal formlar geliştirmişti. Bu noktada İslam ve Batı kültürü arasındaki anlaşmazlık, Batı'da çoğunlukla temsil edildiği gibi, kadınların baskı altında olması ya da olmaması gerektiğiyle ilgili değildir. İki tarafta da anlayışlı halk, hiçbir insanın baskı altında kalmaması gerektiğine inanır. Bu kadınların Müslüman ülkelerde baskıcı yasalar nedeniyle acı çektiklerini inkâr etmek değildir. Bu sadece, Müslüman duruşunun dayandığı ilkenin kadınlara baskı yapılmasına "hakkı" olmadığını söylemektir. Daha çok, İslam dünyasının tarih boyunca maddeleştirdiği düşüncenin şu olduğunu söylemektir; toplum kadınların ve erkeklerin alanları olmak üzere ikiye bölünmelidir ve bu ikisinin kesişimi yalnızca özel alanda olabilecektir; yani cinsellik, toplumun kamusal yaşamının dışında bir öğe olarak kalacaktır.

Ve şunu söylemem gerekir; bazı vatandaşların, dünyanın kadınların ve erkeklerin alanı olmak üzere ikiye bölünmesi gerektiğini düşünürken, diğerlerinin cinsiyetlerin, kadınların ve erkeklerin aynı caddelerde yürüdükleri, aynı dükkânlardan alışveriş yaptıkları, aynı restaurantlarda yemek yedikleri, aynı sınıflarda oturdukları ve aynı işleri yaptıkları, tek bir toplumun içinde olmaları gerektiğini düşündüğü bir durumda, bütünlüklü bir toplumun nasıl inşa edildiğini anlayamıyorum. Bunlardan ancak biri olabilir, ikisi birden olamaz.

Bulunduğum yerden, hem Müslümanların, eğer ayrı dünyalar düşüncesini benimsemişlerse, nasıl olup da Batı toplumlarının yasaları ve âdetleriyle birlikte Batı'da yaşadıklarını; hem de Batılıların, eğer cinsiyetlerin birlikte olması gerektiği düşüncesini benimsemişlerse, nasıl olup da İslam dünyasında sadece ziyaretçi olmaktan daha fazlası olabildiklerini anlayamıyorum.

Sorduğum sorulara belirli bir cevap ya da başka bir cevap önermiyorum. Sadece Müslüman aydınların bu konuyla uğraşması gerektiğini söylüyorum. Ve uğraşıyorlar da. Bazıları ortodoks İslam öğretilerinden cesaret gerektiren bir mesafedeler; bunlar ülke, Birleşik Devletler'i sürdükten sonra, yirmi yıl içinde İran'da ortaya çıkan ve kültürel egemenlik talep eden hareketler. Orada anonim yazarlar, her neslin din adamı düşünürlerinin biriktirip ortaya koyduklarına değinmeden, Şeriat'ı yeniden yorumlama hakkına sahip olduklarını iddia ediyorlar. Bu fikir de diğerleri gibi bastırılıyor. Bu baskılar Batı için yeni bir haberdi; İran'ın demokratik olmadığının başka bir kanıtıydı. Yine de beni şaşırtan, bu fikirlerin sesli bir biçimde dile getirilmesiydi, hem de İslam dünyasında. Bu durum, Müslümanların Batı ile değil de kendi aralarında mücadele ettikleri bir yerde gerçekleşseydi neler olacağını merak ediyorum.

11 Eylül'den sonra Bush Yönetimi, İran'a baskı yaparak asılmaya devam etti ve bu dışsal tehdit yüzünden, Batı menşeyli fikirler güvenirliliğini kaybetti çünkü iş birliği kokuyorlardı: Fakat artık bastırılmalarına da ihtiyaç yoktu çünkü ultra-milliyetçi Ahmedinejat'ı ulusun başına yönetici olarak seçerek muhafazakârlığa geri dönmüş toplumda hiç getirileri yoktu.

Tartışılacak çok nokta var, hatta argüman olarak sunulabilecek ve İslam dünyası ile Batı arasında kaynayan birçok nokta. Mantıklı hiçbir

argüman olmayabilir ama yine de, iki taraf da aynı kavramları kullanmaya ve bu kavramlar aynı anlamlara gelmeye başlayana kadar; yani iki taraf da aynı çerçeveden bakmaya başlayıncaya ya da en azından diğer tarafın bakış açısını anlayana kadar böyle olabilir. Dünya tarihinin çoklu hikâyelerini takip etmek en azından böyle bir perspektifin gelişmesine katkıda bulunabilir.

Herkes demokrasiyi sever, özellikle de kendilerine kişisel olarak uygulandığında ama İslam demokrasinin karşıtı değildir, o tamamen başka bir çerçevededir. Bu çerçeve içinde demokrasi de olabilir, tiranlık da, bu ikisinin arasındaki devletler de.

Bu nedenle, İslam, Hristiyanlığın da Yahudiliğin de karşıtı değildir. Bir inanç sistemi olarak ciddiyetle ele alındığında, uzlaşı noktasında Hristiyanlıktan da Yahudilikten de daha fazlasına sahiptir. Aslında, Pakistanlı yazar Ekbal Ahmed'in bir keresinde değindiği gibi, son yüzyıllara kadar, Yahudi-Hristiyan kültüründen çok, Yahudi-Müslüman kültüründen bahsetmek mümkündü.

Ancak bu durum sorunsallaştırıldığında, İslam'ın bir küme içindeki uygun bir öğe olarak algılanması yanlışına yol açar çünkü kümenin diğer öğeleri Hristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm, Budizm vs.'dir. İslam bir dindir, diğerleri gibi, farklı bir tür etiğe dayalı inanışlar, âdetler kümesi, Tanrı, kozmos ve ahlak gibi şeyler var. Ama İslam komünizm, parlamenter demokrasi, Faşizm ve benzeri diğerlerinin olduğu küme içinde de geçerli bir öğe olarak düşünülebilir çünkü İslam da diğerleri gibi sosyal bir projedir, siyasetin ve ekonominin nasıl yönetileceğine dair, topyekûn bir medeni hukuk ve ceza hukuku sistemi vs...

Ve yine, İslam, geçerli bir şekilde Çin medeniyetinin, Hindistan medeniyetinin, Batı medeniyetinin ve devamının içinde bulunduğu bir kümenin içindeki öğe olarak da değerlendirilebilir çünkü orada sanattan felsefeye uzanan kültürel kalıntılar, mimarlık, el işleri ve insan doğasının diğer tüm alanlarını barındıran evrene de pekâlâ "İslami" denilebilir.

Ya da daha önce de ortaya koymaya çalıştığım gibi, İslam birbirleriyle eş zamanlı bir biçimde ilerleyip giden ve her biri bir biçimde diğerlerini

içeren dünya tarihlerinden biri olarak görülebilir. Bu açıdan bakıldığında İslam, temelleri bundan on dört yüzyıl önce Mekke ve Medine'deki o cemaat tarafından atılmış olan ve zaman içinde ilerleyen devasa bir anlatı olarak düşünülebilir. Bu hikâyede Müslüman olmayan pek çok karakter, dinî olmayan pek çok olay vardır. Yahudiler, Hristiyanlar ve Hindular da bu hikâyenin birer parçasıdır. Endüstri gibi buhar motoru da, petrolün keşfi de bu hikâye içinde yer alır. Meseleye bu noktadan yaklaşıldığında, İslam cemaate ait ortak amaçların oluşturduğu ve zaman içinde ilerleyen devasa bir yapı olarak karşımıza çıkar ki bu yapı kendi içinde tutarlı varsayımların güdümündedir.

Batı da tam olarak böyledir.

O zaman bunlardan hangisi hakiki dünya tarihidir? Filozof Leibniz evrenin sonul gerçekliği kapsayan, bölünemeyecek kadar küçük birimlerden, yani "*monad*"lardan oluştuğunu ileri sürmüştür. Bu *monad*'lardan her biri kâinatın farklı açılardan anlaşılması ve yorumlanmasına olanak sağlar ve yine her bir *monad* diğer *monad*'ları kapsar. Dünya tarihi de tam olarak böyledir işte: İnsanoğlunun bütün hikâyesinin farklı bir bakış açısıyla anlaşılması ve yorumlanmasıdır. Her bir tarih, diğerleriyle bağlantılıdır ve ana anlatıya göre konumları açısından herhangi bir yerde meydana gelmiş olan gerçek olayları da kapsar. Bunların tümü de hakiki dünya tarihidir. Önemli ve zor olan, tüm bunları tek ve müşterek bir tarih içinde konumlanmış, evrensel bir insan topluluğu yaratma çabasıyla bir araya getirebilmektir.

Teşekkürler

San Fransisco Oshre Lifelong Learning Enstitüsü Müdürü Susan Hoffman'a, "İslam ve Batı" üzerine ders vermem konusunda beni ikna ettiği için ona teşekkürü bir borç bilirim. Bu kitabın tohumları o derslerde atılmıştır. O derslerin bir kısmını kayda alan Neils Swinkel ve bu kayıtları haftalık bölümler halinde KALW Radyosu'nda yayınlayan Radyo Müdürü Matt Martin de bu çalışmamda bana çok destek oldu.

Yayın hakları temsilcim Carol Mann'a da çok teşekkür ediyorum. Ona "İslami bir bakış açısıyla dünya tarihi" konulu bir şeyler yazmak istediğimden bahsederken, sözümü kesti ve "İşte bu! Yeni kitabın bu olacak!" dedi. Kâbil'in Batısı, İslamiyetin içinden bakarak yazılmış bir kitaptı. Bu ise konuya kuş bakışı bakarak yazılmış bir kitap. Carol haklıydı: Bu benim yıllardır uğraştığım konu olan, Doğu ve Batı arasındaki birleşim ve ayrılıkların kuş bakışı görünüşü olacaktı.

Ve anlayışlı editörüm Lisa Kaufman'a da teşekkürlerimi sunuyorum. Onun notları ve düzeltmeleri, bu kitabın yazılışında ikinci bir göz olmakla kalmadı, âdeta ikinci ve çok da titiz bir beyin oldu.

Ayrıca, kitap henüz yazım aşamasındayken konuyla ilgili benden daha engin bir bilgi birikimine sahip olan, erkek kardeşim Riaz Ensarî'den, kızkardeşim Rebecca Pettys'den ve arkadaşlarım Joe Quirk ve Paul Lobell'den çok değerli yorumlar ve eleştiriler aldım. Farid Ensarî, anlattığı hikâyeler, anekdotlar, şiirlerden yaptığı alıntılar ve esprilerle kitaba çok şey kattı. Vahid Ensarî, dinimizin hoş ve ince noktalarını bulmamda bana çok yardımcı oldu. Bir de çok değerli arkadaşım Ekber Nevroz var ki; onun İslami bilgelik hikâyeleri üzerine bana yolladığı e-mailler olmasaydı halim nice olurdu?

Ama hepsinin ötesinde, yazdıklarımı ilk okuyan, ilk kritik eden, benim ayrılmaz parçam olan karım Debora Krant'a teşekkür ediyorum. Haritalar konusunda bana çok yardımcı olan Elina Ensarî'ye ve beni sonuna kadar desteklediği için Jessamyn Ensarî'ye teşekkürlerimi sunuyorum.

Bibliyografya

1. Abdullah, Sabit: *Dictatorship, Imperialism, and Chaos: Iraq Since 1989.* Zed Books, New York, 2006.
2. Ebu Halil, As'ad: *Bin Laden, Islam, and America's New "War on Terrorism".* Seven Stories Press, New York, 2002.
3. Abun-Nasr, Cemil M. *A History of the Maghrib in the Islamic Period.* Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
4. Ahmed, Ekber: *Islam Today: A Short Introduction to the Muslim World.* New York, Londra: I.B. Tauris, 1999.
5. Alger, Neil: *The Palestinians and the Disputed Territories.* Greenhaven Press, San Diego, 2004.
6. Ali ibn Ebu Talib: Peak of Eloquence (Nahj al-Balagha) (Çev. Reza, Seyyid Ali). Tahrike Tarsile Qur'an Inc., 1996.
7. Ali, Mevlana Muhammed: *The Early Caliphate.* The Ahmadiyya Anjuman Isha'at Islam, Lahor, 1983 (birinci baskı: 1932)
8. Ali, Tarık: *The Clash of Fundamentalisms: Crusades, Jihads and Modernity.* Verso, 2003. [*Fundamentalizmler Çatışması*, (Çev. Abdurrahman Yılmaz), Everest Yayınları, 2002]
9. El Matvridi, Abdul Hakim: I. *The Hanbali School of Law and Ibn Taymiyah.* Routledge, Londra ve New York, 2006.

TAMİM ENSARÎ

Afgan-Amerikan kökenli Ensarî, 2001 yılında Taliban'ı kınayan ve ABD'yi Afganistan'a siyasi değişim getirmeye çağıran bir e-posta kaleme almasıyla siyaset gündemine oturmuştur. Afganistan'ı bombalayıp "Taş devrine geri postalama" çağrısı yapanlara cevap niteliği taşıyan bu e-posta, pek çok kişi tarafından internet dünyasında paylaşılmıştır. Çift kültürlü kimliğiyle günümüz dünyasının çatışmalarına bakış açısını aktardığı *West of Kabul, East of New York* adlı anı kitabı 11 Eylül 2001 terör saldırılarından kısa bir süre sonra basılmıştır. Ensarî, aynı zamanda San Fransisco Yazarlar Atölyesi'nin yöneticiliğini yapmaktadır.

www.mirtamimansary.com

Kapak Tasarımı: Pete Garceau
Kapak İllüstrasyonu: "On İki Kahramanın Savaşı"
–Şehname'den, İran, 1494,
Los Angeles Sanat Müzesi'nin katkılarıyla

ARÎ

İslam'ın

dirici bir bak

geleneksel bakış açı

dünya h

KHALED

Batı'da yaşayan bizler

hikâyemiz, halkları bi

medeniyeti büyük ölçü

Tamim Ensarî bu kitap

çöküşüne ve bunun da

nın penceresinden an

habersiz bir şekilde ge

maktadır. Ayrıca Avru

olarak gördüğü İslam

bölge halklarının bu d

diklerini de ele almakt

"Son derece aydınlatı

kadar kapsa

"Mükemmel bir kitap

den geldiği bir bakış a

Tarihi, gelecel